Олекса Синявський

Олекса Наумович Синявський, один з найвизначніших українських мовознавців, народився 1887 р. в селі Андріївці (Таврія). 1899 закінчив початкову школу. Навчався в сільській нижчій ремісничій школі (не закінчив) та середній електротехнічній школі в Одесі (не закінчив). 1909 екстерном закінчив гімназію (Дорпат). З 1909 р. студент фізико-математичного факультету, 1910 – 1914 – студент історично-філологічного факультету Харківського університету. 1914 року заарештований, ув’язнений і висланий з Харкова під нагляд поліції (в Полтаву) на 2 роки. Відбув заслання, повернувся до Харкова 1916 року, закінчив екстерном університет і отримав диплом 1-го ст. Брав активну участь в акціях, пов’язаних з українським національним рухом. З травня 1917 залишений при катедрі слов’янської філології (на підставі недрукованих праць) без стипендії на 2 роки. З осені 1917 до початку 1918 року працював управителем і учителем першої на Слобожанщині української гімназії, комісаром при Харківській шкільній окрузі (з грудня 1917 р.), головою Комісаріяту у справах Харківської шкільної округи (квітень – вересень 1918 р.), викладав на 10 курсах українську мову. Брав участь у видаванні українських часописів ("Рідне Слово", "Нова Громада"), редагував українські підручники у видавництві "Союз". Опублікував «Короткий нарис української мови» (1918).

1919 р. перевівся на катедру української мови. В липні 1919 року прикомандированний до Історично-філологічного відділу Української АН. З 1920 року працював у Харківському інституті народної освіти. 1922 р. українсько-американське видавниче товариство надрукувало його «Порадник української мови». 1923 р. вийшов посібник «Украинский язык» (витримав 5 видань), 1924 р. – «Діалектологічний порадник». З осені 1928 року – в Києві. Очолив Діяктелогічну комісію ВУАН (яка 1930 р. увійшла до складу Інституту мовознавства), був професором університету і педагогічного інституту.

4 серпня 1937 року заарештований. 23 жовтня 1937 засуджений до розстрілу. Вирок виконано 24 жовтня 1937 року. Військова колегія Верховного Суду СРСР 18 січня 1958 р. вирішила: "Приговор Военной Коллегии Верховного Суда СССР от 23 октября 1937 г. в отношении Синявського Алексея Наумовича по вновь открывшимся обстоятельствам отменить и дело о нем прекратить за отсутствием состава преступления".

Редактор остаточного варіянта "Українського правопису", ухваленого на Правописній конференції у Харкові 1927 р. Автор книги "Норми української літературної мови" (1931), яка справила значний вплив на стандартизацію мови, стала видатною подією в історії українського мовознавства і досі залишається взірцем.

Як зауважив **Юрій Шевельов**: "Формування основ новітньої української літературної мови закінчилося творчістю Т.Шевченка, який мову своїх творів будував не на говірці свого села, а на використанні відомих йому різних говірок і старої літературної традиції.

Після того, розвиваючися й збагачуючися далі, українська літературна мова вбирала в себе різні елементи – слова, граматичні форми, синтаксичні конструкції – з різних українських говірок (а також почасти і з чужих мов) і таким чином, зберігаючи свою києво-полтавську основу, зробилася мовою справді всеукраїнською, не бувши тотожною (як і кожна літературурна мова) з жадною з українських говірок. Норми її, поступово виробляючися й відстоюючися, були фактично відтворені в мові найкращих майстрів українського слова – письменників, публіцистів і науковців. Одночасно поодинокі мовознавці робили спроби зафіксувати ці норми в граматиках і словниках. Ці спроби завершуються двома монументальними працями, які і сьогодні мають значення авторитету і закону для української літературної мови. Для фонетики і граматики це є книжка Олекси Синявського "Норми української літературної мови" (Харків, 1931; друге видання – Львів, 1941); для лексики – "Російсько-український словник" Української Академії Наук, якого вийшло шість книжок (Том І: А – Ж; том ІІ в 3 книжках: З – Н; том ІІІ в 2 книжках: О – П. Київ, 1924 – 1932). Правда, під Совєтами ці книжки заборонені (а IV том Академічного словника взагалі не міг бути виданий), бо вони не відповідають русифікаційній політиці влади, одначе для вільного українського слова вони й далі лишаються найвищим авторитетом у справі норм української літературної мови".

Слід сказати, що з нормами наразі не все гаразд. Хочеться того, чи ні, а правописні проблеми доведеться розв’язувати: в дечому повертаючись до норм, установлених в 20-роки (скажімо, послідовне передання грецької «θ» (тети) як «т», чи німецького «ei» як «ай»

(«яй») тощо), дещо вдосконалюючи, щось відкидаючи, але у будь-якому разі виходячи з внутрішніх законів української (тільки!) мови, як це робили справжні мовознавці й насамперед О. Синявський.

На жаль, в незалежній Україні "Норми української літературної мови" поки не перевидано.

Крім «Норм» подано також статтю Синявського "Коротка історія "Українського правопису". Матеріяли, що стосуються правописних дискусій, можна знайти на сайті http://pravopys.vlada.kiev.ua.

Олександер Телемко

Нормалізація літературної мови

Говорячи про працю над нормалізацією літературної мови, мусимо передусім назвати імена Миколи Сулими і, особливо, Олекси Синявського.

Завдання, що стояли перед кодифікаторами літературної мови в двадцятих роках, були величезної трудности. Українське письменство, творене на основі народної мови, існувало вже понад сторіччя, але впливів різних діялектів далеко ще не переборено. Уже перших кілька сторінок з творів П. Куліша, Ганни Барвінок чи Бориса Грінченка вказували на північноукраїнські діялектні впливи. У Галичині витворювався був окремий варіянт літературної мови. Усі сходилися на традиції Шевченка, але цієї традиції не вистачало навіть для поетичної мови нових часів, не кажучи вже про мову наукову або ділову. Звичайно, цих розбіжностей не треба перебільшувати, вони не перешкоджали загалом комунікативній функції мови, але до повної стандартизації всіх деталів було ще дуже далеко.

З першого погляду може здатися, що відповідь можна й треба було знайти в говірках. Адже утерта фраза каже, що літературна мова українська базується на києво-полтавських говірках. Тож чи не найпростіше було б просто порівняти все наявне в письменстві, прийняти збіжне з києво-полтавськими говірками, а решту відкинути? У дійсності це далеко не так просто. Передусім самі київські й полтавські говірки дуже сильно зрізничковані. Києво-полтавського діялекту як єдности немає. По-друге, навіть у межах кожної конкретної говірки на терені Полтавщини й Київщини, як у межах мало не кожної говірки взагалі, повсякчас існує ціла низка вагань і варіянтів, паралельно вживаних… Щоб із цієї різноманітности, часом навіть хаотичної, вибрати в кожному випадку один варіянт і проголосити його нормою, треба підійти до діялектного матеріялу з певними критеріями, а не шукати цих критеріїв у ньому.

Становище ускладнялося тим, що вже існувала потужна традиція літературної мови, і було б принайменше нерозумно відкидати ті елементи її, які вже прищепилися, хоч би вони й не знаходили опертя в жадній київській чи полтавській говірці. Одначе і традиція сама собою не дає і не може дати гарантії доцільности закріплення певного варіянту для літературної мови. Зважити слід не тільки на минуле, а й на майбутнє, взяти до уваги тенденції й розуміння лінії розвитку. Переоцінка традиційного зробила б літературну мову з самого початку важкою для засвоєння, а в дальшому вирила б безодню між розмовною й літературною мовою. Недооцінка традиційного перервала б зв’язок сучасного з минулим, тим часом у минулому лежать джерела, що поять живущими соками сучасність.

Усі ці труднощі й небезпеки мали в той час не теоретичний, а виразно практичний характер. Можна підставити певні прізвища під певні напрямки й підходи. Найчисленнішою й впливовою була етнографічна школа в мовознавстві, школа, що шукала чистоти української мови в народній пісні й оповіді старих записів, а тим самим у своїх практичних висновках була виразно архаїзаторською. Чільним представником цієї школи був Євген Тимченко, надто своїми працями з синтакси, у словництві близько до неї стояв Агатангел Кримський, що позначилося на редагованому ним першому томі Академічного словника (1924). Свого крайнього вияву погляди етнографічної школи досягли в «Нарисах з української синтакси» О. Смеречинського (1932). Данину поглядам етнографічної школи віддала Олена Курило в своїх «Увагах до сучасної української літературної мови» (перше видання 1920, третє, поширене, 1925. Пізніше Курило чимало відійшла від цих поглядів), а за кордоном Іван Огієнко.

Погляди етнографічної школи в мовознавстві легко ширилися з двох причин. По-перше, ґрунт був підготований … мовним романтизмом… Якщо мова – вияв і вислів душі нації, то вона повинна бути самобутня, чиста від усяких чужих впливів, незаймана. По-друге, в усякому молодому національному відродженні природно перепідкреслюється потреба очищення від чужих впливів, твориться культ національної своєрідности, окремішности за всяку ціну. Так воно було і в молодій українській державі, і патос цей був

якоюсь мірою принесений і в українізаційний рух двадцятих років, дарма що там діяльність обмежено в головному до культурної сфери.

Праця етнографічної школи була дуже корисна, поскільки вона виявляла національні питоменності української мови і виводила на світло денне чуже, позбавлене коріння й ґрунту. Праця ставала до певної міри небезпечною, коли те, що здавалося національно питоменним, безоглядно накидалося літературній мові, не звертаючи уваги на те, наскільки воно було ще живе й життєздатне і наскільки воно забезпечувало різноманітність жанрів і стилів модерної літературної мови.

Заслугою Синявського й почасти Сулими було те, що вони підійшли до надбань і пропозицій етнографічної школи критично. Традиції народно-етнографічної мови вони піддали переглядові в світлі традиції нашої літературної мови і в світлі перспектив майбутнього розвитку. В цьому пляні багато важило вивчити мову провідних письменників минулого й сучасности. Так виросли першорядної ваги праці Синявського про мову Г. Сковороди, Котляревського, Шевченка, праці Сулими про мову Шевченка, Лесі Українки, Тесленка, Хвильового. Вони завершилися синтетичною, хоч і конспективною «Історією української літературної мови» Сулими, виданою випусками в серії заочних лекцій харківського ВЗІНО (Всеукраїнський заочний інститут народної освіти, 1928).

А далі на цій основі починалася вже практична праця над усталенням норм літературної мови в її поодиноких ділянках. У складанні «Українського правопису» 1928 р. брало участь багато мовознавців, але в головному його опрацював і надав йому печать духа свого Синявський. Йому належить (у «Нормах української літературної мови», 1931) вперше опрацьовані норми української ортоепії, морфологічні норми. Синтаксичні норми – заслуга Синявського і почасти Сулими («Українська фраза», 1928). У словнику близько до цього стояли впорядники другого й третього томів Академічного словника на чолі з Єфремовим, Ганцовим, Голоскевичем, М. Грінченко і А. Ніковським.

У всій цій праці йшлося про синтезу народної й книжної традиції, з використанням, але критичним використанням, праць етнографічної школи. Про европейську українську літературну мову, що виростала з традиції, але переростала її. Про понадговіркову синтезу говірок. Про живий зв'язок з традицією, зв'язок творчий.

У тридцятих роках усю цю працю проголошено націоналістично-шкідницькою, а прізвища її учасників не згадувано аж до недавнього часу. Книжки їхні вилучено, цитувати їх заборонено. Усе зроблене ними піддано нещадному переглядові. Але, незважаючи на всю безоглядну суворість, безжальність і сліпоту терору, після деяких вагань усе істотне з усталеного Синявським збереглося до сьогодні. Усі совєтські зміни не спромоглися справді скасувати й знищити те, що зробив Синявський і його однодумці. Так, внесено дещо чуже, щоб наблизити мову до російської, почасти відсіяно деякі елементи західньоукраїнського походження, пересунено центр ваги говіркових впливів на східні говірки. Але в головному реґляментація, запроваджена Синявським, хоч і без імени її творця, лишилася. Це, може, найкращий доказ її тверезости, життєздатности й науковости. Бо вона справді була побудована на широкій аналізі, на тверезому оцінюванні, на синтезі. В її основі лежало не механічне відштовхування від чогось неприємного (адже, перефразовуючи, Ніцше, можемо сказати, що той, хто тікає від чогось, не вільний у виборі свого шляху), а самостійна, суверенна, власна традиція й тенденція розвитку української мови, зокрема літературної мови.

Не можна приписати формування літературної мови одній людині. Літературна мова виростає з співпраці визначних і менш визначних сучасників і з переємности досвіду й змагань поколінь. Проте не можна заперечувати й того, що окремі індивідуальності – письменники, журналісти, мовознавці – можуть надати літературній мові виразнішого характеру в певному напрямі. Якщо в цьому сенсі і з цими застереженнями спитати, хто, які індивідуальності особливо вирішально позначили своєю діяльністю дальший розвиток української літературної мови, то, мабуть, не буде перебільшенням назвати троє прізвищ: Тарас Шевченко, Борис Грінченко, Олекса Синявський. Шевченко заклав перші

загальнонаціональні основи української літературної мови своєю геніяльною інтуїцією і своїм потужним впливом, зумовленим величиною його генія. Наступником поета став учитель: Борис Грінченко своїм методичним підходом, своєю впертою працьовитістю й посидющістю дав досі неперевершенну словникову, а в межах словника і граматичну, і правописну кодифікацію літературної мови. Третім прийшов Синявський, науковець і професор університету, що вніс у проблеми нормалізації глибоке знання, науковий досвід і методу не тільки відчуття тенденцій розвитку, а й розуміння їх.

Тільки через двадцять років після появи «Норм» Синявського вийшов колективний «Курс сучасної української літературної мови» під ред. Л. Булаховського, який де в чому переглянув підхід Синявського, а де в чому деталізував його, але ледве чи перевершив… Праці Синявського і його однодумців живуть у самому характері сучасної української літературної мови, але вони зберігають свою актуальність і як порадники, джерело довідок і цілком ще сучасні й живі наукові розвідки.

Юрій Шевельов

ОЛЕКСА СИНЯВСЬКИЙ
НОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО
ЛЬВІВ 1941

ЗМІСТ

Передмова

“Норми” це синтеза граматичних праць проф. Синявського. Бо ж появу цієї книги попередили студії цього вченого з нової літературної української мови. Не треба забувати, що проф. Синявський є автором багатьох шкільних підручників, які тисячами примірників розходилися по Україні, що ті підручники виходили багатьома накладами, що не було наукового журналу, де б не появлялися його цікаві розвідки про мову поодиноких письменників (між іншим, цікава праця про Шевченкову мову); що культура українського слова лежала йому дуже на серці, що він був одним із найдіяльніших членів правописної конференції в Харкові 1927 р., конференції, яка не тільки нормувала українську ортографію, але й дала широку основу до нормалізації самої мови, що він і пізніш, після конференції брав жваву участь у нарадах над устаткуванням і мовної і правописної справи, в нарадах, які закінчилися виданням українського академічного правопису 1929 р., котрий і ліг в основу його “Норм”.

Свої “Норми”, які появилися 1931 р. заходами Державного Видавництва “Література й Мистецтво” присвятив автор українському вчительству, виходячи з того цілком справедливо становища, що кому, кому, а вчительству треба такої книжки, що хто, хто, а український учитель повинен норми української літературної мови опановувати. Автор мав таке переконання, що місцем, де в усіх народів найліпше сформовувалася літературна мова, є школа, тим то і книжку свою призначував у першій мірі для школи. Не диво, що після своєї присвяти українському вчительству помістив таке мотто: “Тільки там, де сходяться мовна природа й мовна культура, в школі, остаточно сформується єдина всеукраїнська літературна мова – чиста та красна”. Виходить, що автор не вважав іще української літературної мови зовсім уже с ф о р м о в а н о ю, і це й відповідає правді. Правда, в цьому напрямі в нас пророблено за останнє чверть століття дуже багато, а проте про повну нормалізацію літературної мови в нас іще говорити таки не можна. Ще треба багато праці над культурою мови, й то праці – свідомої. Але ж Синявського “Норми” для цієї праці дають дуже багато підстав.

Автор зібрав у своїй книзі не тільки те, що дало саме життя, що дали письменники, але з його твору ясно зарисовуються шляхи, якими праця для повної нормалізації літературної мови йде й далі йтиме. І в цьому велике значення цього твору, і цим і поширяється його призначення. Книжка пригожа не тільки для вчителя, не тільки для людей практики: редактора, письменника, коректора, урядовця і т. д., але й для науковця, і взагалі для всякого, кому дорога культура рідного слова, хто цікавиться розвитком української мови і повного розвитку її собі бажає.

Бо ж хоч це практичний підручник, але – збудований на наскрізь наукових підставах, дотого ж деякі його частини, (напр., у складні) автором своєрідно продумані, думки в них наскрізь оригінальні, і всі вони перенесені до книжки з давніших монографічних дослідів ученого (напр., про т. зв. відносні речення, про вживання псевдозайменника, про значення наростків і т. д.), всі вони вказують на вдумливість проф. Синявського і на його глибокий підхід до мовних явищ.

І досліди ці, і добір прикладів, і ясна стилізація т. зв. мовних законів і т. д. залишили свій слід у тих шкільних підручниках, автори яких бралися за їх укладання після того, як “Норм” проф. Синявського не можна було вже ніде дістати. Хто мав у руках ці підручники, хто мав нагоду з них учити, а встиг був іще познайомитися з “Нормами” – тому неважко було це помітити. Але ж добре, що ці автори цілими пригорщами черпали з “Норм”, на цьому справа могла тільки виграти. Не без впливу “Норм” залишилися нові й нові, раз-у-раз переправлювані видання офіціяльного українського правопису після 1931 року.

Видаючи “Норми” новим виданням, ми думаємо, що робимо цим велику прислугу українському громадянству. Воно здавна потребувало такої книжки. Зокрема привітає це видання – школа, для якої призначав свої “Норми” автор. Бо ж книжка ця дасть змогу

вчителеві звернути науку мови, мови наскрізь самостійної, збудованої на своїх окремих підвалинах – на правдивий шлях.
Василь Сімович.

Внесено правки:
сояшник на соняшник (§ 24).
повніші на новіші (§ 35).
назовнономy на назовному (§ 40)
Одинина на Однина (§ 86)
прислівникиx на прислівниках (§ 92)
-онькі на **-оньки** (§ 101)
реченя на речення (§ 154, § 194)
вратово́ї на *братово́ї* (§ 174)
Богонові на *Богунові* (§ 187)

ЛІТЕРИ І ЗВУКИ.

Альфабет § 1.

В українській абе́тці, чи альфабе́ті, 33 літери, і черга їх така:
Аа (а), **Бб** (бе), **Вв** (ве), **Гг** (ге), **Ґґ** (ґе), **Дд** (де), **Ее** (е), **Єє** (є), **Жж** (же), **Зз** (зе), **Ии** (и), Іі (і), **Її** (ї), **Йй** (ий), **Кк** (ка), **Лл** (ел), **Мм** (ем), **Нн** (ен), **Оо** (о), **Пп** (пе), **Рр** (ер), **Сс** (ес), **Тт** (те), **Уу** (у), **Фф** (еф), **Хх** (ха), **Цц** (це), **Чч** (че), **Шш** (ше), **Щщ** (ще), **Юю** (ю), **Яя** (я), **Ьь** (є́рчик, або знак м'якшення).

Апостроф та знак наголосу § 2.

Крім знаків абетки, тобто літер, на письмі і в друкові українці вживають іще двох знаків додаткових. Це апо́строф (') та знак наголосу (´).

Апостроф уживається на те, щоб показати, де по приголосних треба вимовляти **я є ю ї** так, як у початку складу, тобто не зливаючи їх із попередніми приголосними, напр., *з'явище* (вимовляється так, як коли б написати *зйавище* – тільки так не пишуть, порівняйте інше слово *зявище з* іншою вимовою), *звір'я́* ("в лісу багато всякого *звір'я́",* порівн. *звіря́, звіря́ти, звіря́тко* – "з нори виткнулось маленьке *звіря*"), *пові́р'ю* ("у тім *повір'ю* багато старовини", порівн. *пові́рю* – "я цьому не *повірю*"). Можна ще сказати так: апостроф у словах ставиться між приголосним та **я є ю ї** тоді, коли вони в вимові в'яжуться достоту так, як при збігові їх – коли приголосний буває на кінці одного слова, а голосний у початку другого (і коли вимовити їх без зупинки між ними), напр., *враз я* (порівн. *вразять).*

Найчастіше апостроф ставиться по губних (**б п в м**): *б'ю, б'є, жаб'ячий, п'ять, дев'ять, п'яний, в'язати (зв'язати, розв'язати, підв'язати...), м'який (розм'якшити, зм'якшений...), тім'я, у плем'ї, на безриб'ї* і т. ін. (вимовляються: *пйать, девйать...*). Тільки коли перед губним звуком постійний приголосний, то апостроф по губних не пишеться в таких словах, як от свято, цвях, *дзвякати, морквяний, мертвяк, тьмяний, медвяний* й ін., бо тут звичайно й вимова інша.

Потім того у деяких славах по **р**: *пі́р'я* (порівн. *піря́ти), бур'ян* (пор. *буряк), у зневір'ї* (пор. *у зневірі* від слова *зневіра,* а у *зневір'ї* від *зневір'я), матір'ю* і т. ін. Також після приростків на приголосний перед **я є ю ї**: *з'явитися, з'єднати, об'їхати, в'їхати, під'юджувати, без'язикий, з'їсти* і т. ін. та в інших випадках на означення такого самого сполучення приголосного та голосного, зокрема і в чужих словах: *Лук'ян, кур'єр, об'єкт, п'єса* тощо.

Отже перед **о а у е і** апостроф не ставиться: *зорати, зокрема, зекономити, зуміти...*

При перенесенні слів із рядка в рядок, звичайно, можна розривати їх на апострофі: бур'-ян, звір'-я тощо.

Знак наголосу (´) ставлять на голосних тоді, коли бажають, щоб те чи інше слово читано з таким наголосом, а не іншим, отже це буває, напр., тоді, коли бажають виправити мову слова з хибним наголосом як от *захворі́в* (щоб не вимовляв читач "захво́рів", як повелося вимовляти це слово в містах, але без найменших підстав, порівн.: *бі́лий – забілі́ти, чо́рний – почорні́ти...);* також добре ставити наголос на невідомих читачеві словах, напр., вживаючи якогось місцевого слова, невідомого в літературній мові, як от "карьо́жився" (костричився, бришкав). Але знак наголосу конче треба ставити в тих випадках, коли від місця наголосу в слові залежить зміст (значіння) його, і коли без знака наголосу виникала б двозначність, напр.: *перево́зив* (дієслово недоконане) – *перевози́в* (дієслово доконане), *пізна́ю* (майбутній час) – *пізнаю́* (теперішній); "знаю, що́ він думає" – "знаю, що він думає" (у першому *що́* займе́нник, у другому *що* сполу́чник); "кра́й села" – "край села" *(кра́й* – іме́нник, *край* – прийме́нник).

У деяких довідних книгах (напр., у словниках), подекуди в підручниках повелося ставити знак наголосу над усіма словами, хоч би наголос їх був і цілком сталий Не слід тільки думати, що в таких випадках всі многоскладові слова повинні мати знак наголосу, а односкладові ні. І многоскладове слово може бути ненаголошене, і

односкладове звичайно буває наголошене. Ненаголошеними бувають насамперед усі службові, помічні слова, як от прийменники, сполучники: *коло хати* (але *коло* – іменник), *понад ним, не хочу, коли так* (але *коли* – прислівник) і т. ін.

Будучи поза альфабетом, апостроф та знак наголосу на розміщення слів за абеткою не впливають, отже, у словникові, напр., слово *з'явище* можна поставити перед *зявище* і навпаки, як також *сходити* і *сходити, виганяти* і *виганяти* тощо.

йо, ьо § 3.

Відповідно до рядів:

а – я
у – ю
е – є
і – ї

де **я ю є ї** визначають **йа, йу, йе, йі** в початку складу та **ьа, ьу, ье** після приголосних (про **ї** після приголосних буде далі), на сполучення **йо** та **ьо** (після приголосних) в українській мові немає окремої літери, отже поряд написів

ага – яга, рад – ряд
ушка – юшка, суди – сюди
е, що там – є що там, сине мій – синє море
іде – їде тощо,

пишемо

ого – його, *на лоні – на льоні (льон)*
топнути – тьопнути, троє – трьох і т. ін.

Таким чином, як бачимо, коли треба нам означити, що по приголосному іде **йо** в вимові, як у початку складу, той апострофа по тім приголоснім не треба ставити (як то потрібно перед **я є юї**), досить самого **йо**: *зйоржитися, серйозний* тощо (але після м'яких приголосних перед **йо** у чужих словах пишеться ще й **ь** – див. § 135).

Розриваючи слово при перенесенні з рядка в рядок, не можна відривати **й** від **о**, бо це ж один склад, напр., треба переносиш *га-йок, ло-йовий, лойо-вий,* як також не можна розривати й **ьо** і відривати їх від попереднього приголосного: *пе-ньок, ба-дьорий, бадьо-рий* і т. ін.

г – ґ § 4.

Літерою **г** в українській мові визначається дзвінкий протиснений і досить легкий гортанний – придих (на зразок німецького, латинського **h**), на означення ж дзвінкого проривного (моментного) звука (як у німецькій, латинській мовах **g**, в рос. **г**), звука, що відповідає до глухого **к**, як **б** до **п**, **ж** до **ш** тощо, є літера **ґ**: *гав* (собачий) – *ґав* (ґава), *гуля – ґуля, ге-ге-ге* (про людей) – *ґе-ґе-ґе* (про гусей), *гніт* (гнітити) – *ґніт* (ґноти).

Те, що *г* дуже легкий придиховий звук, спричинилося до випаду його в одних словах і появи в других там, де раніше його не було. Важко вказати правила, коли слово з **г**, а коли без нього. Зокрема ж слід писати, *гострий, горіх, галун, Ганна, гарбуз, гостинець, Григорій, грабунок,* але *остюк, орати, Орина, Олена, Орися, кукурудза, завсіди, де, тоді, іноді.* Не слід плутати **г** із **ґ** і треба писати *зграя, господар.*

дж, дз § 5.

Сполучення **дж** і **дз** в українській мові двозначні: у словах зложених, коли **д** і **ж**, **д** і **з** належать до різних складових частин слова, вони й визначають по два звуки, напр.: *віджимати, надзелень* (вимовляється **д + ж**, **д + з**, або точніше **дж + ж**, **дз + з**), а в словах простих цими сполученнями означується особливі суцільні звуки (не звукосполучення), а саме **дж** – дзвінкий, відповідний до глухого **ч**, а **дз** – дзвінкий, відповідний до **ц**: *джерело, ходжу, відродження, дзвін, дзюрчати, дзеленчати.* Отже, в цих останніх випадках дві літери визначають один звук, і таким чином ми й тут (як у **я є ю ї**) маємо ухилення від чисто звукового нашого письма, де один знак звичайно значить один звук. Супротилежне

ухилення маємо в літері **щ**, що, навпаки, визначає два звуки **шч**. Таким чином **щ** і **ждж** визначають по два звуки достоту так, як, напр., **ст** і **зд** (порівн.: *пустити – їздити, пущу – їжджу).*

Розривати, переносячи з рядка в рядок слово, **дж** і **дз**, коли вони визначають суцільний звук, не можна, бо це був-би знак непоправної вимови слова, напр., треба переносити *хо-джу, куку-рудза* (але *від-жимати* і т. ін.).

В альфабеті **дж** і **дз** завсіди приймаються як **д + ж**, **д + з**, отже *джміль, дзиґа* тощо в словнику стоятимуть під літерою **д**.

і – и § 6.

Літери **і** й **и** визначають досить близькі до себе звуки, надто ж по приголосних **г к х, ж ч ш щ, б п в м**, та все ж це цілком окремі звуки. Звук **и** під наголосом стоїть посередині поміж **і** та **е** (про змішування в вимові ненаголошених **и** й **е** далі), **але** все ж **і** й **и** треба точно розрізняти і вимовою і на письмі:

кінь – кинь *кішка – кишка*
загін – загин *на місто – намисто*
мій – мий *кричіть – кричить*
бій – бий *тугій* (струні) – *тугий* (лук)
квіток – квиток *чужій* (людині) – *чужий* (чоловік)
віє – виє *сліпій* (бабі) – *сліпий* (хлопець)
душі – души *старій* (одежині) – *старий* (кожух)

У на́звуці треба писати тільки **і**: *інший, іноді, інколи, іскра, істик, індик, існує* тощо, хоч вимова тут у деяких словах може бути й з **и** (див. § 117).

Ненагол. е й и § 7.

Ненаголошені **е** й **и** в українській вимові часто змішуються так, що їх ніяк не можна розрізнити слухом. Але на письмі звичайно не дозволяється їх плутати. Способи, як розпізнавати, де слід писати **е**, а де **и**, досить різноманітні, і докладніше про них буде мова в відповідних §§ цієї книжки, а тут запам’ятаймо тільки наголос: під наголосом змішування **е** й **и** немає, отже наголос дуже часто може допомогти поправно написати слово з **е** чи **и**, напр.:

*шв**и**де́нько,* бо *шв**и́**дко*
*ч**е**рвя́к,* бо *ч**е́**рви*
*тих**е́**нько,* бо *т**и́**хо*
*т**е**рпи́,* бо *ст**е́**рпіти*
*м**е**ні́,* бо *до м**е́**не*
*м**и**ли́,* бо *м**и́**ло*
*м**е**ли́,* бо *м**е́**лють*
*вели́к**и**м,* бо *так**и́**м*
*до́л**е**ю,* бо *земл**е́**ю* і т. ін.

Ненагол. о й у § 8.

Правописне ненаголошене **о** не тільки ніколи не наближається вимовою до **а**, а частенько навіть наближається до **у**, надто ж перед складами з **у** та **і**: *кому* (вимовляється майже так, як і правописне *куму), дощу, твою, одну, рвонув, хапонути, рубонути, дряпонути, абсолютно, погострю, твої, стоїть тощо.* Наголос тут теж часто може допомогти поправно написати, напр. *дощу,* бо *дощ* і т. ін.

У дієсловах *хапати – хапонути, рвати – рвонути, рубати – рубонути* тощо різні наростки: **а** й **ону**; наростка ж “ану” в українській мові немає.

Але подекуди колишнє **о** ненаголошене й пишуть уже через **у (ю)** – це в закінченнях **-увати (-ювати)** та **-уватий (-юватий):** *чарувати, горювати, піскуватий, глеюватий* тощо.

л – ль § 9.

Тверде **л** в українській мові майже завсіди вимовляється як “середнє” (**l**). Це “середнє” *л* особливо ясно чується перед **е** й **и**: *лебідь, лихо...* (**l***ебідь,* **l***ихо...*).

Таке ж “середнє *л*” буває й на місці правописного **ль** перед твердими **н с ц** та приголосними **ж ч ш щ**, отож у таких словах, як *си***ль***ний, па***ль***цем, бі***ль***ший, бі***ль***ші, недба***ль***ство, па***ль***чик, бува***ль***щина* тощо **ль** вимовляється достоту так, як і в словах *пужа***л***но, істичи***л***но* тощо і так само однаковісінько в *Га***ль***ченко,* (прізвище від слова *Га***ль***ка)* і *Га***л***ченко* (від *га***л***ка), в Бари***ль***ченко* (від *бари***ль***це*) *і Бари***л***ченко* (від *бари***л***ко*) і т. ін.

> Тим то правопис слів довго й був неусталений і раніш у таких словах частіше писали **л** без **ь**, напр.. у Квітки-Основ’яненка, Шевченка раз-у-раз було *більше, далш, силно* і т. ін. І це було, звичайно, ближче до живої вимови і краще, ніж теперішні написи з **ь**.

і – ї § 10.

Як уже ми знаємо з § 3, відповідно до пар

а – я
у – ю
е – є

в українській абетці є й **і – ї**, тільки ж **ї** (= **йі**) на письмі вживається лише в початку складу (тобто на початку слова та по голосних) і після апострофа: *їхав, їсти, її, мої, стоїть, з’їзд, під’їхати* тощо, і по голосних **і** ніколи не буває, за винятком тільки тих випадків, коли назвукове **і** слова стає після голосного в складному слові, як от *переінакшити, заіскрити, доісторичний* і т. ін.

Але після приголосних (без апострофа) буває тільки **і**, хоч у вимові в деяких випадках є такі самісінькі подвійні приголосні перед **і**, як і перед іншими голосними та в кінці складів, тобто то тверді, то м’які, отже відповідні до складів:

на – ня
ну – ню
не – нє
но – ньо

Так, для природного українця двоє різник слів не тільки в

там – тям
сину – синю
орле – орлє
топнув – тьопнув
сіл – сіль

тощо, де слова на слух одрізняються одно від одного тільки самим приголосним – твердим в одному слові і м’яким у другому – а також по двоє слів він чутиме і в *ніс, тік, волів, ліз, пісні́* тощо, коли їх вимовляти то з твердими, то з м’якими приголосними перед **і**: коли він чує, напр., з твердим **н** слово *ніс,* то це для нього одно слово *(ніс – носа),* а коли з м’яким, то друге *(ніс – несу),* отже перше *ніс* до другого *ніс* щодо **н** в такому ж стосунку, як *сину* до *синю,* тобто, означуючи твердий приголосний звичайною літерою (**н**), а м’який із додатком **ь** (**нь**), можна так написати ці пари:

сину – синьу
ніс – ньіс

Так само буде

тік (току) – тік = тьік (течу)
волів (вола) – волів = вольів (волію)
ліз (лоза) – ліз = льіз (лізти)
пісні (пісний) – пісні = пісньі (пісня)

Отакі подвійні в вимові приголосні перед *і* бувають не всі, а лише **н т д л**, та тільки в письмі вони не розрізняються. Беручи на увагу, що в нашій абетці поруч пар **а – я, у – ю, е –**

є також є ще й пара **і – ї**, що отими **я ю є** ми й означуємо м’які приголосні *(там – тям* і т. ін.), ми легко могли б літерою **ї** означувати попередню м’яку приголосну, напр., *ніс (носа),* але *нїс* (несу), *волів (віл),* але *волїв (волїли)* тощо. Та так раніше й писали, особливо в Галичині, тільки тепер через деякі перепони вже так не пишуть, а пишуть попросту **ні, ті, ді, лі** хоч для твердих складів, хоч для м’яких.

Тверді **н т д л** перед **і** бувають головним чином тоді, коли це **і** чергується з **о**, а також у твердих прикметниках множини (де **і** теж чергується з **о а у**): *сніп (снопи), діл (долу), стіл, столів (столи), бліх (блоха), гарні, тверді, товсті, білі* тощо. Вимовляти ці приголосні перед **і** м’яко не можна – це була б недобра, нечиста вимова.

Тим, хто знають тільки сполучення **ні, ті, ді, лі** з м’якими приголосними і таким чином не вміють добре вимовляти характерних українських звукосполучень із твердими **н т д л** перед **і**, можна подати таку пораду, як навчитися поправно вимовляти тверді приголосні перед **і**: м’які **н т д л** (тобто в таких словах, як *приніс, дід, тіло, хліб...)* вимовляються так, що кінчик язика спадає до спідніх ясен, а середня частина язика підіймається до піднебіння; вимовляти ж твердо **н т д л** перед **і** (тобто в таких словах, як *ніч, худі, густі, плід...)* ми можемо тільки упираючи кінчик язика в верхні ясна, отже так, як і при вимові складів **ни, ти, ди, ли**. При першій вимові **н т д л** (м’яких) середина язика випинається вгору, при другій (твердих) – донизу. Усе це добре видно в люстрі. Сполучення **ні, ті, ді, лі** з твердими приголосними (**л** тут буде “середнє” – див. § 9.) будуть достоту такі, як сполучення **н т д л** кінця слова перед **і** наступного, напр.: “над **І**ваном”, “ві**н і** вона” тощо (тут **ді, ні**, а не *ди, ни*!).

Щодо інших приголосних, то вони звичайно не різняться перед **і** іншого походження, напр., *рів – рову* і *рів – ревти* і т. ін. Подекуди тільки різняться *с з ц* (у *сік – соку* **с** твердіше, ніж у *сік – сікти),* але різняться дуже малопомітно, крім тільки тих говорів (захід.-українських), де м’які **с з ц** вимовляються шепеляво.

Додаткові уваги § 11.

В іншому українська абетка не потребує особливих уваг, себто в інших випадках треба вимовляти як написано, а зокрема, щоб уникнути деяких говіркових ознак і додержуватися чистої літературної вимови й мови, слід пам’ятати:

1. Дзвінкі приголосні перед глухими приголосними, а також дзвінкі приголосні в визвуці не повинні в вимові переходити на відповідні глухі (тобто **д** на *т,* **з** на *с*, **ж** на *ш*...), напр.: *хлі***б***ця, рі***ж***те, ду***ж***ка, гру***д***ка, ні***г***ті, су***д**, *рі***г** тощо (не слід вимовляти хлі*п*ця...).

Надто ж треба звернути увагу на **в**, що не тільки ніколи не переходить у *ф, а* перед приголосними та в кінці слів наближається в вимові до **у** нескладового (короткого: *жо***в***тень, до***в***ший, да***в**, *плі***в** і т. ін. (вимовляється майже як *жоутень, доуший, дау, пліу...* тільки з короткими **у**). Така вимова, як “Шевченко написаф” дуже неприємна українському вуху.

У назвуці перед приголосними **в** часто й переходить у чисте **у**: *взяв – узяв...*

2. Приголосний **р** у кінці складу ніколи не буває м’який, чому в таких випадках по **р** ніколи й не пишеться **ь**: *косар, тепер, не вір, Харків, ударте, бур (буря)* тощо.

3. Приголосні **ж ч ш щ** майже ніколи не бувають м’які (про винятки далі), і **ь** по них не пишеться: *ніч, ріж, їдеш, кущ, йорж...* Вимовляти склади **чо, щу, жа**... треба тільки з твердими **ч щ ж**... і взагалі чисто, напр.: *чотири* (не “четири” або “чьотири”), *щука, часто, щупак, біжать, душать, горща, мішечок, горщечок...*

4. В кінці складу губні **б п в м ф** ніколи не бувають м’які, і **ь** по них не пишеться: *голуб, кров, сім, ставте...* Вимовляти губні м’яко і без *й* у таких словах, як *п’ять, м’ясо, сім’я, в’ялий, в’язати* тощо ніяк не слід (треба тільки так: *пйать, мйасо...).*

5. Приголосний **ц** в українській мові майже завсіди м’який; *копиця, праця, лисиць, хлопець, коцюба, двадцять* і т. ін.

6. Звук **ф** в українській мові подибується майже виключно тільки в новіших чужомовних словах *(фунт, філософія...)* і не слід його плутати з **хв**, зокрема не слід вимовляти **хв** за **ф**: *хвіст, хвиля, шахва (шаховка), кухва (куховка), Хвастів.*

Про подробиці поправної вимови див. § 114 і далі.

Як сторонній вплив (російської, польської мови), помічаються ще деякі хиби в мові

інтеліґенції: акання (вимова ненаголошеного **о** як **а**, вимова складів **ле, те, не**... в західноевропейських запозичених словах як *ле, те, не,* скорочення ненаголошених приголосних. Вимова, напр., *колегія* як "калєгія", *абсолютно* як "апсалютно" (див. § 8), *кабінет* як "кабінет", *література* як "літєратура" тощо є просто калічення мови.

ЗВУКОЗМІНИ.

Вступні уваги § 12.

У кожній мові у всякий момент її життя помічається багато різних звукозмін. Звукозміни ті надзвичайно різноманітні і часто дуже складні, хоч здебільшого вони відбуваються в точно визначених рядах слів і в певних, точно визначених умовах, тобто бувають правильні й послідовні. З'являються вони в мові в різні часи, і, напр., в сучасній українській мові серед них є такі звукозміни, що були ще в праслов'янській мові, коли української мови ще й не було, є й такі, що з'явилися вже в часи окремішнього життя української мови, при тім серед цих останніх звукозмін є старіші, є й новіші, такі, напр., що їх спостерігаємо тільки в вимові, а не на письмі. Так, кожному ясно, що в словах *брав – беру – збираю, вибору – вибір* той самісінький корінь слова (*бр – бер – бир – бор – бір*), тільки з різним голосним звуком, що раз-у-раз зміняється і навіть зовсім зникає. Та тут указані тільки такі звукозміни, що зазначаються й на письмі, але коли ж ми пригадаємо, що ненаголошені **и** й **е** в сучасній українській мові майже не розрізняються вимовою (див. § 7), то, виходить, можна ще додати звукозміну *зб**и**ра́ти – зб**и́**раний,* де в *зб**и**ра́ти* буде дещо інший звук, ніж у *зб**и́**раний*: ненаголошене **и** наближається до **е**, і таким чином можна сказати, що це вже буде середній між ними звук $\text{и}^{\text{е}}$ (приблизно такий звук буде і в слові *беру́*).

Серед цих звукозмін є ще праслов'янська звукозміна (**е – и** в *б**е**ру – виб**и**раю),* є чергування, що виникло в давньоукраїнській мові (**о – і** в *виб**о**ру – виб**і**р), а* таке, як **и** – $\text{и}^{\text{е}}$ (або **е** – $\text{и}^{\text{е}}$) явище ще молодше українське. При тім усі ці звукозміни відбуваються в окремих спеціяльних умовах, в окремих рядах слів.

Так само не мало бачимо звукозмін і серед приголосних, як от *вов**к**и – вов**ч**ик – на вов**ц**і, ме**т**у – ме**с**ти – насмі**ч**увати – смі**тт**я* і т. ін. Чимало з таких звукозмін ми вже й не відчуваємо за звукозміни, але деякі з них мають велику практичну вагу і от на таких треба спинитися.

о, е – і § 13.

Найхарактернішим із чергування голосних у вкраїнській мові є чергування **о** й **е** з звуком **і**, як от *двора – двір, гора – гір, ластовиння – ластівка, променистий – промінь, семи – сім* і т. ін.

Це чергування відбувається в точно визначених умовах, себто це так званий звуковий закон, та тільки він не такий простий, щоб його можна було цілком зрозуміти без знання далекого минулого нашої мови, без історії мови.

Практично найважніше в цьому чергуванні те, що голосний **о** або **е** іноді заступається голосним **і**, тобто що в деяких формах того самого слова (як *гора – гір*), або в споріднених коренем словах (як *ластовиння – ластівка)* знаходимо в українській мові **і** відповідно до **о** чи **е**. Тільки це чергування зовсім не того роду, що можна вжити хоч **о** чи **е**, хоч **і**, як хто бажає, а таке, що в певних умовах, в певних розрядах слів та форм звичайно маємо обов'язково **о** чи **е**, в других обов'язково **і**. А до всього цього ще не всяке **о** й **е** чергується з **і**. Так що в усій певності й усіх подробицях цього звукового явища не можна вивчити з практичної граматики чи що, щоб зрозуміти його, треба насамперед спиратися на живу мову, книжка ж тільки допоможе упорядкувати свою мову щодо цього та усвідомитися його: укаже головні правила чергування та відсутности його.

Оці правила ми й наводимо тут.

1. Коли в формах слова або в споріднених словах є чергування **о – і, е – і**, то **і** буває в складі закритому, тобто такому, що кінчається приголосним, а **о, е** в складі відкритому,

тобто такому, що не має приголосного по голосному. Під це головне правило підходить величезна маса тих випадків, коли буває чергування.

(Не забуваймо, що **н т д л** перед **і** з **о** тверді).

Приклади:

а) *ніс – носа* *гуркіт – гуркоту, гуркотати*
стіл – стола *кукіль – куколю*
кінь – коня *хутір – хутора, хуторянський*
біль – болю *сік – соку, соковитий*
вибір – вибору *вигін – вигону*
бін – бою, *бойовище дім – дому*
устрій – устрою *спокій – спокою*
спосіб – способу *осінь, осінній – осени*
ніч – ночі *ячмінь – ячменю*
гній – гною, угноювати *лебідь – лебедя, лебединий*
схід – сходу *леміш – лемеші*
камінь – каменю *постіль – постеля*
папір – паперу, паперовий *лід – льоду, льодовий*
попіл – попільниця – попелу
і багато інших, а також *сім – сьомий* (але *семи*)
паслін – пасльону
колір–кольору, кольоровий

б) *вільний* (порівн. *воля*) *божевільний* (порівн. *збожеволіти*)
рідний (порівн. *родина)* *дрібний* (порівн. *дробити)*
гіркий (порівн. *горе*) *згідний* (порівн. згода),

а так само *обопільний, осібний, слобідський, свавільний, пізній, кінчати, гілчастий, робітник, керівник, будівник, робітниця, дійниця, гірчиця, харківський, робітництво, гірчак, рівчак, кінчик, стільчик* і т. ін. (у цих і подібних інших словах **і** буде при всіх відмінах, бо склад завсіди закритий).

в) *ніг* (родов. множ.) *– нога панчіх – панчоха*
гір – гора *осіб – особа*
кіс – коса *слів – слово*
бджіл – бджола *чобіт – чоботи*
піл – пола *коліс – колесо*
ягід – ягода *сіл – село*
підків – підкова *решіт – решето*
підвід – підвода *пліч – плече* і т. ін.
робіт – робота

Від усіх цих і подібних інших слів є й здрібнілі слова, або які інші вивідні, де в закритих складах теж буде **і**, напр.: *ніжка, гірка, кіска, бджілка, пілка, ягідка, робітний, осібний, сіївце, підрешітка, плічко* і т. ін. Але є слова, що в родовому відмінку множини в них **о, е** не переходять у **і**, а буває звичайно це тоді, коли й здрібнілих тощо слів від них нема, напр.: *вода – вод, рожа – рож, проба – проб, перепон, установ, постанов, істот, печер, потреб* тощо.

г) *зілля, весілля, обіддя, кілля, гілля, підніжжя, перенісся, подвір'я, межигір'я, пір'я* тощо, але в іменниках на **-ння** від дієслів **і** буває звичайно тільки під наголосом: *ході́ння, носі́ння, плеті́ння, вражі́ння* і т. ін., а без наголосу **-ення:** *відро́дження, збільшення, збага́чення* і т. ін.

Так само і в таких, як *сіллю, ніччю, розкішшю, матір'ю, злістю, радістю, щирістю* і т. ін. (від усіх подібних іменників з **і** в назовному відмінку однини).

ґ) *овець – вівця, овес – вівса, орел – вірлячий* (також і *орлячий), око – вічко, вікно, отець – вітчим, вітця* (також і *отця), вісь – осі, він, від, вістря, віспа, вільха, вільшаний* й деякі інші (перед початковим **і** з **о** неодмінно **в**).

Але є *ще* ряд випадків переходу **о** й **е** в **і** в закритих складах, що ми їх уже не зможемо зрозуміти за основним правилом про перехід їх на **і** в закритих складах; щоб зрозуміти такі випадки чергування, як *міст – мосту, утікши – утекла, радістю – радости* тощо, де, здається, закритий склад і при **о, е** і при **і**, треба знати ще таке: переходять у вкраїнський мові старі **о** й **е** насправді не геть у всіх закритих складах, а в таких тільки закритих складах, що постали після зникнення особливих глухих звуків (вони колись означувалися знаками **ъ** і **ь**) в наступному сусідньому складі. Таким чином ми маємо *сніп* із старого *снопъ, міст* із старого *мостъ, мігши* із старого *могъши, піч* із старого *печь, радість* із старого *радость* (але *радости* із стар. *радости), радістю* із стар. *радостью, гість* із стар. *гость, гістьми з* стар. *гостьми* (але *гості* з стар. *гости), різно з* стар. *розьно* (але *розбити* з стар. *розбити)* і т. ін. От чому й буде:

міг, мігши, але *могла, могли, могти*
ріс, вирісши, але *росла, росло, рости*
вів, вівши, але *вела, вести*
пік, пікши, але *пекла, пекли, пекти*
утік, утікши, але *утекла, утекли, утекти*
ніс, нісши, але *несла, несли, нести*
плів, плівши, але *плела, плести*
замів, замівши, але *замела, замести*

Такий самий наслідок, як від замикання глухих **ъ** і **ь**, був і від скорочення колишнього звука **и** в **й**, отже з старого *бои* вийшло *бій, мои – мій, воина – війна* тощо.

2. Є в мові й такі **о** та **е**, що хоч вони бувають і в закритих складах, але в **і** не переходять. Знов же тільки на підставі історії мови ми можемо довідатися про причини того, чого в одних словах **о** й **е** чергуються з **і**, а в других ні. Тут ми тільки вкажемо ті признаки, що по них можна дещо розбиратися в справі.

Не переходять у **і**:

а) Ті **о** й **е**, що можуть випадати: *сон – сну, пісок – піску, сніжок – сніжку, хлопець – хлопця, роздер – драти, витер – витру* і т. ін.

Випадним буває **е**, а не **и**, отже це треба пам'ятати для правопису, коли змішуються ненаголошені **е** й **и**: *праведний,* бо *правда, відер,* бо *відро* і т. ін.

б) У групах **-ор..., -ов-..., -ер-**..., та **-ро-..., -ло-..., -ре-...** – між приголосними: *горб, вовк, смерть, кров, кloччя, хрест* і т. ін.

в) У групах **-оро-, -оло-, -ере-, -еле-** (це так званий повноголос): *ворог, порох, сторож, ворон, порон, поворот, подорож, жолоб, околот, голод, холод, солод, молот, колос, берег, череп, очерет, веред, серед, через, безсоромний, поворотний, подорожній, необережний, безбережний, посередній* і т. ін.

Тільки ягк виняток *поріг (пороги), сморід (смороду), моріг (морогу), оборіг (обороги).*

г) Не переходять **о** й **е** в **і**, звичайно, і в нових запозичених, як от *Лондон, том, президент, студент* і т. ін., а також і в запозиченнях із слов'янських мов, у тім числі й із старої слов'янської, як от *закон (закону), наро́д* (хоч і *на́рід), погром, словник, завод* тощо. Подекуди і в нових словах немає чергування, як от *діловод, хлібороб, основний, дієйменник* тощо та майже в усіх на **-ення** з наголосом перед ним (див. 1 г).

3. Попередні правила на те, коли **о, е** чергуються, а коли ні, іноді порушуються через так звану аналогію. До деякої міри ці порушення бувають послідовні, поширюючись на цілу групу одноманітних слів, де або **і** з'являється замість **о, е**, там, де за попередніми правилами цього не повинно було б бути, або, навпаки, залишаються **о, е**, там, де треба б бути **і**. Це такі випадки:

а) У багатьох здрібнілих іменниках жіночого й ніякого роду **і** з **о** чи **е** з'явилося за вказаним правилом (у закритому складі перед заниклими глухими голосними), як от *ніжка, гірка, бджілка, перепілка, кільце* (з слова *коло)* і багато інших, але від цих і таких інших здрібнілих слів пізніше повстали слова вищого ступення здрібнілости (з додатковими наростками здрібнілости), і в них **і** з **о** або **е** опинилося в відкритому складі: *ніженька, гірочка, бджілонька, маківочка, перепілочка, кілечко, жіночка* і багато інших, при тім це **і** стало ознакою здрібнілости і тому перекинулося навіть на такі слова, що в них в основі **-оро-, -оло-, -ере-,** де за правилом 2. не повинно було б бути **і**: *борідка, борідонька, голівка, голівонька, доріжка, доріженька, сторінка, сторінонька, сковорідка, сковорідонька, черідка, черідонька, корівка, корівонька, ворітця, ворітечка* і т. ін. і навіть *слізка, слізонька* (з м'яким *л), блішка, брівка, брівонька,* де **і** з глухих звуків.

Як бачимо, це порушення правила переходу **о, е** в **і** досить стале і певне, але воно ще дужче стає само правилом, коли взяти на увагу, що всі ці й такі інші слова так само **і**, а не **о** чи **е** мають і в родовому відмінку множини: *ніжок* (**і** в відкритому складі), *гірок, кілець, жінок,* а також і ті, що з повноголосом тощо: *борід, голів, доріг, воріт, сліз, бліх, брів.* Хоч і не можна сказати, що геть у всіх без винятку здрібнілих словах на подобу наведених прикладів **о** й **е** переходять в **і**, але можна сказати, і це треба пам'ятати, що коли перехід той є, то він уже буде послідовний: і в здрібнілих, і в родовому множини, коли нема, то нема знов таки там і там (або зовсім нема здрібнілих слів), як ось наприклад:

нога – ніг, ніжка, ніжок, ніжечка
панчоха – панчіх, панчішка, панчішок, панчішечка
блоха – бліх, блішка, блішок
брова – брів, брівка, брівочка
сльоза – сліз, слізка, слізок, слізонька
роса – ріс, ріска, рісок, рісочка
коло – кіл, кільце, кілець, кілечко
вікно – вікон, віконечко
плесо – пліс, плісце
борона – борін, борінка, борінок, борінонька
перепелиця – перепілка, перепілок, перепілочка
ворота – воріт, ворітця, ворітець, ворітечка

але:

перепона – перепон (інших нема)
проба – проб
оздоба – оздоб
рожа – рож
рогожа – рогож, рогожка
колода – колод, колодка, колодочка
сорока – сорок
огорожа – огорож
поворозка, поворозочка
морока – морок
корона – корон
мережа – мереж, мережка, мережок, мережечка
нагорода – нагород
потреба – потреб
дрова – дров, дровець
корогва – корогов, короговка
сотня – сотень, сотенька і т. ін.

Від слова *береза – беріз, берізка, берізок, берізочка,* або *берез, березка, березочка,* але з **е**, здається, іншого значіння: *березка* – назва виткої польової й городньої смітної рослини. Від *веретено – веретін, веретінце,* і *веретен, веретенце.*

б) Не так послідовно, як у попередній групі слів, в іменниках чоловічого роду з таким наростком, де є випадний голосний, так само з аналогії **о** й **е** кореня переходить у відкритому складі в **і**, часто так само в здрібнілих словах (але не тільки лише в здрібнілих): *візок* (з аналогії до *візка, візком, візки* тощо, де перший склад закритий), *дзвінок, гвіздок, кілок, стіжок, ріжок, місток, відробіток, припічок, стілець, корінець, гребінець, камінець, сирівець, олівець, обідець, харківець, покрівець, кінець, удівець, фахівець, верхівець, червінець, лікоть, ніготь, кіготь* і багато інших, а з них далі й *дзвіночок, гвіздочок, візочок...*

Тільки коли в здрібнілих іменниках чоловічого роду нема зв'язку з такими здрібнілими, де були б випадні **о** й **е**, то переходу **о, е** в **і** не буде: *возик, возичок, дзвоник, хвостик, столик, лебедик, лемешик* і т. ін.

Але й перед випадними **о** чи **е** не завсіди **о** й **е**, кореня переходить в **і**: *гонець,* але *гінця, боєць,* але *бійця, творець* і *творця, коток* і *котка, носок* і *носка, урядовець* і *урядовця, угодовець, службовець, народовець* тощо (з наростком **-о́вець** здебільшого так):

в) Через такі словотвори, як *перенісся, підніжжя, узгір'я* тощо, де **і** виникло з**о**взакритому складі за правилом 1., виникли й інші, де **і** маємо з повноголосу: *роздоріжжя, підворіття, підборіддя, Запоріжжя.* Та й тут так само не завсіди **і**, а в залежності від інших форм:

доріг – роздоріжжя
ворiт – підворіття
борід – підборіддя
поріг – Запоріжжя

але

берег – побережжя, надбережжя, Лівобережжя
полов – полоття
зворотній – вороття
молов – молоття
колос – колосся
волос – волосся і т. ін.

г) Підо впливом таких (правильних) форм, як *переміг, приніс, утік* тощо (див. 1 г.) виникли й *виволік, виволікши* (але *виволокла, виволокти) зберіг, зберігши* (але *зберегло, зберегти* тощо), *стеріг, стерігши* (але *стерегли, стерегти* тощо). Звичайно й усі вивідні від цих дієслів: *заволік, поберіг* і т. ін.

У деяких дієсловах навіть **я** чергується в закритому складі з **і**: *лягти – ліг, лігши* (але *лягла, лягли...), запрягти – запріг, запрігши* (але *запрягла, запрягли...), опрягтися – опрігся, опрігшися* (але *опряглася, опряглися...).* Тільки не слід цього поширювати на такі дієслова, як *удягти – удяг, тягти – тяг* і т. ін.

Усі вказані правила на те, коли й які саме **о** й **е** переходять у **і**, коли не переходять, звичайно, не можуть обхопити геть усієї мови, усіх слів і всіх форм їх. У мові є, напр., багато слів і форм, де буває **і**, що школи не чергується з **о**, **е**, багато **о, е** в закритих складах, що ніколи не випадають і т. Ін. Деякі з них цілком пояснюються наведеними правилами, деякі зовсім і не стосуються до цих правил. Так, **-ів** у родовому відмінку множини багатьох іменників *(волів, братів, учителів...),* **-ім** у місцевому відмінку однини прикметників чоловічого та ніякого роду *(на гарнім,* у *тім...).* -ій у давальному – місцевому однини прикметників жіночого роду *(білій, у тій...)* завсіди з старих **о, е** в закритому складі; не тяжко зрозуміти в світлі наведених правил і такі випадки, як *кроков, церков, литовський, московський* (тут **о**, бо воно ж випадне: як *крокви, церква, Литва, Москва).* У цілому ряді закінчень та паростків у закритих складах буває **о, е**, бо вони з старих глухих *(столом, волом, конем, полем, шапочка, сонечко...).* Іноді випадні з походження **о** й **е** (себто ті, що з глухих) не випадають при словозмінах (надто тоді, коли через це стався б важкий для вимови збіг приголосних) *мудрець – мудреця,*

чебрець – чебрецю, дощ – дощу, тесть – тестя тощо, але також і *рот – рота, лоб – лоба, мох – моху* і деякі інші.

Як старовина, підо впливом колишніх записів іноді в прізвищах заховуються **о, е** там, де в живій мові **і**, напр.: *Артемовський* (але село *Артемівка, артемівський, Котляревський* (хоч *кітляр, кітлярів)* тощо.

Нарешті треба знати, що в українській мові ще є **і**, що не чергується з іншими голосними, це те, що вийшло з колишнього "ятя": *ліс, у лісі, відро, сім'я, міленький, пісок, дрімати, тріщати, берімо* тощо.

І наостанці слід указати, що ще **і** в українській мові і на місці випадного **о**. Це **і** буває в приростках: *зібрати* (порівн. *зберу, підігнати* з твердим **д** (порівн. *піджену), розіслати* (порівн. *розстелю)* і т. ін. Це виникло з того, що колись були приростки з **о** на кінці (**по-, до-**), з **ъ** на кінці (**изъ, подъ-**) і зовсім без голосного (**роз-**), і що вони згодом позмішувалися, попереплутувалися. Повинно було б бути, напр., *піймати, спіткнутися, зобрати., зогнувся, розбрали* і т. ін. Тепер же це все поперемішувалося, і ми звичайно кажемо *зібрався, зігнутись, розібрав, підігнув, обізвався, надіб'єш, відіткни,* навіть *позіходилися* (у відкритому складі), а проте в певних формах завсіди **о**: *поспати, потру, помну, погнулись, пождати* тощо. Чимало слів є в українській мові таких, де ще й досі вживають тут то **о**, то **і**: *достану* і *дістану, порвали* і *пірвали, зосталися* і *зісталися* тощо. У Західній Україні більше вживають на **і**, на Наддніпрянщині на **о**. Так само і в прийменниках: *зо мною* і *зі мною, надо мною* і *наді мною, зо Львова* і *зі Львова* тощо.

у – о § 14.

Після піднебінних приголосних **ж ч ш щ дж й** колись зовсім не було голосного **о**, тільки **е** (або **ь**), але в українській мові здавна в певних умовах із **е** (чи **ь**) після тих приголосних повстало **о**. Відбувалося це тільки в певних умовах, а саме тоді, коли далі йшов склад із **а о у** та **и** з старого **ы**, а також коли далі йшов твердий приголосний. Перед м'якими ж приголосними, також перед складами з **е й и** з старого **и – е** в **о** не переходило. Цей закон хоч і порушується іноді з тих чи інших причин, та все ж на багатьох словах і цілих розрядах їх він виявляється дуже послідовно. Так, ми бачимо це не тільки на таких словах, як *чоловік, шовковий, чого, його, бджола, щока, чоботи* тощо, але *чепіга, шелестіти, женеш, джерело, челядь, жерсть, кашель* тощо, а й на словах того самого кореня:

чотири – четвертий, четвер
чорний – чернець
шорсткий – шерсть
жонатий – женити, жених
пшоно – пшениця
шостий, шостака – шести, шестеро, шестикутній
вчора, вечора – вечеря, вечеряти
пачоси – чеше

Дуже ясно видно це й на деяких закінченнях слів:
дубочок, острішок, гайок... – учень, сажень, окраєць...
книжок, дочок, копійок... – вишень, стаєнь...

У наростках **-ечок, -ечка, -ечко** *(мішечок, кружечок, книжечка, діжечка, ліжечко* і т. ін.) нема порушення правила, бо **ч** тепер тверде, а раніше було м'яке.

У деяких словах можна бачити аж потрійне чергування голосних: **і – е** й **е – о**:
жінка – жених – жонатий
пшінка – пшениця – пшоно
шість – шести, шестеро – шостий, шостака
вечір – вечеря – вечора
перечіс – чеше – пачоси

Головніші порушення правила чергування **е – о** по **ж ч ш щ дж й** такі: а) у дієприкметниках і прикметниках завсіди буде **-ений:** *кручений, смажений, задушений, відроджений, мащений, угноєний...* (з аналогії до таких, як *ухвалений, зварений* тощо), б) в

іменниках жіночого роду на **-ість** завсіди **-ости** тощо: *свіжости, більшости*... (з аналогії до таких, як *радости...*). Але в прикметниках на **-евий** по **ж ч ш щ дж й е** буде тільки під наголосом: *смушевий, рожевий, баєвий* тощо (з аналогії до таких як *вишневий, місцевий* тощо), а без наголосу **-овий:** *грошовий, біржовий, бойовий* і т. ін.

Крім того чимало буває ухилень від основного правила переходу **е** в **о** через інші аналогії, напр., через вирівнювання форм, як от підо впливом форм *щезне, щезнеш..., чеше, чешеш..., жене, женеш* (періед окладом із **е**) стали й *щезати, чесати, жену* (перед складом із **а, у**), навпаки, з таких слів, як *чорний, пшоно, жовтий, бджола* (з **о** перед складами з **и**, що вийшло з колишнього **ы**, та **о, а**) в новотворах **о** залишається і перед м'якими приголосними: *чорнявий, чорніти, пшоняник, жовтіти, бджоляний, бджолята* тощо, а також звичайно і в словозмінах: у *пшоні, на бджолі...*

у – в, і – й § 15.

В українській мові часто чергуються назвукові **у – в**, як от: *уже – вже, удосвіта – вдосвіта, уперед – вперед* і т. ін.

Про споконвічне **у** в назвуці можна сказати, що воно може переходити в **в** тільки коли буває ненаголошене, а про **в** споконвічне, що воно може переходити в **у**, коли стоїть перед приголосними. Це загальні умови чергування їх.

Але зокрема такі слова з рухливим звуком у назвуці (**у – в**) частенько приймають один із них як до кінця попереднього слова: коли попереднє слово має у визвуці приголосний, то й наступне слово починатиметься з голосного, якщо ж у першому там буде голосний, то й друге краще почати *з* приголосного **в**, напр.: *наш учитель, ніж устромив, встав удосвіта* тощо, але *наша вчителька, ножа встромив, встали вдосвіта* тощо. Ось іще кілька прикладів: *прийшо***в у***читель д***о в***чителя*; **як у** *вод***у в***пав*; *так* **у** *нас, як і* **в** *вас*; **в у***мілого руки не болять.*

Як бачимо, чергування **у – в** є не що інше, як засіб уникати в мові скупчення приголосних чи голосних. Збігу голосних наша мова майже не знає і при зустрічі їх у сусідніх словах старанно уникає, групи приголосних же хоч і звичайніші в нашій мові, та все ж супроти інших мов цих груп у ній менше, і деяких вона зовсім не знає та й взагалі не любить великих груп з трьох, чотирьох приголосних, надто ще й важких до вимови. Тому то коли замість наведеного прикладу "в умілого руки не болять" ще можна сказати "у вмілого" (*вм* не велика й не важка до вимови), але зовсім недобре було б "у умілого" (група голосних, зовсім незвична в українській мові), недобре й "в вмілого".

Не слід тільки зловживати ці чисто вимовні умови чергування **у – в** і поширювати їх на те, на що поширювати не можна. Так, міркування про важкі групи приголосних тощо при збігові слів недоречні, коли поміж тими словами є розділовий знак або хоч і без розділового знаку між ними павза (зупинка в вимові). У цих випадках цілком можливі й незвичайні групи голосних чи приголосних, бо це ж не будуть вимовні групи.

Словом наведені умови чергування **у – в** у силі тільки при тісній, суцільній вимові слів.

Зокрема в віршах поети раз-у-раз поступаються групами голосних чи приголосних перед вимогами ритму, раз-у-раз підпорядковуючи цьому останньому вимоги уникати збігу звуків, як от (коли між словами прийменник **у** або **в**, то треба звертати увагу й на початковий звук наступного слова):

Замість квіток шаблі, списи
*Виблискую***ть в д***олині...* (П. Тич.)
*Віте***р в г***аї нагинає*
Лозу і тополю. (Т. Шевч.)
*Шубо***вст в в***оду!...* Попід льодом
Геть загуркотіло. (Т. Шевч.)
*І з крико***м в н***ебо* **у***стає*
Новий псалом залізу. (П. Тич.)
*Пташк***и у і***рій одлітають.* (О. Олесь)

Крім того всього у запозичених із інших мов словах і взагалі в чужомовних словах не буває чергування **у – в**: *скінчила* **у***ніверситет, на* **У***ралі, намалював* **В***рубель.*

Та й деякі вкраїнські слова вживаються або тільки з **в** у назвуці, або тільки з **у**, напр.: *вправа (музичні вправи, музичних вправ, без вправ* і т. ін.), але *управа (міська управа, залізнична управа* і т. ін.), *вдача, влада, вплив,* але *уряд, угрупування.* Також звичайно *Україна.*

У тих самісіньких умовах, що для **у – в**, чергується й назвукове **і** з **й** у деяких, правда, тільки словах головним чином народнього походження: *на***д** **І***ваном – д***о** **Й***вана*, *ві***н** **і***де – вон***и** **й***дуть*, *бра***т** **і** **с***естра – вон***а** ***й*** *він, вона* ***й*** *я* тощо. Почасти **і** (ненаголошене) у назвуці зовсім відпало *(грати, голка* тощо), почасти з'явилося там, де раніше його й не було (ір*ве, іллє* тощо), але умови всього того ті самі, що й при чергуванні **у – в**, напр.: *вод***а** *ллє – до***щ** **і***ллє*, *так***а** *мла – ту***т** **і***мла*, *вон***а** *рвала – ві***н** **і***рве*, *хт***о** *ще – хто***сь** **і***ще, сто***вп** **і***зігнувсь* і т. ін. (див. іще § 13 3г).

У наслідок усього цього в українській мові не розрізняються прийменники й приростки **у** та **в**, а також **із** та **з**, і вживання того чи того з них залежить від указаних причин чергування, напр.: *був* **у** *хаті – були* **в** *Одесі, вийшов* **у** *люди – вийшли* **в** *люди, сестра* **з** *нею – брат* **із** *братом, він* **у***битий – його* **в***бито, гвіздок* **у***битий – гвіздки* **в***биті* і т. ін.

Як бачимо, засоби звукового сполучення слів, себто засоби на те, щоб усувати небажане звукосполучення і утворювати бажане, в українській мові надзвичайно різноманітні. З звукового погляду наша мова дуже гнучка і легка до віршування.

Але наведені чергування звуків далеко не вичерпують евфонічних (евфонія – доброзвучність) засобів її. Є ще ціла низка можливостей по потребі хоч додавати голосний, хоч усувати його, а іноді навіть і два. Так, із прийменника-приростка **у – в** повстали **ув** і **уві** тощо, як от, напр., *ув Оксани, уві сні, на ві́що, у ві́що* (віщо = що). **ув, вв, в, уві, ві** як до потреби можна вжити, напр., в таких словах: *увійти – ввійти – війти, увігнати – ввігнати – вігнати, увесь – ввесь – весь, уві сні – вві сні – ві сні* тощо.

У визвуці ж у цілій низці випадків можуть відпадати голосні як ось:

1) Частка **-ся** в дієсловах в українській мові може скорочуватися в **-сь** дуже широко – не тільки після голосних, як *беруся – берусь, гребтися – гребтись...,* а навіть і після приголосних **б в м п, г к, л н р, й**: *грібсь, наживсь, дамсь, не товпсь опрігсь, визвольсь, посуньсь, підперсь, не гайсь...* і навіть зрідка й після інших: *не сердьсь.* Чергування *ся – сь* в дієсловах спричинилось до того, що почасти й у займенників є воно *якийсь – якийся, чийсь – чийся* тощо.

2) Ненаголошене закінчення дієйменників **-ти** після голосних може скорочуватися в **-ть** *(брать, купать...);* закінчення 1. особи множини дієслів дійсного способу **-мо** може скорочуватись на **-м** *(купим, ідем...,* тільки не слід скорочувати тих дієслів де при скороченні перед *м* стало б наголошене *и – сиди́мо, лети́мо...);* ненаголошене закінчення є після **а, я** в 3 особі однини дієслів дійсного способу може відпадати *(пита, гуля,* також прислівник *немає, нема).* Але всі ці скорочення можуть мати місце тільки в віршах, де вони справді дуже полегшують віршування, у звичайній же мові їх треба уникати.

3) Навпаки, звичайне тепер закінчення 2. особи множини наказового способу дієслів **-ть** після голосних може бути в формі **-те** *(ідіте, беріте...)* як також і звичайне закінчення прикметників ніякого й жіночого роду однини назовного й знахідного відмінку та назовного відмінку множини може бути ніби в подвоєному вигляді *(білеє, білая, білую, білії...).* Але ці старіші повні форми закінчень мають певне стилістичне значіння архаїзмів (старовинних виразів) і тому доречні можуть бути в поважній урочистій мові або в піснях як от у Шевченка: "Поховайте, та вставайте, кайдани порвіте, і вражою злою кров'ю волю окропіте", "Не всі тії та сади цвітуть..." (Нар. піс.). Проте займенники *тая, теє, тую, цеє, цяя* вживаються і в прозовій мові.

4) У прислівниках 2. ступеня **-іше** може скорочуватися в **-іш**: *чорніш, видніш, миліш, гарніш...* і навіть *більш, менш, гірш, дальш* тощо.

Буває випадання голосних або додавання їх і в деяких інших незмінних словах як от: *тута – тут, хоча – хоч, чому – чом, лише – лиш, відтіля – відтіль, тепера – тепер.*

Але щодо часток **же** і **би** і їх скорочень **ж** і **б**, то треба сказати, що умови відпадання в них **е** й **и** цілком точно визначені: **ж** і **б** будуть завсіди після слів, що кінчаються

голосним, а **же** і **би** після слів на приголосний: *вони ж, ми б, щоб там не трапилося, хоча б і хто* і т. ін., але *він би, такий же* і т. ін. Вживати **же** і **би** після слів на голосний не слід (крім тільки *ніже* й *ніби).*

У народній українській мові є ще один засіб уникати збігу голосних, а саме відпадання назвукового **о** слова після визвукового голосного попереднього слова, тісно зв'язаного, звичайно, з тим першим словом: *Нема мені одрадоньки ні д отця, ні д неньки* (д = од), *на дин день* (дин = один) тощо. Але в поетів це трапляється, на жаль, дуже рідко, в звичайній же літературній мові і зовсім ні.

До засобів уникати збігу голосних належить і поява **в** між ними, зокрема у початку слів перед голосним. Але у літературній мові ці останні слова звичайно вживаються незалежно від кінця попереднього слова чи що то з **в**, то без нього, при тім послідовно **в** пишеться перед корінним (звичайно наголошеним) **у**: *вулиця, вус вулик, вудка, вуж, вузько, вузол, вухо, вуста, вуздечка,* але перед приростковим **у** ніколи не пишеться: *усміх, урвище, устрій, узбіч* тощо.

Чергування в дієсловах § 16.

У декотрих групах дієслів зберігається, а подекуди й поширюється на інші дієслова, старе чергування корінних голосних звуків. Чергуються різні голосні і різно, але в однакових умовах, а саме: корінні голосні переходять на інші тоді, коли дієслова протяжно́го значіння переходять на дієслова наворотно́го значіння тощо (докладно про ці значіння див у § 85).

Таких чергувань кілька розрядів.

1. Невипадне **е** в протяжних тощо – **і** в наворотних тощо:

летіти (*лечу, летиш...., полетіти, вилетіти, налетіти...*)	– *літати* (*літаю, літаєш..., залітати, повилітати, налітати...*)
текти (*течу, течеш.., текла, текли..., утекти, витекти, потекти...*)	– *тікати* (*тікаю, тікаєш..., утікати, витікати, понатікати...*)
(ви)гребти (*гребу, гребеш..., нагребти, загребти, погребти. .., нагребений...*)	– *вигрібати (вигрібаю, вигрібаєш..., нагрібати, загрібати, повигрібати..., повигрібаний...)*
(за)мести (*мету, метеш..., намести, вимести, підмести..., заметений...*)	– *замітати (замітаю, замітаєш..., вимітати, понамітати..., понамітаний...)*
застебнути, (застебну, застебнеш..., розстебнутися..., застебнений...)	– *застібати, (застібаю, застібаєш..., розстібатися..., позастібаний...)*
(на)пекти (печу, печеш..., пекла..., випекти, попекти..., напечений...)	– *напікати (напікаю, напікаєш..., випікати, понапікати..., понапіканий...)*
наректи (наречу, наречеш..., нарекла..., виректи, проректи...)	– *нарікати (нарікаю, нарікаєш..., вирікати, прорікати...)*
(при)щепити (щеплю, щепиш..., защепити, пощепити..., прищеплений...)	– *прищіпати (прищіпаю, прищіпаєш..., защіпати, понащіпати..., прищіпаний...)*
(на)шептати (шепчу, шепчеш..., пошептати, вишептати...)	– *нашіптувати (нашіптую, нашіптуєш..., вишіптувати, понашіптувати...)*
(ви)плескати (плещу, плещеш..., поплескати, наплескати...)	– *виплескувати (виплескую, виплескуєш..., наплескувати,повиплескувати...)*
причепити (причеплю, причепиш..., начепити, почепити..., причеплений...)	– *(при)чіпати* і *(при)чіпляти (чіпаю, чіпаєш..., чіпляю, чіпляєш..., начіпати, начіплювати, поперечіпати, поперечіпляти..., поперечіплювати...)*
вкоренити (вкореню, вкорениш..., викоренити, закоренитися..., викоренений...)	– *вкоріняти (вкоріняю, вкоріняєш..., викорінювати, повикоріняти, повикорінювати..., викорінюваний...)*
(за)чесати (чешу, чешеш..., начесати, перечесати..., причесаний...)	– *зачісувати (зачісую, зачісуєш..., вичісувати, поперечісувати..., позачісуваний...)*
(за)тесати (тешу, тешеш..., витесати,	– *затісувати (затісую, затісуєш...,*

натесати, витесаний...)	*перетісувати, понатісувати..., повитісуваний)*
(ви)шкребти (шкребу, шкребеш..., нашкребти, пошкребти..., вишкребений...)	*– вишкрібати (вишкрібаю, винашкрібаєш..., навишкрібати..., повишкрібати..., повишкрібувано...)*
(по)трепати (трепаю, трепаєш..., і *треплю, треплеш..., натрепати, витрепати..., потрепаний...)*	*– потріпувати (потріпую, потріпуєш..., попонатріпувати..., потріпуваний...)*
(по)чекати (чекаю, чекаєш..., зачекати, вичекати...)	*– очікувати (очікую, очікуєш...)*
(на)брехати (брешу, брешеш..., вибрехати, збрехати...)	*набріхувати (набріхую, набріхуєш..., вибріхувати, понабріхувати...)*
(за)стерегти (стережу, стережеш..., стерегла..., стеріг – див. § 13$_{3г}$*, спостерегти, настерегти...)*	*– застерігати (застерігаю, застерігаєш..., спостерігати...)*
(з)берегти (бережу, бережеш..., берегли..., беріг – див. § 13$_{3г}$*, поберегти, оберегти...)*	*– зберігати (зберігаю, зберігаю, зберігаєш..., оберігати, позберігати...)*
підперезати (підпережу, підпережеш..., оперезати, розперезатись...)	*– підперізувати (підперізуюсь,підперізуєшся..., розперізуватися, порозперізуватися...)*
стре́лити і *стрі́лити (стрелю, стрелиш...* і *стрілю, стрілиш..., стрельнути, вистрелити...* і *вистрілити, стрільнути...)*	*– стріляти (стріляю, стріляєш..., розстрілювати, понастрілювати...)*

І навіть два дієслова з основним **-оло-**:

(ви)волокти (волочу, волочеш..., волокла..., волік – див. § 13$_{3г}$*, наволокти, поволокти...)*	*– виволікати (виволікаю, виволікаєш..., зволікати, повиволікати...)*
(ви)полоскати (полощу,полощеш..., сполоскати,пополоскати...)	*– виполіскувати (виполіскую, виполіскуєш..., повиполіскувати...)*

Але немає чергування в дієсловах з **-ер-** між приголосними: *виверчувати, затверджувати, перевершувати, вищерблювати* тощо.

Є ще чергування в одному дієслові з **и**: сидіти – сідати, але не слід його переносити на інші, як от кипіти – закипати, зачинити – зачиняти тощо.

І навпаки, не слід уносити **и** в дієсловах з основним **і**: прискіпатися, прискіпуватися.

2. Випадне **е** в протяжних тощо – **и** в наворотних тощо:

(ви)брати (беру, береш..., набрати, побрати...)	*– вибирати (вибираю, вибираєш...,забирати, перебирати, позабирати...)*
(по)прати (перу, переш..., виправи, напрати, заперти...)	*– попирати (попираю, попираєш..., випирати, повипирати...)*
(у)мерти (мру, мреш..., померти...)	*– умирати (умираю, умираєш..., вимирати, поперетирати...)*

Так само і *видерти – видирати, потерти – потирати, розжерти – розжирати, вижинати (женці), проклинати (клену), напинати (пну), вистилати (стелю), розтинати* тощо.

3. **о** в протяжних тощо – **а** в наворотних тощо:

гонити (гоню, гониш..., вигонити, нагонити..., гонений...)	*– ганяти (ганяю, ганяєш, виганяти, переганяти...)*
ломити (ломлю, ломиш..., зломити, вломити, переломлювати..., зломлений...)	*– ламати (ламаю, ламаєш..., наламати, виламувати, поналамувати..., ламаний,*

	повиламуваний...)
(з)могти (можу, можеш..., могли... див. § $13_{1г}$, *перемогти, помогти..., переможений...)*	*– змагати (змагаю, змагаєш..., вимагати, намагатись...)*
котити (кочу, котиш..., викотити, накочувати, покотити, позакочувати..., накочений...)	*– качати (качаю, качаєш..., викачати, позакачувати..., позакачуваний...)*
зскочити (зскочу, зскочиш..., перескочити, вискочити...)	*– скакати (скакаю, скакаєш..., вискакувати, попідскакувати...)*
(в)хопити (хоплю, хопиш..., похопити, захопити..., захоплюватися..., вхоплений...)	*– хапати (хапаю, хапаєш..., нахапати, нахапувати..., хапаний...)*
клонити (клоню, клониш..., поклонитися, вклонитися..., поклонятися...)	*– кланятися (кланяюся, кланяєшся..., накланятися, попопоклонятися...)*

Як бачимо, в цій групі зміна голосного іноді в'яжеться з зміною й значінням дієслова (крім значіння наворотности – протя́жности). Тим то тут і немає повної послідовности чергування.

До цієї ж групи належать і *проводити (проводжати, ви́проводити) – провадити (випроваджувати, ви́провадити, запроваджувати...).*

Але в інших дієсловах із голосним **о** у корені чергування немає, отже: *вимовляти, мовляти, потопати, догоряти, прощати, випрошувати, вирощувати, заспокоювати, договорювати.*

4. **е** в протяжних – **о** в наворотних:

нести (несу, несе..., несла..., ніс – див. § 13, *принести, занести...)*	*– носити (ношу, носиш..., приносити, повиношувати...)*
везти (везу, везеш..., везла..., віз, звезти, перевезти...)	*– возити (вожу, возиш..., наво́зи́ти, понаво́зити...)*

а так само *вести – водити, брести – бродити* і деякі інші.

Інші чергування або мало поширені, як от напр., *лізти – лазити* (**і – а**), *пливти – плавати* (**и – а**), або вже тепер не визначають протя́жности й на́воротности дієслів, як от *сісти – садити, липнути – ліпити, висіти – вішати, трясти – трусити.*

а з о § 17.

У деяких поодиноких словах здавна старе **о** перейшло на **а** (це буває головним чином перед постійно наголошеним **а** наступного складу): *багатий* (це слово того самого кореня, що й *убогий), багато, багацько, багатир, гарячий (горіти), гарячка, гаразд, кажан, калач, калачики, качан, хазяїн, халява, чабан, ганчар, калатати, манастир, паламар, шаравари, каламутний, шкаралупа, шкаралуща.*

Але не слід поширювати цього на такі слова, як *поганий, корявий, ногавиці.*

ри ли § 18.

Так само в деяких словах знаходимо **ри, ли** (головним чином у постійно відкритих складах відповідно до **ро, ре, ло, ле** в складах закритих): *блищати, блискавка, блискавиця, глитати, глитай, гримати, гриміти, дриґати, стриміти, дрижати, дрижаки, здригнутися, кривавий, кришити, крихта, кришка, стрижень, тривати, стривати (= підождати), тривога, тривожитися, тримати, христитися, хрищений, чорнобривий, чорнобривка.*

Але *кров, крови, крівця, хрест, хреста, хрестик..., брова, хребет.*

Не слід тільки цих слів плутати з такими словами, де **рі, лі**: *тріщати, витріщити, розхрістаний, уздріти, перебріхувати.*

Подвоєння приголосних § 19.

Довгі приголосні, означувані на письмі звичайно двома літерами, в українській мові досить поширені, як от *причинна* (порівн. *причина*), *у судді* (порівн. у *суді*), *оббутися* (порівн. *обутися*), *в картоплинні* (порівн. *в картоплині*), *завважити* (порівн. *заважити*) і т. ін. Здебільшого довгі приголосні (на письмі подвоєні) повстали з коротких звичайних приголосних і з'являються вони в точно визначених умовах. Найголовніші випадки, коли в українській мові бувають довгі приголосні, такі:

1. Між голосними приголосний здовжується, коли за ним був колись **ь**: *життя* (колись *"житье"), зілля* (порівн. *зело*), *весілля, знання, бобовиння, ходіння, волосся, безладдя, мотуззя, збіжжя, клоччя, піддашшя...; сіллю* (порівн. *солю), тінню, міддю, маззю, ніччю, розкішшю; суддя, стаття, рілля, браття, Ілля.* В одному слові є у назвуці: *ллю, ллється... (Ллю, іллється..., також лляти, ллає...).*

Таким чином із наведеного правила вже ясно, що в таких самісіньких, як наведені, словах подвоєння не буде, коли поруч є другий приголосний: *листя, пересердя, підзамчя, у щасті, старістю, смертю, харчю, нехворощю* (себто *нехворошчю*) і т. ін. Так само не буде й на кінці: *питань, облич...*

Зовсім не подвоюються в таких, як указано, випадках, губні приголосні (**б п в м**) та **р**: *безголов'я, струп'я, безхліб'я, пір'я, кров'ю, любов'ю, матір'ю* і т. ін., але треба пам'ятати, що коли **р** у таких випадках іде після приголосного, то апострофа не треба ставити (бо тут і вимова того не вимагає): *повітря, вістря.*

Само собою зрозуміло, що коли від таких слів повстають нові вивідні слова, то в них подвоєння зберігається: *гіллястий, життєпис, платтячко...,* але *пір'ячко, листячко...*

Не слід тільки подвоювати приголосних у нових запозиченнях такого роду, як *Вальян, барельєф, Мольєр* тощо.

2. Коли збігаються однакові приголосні приростка й кореня, або кореня й наростка чи закінчення: *оббити, піддержати, розброєний, ззаду, заввишки, нісся, ознайоммо* тощо.

Зокрема чимало слів є, де корінь чи пень кінчається на *н,* а далі йде наросток **-ний, -ній, -ник, -ниця:** соя – *сонний, ранній, осінній, причинний, невпинний, винний, безвинний, годинник, кінний, старовинний, письменний, баштанник* і багато інших.

Але не слід писати подвоєних приголосних у таких випадках як от *отой, оцей, отут, отак, отам, отепер, отоді,* бо інше значіння мають такі написи, як *от той, от цей, от тут* тощо (порівн. "Отой чоловік гарний" і "От той чоловік і каже").

3. У наросткові **-енний** у збільшених прикметниках: *здоровенний, страшенний, силенний, численний* тощо, а також із аналогії до них і в деяких прикметниках дієприкметникового походження, як от *незліченний, незчисленний, нескінченний, невблаганний, недозволенний, спасенний* тощо.

Тільки ж у звичайних дієприкметниках ніколи не слід писати подвоєного **н**: *роблений, казаний, писаний, заборгований (заборгованість)* тощо і так само в прикметниках із них (із іншим наголосом): *пече́ний, варе́ний, коха́ний, святе́ний...* і вивідних іменниках: *вареник, мученик, кришеник...*

Таким чином беручи на увагу попереднє правило (2), треба розрізняти словотвори прикметникового і дієприкметникового характеру:

неприпинний – неприпинений
заборонний – заборонений
змінний – змінений
охоронний – охоронений
причинний – причинений тощо.

4. Дуже зрідка буває подвоєння в окремих словах (не в певних рядах) як от *ссати*, *ввесь, овва, Ганна, панна, манна, ванна, бонна, вілла, тонна* (але в чужих словах звичайно подвоєння не зберігається: *кляса, територія* і т. ін. – див § 128).

Про такі, як *Туреччина, гайдамаччина, доччин* – див. § 22.

г – з – ж к – ц – ч х – с – ш § 20.

Приголосні **г к х** перед звуком **і** змінюються на **з ц с**, а перед **е** та **и**, а також перед колишнім **ь**, що або перейшов в **е – о**, або зник (див. §§ 13, 14), змінюються на **ж ч ш**. Зміни ці старі і зберігаються в українській мові в повній мірі, напр.:

книга – у книзі – книжечка, книжка
рука – в руці – ручиця, ручка
яблуко – на яблуці – яблучко
книжка – у книжці – книжечка, книжечок
дух – на дусі, душити, душно
рибалка – рибалці – рибалчин, рибалчити
жінка – жінці – жінчин
дочка – дочці – доччин
квітка – квітці – квітчин, квітчастий
Кочерга – Кочерзі – Кочержин, кочержилно
Гуска – Гусці – Гусчин
Наталка – Наталці – Наталчин
Мотузка – Мотузці – Мотузчин
Терпелиха – Терпелисі – Терпелишин
кк в чужих словах у таких випадках дає *цц. Мекка – Мецці.*

Треба запам’ятати, що перед наростком **-ин г к х** неодмінно переходять у **з ц с**. Але **ц** залишається незміненим: *царицина копійка* (Шевченко), *Остряницина могила* (теж), як також і перед **е**: *робітнице...*

Усі наведені й подібні інші приклади переходу **г к х** *на* **ж ч ш** перед **и** стосуються лише тих випадків, коли те **и** походить із старого **і**, коли ж воно походить із старого голосного **ы**, то тоді перед ним **г к х** не змінюються: *ноги, вовки, мухи* і т. ін. Отже, напр., прикметники одного кореня *безрукий* і *ручий* колись були з різними закінченнями (**-ый** і **-ій**). У світлі історії зрозумілі й такі сполучення, як *кіт, тхір, гір* (див. § 13), також *такі, тугі, глухі, таке, туге, глухе...* (**і** та **е** з старого **ыѣ** та **оє**). Пізніше повстали сполучення й **гі, ге** тощо в таких випадках, як *тугіший, тугенький, м’якіший, м’якенький...* з аналогії до *старіший, старенький, біліший, біленький* тощо. Цікаво відзначити, що в здрібнілих прикметниках із наростковим **к** (а не основним) це останнє в **ч** переходить: *широкий – широченький, глибокий – глибоченький* і т. ін.

Приголосні перед -ство, -ський § 21.

Деякі приголосні перед наростками **-ство** і **-ський** сами змінюються, змінюючи при цім і наростки.

1. **г ж з + -ство, -ський** зливаються в **-зтво, зький:** *убогий – убозтво, Прага – празький, Рига – ризький, пороги – запорізький, паризький, киргизький, кавказький, французький* тощо.
2. **к ч ць + -ство, -ський** зливаються в **-цтво, -цький:** *козак – козацтво, козацький, грецький, ткацтво, гадяцький (Гадяче), прилуцький (Прилука)* тощо.
3. **х ш с + -ство, -ський** зливаються в **-ство, -ський:** *птах – птаство, волох – волоський, чех – чеський, товариський, наш – наський, руський, перський, підляський, поліський, ляський (лях)* тощо.

Інші приголосні перед наростками **-ство, -ський** на письмі зберігаються, як також і наростки: *братство, братський, студентство, президентський, агентство, інтелігентський, марксистський, фашистський, людський, шведський* тощо.

У рідко вживаних чужоземних словах також і **х, ш** тощо не змінюються, напр.: *цюріхський, шахський.*

Приголосні перед ч § 22.

Перед звуком **ч** приголосні змінюються так:

1. **г з** на **ж**: *Водолага (водолазький) – Водолажченко, показати – покажчик, брязкати – бряжчати, дзизкати – дзижчати* тощо.

2. **к ц** на **ч**: *турок (турецький) – Туреччина, козаччина, гайдамаччина, чумаччина, Німеччина, Хмельниччина* тощо.

3. **х с** на **ш** (пишеться тоді **щ**): *волόх (волоський) – Волощина, колесо – коліща, пісок – піщина, піщаний, ліс – ліщина, поліщук, миска – мищина, щастя, щасливий, нащадок* тощо.

Інші приголосні перед **ч** на письмі зберігаються: *Шведчина, шляхетчина, братчик, квітчастий, тітчин, невістчин, тчу* тощо.

2 ступ. прикметинків § 23.

У другому ступені прикметників (прислівників), коли до пня додається наросток **-ший**, то деякі приголосні перед наростком змінюються, змінюючи й приголосний наростка:

з + -ший дає **-жчий**, напр., *нижчий, вужчий*

с + -ший дає **-щий**, напр., *кращий, вищий.*

Усі інші приголосні перед **-ший** на письмі зберігаються: *солодший, дорогший, швидший, багатший, тонший, м'якший* тощо.

Такі самі групи приголосних будуть і в дієсловах: *вужчати, кращати, м'якшати, багатшати* тощо та в тих іменниках, що походять від дієслів із пнями 2. ступеня прикметників: *збільшення* (від *збільшити), погіршення* (від *погіршити), зменшення* (від *зменшити), пом'якшення* (від *пом'якшити),* але

подовження, бо *подовжити*

скорочення, бо *скоротити*

поглиблення, бо *поглибити*

здешевлення, бо *здешевити* і т. ін.

Таким чином подекуди дієслова походять від пнів 1. й 2 ступенів того самого прикметника, отже треба й розрізняти, напр.: *нагірчити* (від *гіркий)* і *погіршити* (від *гірший), витончити* (від *тонкий*) і *стоншити* (від *тонший*).

чи – ши § 24.

Перед **н** треба писати **ч**, коли воно походить із **к ч ц**: *вічний (вік), безпечний (безпека), сагайдачний (сагайдак), вдячний (дяка), зручний (рука), наочний (око), помічний (поміч), пшеничний (пшениця), безконечний, ячний* тощо.

Але **ш** у *рушниця, мірошник, соняшник (соняшний), яєшня, сердешний* та в усіх прислівникових прикметниках: *вранці – вранішній, торік – торішній, тутечки – тутешній* тощо.

д – дж т – ч ... в дієслов. § 25.

У тих дієсловах, що в 3. особі множини дійсного способу мають закінчення **-ять**, у 1. особі однини

д змінюється на **дж**

т " " **ч**

з " ", **ж**

с " " **ш**

ст " " **щ**

зд " " **ждж**:

ходити – ходжу, вертіти – верчу, возити – вожу, носити – ношу, пустити – пущу, їздити – їжджу..., а також у дієприкметниках та в вивідних дієсловах: *полагоджений (полагодити), кручений, вожений (возити), прошений, випущений, виїжджений..., принаджувати, саджати* тощо.

Коли у віддієслівних іменниках перед **-ння** буде голосний **е** (а не **і**), наведена тут звукозміна обов'язкова: *відродження, відношення* тощо.

Не слід плутати звукозміни **д – дж** з звукозміною **г – ж**: *ходити – ходжу,*

розходження, але *напруга – напружуюся, напруження, могти – переможений* тощо. До речі сказати, в дієсловах із основою на **г к** ці останні змінюються на **ж ч** в усіх особах дійсного способу: *могти – можу, можуть, пекти – печу, печуть* і т. ін., як також і в наказовому способі: *поможи, поможіть, ляж, печи* і т. ін.

ж ч ш і т перед ц § 26.

Приголосні **ж ч ш** і **т** перед **ц** змінюються тільки в вимові, але на письмі зберігаються: *запорожець – запорожця* (вимовл. "запорозьця"), *переможець – переможці, книжка – у книжці, дочка – дочці* (вимовл. "доцьці"), *юшка – у юшці* (вимовл. "у юсьці"), *квітка – квітці* (вимовл. "квіцьці"), *братця, долітце, пелюстка – пелюстці* і т. ін.

-ся після приголосн. § 27.

У закінченнях дієслів частка **-ся** після деяких приголосних хоч і впливає на їх вимову, а подекуди й сама змінюється, проте на письмі вона просто додається до закінчення дієслова: *обріж – обріжся* (вимовл. "обрізься"), *мороч – морочся* (вимовл. "мороцься"), *береш – берешся* (вимовл. "бересься"), *сидить – сидиться* (вимовл. "сидицьця"), *пасуть – пасуться* (вимовл. "пасуцьця"), *морщ – морщся* і т. ін.

Дзвінкі глухі приголосні § 28.

При збігові приголосних у середині слова глухі перед дзвінкими в вимові сами стають голосні дзвінкими, але на письмі їх не слід зміняти, напр.: *боротьба* (вимовл. "бородьба"), бо *бороти, волочба* (вимовл. "володжба"), бо *волочити, вокзал* (вимовл. "воґзал"), *анекдота* (вимовл. "анеґдота") тощо.

Тим паче зберігаються дзвінкі перед глухими, бо вони й у мові звичайно дзвінкі: *нігті, кігті, дігтяр, легкий, вогкий, надхнути, надхнений, зідхання, жердка* й інші.

Випад приголосн. § 29.

При збігові приголосних **ждн, зтн, стн** зубні **д т** випадають: *тижня* (порівн. *тиждень*) *пісний* (порівн. *піст), празник, борозна, кожний, чесний, капосний, напасник, пропасниця, власний, звісний, вісник, існувати, нещасний, персня, корисний, первісний, кількісний, якісний* і т. ін.

Винятково *шістнадцять.*

Так само й **т** випадає в групі **стл** та **л** у групі **слн**: *щасливий* (порівн. *щастя, щастити), зависливий, жалісливий, розіслати (розстелю),* хоч і не завсіди, бо *пестливий, кістлявий, Естляндія* тощо, *масний* (порівн. *масло), умисний, навмисне.*

Приголосні в прийменниках – приростках § 30.

З усіх приростків української мови тільки **з-** (**-із**) чергується на письмі з **с-** (**іс-**) а саме **с-** (**іс-**) буває перед **к п т х**: *сказати, справити, стиха, схитрувати, схил, іспит* тощо, а перед усіма іншими приголосними **з-** (**із-**) не змінюється на письмі: *збити, зжалитися, зчистити, зцідити, зшити, зсадити, зщулитися, зформувати* і т. ін. (про вимову їх див. § 118).

Тільки в складних прийменниках, коли **з-** пишеться *з* рискою, він не міняється на **с-**: *з-поміж, з-посеред, з-поперед, з-попід* тощо.

Усі інші приростки, як от **без-, роз-, від-** (рідше **од-**), **над-** тощо перед геть усіма приголосними на письмі ніколи не змінюються: *безперестань, безталанний, розпитати, розкішний, безхліб'я, відти, відси, звідкіля, відсіля, відколи, міжпартійний* і т. ін.

Прийменники всі, отже й **з** (**із**), ніколи не змінюються на письмі: *з поля, із тобою, без потреби* і т. ін. (про вимову див. § 118).

Знак м'якшення (ь) § 31.

Уживання на письмі знака м'якшення в українській мові не завсіди виправдується вимовою, як також і навпаки – його іноді бракує на письмі там, де жива вимова приголосного перед іншим приголосним ніби його вимагає.

Отож треба запам'ятати поперше ті сумнівні випадки, коли **ь** треба ставити, а подруге ті сумнівні випадки, коли **ь** не слід писати.

1. Знак м'якшення пишеться після **л** перед іншим приголосним (тільки не між двома **л**) майже в усіх українських словах за винятком тільки групи **лк** (**лч, лц**) та **лн**, отже не тільки в таких випадках, де **л** вимовляється м'яко, як *гультяй, рибальський, пальця, цегельня* і т. ін., а й у таких, де воно вимовляється інак, як от *пальцем, кільце, невільник, більший, пальчик, ковальчук, недбальство, вільний, загальний, щільно...* (див. § 9).

Щодо відсутности ж **ь** у групі **лн**, то це буває тільки в наростках **-ално, -илно**: *пужално, істичилно, грабилно* і т. ін. (де така самісінька вимова, як і в *сильно, щільно,* тощо), а далі і *на заступилні...*

Через донедавню неусталеність нашого правопису, а також і не завсіди добру літературну вимову треба вказати на ще деякі ряди, коли треба ставити **ь**:

а) У закінченнях **-ський, -цький, -зький, -сько** (і вивідних: **-ськість, -цькізм**...); *сільський, селянський, козацький, близький, видовисько* і т. ін. Тільки в декількох словах пишемо **-зкий, -ский,** де й вимова інша: *боязкий, баский, різкий, дерзкий, в'язкий, жаско, порский, гризкий.*

б) У родовому відмінку множини іменників жіночого роду м'якої відміни: *пісень, Лубень, вишень...* (але не після р).

в) Після **ц**: *робітниць, кілець* і т. ін.

г) У дієсловах, як *принось, злазьте, тратьте, не сердься, виносься, сидить, беруть, беруться* і т. ін.

2. Знак м'якшення звичайно не пишеться поміж пом'якшеними приголосними (крім тільки **л** – див. 1. та тих випадків, що зазначені в 3.) і взагалі поміж приголосними, коли за ними йдуть **я ю є** і **ь**: *слід, світ, свято, стягти, злякались, дня, кість, сонця, пізнє, молодця, кінський, життя, волосся, гілля, ллється* і т. ін. (вимовл. "сьвіт"...).

Знов же слід указати ще деякі випадки, коли **ь** не пишеться:

а) Після губних (**б п в м**), піднебінних (**ш ч ж щ**) і **р** (див. § 11).

б) Після **н** перед **ж ч ш щ** та **-ство:** *менший, кінчик, віншувати, хорунжий, панщина, селянство* і т. ін. (тут треба й вимовляти так).

в) У наростках **-ално, -илно** (див. 1).

3. Часто виникають труднощі щодо **ь** у зв'язку з словозміною, себто тоді, коли пом'якшеність приголосного виникає (або здається, що виникає) із зміною закінчення слова. У таких випадках треба пам'ятати таке просте правило: коли **ь** був у початковій формі слова, то він залишається і в усіх відмінах її, хоч би як вимовлялися приголосні, а коли його там не було, то й у відмінах його не треба ставити, хоч би це й перечило вимові, напр.: *Галька – Гальці,* але *галка – галці, редька – редьці,* але *грудка – грудці, сторінка – сторінці,* але *сторінонька – сторіноньці, письмо – у письмі, але пасмо – у пасмі, кицька – кицьці,* але *гуска – гусці* і т. ін., а так само *заступилно – в заступилні...*

Так само й у присвійних прикметниках на **-ин, -ий**: *Галька – Гальчин, Наталка – Наталчин, донька – доньчин, дідько – дідьчий, Редька – Редьчин, Колодка – Колодчин, Кузька – Кузьчин, Мотузка – Мотузчин, Васька – Васьчин* і т. ін.

Щождо **л**, то до всього сказаного за нього треба додати таке: у групі **лч** не пишеться **ь**, коли вона походить із **лк** не тільки в присвійних прикметниках, а й інших вивідних словах: *горілка – горілчаний, спілка – спілчанин, спілчанський* (порівн. *спільний, суспільство* тощо), *галка – галченя, рибалка – рибалчик, рибалчити, рибалченко* (порівн. *рибальня, рибальство)* і т. ін., але *Галька – Гальченко, барильце – барильчина* тощо.

Групи приголосних у прізвищах § 32.

Деякі з наведених у попередньому § групи приголосних (з **ь** і без нього) не відповідають на письмі живій вимові. Так, цілий ряд груп приголосних у присвійних прикметниках не так вимовляються, як пишуться, напр.:

дьч вимовляється як **дч** *(Редьчин)*
ньч **нч** *(доньчин)*
сьч (як і **сч**) **щ** *(Васьчин)*
зьч (як і **зч**) **жч** *(Кузьчин)*

Але так ці слова повелося писати з тієї ж причини, що і в словозмінах *(редька – редьці, грудка – грудці),* а саме тому, що присвійні прикметники стоять дуже близько до тих слів, з яких вони походять, відчуваються як ніби їх форми (порівн. вирази "Ганнин брат" і "Ганни брат" і т. ін.). Але в прізвищах, що походять із таких слів, перед наростками **-енко, -ук, -ин** звичайно й пишуться групи приголосних за вимовою, отже:

Радько – Радченко, Радчук (без **ь**)
Сенько – Сенченко
Ониська – Онищенко, Онищук
Васька – Ващенко, Ващин
Кузько – Кужченко
Параска – Паращенко і т. ін.

Але після **л** в таких випадках **ь** то пишеться, то ні, як до основного слова, що з нього походить прізвище:

Галька – Гальченко
Галка – Галченко
Барильце – Барильченко і т. ін.

СЛОВОЗМІНА.

ІМЕННИК.

Поділ іменників § 33.

Із таблиці відмін (стор. 40 – 41) знати, які саме характерні відзнаки кожної відміни і кожної групи першої відміни. До другої відміни, як бачимо, належать тільки іменники ніякого роду з наростками **-ят-, -ат-, -ен-**, до третьої тільки іменники жіночого роду на приголосний, а всі інші до першої. Зате перша відміна, що охоплює дуже багато іменників із різними закінченнями і всіх трьох родів, поділяється ще на три групи – тверду, мішану й м'яку. Досить пильно придивитися до самих закінчень у таблиці і збагнути те, що приголосні в стовпцях 1. відміни визначають останню літеру в словах, а голосні (з -) закінчення, щоб зразу ж побачити, що, напр., мішана група супроти твердої й м'якої відрізняється насамперед тим, що до неї належать геть усі іменники на **ж ч ш щ дж** (чоловічого роду), **же че ще** (ніякого роду) й **жа ча ша ща джа** (жіночого роду), а також тим, що в них завсіди в закінченнях **е** й **і** відповідно до **о** й **и** твердої групи. Це її найвиразніші дві риси, хоч цим і не вичерпується все (**р**). М'яка група – це іменники з м'якими приголосними в закінченні (**ль нь дь**... в чоловічому роді, **ля ня дя**... в жіночому роді, **ння ття жжя**... в ніякому роді) та з **е і я ю** відповідно до **о и а у** твердої (а перед **е** приголосні тверді, тим то до цієї групи належать і іменники ніякого роду з твердим приголосним перед **е**).

Щодо самих закінчень, характерних для кожної групи 1. відміни, то вони такі:

тверда група	**о и а у**
мішана "	**а у** **е і**
м'яка "	**е і я ю**

З цього ясно, що мішана група наполовину тверда, наполовину м'яка.

Та хоч і які виразні ознаки кожної відміни іменників, все ж із самої таблиці ще не завсіди можна добрати, куди, до якої саме групи належить якийсь іменник. Подекуди вагання може бути навіть щодо групи. Найбільша трудність у цім за іменниками чоловічого роду на **р**,

що, як видно й з таблиці, бувають і твердої, і мішаної, і м’якої групи першої відміни, а до того ще й третьої відміни жіночого роду.

Звичайно, й подані зразки відмінювання не охоплюють всіх форм усіх іменників української мови.

Це ускладняється ще й тим, що в мові чимало іменників недостатніх, себто з неповними формами. Сюди належать не тільки такі іменники, що не мають або множини (напр., *Дніпро, чорнило, крига*), або однини (напр., *обжинки, ножиці, ясла*), а й такі, що вживаються лише в формах деяких відмінків. Напр., невідмінні чужомовні слова (*сальдо, тріо, турне, купе* – такі слова без прикметникових додатків або керівних дієслів звичайно сприймаються як назовні відмінки однини). З чисто українських можна навести *міць*, що, крім назовного та знахідного відмінків однини, вживається ще тільки в формі орудного однини (*міццю*). Від зовсім невживаного іменника жіночого роду "гілля́" існує тільки форма родового однини в виразах "одірватись од гіллі́", "од гіллі́ відчеплений" тощо (порів. *рілля – ріллі, суддя – судді...*). Іменники жіночого роду з наростком **-інь** типу *глибінь, височінь* вживаються ще тільки в формах орудного відмінку однини (див. § 99_{55}). Від іменника *честь* (*чести...*) існує ще форма родового *шти* в виразах "ні шти, ні віри" тощо: У виразах "з відома", "без відома", "до відома" маємо форму родового відмінку від невживаного в інших відмінках іменника "відомо" (пор. добро, зло, благо). Іменники жіночого роду з наростком **-ина** типу *зернина, рибина, людина, дитина* (див. § 99_{40}) у множині звичайні лише в формі родового відмінку в сполученнях типу "п’ять зернин", "сто рибин" тощо, інші ж форми множини для них заступаються іншими словами однини (збірні) або множини (*зернина – зерно, рибина – риба, людина – люди, дитина – діти, дівчина – дівчата...*).

Є іменники, що в різних відмінках відмінюються то за твердою, то за м’якою основою, напр., *штани, штанів* (**н** тверде), але *штаням, у штанях; ворота, воріт,* але *у воротях.*

Іменники на р § 34.

Усі іменники на **р** чоловічого роду належать до першої відміни, а іменники на **р** жіночого роду до третьої. У назовному відмінку однини іменники чоловічого роду на **р** можуть бути відрізнені від іменників жіночого роду на **р**, очевидно, тільки прикметником, напр.: *зелений яр* і *зелена яр, а* далі *яром* і *яр’ю* і т. ін.

Щождо іменників чоловічого роду на **р**, що належать до всіх трьох груп першої відміни, то вони, як бачимо із таблиці, можуть бути розрізнені тільки в непрямих відмінках.

До твердої групи належать не тільки старі тверді іменники на **р**, як *двір, жир, узвар, осокір, хутір, удар* тощо,

ТАБЛИЦЯ ВІДМІН І ЗРАЗКИ ВІДМІНЮВАННЯ

	Перша відміна									**Друга відм.**	**Третя відм.**
	1 група (тверда)			2 група (мішана)			3група (м’яка)				
				е відповідно до **о** твердих **і** „ „ **и**			**е** (**я**) відповідно до **о** твердих **і** „ „ **и** „ **я** „ „ **а** „ **ю** „ „ **у** „				
	Чолов. р.	Ніяк. р.	Жіноч. р.	Чолов. р.	Ніяк. р.	Жіноч. р.	Чолов. р.	Ніяк. р.	Жіноч. р.	Ніяк. р.	Жіноч. р.

	г к х ґ б п в м ф р л н д т з с ц дз -о (-а)	о	-а	р (-а) ж ч ш щ дз	е	а	р ль нь дь ть зь сь ць дзь -ьо (-я) й	е	(-я)	я	я (-ят-) [після ж ч ш щ а (- ат-)] я (-ен-)	ж ч ш щ в р дь ть зь сь ць нь ль
ЗРАЗКИ ВІДМІНЮВАННЯ												
Назовн.	явір	ліжк-**о**	книг-**а**	школяр	огнищ-**е**	круч-**а**	токар	місц-**е**	обличч-**я**	криниц-**я**	орля	повість
Кличн.	явор-**е**	ліжк-**о**	книг-**о**	школя-**е** (-**у**)	огнищ-**е**	круч-**е**	токар-**ю**	місц-**е**	обличч-**я**	криниц-**е**	орля	повіст-**е**
Родов.	явор-**а**	ліжк-**а**	книг-**и**	школяр-**а**	огнищ-**а**	круч-**і**	токар-**я**	місц-**я**	обличч-**я**	криниц-**я**	орлят-**и**	повіст-**и**
Дав.	явор-**ові**	ліжк-**у**	книз-**і**	школяр-**еві**	огнищ-**у**	круч-**і**	токар-**еві**	місц-**ю**	обличч-**ю**	криниц-**і**	орлят-**і**	повіст-**і**
Знах.	Наз. або Род.	ліжк-**о**	книг-**у**	школяр-**а**	огнпищ-**е**	круч-**у**	токар-**я**	місц-**е**	обличч-**я**	криниц-**і**	**орля**	повість
Орудн.	явор-**ом**	ліжк-**ом**	книг-**ою**	школяр-**ем**	огнищ-**ем**	круч-**ею**	токар-ем	місц-**ем**	обличч-**ям**	криниц-**ю**	орля-**м**	повіст-**ю**
Місц.	явор-**і**, **-ові**	ліжк-**у**	книз-**і**	школяр-**і**, - **еві**	огнищ-**і**, -**у**	круч-**і**	токар-**і**, - **еві**	місц-**і**	обличч-**і**, - **ю**	криниц-**ею** криниц-**і**	орлят-**і**	повіст-**і**
Назовн.	явор-и	ліжк-**а**	книг-**и**	школяр-**і**	огнищ-**а**	круч-**і**	токар-**і**	місц-**я**	обличч-**я**	криниц-**і**	орлят-**а**	повіст-**і**
Родов.	явор-**ів**	ліжок	книг	школяр-**ів**	огнищ	круч	токар-**ів**	місць	облич(-**чів**)	криниць	орлят	повіст-**ей**
Дав.	явор-**ам**	ліжк-**ам**	книг-**ам**	школяр-**ам**	огнищ-**ам**	круч-**ам**	токар-**ям**	місц-**ям**	обличч-**ям**	криниц-**ям**	орлят-**ам**	повіст-**ям**
Орудн.	явор-**ами**	ліжк-**ами**	книг-**ами**	школяр-**ами**	огнищ-**ами**	круч-**ами**	токар- **ями**	місц- **ями**	обличч-**ями**	криниц-**ями**	орлят-**ами**	повіст-**ями**
Місц.	явор-**ах**	ліжк-**ах**	книг-**ах**	школяр-**ах**	огнищ-**ах**	круч-**ах**	токар-**ях**	місц-**ях**	обличч-**ях**	криниц-**ях**	орлят-**ах**	повіст-**ях**

а й чимало таких, що колись належали до м’яких, або подекуди й у сучасних говорах української мови належать до м’яких, як от *звір, тхір, комар, тягар, тяжар, базар, хабар* тощо, а також численні запозичення з інших мов, як *товар, шнур, мур, майстер, інжир, кушнір, жовнір, нумер, тенор, комісар, касир, актор, командир, бригадир, інспектор, семінар, трактир, кав’яр, футляр, таляр, бакаляр, вахляр* (на **-яр** чужі слова майже завсіди належать до твердої групи) і т. ін. Проте деякі з цих іменників у назовному множини приймають і закінчення **-і** (а не **-и**): *хуторі, тягарі, комарі, майстрі, хабарі.* Це може бути тільки з неодноскладовими іменниками і з наголосом у множині на закінченні.

До мішаної групи належать іменники з наростком **-яр** (назва професій): *біляр, вапняр, тесляр, фігляр, смоляр, голяр, маляр, вугляр, повістяр, повстяр, газетяр, сідляр* і т. ін. Знов же й деякі з цих іменників відступають від норми закінчень своєї групи, а саме приймаючи закінчення твердої групи в однині, коли це закінчення буває ненаголошене: *сто́лярові, му́ляром* тощо.

До м’якої групи, нарешті, належать головним чином ті з іменників чоловічого роду на **-р**, що повстали через наростки **-ар, -ир**: *вівчар, байкар, господар, бляхар, віспар, воротар, чоботар, димар, бондар, кобзар, багатир, проводир, поводир* тощо, також давніші запозичення з інших мов, як от *вівтар, лимар, каламар, манастир, паламар, цар* тощо, або й новіші, як *інвентар* (латин. *inventarium), пролетар* (латин. *proletarius), секретар* (латин. *secretarius), нотар* (латин. *notarius), архівар* тощо.

Іменники на я § 35.

Іменники ніякого роду на **я** м’якої групи першої відміни різняться супроти іменників ніякого роду на **я** другої відміни тим, що перед закінченням у них здебільшого буде подвоєний приголосний (див. § 19), наголос у них майже завсіди не на закінченні, і визначають вони переважно збірні тями, напр.: *обіддя, галуззя, весілля, писання, волосся, піддашшя, збіжжя, обличчя, розгоржя, ріщя, листя, повітря, пір’я, луб’я, здоров’я* тощо (після **ж ч ш щ** у них **я**, а не **а**).

До цієї ж групи належать: *сім’я, тім’я, вим’я, полум’я, плем’я.*

Навпаки, в іменників ніякого роду на **я** другої відміни ніколи не буває подвоєних приголосних, наголос у них на закінченні, і визначають вони малі істоти і дрібні речі

(предмети), напр.: *теля, гусеня, гуся, вутя, кача, лоша, горща, коліща, голуб'я* і т. ін. (по **ж ч ш щ** у них завсіди **а**). Також і *ім'я* (з наростком **-ен**).

Супроти іменників жіночого роду на **я** іменники ніякого роду в назовному відмінку можуть бути відрізнені тільки прикметником: *наша сім'я – наше сім'я* і т. ін.

Перша відміна.

Назовний однини § 36.

Таким чином до першої відміни належать іменники аж трьох великих груп. До сказаного в § 34 про ознаки надежности іменників на **р** до котроїсь із них треба додати ще деякі дрібніші уваги. Ці уваги стосуватимуться або роду, або закінчення іменників. Не всі іменники першої відміни бувають певного роду і не всі мають певне стале закінчення. З огляду на розходження роду іменників і їх закінчень по різних говорах української мови, а також розходження їх із старою українською мовою й спорідненими мовами (як російська, польська) про рід і закінчення іменників в сьогочасній українській літературній мові слід зауважити, що вони в несталій частині кінець-кінцем визначаються й усталюються в процесі самого життя літературної мови, де борються ті конкуренти, іноді і довго змагаючись між собою і навіть залишаючись як рівнобіжні, іноді ж більш-менш швидко перемагаючи одна другу. Дещо з того, що на сей час життя нашої літературної мови визначилося в цій галузі, ми й наведемо.

До іменників чоловічого роду, між іншим, належать такі: *барліг, біль, глиб, глист, дишель, дріб, дур, жаль, кір, купіль, міль, насип, нуд, осокір, пил, розрух, підпис (рукопис, літопис, перепис, напис...), пліш, продаж, сажень, Сибір, степ, ступінь, шир, ярмарок.*

До іменників жіночого роду: *адреса, анекдота, відпустка, завіса, кляса, картопля, криза, мозоля, недуга, пара, перерва, присмака, тополя, фльота.*

До іменників ніякого роду: *шатро, вапно, барилко.*

У двох родах – то чоловічого, то жіночого – уживаються такі слова: *гущ* (чолов.) – *гуща* (жіноч.), *замін – заміна, докір – докора, капелюх – капелюха, лах – лаха*, *мотузок – мотузка, одяг – одяга, підрешіток – підрешітка, птах – птаха, пташок – пташка, ро́здум – роздума, скрут – скрута, стоніг – стонога, тям – тяма, не́стям – нестяма, хащ – хаща.*

Іноді іменник належить то до твердої, то до м'якої групи, відрізняючися приголосним: *про́діл* (чолов. р.) – *про́діль* (теж), *стодола* (жіноч. р.) – *стодоля* (теж). Див. іще § 110.

Але іноді подвійне закінчення іменників розносить їх по різних відмінах: *блакит* (чолов. р., отже першої відміни) – *блакить* (жіноч. р., отже третьої відміни), *постеля* (жіноч. р., отже першої відміни) – *постіль* (жіноч. р., третьої відміни). А то буває, що іменник з тим самим закінченням належить до різних відмін: *кужіль* (чолов. р., отже першої відм.) – *кужіль* (жіноч. р., третьої відм.).

Досить багато іменників на **-а, -я** належать не до жіночого роду, а до чоловічого, при тім деякі виключно до чоловічого, як от *староста, старшина, хлопцюга, баша, тесля* тощо, інші ж і до чоловічого і до жіночого як до потреби: *такий замурза – така замурза, цей сирота – ця сирота, старий волоцюга – стара волоцюга, прийшов листоноша – прийшла листоноша* і т. ін.

Іноді й іменник чоловічого роду буває то на приголосний, то на **-а**: *сусід* і *сусіда.*

Іменники чоловічого роду на **ц** і **дз** та жіночого на **ца, -дза** можуть бути тільки з чужих мов, як от *коц, принц, Кац, будз, каруца, кукурудза* тощо.

Щодо іменників мішаної групи на **-ще**, то коли вони походять від іменників чоловічого або жіночого роду, тоді вони звичайно бувають (у назовному відмінку однини) теж чоловічого або жіночого роду: *такий дідище, старий баранище, люта бабище, ця свекрушище* тощо.

Виняткової конструкції слово *ледащо* (**о** після **щ**) належить до твердої групи (ніякого роду), як також і такі чужомовного походження слова, як *Санчо.*

Кличний однини § 37.

У кличному відмінку однини окремі закінчення бувають тільки в іменників чоловічого й жіночого роду.

1. Закінчення для чоловічого роду такі: -**у**, -**ю**, -**е**.

а) Закінчення -**у** приймають головним чином іменники з наростком -**ко**, -**ик**, -**ук**, -**ок** (себто з таким наростком, де є приголосний **к**): *батьку, голубчику, ковальчуку, синку, котику, вовчику* і т. ін.

Зрідка навіть іменники ніякого роду, що взагалі не мають окремого закінчення в кличних відмінках, підо впливом іменників чоловічого роду, приймають закінчення -**у**, якщо вони з наростком -**ко**:

Ой сонечку-батечку, догоди, догоди. (О. Олесь)

Також звичайно іменники на **ж ч ш**: *сторожу, мужу, погоничу, Лукашу, товаришу* тощо. Крім того це закінчення буває і в поодиноких іменників чоловічого роду безнаросткових твердої групи, як от напр.: *діду, сину, тату, свату, Марку, Юру, Стаху,* а також і в тих іменниках чужомовного походження, де в кінці **к х ґ**: *Фрідеріку, Фрідріху, Ґеорґу* тощо.

б) Закінчення -**ю** властиве всім іменникам м'якої групи, крім тільки іменників на -**ець** (де звичайніше закінчення -**е**): *косарю, місяцю, ковалю, Івасю, Корпію, Петрусю, Костю* і т. ін., зрідка і *злочинцю, зайцю* тощо.

в) Усі інші іменники чоловічого роду приймають закінчення -**е**, при тім, звичайно, **г к х** змінюються на **ж ч ш** (див. § 20): *соколе, лисе, голубе, козаче, луже, ляше, парубче* (бо в "парубок" -**ок** уже не відчувається як наросток), *громадянине, Павле, Петре, Архипе, Антоне, Явтуше, Дороше* (і *Дорошу), школяре, тесляре* (рідше *тесляру*) і т. ін. Так само здебільшого і в іменниках м'якої групи на **-ець:** *хлопче, кравче, молодче, світодавче* тощо.

Закінчення -**е** взагалі найчастіше буває в іменниках чоловічого роду, зокрема його приймають звичайно й чужомовні імена, як напр.: *Томе, Джордже, Франце* і т. ін.

2. Закінчення для жіночого роду (а разом і чоловічого з закінченням -**а**, -**я** в назовному) такі: -**о**, -**е** (-**є**), -**ю**.

а) Закінчення -**о** приймають усі іменники твердої групи: *сестро, Україно, Ганно, гайдамако, бідолахо* і т. ін.

б) Майже всі інші іменники приймають закінчення -**е** (після голосних і апострофа -**є**): *роже, душе, доле, земле, молодице, Катре, Насте, Христе, Маріє, Гамаліє (Гамалія)* і т. ін.

в) Іменники жіночого роду пестливі охоче приймають, крім закінчення -**е**, ще й закінчення -**ю** (підо впливом подібних іменників чоловічого роду): *доню, матусю, Галинцю, Катрусю, Марусю* (і *Марусе*) і т. ін.

Ось декілька прикладів на форми кличного всіх родів:

Ой, Богдане, Богданочку! (Т. Шевч.)

Отаке то, Зіновію,
Олексіїв друже! (Т. Шевч.)

Ой, лишенько! іще не починала!
Ой, мій упадоньку! Що ж ти робила?
Нездарисько! Нехтолице! Ледащо!
(нехтолиця – недбайлиця. Л. Украін.)

Ой, не шуми, луже, зелений байраче,
Не плач, не журися, молодий козаче! (Нар. пісня)

Здоров, Констанцію.
Здоров, патроне.
(Л. Украін.)

Панно Юзю! – почувся з садка тонкий голос. (Л. Украін.)

Родовий однини § 38.

Закінчення іменників першої відміни в родовому відмінку однини дещо неусталені й хисткі лише подекуди в іменниках чоловічого роду, але цілком одноманітні й усталені в іменниках ніякого та жіночого роду. В іменниках же чоловічого роду деяка трудність і неусталеність закінчень виникає з того, що там вони взагалі через усі три групи іменників

(твердих, мішаних і м’яких) проходять у двох формах: -**а** (**я**) і -**у** (-**ю**), тоді як у ніякому й жіночому роді вони бувають тільки в формі -**а** (-**я**) та -**и**, -**і** (-**ї**) з цілком точно визначеним обсягом уживання кожного з них. Розгляньмо ж закінчення іменників кожного роду зокрема.

1. Іменники чоловічого роду на приголосний усіх трьох груп у родовому відмінку однини приймають одно з двох основних закінчень, себто -**а** (-**я**) або -**у** (-**ю**) як до значіння свого.

Закінчення -**а** (у м’яких -**я**) приймають іменники, що визначають оформлені предмети, себто точно визначені щодо форми чи розміру речі й тями, як от живі істоти, предмети (що можуть бути цілі) певні міри: *без брата, до вола, з метелика, до товариша, окуня, коло плуга, без носа, з пальця, димаря, ґвинта, трактора, автомобіля, дощоміра, налигача, грамофона, мікроскопа, мотора..., з гарця, до кілограма, без карбованця, червінця, метра, місяця, січня, листопада, вівтірка, тижня, дня* і т. ін.

Закінчення -**у** (у м’яких -**ю**) приймають ті іменники, що визначають речі неоформлені, себто всілякі родові, гуртові, масові, збірні, або абстрактні, як от одноманітну масу, середовище, безформні явища природи, чинність, враження, психічний стан: *з піску, без снігу, до алюмінію, цукру, перцю, молочаю, народу, миру, всесвіту, бору, гною, квасу, огню, льоду, ячменю, попелу, дьогтю, льону, жиру, гороху, кисню (кисень), водню (водень)..., від вихру, без грому, дощу, морозу, вітру, жару..., з почину, до болю, від дару, заклику, плачу, реготу, страху, гніву, суму, дотепу, заходу, клопоту...* Звичайно це закінчення буде й при іменниках, що визначають розумові тями, в тім числі установи, надто коли ці іменники чужомовного походження: *без поступу, до побуту, від стану, проти поділу, звичаю, уряду, закладу, акту, факту, стилю, метру* (= розміру, напр., у віршах), *курсу, комісаріяту, імперіялізму, штабу, архіву, декрету...,* також у скороченнях, як от *Наркомосу, Комунгоспу* тощо. Отим то подекуди трапляється, що те самісіньке наче слово, а раз уживається з закінченням -**а** (-**я**), а другий із -**у** (-**ю**). Це буває тоді, коли те слово вживається з різними закінченнями, напр.: *з каменя* (= каменюки, як от "з каменя тече вода") – *з каменю* (= будівельного, матеріялу, напр., ",школа була зроблена з каменю"), *коло листа (*= листка, напр., "коло одного листа звивалася гусениця", так само в значінні "списаний папір", напр., "коло листа лежав коверт") – *коло листу (*= листя, напр., "кози заходилися коло листу"), *від звіра* (– вовка, ведмедя..., напр., "від цього звіра ти не втечеш") – *від звіру* (= звір’я, напр., "від звіру не вбережешся"), *без папера* (= канцелярської справи, напр., "цю довідку видано без папера до канцелярії")*, без паперу (*= матеріялу до писання, напр., "без чорнила й паперу нічого не зробиш"), *з Мороза* (= прізвище, напр., "з Мороза податку не беруть") – *з морозу* (= холоду, напр., "з морозу аж ніс почервонів").

Але далеко не всі іменники чоловічого роду своїм значінням належать виразно до першої чи до другої категорії, себто чи до тих, що визначають оформлені предмети, чи до тих, що визначають неоформлені речі, абстрактні тями тощо. Отим і наведені правила щодо вживання -**а** (-**я**) чи -**у** (-**ю**) в іменниках чоловічого роду в родовому відмінку не охоплюють геть усіх їх, і чимало з них є таких, що в родовому відмінку приймають одно з цих закінчень, хоч зовсім схожі з ними значінням інші приймають друге, а то навіть і таких, що можуть приймати і перше і друге. Тільки такі, як назви живих істот, цілком послідовно, без винятку завсіди мають закінчення -**а** (-**я**).

Так, чимало назов часу й простору своїм значінням не підходять ні до першої категорії, ні до другої, тобто не визначають точно оформлених тям, але не визначають і цілком безформних. Здебільшого вони й приймають закінчення -**у** (-**ю**), та все ж не послідовно, бо іноді й -**а** (**я**): *з року, без віку, з листопаду* (час, коли падає листя), *до ранку,* але *з* (*самого*) *вечора; з степу, коло лісу, без лугу, від городу, ставу, саду, майдану, яру, сліду, Сибіру, Кавказу, Уралу, Дону, Берліну, Парижу, Нью-Йорку, Херсону...,* але *коло берега, до кряжа, біля горба, з Харкова, до Києва* (в містах на **-ів** завсіди -**а**), *Остра, Перемишля, Відня* і т. ін.

Цікаво, що зменшені іменники від подібних назов звичайно й приймають закінчення -**а** (-**я**): *з ярка, до ліска, біля ставочка, горо́дця* тощо.

Таким чином нас не повинно дивувати те, що в українській мові є іменники чоловічого роду з двома закінченнями в родовому відмінку однини, напр., *без стида́* і *без сти́ду, без сорома́* і *без со́рому, до моста́* і *до мо́сту, з плота́* і *з пло́ту, з двора́* і *дво́ру* тощо.

Винятково бувають і виразні порушення норм уживання **-а** (**-я**), **-у** (**-ю**): *без хліба, вівса* (тільки так, хоч значіння цих слів таке, що треба б чекати закінчення **-у**).

Закінчення **-у** (**-ю**) в українській мові знаменує собою категорію частинности від невизначеного цілого чи маси, середовища. Навпаки, закінчення **-а** (**-я**) знаменує ціле, предмет. Це останнє закінчення родового відмінку, як знати, стало й закінченням знахідного відмінку однини в тих іменниках, що визначають ціле-предмет, а передусім і завсіди в назвах живих істот: *бачу коня, дивлюся на метелика* і т. ін. (але: *бачу сніг, дивлюся на лід* і т. ін., де *сніг, лід* визначають, звичайно, не частинність, а ",взагалі сніг", "взагалі лід" чи "ввесь сніг", "ввесь лід"). Отим то й ті іменники чоловічого роду, що в родовому відмінку приймають закінчення **-а** (**-я**), можуть і в знахідному його приймати: *урізав палець* і *урізав пальця, забив гвіздок* і *забив гвіздка, збудував млин* і *збудував млина, держав ніж* і *держав ножа* і т. ін. Можливістю форм *урізав палець* тощо ці іменники наближаються до таких, як *сніг, лід* тощо (збірні, абстрактні...), можливістю форм *урізав пальця* тощо до таких, як *бачу коня* тощо. Із закінченням **-а** (**-я**) в знахідному відмінку, таким чином, в'яжеться тяма оформленого, цілого, індивідуалізованого. На цім і ґрунтується можливість ужити форми знахідного відмінку на **-а** (**-я**) від тих іменників, що в родовому відмінку приймають звичайно закінчення **-у** (**-ю**), але тільки тоді, коли ми бажаємо тому слову надати значіння чогось оформленого, надто коли хочемо його персоніфікувати, ніби оживити, уособити. У світлі цих відносин нам будуть цілком зрозумілі такі, напр., ніби дещо незвичайні форми знахідних відмінків однини тих іменників, що в родовому приймають закінчення **-а** (**-я**): "Вася вирішив і оголосив усім богодухівським бабам, що *дощу* немає через те, що *доща* того закопано" (О. Вишня. – Закопати можна якусь "річ", "предмет", і автор перетворив безформне явище "дощ" у такий "предмет" тим, що вжив його в формі з **-а** – порівн. закопав ",пса", "жука"..., а далі й "стовпа" тощо). "Тепер сюди прийшов *мороза* я зустріть" (М. Рильськ.). "Сидить козак на могилі та й *вітра* питає" (Нар. пісня. – В обох останніх випадках – уособлення). Таке саме персоніфікаційне значіння має закінчення -а, звичайно, й у родовому відм. в таких випадках, напр., як: "Не гідна ти дочкою *ліса* зватись" (Л. Украін.). "Нікого так я не люблю, як *вітра* вітровіння" (П. Тич.). Отож і в "поламав воза", "урізав пальця" ми повинні визнати знахідні відмінки "воза", "пальця" значінням своїм дещо відмінними супроти знахідних "віз" "палець", а саме живішими, чи принаймні конкретнішими. Слід підкреслити, що в знахідному відмінку однини ніколи не буває в закінченнях іменників чоловічого роду **-у** (**-ю**), а тільки **-а** (**-я**), отже й у тих іменників, що в родовому приймають те й те закінчення, порівн.: *з возу – з во́за,* але *поламав віз – поламав воза, від потягу – від потяга,* але *бачив потяг – бачив потяга* і т. ін. Також: *вийшов з університету – скінчив університети* (чи *університет), без привілею – дістав привілея* (або *привілей).*

Яскраве персоніфікаційне значіння **-а** (**-я**) в знахідному відмінку іменників чоловічого роду виявляється ще й у тому, що навіть іменники ніякого роду можуть приймати його в випадках надання їм значіння живих істот:

"Про мене, вашого брата старшого,
ясного *сонечка,*
Людям повідайте". (П. Тич.).

Порівн. іще § 170_{24}

Цілком навпаки, вживання закінчення **-у** (**-ю**), в родових відмінках таких іменників, що визначають виразно оформлений предмет, видається як безсумнівний мовний огріх. Не тільки такі вирази, як "Димісія Венізелосу" (з газет – Венізелос сам подався до димісії, отже "Венізелосу" родовий відмінок), а й такі, як

"Він завтра буде
Готовий до *хресту".* (Л. Украін.)
"Наймичка холодного
Трупу не накриє". (Т. Шевч.)

"Нема *листу* від батька". (М. Вовч.)

"Неповибивані шибки горіли проти *місяцю:* здалека здавалося, що в хаті світилося". (П. Мирний)

належать до таких огріхів, або почасти, може, вказують на дуже суб'єктивне значіння, що його надає автор слову. Так, "хрест" у Л. Українки своїм значінням, мабуть, так дуже вже відірваний від звичайного розуміння цього слова як предмета, як його в українській мові звичайно не відривають, бо завсіди від цього слова родовий відмінок буде "хреста".

Щождо Шевченкового "трупу", то тут у нього занадто ясно виступає "окремий предмет", а не збірне значіння слова, як у нього ж це останнє виступає в другому місці: (поле каже)

"Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили:
Та ще мене гайворони
Укрили з півночі...
Клюють очі козацькії,
А *трупу* не хочуть". ("Ой чого ти почорніло").

Така ж очевидна помилка й у М. Вовчка, бо не про "листя" ж ідеться, а про "клапоть паперу". Не можна виправдати й "місяцю" П. Мирного, бо український нарід сприймає "місяця" як щось дуже оформлене, іноді як живе ("Ой не світи, місяченку, не світи нікому...") і ніколи не вживає родового відмінку від нього з **-ю**.

Але цілком доречним треба визнати вираз із **-у** "Надсилаємо їх до Плугу". (О. Вишня. – "Плуг" – літературна організація).

2. Закінчення іменників ніякого роду в родовому відмінку однини, як також і обсяг їх уживання, цілком вичерпується таблицею та прикладами відмінювання: всі іменники ніякого роду тверді й мішані завсіди приймають у цьому відмінку закінчення **-а**, всі м'які – **-я**. Отже значіння іменників ніякого роду (конкретність – абстрактність тощо) для закінчення в родовому відмінку однини не має сили, бо завсіди тільки **-а** чи **-я**. Зокрема треба запам'ятати, що в українській мові є тільки вираз "до відома", "з відома", "без відома", бо відмінне слово в ньому походить із колишнього "відомо", а не "відом" (порівн. "добро", "зло", "лихо" тощо).

3. Так само таблицею й прикладами вичерпується все щодо закінчень родового відмінку однини іменників жіночого роду: всі тверді приймають завсіди без винятку **-и**, всі мішані й м'які **-і** (після голосних і апострофа **-ї**).

Давальний однини § 39.

Закінчення давального відмінку однини однини досить виразно розмежовуються за трьома родами іменників: в іменниках чоловічого роду майже виключно **-ові, -еві** (**-єві**), ніякого – **-у** (**-ю**) і жіночого – **-і** (**-ї**). Дещо переплітаються щодо закінчень тільки іменники чоловічого та ніякого роду.

1. Як уже сказано, звичайне, нормальне закінчення в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду **-ові** в твердій групі, **-еві** в мішаній та м'якій (**-єві** після голосних та апострофа): *братові, батькові, вовкові, пролетаріятові, вітрові, будові, слухачеві, повістяреві, товаришеві, Корнієві, солов'єві* і т. ін.

У § 34 вже зауважено, що в іменниках мішаної групи на **-яр** у ненаголошених закінченнях тут буває **-ові**: *сто́лярові...* На підставі того, що сказано в кінці § 36, такі іменники, як *ледащо, Санчо,* в давальному однини повинні приняти закінчення **-ові**: *ледащові, Санчові* тощо.

В іншому ж слід додержуватися норми зокрема іменники м'якої групи на **-ьо** відмінювати так, як і на -ь: *татуневі* від *татуньо* і *татунь* тощо.

Тільки в деяких випадках іменники чоловічого роду приймають тут закінчення **-у** (-ю), а саме завсіди іменники з закінченням **-ів, -їв, -ов**: *Львів – Львову, Драгоманів – Драгоманову, Київ – Києву, Воробйов – Воробйову, Стеблів – Стеблеву, острів – острову,болиголов – болиголову* тощо.

Зрідка трапляється воно і в інших іменниках, напр., у старовинних виразах, як "козацькому роду нема переводу", при збігові однакових закінчень: *товаришеві вчителеві Гавришу* тощо.

2. Навпаки, звичайне і нормальне закінчення для іменників ніякого роду **-у** (у твердих і мішаних іменниках) та **-ю** (у м'яких): *дереву, селу, дворищу, лицю, обличчю, знанню, підзамчю, подвір'ю* і т. ін. і тільки зрідка **-ові** – головним чином у назвах живих істот на **-ко**: *ягняткові*, *дитяткові,* навіть і *лихові, серцеві, сонцеві* тощо.

3. У жіночому роді (і чоловічому на **-а, -я**) скрізь і завсіди **-і** (після голосних та апострофа **-ї**): *стодолі* (від *стодола* і *стодоля*), *дочці, ґирлизі, гущі, сім'ї* і т. ін.

Знахідний однини § 40.

Форми знахідного відмінку однини в іменників чоловічого роду дорівнюються хоч формам назовного, хоч родового однини ж. Як уже зазначено в примітці до § 38_1 у знахідному відмінку можливі тільки закінчення **-а** (**-я**) з закінчень родового відмінку, і що бувають вони завсіди в назвах живих істот, потім можуть бути і в інших тих іменниках, що в родовому приймають закінчення **-а** (**-я**) і нарешті в спеціяльних умовах і в усіх інших. Підсумовуючи сказане там у іншому зв'язку, можна подати таку схему до того, як і коли вживається яке з двох закінчень у знахідному відмінку однини в іменниках чоловічого роду.

1. У назвах живих істот: в родовому відм. **-а** (**-я**) – у знахідному **-а** (**-я**) (обов'язково)

2. У назвах оформлених предметів неживих: в родовому відм. **-а** (**-я**) – у знахідному як у назовному або теж **-а** (**-я**): *урізав палець* або *урізав пальця, купив на карбованця* і т. ін.

3. У назвах предметів невиразного оформлення: в родовому відм. **-а** (**-я**) або **-у** (**-ю**) – у знахідному як у назовному або на **-а** (**-я**): *поломав віз* або *поламав воза, скінчив університет* або *скінчив університета, читав декрет* або *читав декрета* і т. ін.

4. У назвах речей зовсім неоформлених (збірних, абстрактних): в родовому відм. тільки **-у** (**-ю**) – у знахідному як у назовному *(дивлюсь на сніг...),* коли ж **-а** (**-я**), то тільки з значінням персоніфікації: *спитав вітра, покликав мороза* і т. ін.

Усі іменники жіночого роду й чоловічого на **-а** (**-я**) приймають закінчення цілком за наведеними зразками: **-у** всі тверді й мішані, **-ю** – м'які, усі іменники ніякого роду теж за зразками: у них те саме закінчення, що й у назовному. До останнього тільки треба додати, що в знахідному відм. однини (як і в інших непрямих відмінках) згрубілі іменники на **-ище** від звичайних іменників чоловічого й жіночого роду вживаються в формі ніякого роду, отже: *подивись, на це дідище, на таке бабище* і т. ін.

Орудний однини § 41.

Закінчення орудного відмінку однини завсіди повинні бути такі, як показані в зразках відмінювання на таблиці. Зважаючи на деякі ухили від наведених норм по окремих говірках української мови тощо, слід підкреслити поодинокі закінчення орудного однини в певних групах іменників першої відміни. Так, у жадному разі не переносити **о** з твердих іменників на мішані й м'які (а щодо іменників чоловічого роду, то це стосується й давального однини), отже треба за нормою: *товаришем, сторожем, стовпищем, кашею, одежею, Галею, нянею, суддею, ріллею, статтею, революцією, Марією, татунем* (від *татунь* і *татуньо)* і т. ін. Тільки іменники мішані на **-яр** з ненаголошеним закінченням приймають **-ом**: *столяром...* (пор. § 39_1).

В іменниках ніякого роду на **-я** теж завсіди за зразком: *за безладдям, з клоччям, дуб'ям, пір'ям, підзамчям, розторжям* і т. ін.

У жадному разі не скорочується й закінчення жіночого роду **-ою, -ею** в **-ой, -ей**.

Місцевий однини § 42.

Закінчення місцевого відмінку однини в іменниках першої відміни хоч і цілком повно подані в зразках відмінювання, але обсяг уживання того чи іншого закінчення далеко не відповідає тим групам, що для них подані зразки, принаймні щодо іменників чоловічого й ніякого роду. Як бачимо ми з зразків, в іменників цих двох родів аж троє розрядів закінчень: **-і** (а після голосних та апострофа ще й **-ї**), **-у** (**-ю**) і нарешті **-ові** (**-еві, -єві**). А в

докладнішому вивченні того, коли й які саме розряди іменників приймають те чи інше закінчення в місцевому відмінку однини, побачимо, що це найскладніший відмінок, що іноді той самий іменник може приймати і два і три закінчення.

1. Найзвичайніше і найширше вживане закінчення місцевого відмінку це **-і** (після голосних і апострофа **-ї**), при тім в іменників жіночого роду всіх трьох груп це й єдине закінчення, як і в давальному: *у книзі, книжці, по землі, на полиці, мережі, надії, сім'ї* і т. ін.

Але в іменниках чоловічого, й ніякого роду закінчення **-і** (**-ї**) буває лише переважно, а саме головним чином у тих із них, що без наростка **-к**: у *байраці, на язиці,* на порозі, в лузі, на *кожусі, березі, місяці, коні, зубі, возі, домі, дубі, чоботі, році, ґрунті, стовпі, пні, сні, лобі роті, реготі, злочині, камінці, молочаї, камені* і т. ін.*; на селі, на яблуці, в оці, молоці, вусі (вухо), письмі, болоті, в пальті, у бюрі, вікні, паливі, заступилні, товаристві, на лиці, у яйці, на плечі, в житті, смітті, на сонці, у морі, в полі, горі, віконці, згарищі, у збіжжі, роздоріжжі, проклятті, обличчі, у пір'ї, розторжі* і т. ін.

Щождо іменників чоловічого і ніякого роду з наростком **-к-** (**-ик, -ок, -ак, -ко** тощо), то вони в місцевому відмінку приймають переважно закінчення **-у**: *на конику, в мішку, при гніздку, батеньку, дощику, ставку, грабунку, у війську, на ліжку, містечку, горщатку, яєчку, видовиську* і т. ін., також і деякі інші з іменників чоловічого роду твердих: *на воску, в соку, на снігу, по моху, у міху, в полку, на сліду, бору, меду, в степу, на току, шляху, в яру, льоду, знаку* тощо, зокрема ті з чужих мов, що кінчаються на **ґ к х**: *при Ґеорґу, в Нью-Йорку, в Цюріху* і т. ін.

Та чимало є й таких іменників що приймають те й те закінчення: *в лісу – в лісі, в гаю – в гаї, у саду – в саді, у склепу – у склепі, на ставу – на ставі, на торгу – на торзі, в бору – в борі, в капшуку – в капшуці, в потягу – потязі, на козаку – на козаці, на товаришу – на товариші, на школяру – на школярі, на косарю – на косарі* тощо (у двоскладових наголос переходить: *в лісу́ – в лісі́* і т. ін.). Також і іменники ніякого роду мішаної й м'якої групи з наголосом не на закінченні: *на сонці – на сонцю, у морі – у морю, у полі – у полю, при горі – при горю, на серці – на серцю*, *в становищі – в становищу, на вічі – на вічу, в питанні – в питанню, на обличчі – на обличчю* і т. ін.

Надто часто закінчення **-у** (**-ю**) буває при всіх іменниках чоловічого й ніякого роду після прийменника **по**: *по Дніпру, по дну, по слову, по кожуху, по олівцю, по яблуку, по болоту* і т. ін.

2. Рівнобіжно з наведеними закінченнями в іменниках чоловічого роду вживається ще й закінчення давального відмінку **-ові, -еві** (**-єві**). Переважно це буває в назвах живих істот, хоч також і в інших: *на батькові, при коникові, товаришеві, Корнієві, у рухові у словникові* тощо. Навіть і в іменниках ніякого роду, надто ж із наростком **-к-**, трапляється це закінчення: *на телятковi, при дитяткові* тощо.

> Закінчення **-ові (-еві, -єві)** в місцевому відмінку має нахил поширюватися на багато іменників (коли не всі), як бачимо, не тільки чоловічого роду. А щодо цих останніх, то його, напр., можна застосувати майже до всіх наведених зразків із закінченням **-і**, отже *в байракові, на язикові* і т. ін. І трапляється це, справді, в українській літературній мові (як і в народній) часто. Навіть і в іменниках ніякого роду не випадкові такі закінчення, як от: "на небові" (М. Вовч.). "Яка тепер, серед зими, вулиця? То по літові та по теплові" (П. Мирний).

Назовний множини § 43.

У назовному відмінку множини (і кличному, бо він тут щодо закінчень цілком і завсіди спадається з назовним) закінчення іменників майже цілком визначені й одноманітні за наведеними в таблиці зразками, тобто: іменники чоловічого й жіночого роду твердої групи приймають закінчення **-и**, а мішаної й м'якої **-і** (після голосних та апострофа **-ї**); іменники ніякого роду твердої й мішаної групи **-а**, м'якої **-я**.

Пояснень, додатків до того, що міститься в таблиці, і винятків не багато.

1. Звичайне закінчення назовного множини в іменниках чоловічого роду твердої групи **-и**, отже *звіри, тхори, кондуктори, директори, професори, тенори, нумери, базари* і т. ін., і

тільки зрідка в неодноскладових іменниках на **р** може бути тут ще й **-і**: *хабарі* тощо (див. § 34).

2. Так само **-и** та **-і** звичайне і в таких, *як ліси, роги, береги, голоси, городи, холоди, рукописи, учителі, громадяни, селяни, татари, цигани, серби, брати, листи, клини, сини, чорти, голуби́, старости, міняйли* і т. ін., і тільки в поодиноких іменниках чоловічого роду твердої групи трапляється ще закінчення **-а**: *ву́са* (і *ву́си), рука́ва* (і *рукави́), ґрунта́* (і *ґрунти́), хліба́, ві́вса (вівси́).*

У поезії трохи частіше вживається закінчення **-а** в назовному відмінку однини, напр.:

"Пройде любе літечко,
Повіють холода,
Осиплеться їх листячко,
І понесе вода". (Л. Гліб.)
"Кипіла в озерах вода.
Палають села, города". (Т. Шевч.)

Але взагалі вони в українській мові виняткові.

Так само **-и** і в множинних іменниках, як *люди, штани, кури, сани, окуляри, шаравари, гуси, сіни, діти, груди* тощо.

Від слова *пан* назовний множини *панове* (і *пани),* від *хазяїн – хазяї́* і *хазяїни́,* від *друг – дру́зі* і *дру́ги.*

3. Закінчення **-і** (**-ї**) досить повно відбивається вже в таблиці, отже: *ножі, орачі, столярі, школярі, лікарі, ячмені, зяті, гаї, солов'ї* і т. ін., а також жіночого роду: *кручі, рогожі, бурі, шиї, сім'ї* тощо. Також у таких множинних, як *двері, коноплі, накожні, ості, манівці, ножиці, гордощі, хитрощі, дріжджі, помиї* тощо.

З іменників ніякого роду лише двоє слів приймають це закінчення: *очі* (*око*) і *плечі* (*плече*),_всі інші **-а** (**-я**): *вуха* (*вухо*), *яблука, пера, дерева, крила, чола, стовпища, обличчя, крильця* і т. ін., а також такі множинні, як *вила, ясла, ворота, ясна, гусла, лещата, дверчата, давильця, вінця* тощо.

Щодо закінчень іменників при числівниках *два, дві, обидва, три, чотири,* то іменники чоловічого роду бувають із закінченням назовного відмінку (а не родового): *два си́ни, три брати́, чотири вовки́, обидва стовпи́, чотири вчи́телі, три го́луби* і т. ін. (з таким наголосом у іменниках, як у родовому відмінку однини); іменники жіночого роду тверді можуть мати закінчення **-і** (**-ї**), як і м'які, при тім **г к х** перед **-і** змінюються на **з ц с**: *дві кни́зі, три вербі́, дві руці́, чотири му́сі, обидві коро́ві* і т. ін, хоч із **-и**, надто після **г к х**, звичайніше: *дві кни́ги, чотири бо́чки* тощо (так само завсіди з тим самим наголосом у іменників, як у родовому однини); іменники ніякого роду тверді на **-о** при числівниках *дві, обидві, три, чотири* теж іноді мають закінчення **-і** і теж із зміною **г к х** на **з ц с**: *дві я́блуці, три відрі́, обидві сло́ві* тощо (наголос родового однини), хоч звичайніше *двоє ві́дер, три села́* тощо.

Родовий множини § 44.

Уже в прикладах відмінювання (ст. 40 – 41) досить точно відбилися закінчення родового відмінку множини та обсяг їх уживання: **-ів** (по голосних та апострофі **-їв**) – це закінчення іменників чоловічого роду, чистий пень (себто відсутність закінчення) – це форма ніякого та жіночого роду. Та все ж таки, як побачимо, геть усі іменники першої відміни щодо родового відмінку множини в таблицю розподілу іменників на групи не вкладаються, а наведені там зразки відмінювання не завсіди відповідають відповідній групі.

1. Іменники чоловічого роду всіх трьох груп щонайбільше приймають у родовому відмінку множини закінчення **-ів** (**-їв**), як от: *до синів, без осокорів, степів, чортів, насипів, підписів, літописів, звірів, школярів, мечів, дощів, косарів, учителів, днів, ступенів, зятів, країв, солов'їв* і т. ін. і навіть деякі іменники чоловічого роду на **а-** (**-я**): *до старостів, теслів, суддів.*

Також у множинних: *без байдиків, з бельбухів, бебехів, викрутасів, зальотів, дріжджів, ношів, наймів, наритників, пачосів, обжинків, окулярів, в'язів, сходів, шараварів, граблів,* (і

грабель), манівців, Чернівців (і *Чернівець), Сорочинців, Яківців* тощо і всі на **-щі**: *радощів, молодощів, кліщів...*

Але іменники чоловічого роду з наростком **-ан-, -ян-** перед **-ин** у родовому відмінку множини не мають закінчення (тобто чистий пень і є форма родового відмінку): *без селян, з галичан, заробітчан, подолян, підгорян, хуторян* і т. ін., ті ж, що з наростком **-ин** без **-ан-, -ян-** перед ними, звичайно теж приймають **-ів**: *від болгарів, волохів, хазяїв* (і *хазяїнів*), *татарів* (і *татар)* тощо.

Поодинокі іменники й інші: *без чобіт, до циган,* а надто після числівників: *сім день* (і *днів), сто раз* (частіше *сто разів), сім чоловік* тощо.

Закінчення **-ей** із іменників чоловічого роду приймають лише троє: *коней, грошей, гостей.*

2 Без закінчення, себто чистий пень на форму родового відмінку множини вживають численні іменники ніякого й жіночого роду, напр., *без слів (слово), до дерев, з гнізд, серць* (і *сердець), борін, бур (буря), шкіл, рож, барв, форм, дощок, копійок, назов, мітел, воєн, картопель, сотень, кухонь, полотен, церков, буков, малп, щогол (щогла), кітов (кітва), пліс (плесо), дрохов, хутер (хутро), відьом, ярем, ігор, іскор, згарищ, стебел (стебло), верстов (верства* – міра довжини), *верств (верства* – група, шар), *линов (линва), повісом, дружб...* також і чоловічого роду на **-а** (**-я**): *старшин, п'яниць* тощо.

> Щодо того, як розпізнавати, коли в таких формах основний **о** чи **е** переходить на **і** (*гір, борін, пліс...*), коли з'являється між приголосними **о** чи **е** (*кухонь, сердець, назов...*), коли **о** чи **е** не переходять на **і** (*корон, рож, дерев...*), коли залишається група приголосних без вставного голосного (*гнізд, барв, дружб...*), то до сказаного в § 13 $_{1в,}$ $_{2а}$ і $_{3а}$ слід додати, що взагалі зв'язок поміж формами родового відмінку множини іменників ніякого й жіночого роду та здрібнілими формами від них дуже великий: звичайно в цих формах від того самого одного слова буває однаковий голосний або відсутність його, як от напр.:
>
> *кухня – кухонь – кухонька*
> *сукно – сукон – суконце*
> *сукня – суконь – суконька*
> *брехня – брехень – брехенька*
> *сотня – сотень – сотенька*
> *сосна – сосон – сосонка*
> *корогва – корогов – короговка*
> *дно – ден – денце*
> *стебло – стебел – стебельце*
> *дерево – дерев – деревце*
> *гніздо – гнізд – гніздечко*
> *дружба – дружб – дружбонька*
> *полотно – полотен – полотенце*
> *книжка – книжок – кничечка*
>
> (про чергування **о-е** по **ж ч ш щ** див.§ 14).

Закінчення **-ів** (**-їв**) у іменників ніякого та жіночого роду буває лише зрідка: *з полів* (рідко *піль*), *до морів, місців (і* місць), *во́лів (воло), ба́гнів* (і *ба́гон), обличчів* (і *облич*), *роздоріжжів* (і *роздоріж*), *стовпищів* (і *стовпищ*), *питаннів* (і *питань*), *подвір'їв, прислів'їв, бабів, хатів* (і *хат*), *губів (від* "губа", а від "губи"'= гриби – *губ*), *статтів* (і *статтей).*

Так само лише в окремих словах і **-ей**: *свиней, мишей, вошей, очей, плечей* (і *пліч*).

Нарешті чистий пень у формах родового відмінку множини і в деяких іменників множинних, насамперед із ознаками ніякого роду (себто з **-а, -я** в назовному: *вила – вил, давильця – давилець, козла – козел, ясел, ясен, воріт, лещат, обставин, запросин, збоїн, вечерниць, ножиць, помий, конопель, висівок, віжок, ночов, круп* (і *крупів*), *Яс, Атен, Черкас, Бендер, Карпат, Лубень* і деякі інші.

Давальний множини § 45.

Закінчення давального відмінку множини в іменниках першої відміни цілком вичерпуються наведеними в таблиці зразками відмінювання, бо всі без винятку тверді й мішані іменники приймають закінчення **-ам,** всі без винятку м'які – **-ям**.

Щождо множинних іменників, то **-ам** приймають усі ті, що в назовному мають закінчення твердих іменників (себто **-и, -а**), ті ж, що мають у назовному закінчення м'яких (**-і, -ї, -я**) – **-ям**, алеж після неподвоєних **ж ч ш щ**, як завсіди, теж **-ам**: *гордощі – гордощам, пестощам* і т. ін. Винятково: *люди – людям, штани – штаням, курям, гусям, дітям, сіням, саням, грудям.*

Знахідний множини § 46.

Окремих закінчень для знахідних відмінків множини в іменниках немає, їх заступають або форми назовних, або родових відмінків. В усіх назвах речей, а також звичайно й тварин, знахідний відмінок множини дорівнюється назовному, а в назвах людей звичайно дорівнюється родовому: *на дуби, по коні, про корови, за телята, ведмеді, карасі, жуки* і т. ін., але *на ковалів, про гостей, за молодиць, на хлопців.*

Указані тут загальні норми на те, коли знахідний відмінок множини дорівнюється назовному, а коли родовому, дуже ускладняються тими причинами, що про них буде мова в синтаксі в §§ 162, 164. Навіть у назвах речей ми частенько можемо вжити при тому самому дієслові додаткового слова то в формі назовного множини, то в формі родового, напр.: "купив зошити" і "купив зошитів", "шукаю ножиці" і "шукаю ножиць" і т. ін. Із них знахідні, звичайно, тільки перші, а другі родові, але це вживання при тих самих дієсловах додаткових слів то знахідного, то родового відмінку спричиняється до поплутань форм знахідних відмінків множини взагалі (порівн. § 38_1 дрібн. шрифт). І назви живих істот (тварин) частенько подибуються при тих самих дієсловах то в формі знахідного відмінку (= назовного), то в формі родового. Через те стали можливі від таких слів форми знахідного = формам родового, а саме після прийменників, що вимагають знахідного: "посідали козаки на коней" (з народн. вуст) і т. ін. (досить відоме і в літературній мові). Навпаки, знахідний відмінок від назов людей не завсіди дорівнюється тільки родовому, а ще й назовному. Це навіть обов'язково в тих випадках, коли таке додаткове слово після прийменника разом із цим останнім сталося прислівниковим виразом чи хоч наблизилося до прислівника, напр.: "вийти в люди", "піти в учителі", "записатися в міщани", "пошитися в дурні" тощо. Навіть і в інших випадках знахідний відмінок множини від назов людей може дорівнюватися назовному, а не родовому, як от "хустки на *молодиці"* тощо, а в Шевченка, напр., такі вирази, як "серце *люди* полюбило", досить звичайні і становлять одну з стилістичних особливостей його.

Орудний множини § 47.

Закінчення орудного відмінку множини **-ами, -ями** майже достоту відповідає умовам уживання **-ам, -ям** у давальному множини (див. § 45), отже вичерпується наведеними в таблиці (див. ст. 40 – 41) зразками.

Усе ж таки в цьому відмінку є деякі невеликі й ухили від наведеної норми, як залишки колишніх окремих відмін.

1. Закінчення **-ми** після приголосних, поруч звичайних закінчень на **-ами**, **-ями**, буває в таких поодиноких іменників, як *кінь – з кіньми, гість – перед гістьми, чобітьми, жолудьми, коліньми (коліно* – частина тіла), *слізьми* (звичайніше *сльозами), крильми (крило* у птиці), *свиньми.* Також у деяких множинних: *перед ворітьми, сіньми, курми, гусьми, дітьми, людьми, саньми, дівчатьми* і деякі ін.

2. Зрідка трапляється ще закінчення **-има**, почасти всуміш із **-ми, -ами**: *око – очима, плече – плечима, ушима* (і *вухами*), *грошима* (і *грішми*), *грудима* (і *грудьми*), *дверима* (і *дверми*).

Місцевий множини § 48.

У місцевому відмінку множини закін-мноншни чення **ах, -ях** уживається точно в таких самих випадках, що й **-ам, -ям** у давальному множини: *на ногах, школярах, обличчях, штанях, курях...* див § 45).

Друга відміна.

Уваги до таблиці § 49.

До наведеного в таблиці (стор. 41) слід додати, що точно так, як "орля", відмінюються й усі інші іменники цієї відміни, але після **ж ч ш щ**, як і зазначено в таблиці, звичайно, буде -**ат**- (а не -**ят**-): *курча, курчати, курчата* і т. ін.

Сюди ж належить і одно слово з наростком -**ен**-: *ім'я* – від *імени, імені, іменем, імена, імен, іменам...,* хоч подекуди і без -**ен**- за першою відміною м'якою групою: *ім'я, ім'ям* (орудн. одн.) тощо, себто як *плем'я, вим'я, сім'я, тім'я, полум'я* (див. § 35).

Слово *дівчата,* що в орудному відмінку може мати незвичайне для 2. відміни закінчення *(дівчатьми),* хоч і походить від дівча (ніяк. р.), але вже не в'яжеться з ним і завсіди відчувається як множина до слова *дівчина.* В окремих говорах навіть уже й немає слова *дівча,* але є *дівчина* і *дівчата.*

Третя відміна.

Уваги до таблиці § 50.

До наведеного в таблиці (стор. 41) прикладу відмінювання іменників жіночого роду на приголосний слід додати деякі пояснення й уваги.

Не всі іменники цієї групи відмінюються точно за наведеним зразком, а саме в частині іменників у родовому відмінку однини буде закінчення -**і**, а не -**и**. Закінчення -**и** в родовому відмінку однини приймають усі іменники цієї відміни на **-сть, рть**, себто на **ть** за другим приголосним: *до смерти, без дерти, з напасти, злости* і т. ін. та ще, як виняток, такі іменники: *осінь, сіль, кров, любов, Русь*, отже до *осени, без соли, до крови, від любови, з Руси.*

Усі інші іменники третьої відміни в родовому відмінку однини приймають -**і**: *ніч – до ночі, подорож – без подорожі, розкіш – від розкоші, твар – з тварі, молоді, постаті, тіні, мазі, Росі, приязні, жовчі, матері* і т. ін.

В усьому іншому всі іменники цієї відміни приймають ті самі закінчення, що й у наведеному зразку, тільки, як звичайно, після неподвоєних шелесних треба ставити **а**, а не **я**: *ночам, ночами, ночах* і т. ін. (хоч *ніччю, розкішшю, подорожжю, заполоччю...,* а з аналогії й *харчю, нехворощю, жовчю,* тощо, порівн. *розторжя, підзамчя...* у § 35).

Але від слова *мати,* що приймає при відмінюванні наросток -**ер**- (*матері, матір'ю...*), знахідний однини буде *матір*, а кличний *мати*!

Зрідка іменники третьої відміни в родовому відмінку множини приймають закінчення -**ів**: *подорожів, розкошів, матерів, відповідів* (і *відповідей*), *тварів* (і *тварей*).

Колись усі іменники третьої відміни зовсім не мали закінчення -**і**, а в усіх відмінках, де тепер **е** це закінчення, було -**и**. Закінчення -**і** сюди зайшло з інших відмін, але в прислівниках, що повстали з окремих форм окремих слів третьої відміни, те -**и** зберігається в колишніх місцевих відмінках однини: *почасти, восени* (порівн. *по осені*).

По народніх говорах теж іще чимало форм із -**и**, і донедавна в літературній мові вживано цих іменників із закінченням -**и** там, де тепер ми вживаємо -**і**. Те видно, напр., із такого вірша Т. Шевченка:

Червоною гадюкою
Несе Альта вісти,
Щоб летіли крюки з поля
Ляшків-панків їсти.

ПРИКМЕ́ТНИК.

Зразки відмінювання § 51.

	Однина		Множина
Наз. Клич.	*гарн-ий гарне*	*гарн-а*	*гарн-і*
Родов.	*гарн-ого*	*гарн-ої*	*гарн-их*
Давальн.	*гарн-ому*	*гарн-ій*	*гарн-им*
Знахідн.	= Наз. або Род.	*гарн-у*	= Наз. або Род.
Орудн.	*гарн-им*	*гарн-ою*	*гарн-ими*
Місцев.	*на гарн-ому, -ім*	*гарн-ій*	*гарн-их*
Наз. Клич.	*жінчин жінчин-е*	*жінчин-а*	*жінчин-і*
Родов.	*жінчин-ого*	*жінчин-ої*	*жінчин-их*
Давальн.	*жінчин-му*	*жінчин-ій*	*жінчин-им*
Знахідн.	= Наз. або Род.	*жінчин-у*	= Наз. або Род.
Орудн.	*жінчин-им*	*жінчин-ою*	*жінчин-ими*
Місцев.	*на жінчин-му, -ім*	*жінчин-ій*	*жінчин-их*
Наз. Клич.	*син-ій син-є*	*син-я*	*син-і*
Родов.	*син-ього*	*син-оьї*	*син-іх*
Давальн.	*син-ьому*	*син-ій*	*син-ім*
Знахідн.	= Наз. або Род.	*син-ю*	= Наз. або Род.
Орудн.	*син-ім*	*син-ьою*	*син-іми*
Місцев.	*на син-ьому, -ім*	*син-ій*	*син-іх*
Наз. Клич.	*безкра-їй, безкра-є*	*безкра-я*	*безкра-ї*
Родов.	*безкра-йому*	*безкра-йої*	*безкра-їх*
Давальн.	*безкра-його*	*безкра-їй*	*безкра-їм*
Знахідн.	= Наз. або Род.	*безкра-ю*	= Наз. або Род.
Орудн.	*безкра-їм*	*безкра-йою*	*безкра-їми*
Місцев.	*на безкра-йому, -їм*	*безкра-їй*	*безкра-їх*

Тверді – м'які прикметники § 52.

Наведені в попередньому § зразки відмінювання прикметників із відокремленими закінченнями цілком вичерпують зорову, графічну сторону відмінювання українського прикметника, показуючи між іншим, що на письмі можна вбачати три роди закінчень: одно твердих прикметників *(гарний...)* і два м'яких *(синій... і безкраїй...).* Але коли взяти на увагу, що, напр., закінчення **-його** і **-ього**, **-ім** і **-їм** це не по два звукових закінчення в кожній парі, а тільки різні написи через те, що раз закінчення іде після голосного (*безкрайого, на безкраїм*), а другий іде після м'якого приголосного (*синього, на синім*), і що власне відрізняються ці прикметники тільки основами, а не закінченнями (*безкрай-ого, на безкрай-ім – синь-ого, на синь-ім*), то стане ясно, що й м'яких прикметників не два розряди звуковими закінченнями, а тільки один, і що в самих закінченнях на письмі м'які прикметники різняться супроти твердих тим, що в них **і** або **ї** відповідно до **и** в твердих. Та тільки й це, зорове й графічне, розрізнення прикметників не дозволяє говорити за два роди закінчень звукових в українських прикметниках через те, що м'які прикметники вимовляються достеменно з таким закінченням, як і тверді, себто не тільки в тих випадках, коли, напр., в них **я** відповідає **а** твердих (*синя – гарна*) тощо, а і в тих, коли там **і** (**ї**) відповідно до **и** твердих (*синій – гарний, синіх – гарних...*). Поправна, чиста вимова таких українських прикметників ясно свідчить, що тут завсіди **и** після м'якого приголосного:

синій вимовляється *синьний*

з синім	,,	*з синьим*
синіх	,,	*синьих*
синіми	,,	*синьими*
безкраїй	,,	*безкрайий*
з безкраїх	,,	*з безкрайих* і т. ін.

Отже, щодо вимови, то українські прикметники поділяються на тверді й м'які тільки тим, що в перших твердий приголосний перед закінченням, у м'яких – м'який, а самі ж закінчення однакові.

Тверді прикметники § 53.

Твердих прикметників в українській мові величезна більшість супроти м'яких. Зокрема до твердих належать:

1. Усі без винятку на **-гий, -кий, -хий, -чий, -ший, -жий, -щий, -ций**, як от *тугий, високий, безверхий, гарячий, старіший, невсипущий, куций* і т. ін.

2. Усі з наростками **-ів, -ин** (після голосних та апострофа **-їв, -їн**): *братів, братове, братова, шевців, шевцеве, шевцева, куріїв, курієве, курієва, Солов'їв* (прізвище *Соловей), Солов'єве, Солов'єва, доччин, доччине, доччина, донин (доня), донине, донина, Лукіїн, Лукіїне, Лукіїна, Маріїн, Маріїне, Маріїна* і т. ін.

У присвійних прикметниках, що постають від іменників жіночого роду на **-я**, тільки після голосних та апострофа буває **-їн,** але ніколи не буває -**ін** після приголосних, отже: *няня – нянин, Гала – Галин, Маруся – Марусин, Мотя – Мотин* і т. ін. (див. іще § 117).

Щодо зміни **г к х** на **ж ч ш** перед **-ин,** то див. § 20.

3. Ті нечисленні прикметники, що в назовному відмінку однини чоловічого роду можуть уживатися й без закінчення **-ий:** варт, *винен, годен, ладен, готов, повен, повинен, певен, рад,* (займенники) *всяк, кожен, жаден.*

> У поезії, в народніх піснях та в деяких виразах такі короткі прикметники вживаються трохи ширше, там можна подибати ще й такі, як *велик, дрібен, дивен, жив, здоров, немочен, недуж, стар, молод, щаслив, ясен* і деякі інші.

4. Усі на **-ни́й** (з наголосом на закінченні): *значни́й, чарівни́й, сполучни́й, забутни́й, нічни́й* і т. .ін. (за винятком тільки прикметника, що вживається в жіночому роді: *заміжня́*) і багато інших на **-ний,** як напр.: *безладний, безпорадний, безробітний, величний, відповідний, господарний, довічний, заможний, книжний, літературний, майстерний, людний, нагірний, нормальний, отрутний, північний, поетичний, поперечний, природний, придатний, рідний, семирічний, тогобічний, тотожний* тощо.

М'які прикметники § 54.

М'яких прикметників взагалі небагато. Майже всі вони на -**ній** (з **н** перед закінченням) і тільки поодинокі слова на **-тій, -лій, -зій, -сій** та всі на **-їй,** себто коли закінчення після голосних або апострофа. До м'яких прикметників належать:

1. Усі прислівникові на **-шній, -жній** (себто ті, що походять від прислівників): *вчорашній, домашній, завтрашній, тутешній, долішній, справжній, ближній, поздовжній* тощо, а також і інші подібні, як *прийдешній, неділешній, сінешній...*

2. Окремі на **-ній:**

безодній	*житній*	*остатній*
братерній	*забутній*	*передній*
братній	*задній*	*пізній*
будній	*західній*	*порожній*
великодній	*зятній*	*послідній*
верхній	*крайній*	*присутній*
вечірній	*кутній*	*путній*
вишній	*літній*	*ранній*
всесвітній	(*трикутній...*)	*самотній*
(*досвітній,*	*літошній*	(але *самітний*)

цілосвітній...)	*майбутній*	*середній*
городній	*матерній*	(*посередній*)
господній	*могутній*	*синій*
давній	*мужній*	*спідній*
дорожній	*надвірній*	*сторонній*
(*подорожній,*	*нижній*	*субітній*
задорожній...)	*новітній*	(також *суботній*)
достатній	*обідній*	*сусідній*
древній	(*пообідній...*)	*східній*
дружній	*осінній*	*хатній*
(*подружній...*)	*останній*	*художній*

і небаг. інших, при тім деякі вживаються в обох формах – твердій і м'якій.

3. Числівник *третій* та рідко вживані на **-лій, -зій, -сій:** *орлій, козій, песій* (звичайно *орлячий, козячий...*).

Також власні назви, як от *Кабанє* (отже з *Кабанього, Кабаньому..), Жаб'є (отже* до *Жабйого, Жабйому...*).

4. Усі з закінченням після голосного (їх дуже небагато): *безкраїй, довговіїй, короткошиїй, буїй.*

Додаткові форми прикметинків § 55.

Усі наведені в § 51 прикметникові закінчення з одного голосного у відкритому складі вживаються і в повнішій формі (наче подвоюючися): *біла – білая, біле – білеє, білу – білую, білі – білиї* і т. ін. Такі форми найбільше властиві поезії, пісням і лише зрідка вживаються в звичайній, діловій мові (займенники *тая, тую, цяя... –* див. § 65_2).

Отже, ці повніші проти звичайних форми оздоблюють мову, ідуть на прикрасу їм, але, як і святна одіж, гарні й доречні будуть тільки на своєму місці, наприклад, у віршах елегійного змісту, з урочистим піднесенням тощо, як от:

"І широкую долину,
І високую могилу.
І вечірнюю годину,
І що снилось, говорилось –
не забуду я". (Т. Шевч.)

"Ой чого ти почорніло,
Зеленеє поле?
Почорніло я од крови
За вольную волю", (теж)

"А ти, пречистая, святая,
Ти, сестро Феба молодая!" і т. д. (теж)

"Убогії села, убогії ниви,
Убогий, обшарпаний люд!" (Б. Грінч.)

Не можна цього самого сказати за всі короткі прикметники, теж ніби відмінні від звичайних форм. Такі, як *варт, ладен, повен, кожен* тощо, звичайнісінькі і в діловій мові поруч форм із закінченням **-ий** (*вартий, ладний...*), алеж такі, як *велик, дивен, щаслив...* (див. § 53_3), теж, як архаїзми, надають мові поважности, урочистости і слушні знов же тільки на своєму місці як певний стилістичний засіб, як от у того ж таки Шевченка старий козак каже:

"Я стар був, немощен..." ("Буває в неволі")

Винятково такі форми бувають і в м'яких прикметниках: "Забув і страх господень". (П. Куліш).

Ще далеко сильніше стилістичне значіння архаїзмів надають такі короткі прикметники, коли вони й відмінюються як іменники, або зовсім не відмінюються. Часто такі прикметники тісніше в'яжуться з керівними іменниками, ніж звичайні прикметники.

Приклади:

"На чорнім во́роні-коні". (Т. Шевч.)

"Там мій милий ходить,
Ворон-коня водить". (Нар. пісня)

Іноді такі архаїзми бувають чисто книжні, напр., у Шевченка:
"...люта зла
Не дієш без вини нікому". ("Єретик").

2. та 3. ступ. прикм. § 56.

Вищий або другий ступінь прикметників твориться додаванням до основи прикметника наростків **-ш-** або **-іш-**. Спосіб творення прикметників другого ступеня взагалі досить складний, поплутаний і не цілком усталений. Можна розрізняти кілька етапів у цих прикметниках. Найстарший спосіб – це додавання наростка **-ш-** до пня прикметника, при тім коли в прикметникові першого ступеня є наросток **к**, то в 2. ступені він випадає: *тихий – тихший, м'який – м'якший, старий – старший, глибокий – глибший, високий – вищий* (про перехід **с + ш** на **шч**, себто **щ**, тощо див. § 23), *широкий – ширший, тонкий – тоший, низький – нижчий* тощо. Поруч цього здавна широке застосування мав і наросток **-іш-**: *білий – біліший, милий – миліший, ясний – ясніший* і т. ін. Цей наросток **-іш-** потім став уживатися й при прикметниках із наростковим **к** без зміни цього останнього на інший приголосний, і в прикметниках пізнього походження це стало за норму: *гнучкий – гнучкіший, рвачкий – рвачкіший, терпкий – терпкіший, палкий – палкіший, боязкіший* і т. ін. Цей новий спосіб творення другого ступення прикметників поширився й на такі прикметники, що вже мали другий ступінь, утворений наростком **-ш**: *старший* і *старіший, багатший і багатіший, грубший* і *грубіший, здоровший* і *здоровіший, дорогший* і *дорогіший, м'якший* і *м'якіший, гладший* і *гладкіший, тонший і тонкіший* і т. ін. Зрідка є випадки, коли **к** перед **-іший** переходить у **ч**: *гіркий – гірший – гірчіший – гіркіший, швидкий – швидший – швидчіший – швидкіший.*

Новіші форми з **-іш-** надають прикметникам конкретнішого і вужчого значіння супроти старіших, як це можна бачити з таких прикладів:

гіркий – гірший – гіркіший
старий – старший – старіший
молодий – молодший – молодіший

Взагалі про наросток **-ш-** можна сказати, що хоч він іще й дуже поширений в українській мові, а все ж уже дещо втрачає своє значіння другого ступеня прикметників, коли появляються навіть такі форми, як *хутчіше, кращіший, дужчіше, важчіш,* напр.

"Він морозив вже багато всяких,
Тим і знав, кого важчіш дошкулить". (Б. Грін.)

Підсильне значіння при прикметниках 2. ступеня мають такі слова, як *геть то, далеко, багато* тощо: *геть то більший, далеко гірший, багато кращий тощо.*

Наголос звичайно буває на **-іший**.

Щодо найвищого або третього ступеня прикметників, то він твориться приростком **най-** при формах другого ступеня: *найбільший, найстарший, найстаріший, найгірший* і т. ін. На підсилення третього ступеня прикметників уживаються ще приростки **як-, що-**: *якнайбільший, якнайвитриваліший, щонайкращий, щонайсильніший* і т. ін.

Зрідка найвищий ступінь твориться і додаванням **най-** до форм не вищого, а звичайного ступеня: *найсвятий* тощо.

Відмінюються прикметники другого й третього ступенів звичайно так, як і інші прикметники: *старша дівчина, з глибшої балки, я не бачив нічого кращого за це* і т. ін.

Прикметники-іменники § 57.

Про численні прикметики, що правлять у мові за іменники, докладніше скажемо в синтаксі, а тут тільки зауважити треба, що такі слова, оскільки вони не згубили зв'язку з прикметниками, оскільки відчуваються як прикметники, відмінюються точно так, як і всі прикметники. До таких слів належать, напр., *будівничий, лютий* (місяць), *молода, подушне, Лозова, Котляревський, Загірня, Рівне, Старобільське, Миколаївська, Попасна, Підгороднє* і т. ін.

Тільки чоловічі прізвища та географічні назви на **-ів** та **-ин** уже не відмінюються як звичайні прикметники, більш чи менш перейшовши на іменникову відміну, а саме:

1. Прізвища на **-ів** зберігають прикметникові закінчення в орудному однини та всіх відмінках множини, крім назовного, а в усіх інших приняли вже іменникові закінчення:

	Однина	Множина
Наз. Клич.	*Драгоманів*	*Драгоманови*
Родов.	*Драгоманова*	*Драгоманових*
Давальн.	*Драгоманову*	*Драгомановим*
Знах.	*Драгоманова*	*Драгоманових*
Орудн.	*Драгомановим*	*Драгомановими*
Місц.	*при Драгоманову, -і,*	*при Драгоманових*

2. Призвіща на **-ин** та географічні назви на **-ів, -ин** цілком перейшли на іменникову відміну:

	Однина	Множина
Назовн.	*Солошин*	*Солошини*
Кличн.	*Солошине*	*Солошини*
Родов.	*Солошина*	*Солошинів*
Давальн.	*Солошинові*	*Солошинам*
Знах.	*Солошина*	*Солошинів*
Орудн.	*Солошином*	*Солошиними*
Місц.	*на Солошині, -ові*	*на Солошинах*

Так само і з *Києва, під Києвом, до Чигирина, перед Чигирином і т.* ін.

Але ж жіночі власні назви, як також і ніякого роду, на **-ова, -ина, -ове, -ине** тощо зберігають прикметникову відміну, отже *Драгоманова – до Драгоманової, Драгомановій, з Драгомановою..., Солошина – до Солошиної, Солошиній, з Солошиною* і т. ін. (тільки в назовному множини закінчення іменникове: *Ольга та Ганна Драгоманови...*; *станція Демурина – з станції Демуриної, на станції Демуриній* і т. ін.

Застереження до прикм. § 58.

Зважаючи на деякі говіркові ухили в відмінюванні прикметників, на чужомовні впливи тощо, слід застерегти від хибного для літературної мови.

Поперше не плутати прикметникових закінчень із закінченнями м'якої та мішаної групи першої відміни іменників, де є характерне **е** (в прикметниках **о**): *свіжа їжа – свіжою їжею, давня пісня – давньою піснею, безкрая лінія – безкрайою лінією* і т. ін.

Подруге не плутати прикметникових закінчень жіночого роду родового й давального-місцевого відмінків однини: *до тютюнової фабрики – тютюновій фабриці, на тютюновій фабриці* і т. ін.

Потретє не плутати в твердих прикметниках закінчень **-ий** та **-ій**: *гарячий день – у гарячій воді* і т. ін.

Почетверте не скорочувати закінчень **-ої** й **-ою** на **-ой**: з *білої, білою* і т. ін.

Поп'яте пам'ятати, що приголосні **н д т л** у твердих прикметниках перед **і** не зм'якшуються: *гарні, тверді, круті, білі, у гарній, в молодім* і т. ін. (див. § 10).

ЗАЙМЕННИК.

Особо́вий і зворо́тний § 59.

	Однина			Множина	
Назовн.	*я*	*ти*		*ми*	*ви*
Родов.	*мене*	*тебе*	*себе*	*нас*	*вас*
Давальн.	*мені*	*тобі*	*собі*	*нам*	*вам*
Знахідн.	*мене*	*тебе*	*себе*	*нас*	*вас*
Орудн.	*мною*	*тобою*	*собою*	*нами*	*вами*
Місцев.	*на мені*	*тобі*	*собі*	*нас*	*вас*

Назовн.	*він воно*	*вона*	*вони*
Родов.	*його (нього)*	*її (неї)*	*їх (них)*
Давальн.	*йому*	*їй*	*їм*
Знахідн.	*його (нього)*	*її (ню, неї)*	*їх (них)*
Орудн.	*ним, їм*	*нею (єю)*	*ними, їми*
Місцев.	*на ньому, нім, йому*	*ній, їй*	*них, їх*

Після прийменників займенники 3-ї особи частіше вживаються з **н** (*до неї...*), ніж без **н** (до *його...*). В орудному відм. форми з **и** без прийменників звичайні: *ним, нею, ними.*

Присві́йний § 60.

	Однина		Множина
Назовн.	*мій моє*	*моя*	*мої*
Родов.	*мого*	*моєї*	*моїх*
Давальн.	*моєму*	*моїй*	*моїм*
Знахідн.	= Наз. або Род.	*мою*	= Наз. або Род.
Орудн.	*моїм*	*моєю*	*моїми*
Місцев.	*по моєму, моїм*	*моїй*	*моїх*

Так відмінюються і *твій, свій.*

Вказівни́й § 61.

	Однина		Множина
Назовн.	*той те*	*та*	*ті*
Родов.	*того*	*тієї*	*тих*
Давальн.	*тому*	*тій*	*тим*
Знахідн.	= Наз. або Род.	*ту*	= Наз. або Род.
Орудн.	*тим*	*тією*	*тими*
Місцев.	*на тому, тім*	*тій*	*тих*

Назовн.	*цей це*	*ця*	*ці*
Родов.	*цього*	*цiє*	*цих*
Давальн.	*цьому*	*цій*	*цим*
Знахідн.	= Наз. або Род.	*цю*	= Наз. або Род.
Орудн.	*цим*	*цією*	*цими*
Місцев.	*на цьому, цім*	*цій*	*цих*

Як *той* відмінюється *отой, тамтой, як цей – оцей* та *сей*.

Займенник *цей* частіше вживаний, ніж *сей*, дещо вже застарілий. Але *сей* звичайне в складних словах та прислівникових виразах: *сьогодні, себто, сьогорішній, сьогобічний, сьогочасний, сього року, сю ніч, у сей час* тощо.

Пита́льний § 62.

Назовн.	*хто*	*що*
Родов.	*кого*	*чого*
Давальн.	*кому*	*чому*
Знахідн.	*кого*	*що*
Орудн.	*ким*	*чим*
Місцев.	*на кому, на кім*	*на чому, на чім*

Після прийменників у знахідному відмінку замість *що* часто вживається *ві́що: за ві́що, на ві́що, через ві́що, по ві́що* і т. ін.

	Однина		Множина
Назовн.	*чий чиє*	*чия*	*чиї*
Родов.	*чийого*	*чиєї*	*чиїх*
Давальн.	*чиєму*	*чиїй*	*чиїм*
Знахідн.	= Наз. або Род.	*чию*	= Наз. або Род.
Орудн.	*чиїм*	*чиєю*	*чиїми*
Місцев.	*на чиєму, на чиїм*	*на чиїй*	*на чиїх*

Неозна́чений § 63.

	Однина		Множина
Назовн.	увесь (весь) усе	уся	*усі*
Родов.	*усього*	*усієї*	*усіх*
Давальн.	*усьому*	*усій*	*усім*
Знахідн.	– Наз. або Род.	усю	= Наз. або Род.
Орудн.	*усім*	*усією*	*усіма*
Місцев.	*на всьому, всім*	*всій*	*всіх*

Скла́дений § 64.

Займенники з частками **-сь, -будь, де-, ні-, аби-** тощо відмінюються лише в основній частині:

Хтось – когось – комусь – кимсь (і *кимось*)..., а так само *щось, чийсь, котрийсь...*

Хтобудь – когобудь – комубудь – на комубудь..., а так само *щобудь...*

Хтонебудь – когонебудь – комунебудь – на комунебудь..., а так само *щонебудь...*

Дехто – декого – декому – де на кім (і *на декім)...*, а так само *дещо, деякий, декотрий...*

Ніхто – нікого – нікому – ні на кому (і *на нікому*)..., а так само *ніщо, ніякий, нікоторий, нічий...*

Абихто – абикого – абикому – аби на кому (і *на абикому*)..., а так само *абищо, абиякий...*

Інші займенники й форми § 65.

Усі інші займенники: *наш, ваш, кожен (кожний,* рідше *кождий), жаден (жадний), всякий, який, котрий, інший, інакший, всенький, всілякий, самий, сам* тощо відмінюються як прикметники, але від займенника *сам* ніякий рід *саме* і *само*, а назовний множини *самі* і *сами.*

Наведеними в попередніх §§ відомостями про закінчення в займенниках не вичерпується морфологія їх. Найважніші додаткові уваги до всього сказаного в попередньому такі:

1. Заперечні займенники *ніхто* й *ніщо* в усіх непрямих відмінках бувають у двох постатях щодо наголосу і відповідно до цього і в двох значіннях:

Наз. Кл.	*ніхто́*	*ніщо́*
Род.	*ні́кого* і *ніко́го*	*ні́чого* і *нічо́го*
Дав.	*ні́кому* і *ніко́му*	*ні́чому* і *нічо́му*
Знах.	*ні́ на кого* і *ні на ко́го*	*ні́ на що* і *ні на що́*

Оруд. *ні́ким* і *нікú́м* *ні́чим* і *нічú́м*
Місц. *ні́ на кому* і *ні на ко́му, -і́м* *ні́ на чому* і *ні на чо́му, -і́м*

Форми правих стовпців мають загальніше і ширше значіння, форми лівих (з наголосом на **ні**) конкретніше. Ці останні часто заступаються словосполученням "нема + кого, чого, кому, чому, з ким, з чим, на кому, на чому" тощо, напр.: *нема кого надіслати (= ні́кого надіслати), нема кому дати (= ні́кому дати), нема на кого послатися* (= *ні́ на кого послатися)* і т. ін. Порівн. *ніко́му не хотілося,* себто "всім не хотілося" і т. ін. Порівн. іще *ні́ за що (нема за що) купити хліба* і *ні за що́ не купиш хліба.* Порівн. іще § 94.

2. Поруч наведених загальнолітературних форм різних займенників по народніх говорах живуть іще різноманітні варіянти їх, і їх частенько подибуємо в поезії, напр.:

намість мого, *твого, свого – мойого, твойого, свойого*
,, *моєму, твоєму, своєму – мойому, мойму, мому...*
,, *тієї, цієї, всієї – тої, тії, теї, цеї, ції, всеї, всії*
,, *тією, цією, всією – тою, тію, цею, цію, всею, всію,*

а також і ще вужчі льомалізми, як от:

намість *твоєї, твоєю́, своєї, своєю, моєї, моєю – твеї, твею, свеї, свею...*
,, *тебе, мене,* себе – *тя, м'я, ся*
,, *тобі, мені, собі – ти, ми, си*
,, *його, йому – го, му*
,, *той, та, те, сей, ся, се – тот, тота, тоте, сесь, сеся, сесе*
,, *усіма́ – усіми́*
,, *увесь – усей* і деякі інші.

Щодо подвоєних закінчень, як у прикметників, то вони досить звичайні тільки в вказівних займенниках *тая, тую, цеє...,* в інших же трапляються рідко і в тих самих умовах, що й у прикметників (див. § 55).

От декілька прикладів на незвичайні займенникові закінчення:

"Батька, матір, себе, брата,
Собак отруїла
Тію клятою водою". (Т. Шевч.).
"... вам призначено
Скалу сесю розбить". (Ів. Франко)
"Ой що ж я набілилась з отею відьмою". (Л. Україн.)
"Щастя нашеє скляне". (А. Крим.)

Наголос у займенниках § 66.

У деяких двоскладових формах займенників після прийменників наголос із кінця пересувається на початок.

Це буває в формах родового-знахідного відмінку від займенників *я, ти, він, себе, весь, хто, що, той, цей (сей)*, отже після прийменників *з, до, на, за, перед, у, біля, від* тощо та в формах місцевого відмінку від займенників *весь, хто, що, той, цей (сей)*, отже після прийменників *на, у, при.*

Приклади:

мене́ – з ме́не *того́ – коло то́го*
тебе́ – до те́бе *цього́ – перед цьо́го*
себе́ – на се́бе *всьому́ – на всьо́му*
його́ – за ньо́го *кому́ – у ко́му*
всього́ – біля всьо́го *чому́ – на чо́му*
кого́ – у ко́го *цьому́ – на цьо́му*
чого́ – від чо́го *сьому́ – в сьо́му* і т. ін.

ЧИСЛІВНИК.

Відмінювання числівників § 67.

Звичайні числівники (*один, два, три...*) відмінюються не однаково, розпадаючись щодо цього на декілька груп.

1. Числівник *один, одно (або одне), одна* відмінюються достоту так, як займенник *той, те, та* (див. § 61): *одного, однієї, однією, одні* і т. ін.

І так само рівнобіжні форми бувають: *одної, одного* тощо.

2. Числівники *два...* до *ста* відмінюються так:

Назовн.	*два дві*	*три*	*чотири*
Родов.	*двох*	*трьох*	*чотирьох*
Дав.	двом	*трьом*	*чотирьом*
Знах.	= Наз. або Род.	= Наз. або Род.	= Наз. або Род.
Орудн.	*двома*	*трьома*	*чотирма*
Місц.	*на двох*	*трьох*	*чотирьох*

Назовн.	*п'ять*	*шість*	*сім*	*вісім*
Родов.	*п'ятьох*	*шістьох*	*сімох*	*восьмох*
Дав.	*п'ятьом*	*шістьом*	*сімом*	*восьмом*
Знах.	= Наз. або Род.	= Н. або Р.	= Н. або Р.	= Н. або Р.
Орудн.	*п'ятьма*	*шістьма*	*сімома*	*восьмома*
Місц.	*на п'ятьох*	*шістьох*	*сімох*	*восьмох*

Як *п'ять або шість* відмінюються числівники:

дев'ять *шістнадцять* *тридцять*
десять *сімнадцять* *п'ятдесят*
одина́дцять *вісімнадцять* *шістдесят*
дванадцять *дев'ятнадцять* *сімдеся́т*
тринадцять *кільканадцять* *вісімдесят*
чотирнадцять *стонадцять* *дев'ятдесят*
п'ятнадцять *двадцять* *кількадесят*

але всі вони в родов., давальн., місцев. відмінках іноді бувають із закінченням **-и**: *з п'ятьох хат – з п'яти* (*шести, семи, восьми...*) *хат, рад і двадцятьом карбованцям – рад і двадцяти карбованцям, шістдесятьох робітників – шістдесяти робітників* і т. ін.

3. Числівники на означення сотень – *двісті, триста, чотириста, п'ятсот, шістсот, сімсот, вісімсот, дев'ятсот* відмінюючись розпадаються:

двісті хат – з двох сот хат
п'ятсот карбованців – рад п'ятьом стам карбованцям
чотириста робітн. – з *чотирма стами робітниками*
дев'ятсот душ – без дев'яти сот душ і т. ін.,

хоч вживаються і без відміни закінчень:

шістсот дворів – без шістсот дворів
п'ятсот людей – з *п'ятсот людьми*
478.659 карбованців – на чотириста сімдеся́т вісім тисяч шістсот п'ятдесят дев'ятьох карбованцях.

У таких складених числівниках відмінюється тільки останній числівник, як також і в рядових складених числівниках: з *вісімсот тридцять п'ятим* тощо.

4. Числівники *сорок, дев'яносто* (= *дев'ятдеся́т), сто* відмінюючись приймають закінчення **-а**, а для орудного відмінку ще й такі: *стами, сорокома (або сорокма)*, а про такі, як *стами...* в складених числівниках, див. 3.

5. Неозначені числівники *скільки, стільки, кілька, декілька* відмінюються як два: *скількох, стільком, кількома* тощо, а *багато* як *три: багатьох, багатьом, багатьома* (і *багатьма*).

6. Збірні числівники *двоє, обоє, троє* у непрямих відмінках заступаються формами від *два, оба, три*: *двоє – двох, двом, обом..., троє – трьох...*, а числівник *оби́два, оби́дві* зрідка змінюється як два (*обидво́х, обидво́м...*), але частіше в непрямих відмінках змінюється формами *обох, обом, обома, на обох* (звичайні форми від маловживаного назовного відмінку *оба́, обі́*).

Збірні числівники *четверо, восьмеро, одина́дцятеро...,* а також такі, як *обойко, двойко, тройко, п'ятірко, семірко...* звичайно не відмінюються.

Рядові числівники § 68.

1. *перший (перше, перша)*	30. *тридцятий*
2. другий	40. *сороко́вий*
3. третій	50. *п'ятдесятий*
4. *четвертий*	60. *шістдесятий*
5. *п'ятий*	70. *сімдесятий*
6. *шостий*	80. *вісімдесятий*
7. сьомий	90. *дев'ятдесятий* і *дев'яностий*
8. восьмий	
9. *дев'ятий*	100. *со́тий*
10. *десятий*	200. *двосотий*
11. *одинадцятий*	300. *трисотий*
12. *дванадцятий*	400. *чотирисотий*
13. *тринадцятий*	500. *п'ятсотий...*
14. *чотирнадцятий*	1.000. *тисячний*
20. *двадцятий*	1.000.000. *мільйо́новий*

Відмінюються вони як прикметники. Див. іще § 190.

Дробові числівники § 69.

$^1/_2$ *одна друга*	$^7/_8$ *сім восьмих*
$^1/_3$ *одна третя...*	$^9/_{10}$ *дев'ять десятих*
$^2/_3$ дві *третіх*	$^{14}/_{28}$ *чотирнадцять двадцять дев'ятих*
$^4/_5$ *чотири п'ятих*	0,00008 *вісім стотисячних* і т. ін.

Числівники *півтора* (*карбованця, відра*), *півтори* (*кварти*), *півтретя* ($2^1/_2$), *півчверта* ($3^1/_2$), *півп'ята* ($4^1/_2$), *півшоста* ($5^1/_2$) і т. ін., *півтораста* (150), *півтретяста* (250), *півчвертаста* (350) тощо не відмінюються, а *половина* ($^1/_2$), *третина* ($^1/_3$), *четвертина* (або *чвертка*) відмінюються як звичайні іменники.

З іменниками *пів* пишеться разом, коли сполучається з назовним відмінком: *південь, півпарубок, півкварти, піваркуш, піврік... (з півдня, півднем, підпарубкові...),* але *пів доповіді, пів міста...* бо нема "півдоповідь".

Про сполучення іменників із *два, дві, обидва, обидві, три, чотири* див. § 43, про числівникові прислівники та такі сполучення, як "два по два" тощо § 92.

ДІЄСЛОВО.

Дієйме́нник.

Закінчення дієйменника § 70.

Звичайне закінчення дієйменника в українскій мові -**ти**. Це закінчення або безпосередньо з коренем дієслова в'яжеться, або в'яжеться з ним через різні наростки, як напр.:

1. *нес-ти, рев-ти, плив-ти, скуб-ти, тер-ти, мер-ти, пек-ти, ляг-ти, товк-ти, біг-ти...* (також *перенес-ти, винес-ти..., нес-ти-ся, перенес-тися...*).

Сюди ж належать такі, як *ли-ти, би-ти, ри-ти, ми-ти, ши-ти, жи-ти, пи-ти* тощо.

2. *каз-а-ти, в'яз-а-ти, пис-а-ти, маз-а-ти, да(в)-а-ти... (роз-каз-а-ти, в'яз-а-тися...).*

3. *ки-ну-ти, ги-ну-ти, в'я-ну-ти, гор-ну-ти... (заки-ну-ти... ки-ну-тися...), а* також такі, як *рв-ону-ти...*

4. *гр-а-ти, вечер-я-ти, більш-а-ти, глибш-а-ти, ставл-я-ти, охк-а-ти... (загр-а-ти, гр-а-тися...).*

5. *дар-ува-ти, год-ува-ти, мал-юва-ти, гор-юва-ти, кл-юва-ти... (вигод-ува-ти..., годува-тися...).*

6. *біл-і-ти, ум-і-ти, багат-і-ти, жал-і-ти... (забіл-і-ти..., жал-і-тися...).*

7. мурк-ота-ти, мурк-оті-ти, цок-ота-ти, цок-оті-ти...

8. *вод-и-ти, нос-и-ти, крут-и-ти, вар-и-ти, хвал-и-ти, го-ї-ти, сто-ї-ти... (вивод-и-ти..., вод-и-тися...).*

Крім того є ще невідмінні дієйменники пестливі: *їстоньки, їстки, спатоньки, спатусі, спатуні...*

Скорочені закінчення дієйменників *-ть* допускаються тільки в красному письменстві, як от *казать, хотіть.* Не слід уживати таких дієйменників, як "печи" або "пекчи" замість *пекти* тощо. Про *-ся(-сь)* в дієйменниках див. § 15 дрібн. шр.

Дійсний спосіб.

Теперішній (і майбутній) час.

Зразки відмінювання § 71.

		1 група (е/у, є/ю)		2 група (и/а, ї/я)	
од	1 особа	*печ-у*	*зна-ю*	*біж-у*	*сто-ю*
ни	2 особа	*печ-еш*	*зна-єш*	*біж-иш*	*сто-їш*
на	3 особа	*печ-е*	*зна-є*	*біж-ить*	*сто-їть*
мн	1 особа	*печ-емо*	*зна-ємо*	*біж-имо*	*сто-їмо*
о	2 особа	*печ-ете*	*зна-єте*	*біж-ите*	*сто-їте*
ж.	3 особа	*печ-уть*	*зна-ють*	*біж-ать*	*сто-ять*

Ознаки 1. й 2. груп § 72.

Майже всі дієслова української мови відмінюються за одним із наведених у попередньому § зразків, тобто належать або до 1-ї, або до 2-ї групи. Але далеко не завсіди ясна належність того чи іншого дієслова до однієї з цих груп, а не знаючи цього, часто не можна поправно написати дієслова, бо головна ознака поділу дієслів на групи, **е** й **и** у закінченні, в вимові стирається, коли ті закінчення ненаголошені (див. § 7). Таким чином треба уміти розрізняти дієслова 1-ї й 2-ї групи.

1. Часто належність дієслова до тієї чи іншої групи можна виявити з такої форми його, де наголос падає на характерний голосний у закінченні. Напр., щоб упевнитися того, що в дієсловах *плет**е**мо́, жен**е**мо́, клад**е**те́, стриж**е**те́* треба написати **е**, а не **и**, тобто що це дієслова 1-ї групи, досить пригадати такі форми дійсного способу, як *плет**е**ш, жен**е**, клад**е**ш, стриж**е**ш.* Але *лет**и**мо́, біж**и**мо́, крич**и**те́, сидите́,* бо *лет**и**ш, біж**и**ть, крич**и**ш, сид**и**ть.*

Часто в дієсловах приросток перетягає наголос з закінчення (особливо **-ви),** отже в таких дієсловах слід відкинути приросток, щоб визначити належність дієслова до групи, напр., *вибіж**и**ть, нале́ж**и**ть, посто́**ї**ш...,* бо *біж**и**ть, леж**и**ть, сто**ї**ть.*

2. Іноді з форми 3-ї особи множини можна визначити належність дієслова до групи, напр., *маж***е**, *плач***е***ш*, бо *маж***у***ть, плач***у***ть; криш***и***ть, душ***и***ш*, бо *криш***а***ть, душ***а***ть.* Але часто сама форма 3-ї ос. множ. не ясна, і в таких випадках треба звертатися до дієйменника, пам'ятаючи, що всі дієслова з закінченням у дієйменниках на **-ити** й **-їти** 2-ї групи:

*уч***и***ти – уч***и***ш, уч***и***ть..., уч***а***ть*

*мус***и***ти – мус***и***ш, мус***и***ть..., мус***я***ть*

*громад***и***ти – громад***и***ш, громад***и***ть..., громад***я***ть*

*чист***и***ти – чист***и***ш, чист***и***ть..., чист***я***ть*

*го***ї***ти – го***ї***ш, го***ї***ть..., го***я***ть*

*бач***и***ти – бач***и***ш, бач***и***ть..., бач***а***ть*

(*бач***и***ш* і *бач***и***те* можуть і скорочуватися: *бач, бачте* – порівн. далі *хочеш, хочете*).

Дієслова бити (б'єш...., б'ють), мити (миєш...., миють), шити (шиєш..., шиють), вити (виєш..., виють), вити (в'єш..., в'ють), жити (живеш, , живуть), гнити (гниєш .., гниють) і подібні інші не порушують правила про те, що дієслова на **-ити** належать до другої групи, бо в усіх цих дієсловах (бити і т ін.) закінчення не **-ити**, а **-ти**, а **и** належить до кореня – порівн. § 70_1.

До другої ж групи належать також усі дієслова з дієйменником на -іти, крім тих, що відмінюючися зберігають **і** (*синіти – синію, синієш..., жаліти – жалію, жалієш...*) та таких, що дієйменник їх буває на **-іти** й **-ти** (*ревіти – ревти, хропіти – хропти...*), напр.:

*вис***і***ти – вис***и***ш, вис***и***ть..., вис***я***ть*

*остогид***і***ти – остогид***и***ш, остогид***и***ть..., остогид***я***ть*

*вид***і***ти – вид***и***ш, вид***и***ть..., вид***я***ть*

*ненавид***і***ти – ненавид***и***ш, ненавид***и***ть..., ненавид***я***ть*

*засид***і***тися – засид***и***шся, засид***и***ться..., засид***я***ться*

*вел***і***ти – вел***и***ш, вел***и***мо..., вел***я***ть* і т. ін.

Як виняток тільки *хот***і***ти – хоч***е***ш, хоч***е***..., хоч***у***ть* (але від *хтіти – хт***я***ть*).

Форми 2. особи однини й множини *хочеш, хочете* можуть і скорочуватися: *хоч, хочте,* особливо ж після сполучних слів: "як хоч, так і роби", "що хочте, кажіть" і т. ін.

Щождо дієслів з рівнобіжними закінченнями (разом із наростками) на **-отати** й **-отіти,** то треба пам'ятати, що всі на **-отати** належать до 1. групи (**е/у**), а всі на **-отіти** – до 2. (**и/я**):

*цокот***а***ти – цокочу, цокоч***е***ш, цокоч***е**, *цокоч***у***ть*	але *цокот***і***ти – цокочу, цокот***и***ш, цокот***и***ть..., цокотять*
*муркот***а***ти – муркочу, муркочеш, муркоч***е***..., муркоч***у***ть*	але *муркот***і***ти – муркочу, муркот***и***ш, муркот***и***ть..., муркот***я***ть*
*булькот***а***ти – булькочу, булькоч***е***ш, булькоч***е***..., булькоч***у***ть*	але *булькот***і***ти – булькочу, булькот***и***ш, булькот***и***ть..., булькот***я***ть*
*гуркот***а***ти – гуркочу, гуркоч***е***ш, гуркоч***е***..., гуркоч***у***ть*	але *гуркот***і***ти – гуркочу, гуркот***и***ш, гуркот***и***ть..., гуркотять* і т. ін.

3. Щоб знати, до якої з двох груп дієслів належить те чи інше дієслово української мови, можна користуватися ще й такою вказівкою: у третій особі множини дійсного способу бувають тільки закінчення (разом із частиною основи або кореня дієслова) *-дять, -тять, -зять, -сять, -нять, -лять, -рять* (а не -"дють",- "тють"...), крім тільки дієслів *бороти, пороти, полоти, молоти, колоти, орати* й *лити,* що належать до першої групи *(бореш..., борють* і т. ін.).

Звичайно, цим правилом охоплюється лише частину дієслів, бо такі, як *писати – пишеш..., пишуть* і *сушити – сушиш..., сушать...,* під нього не підходять, і для розрізнення їх треба користуватися іншими, раніше вказаними правилами.

Розрізняти на письмі дієслова першої й другої групи конче потрібно, хоч у вимові, звичайно, ненаголошені **е** й **и**, як і в багатьох інших випадках, бувають майже однакові, через що їх іноді плутають і на письмі.

Зокрема дуже поширене змішування закінчень третьої особи однини, а саме часто в дієсловах другої групи замість нормального закінчення **-ить** (**-їть**) буває закінчення **-е** (**-є**).

Це особливо поширене в східній половині українських земель, в новоукраїнських говорах.

Почасти це відбивається і в поезії, напр.:

"Іду шляхом, сонце сяє,
Вітер *з* травами говоре,
Перед мною і за мною
Степ колишеться, як море". (Я. Щоголів)

"Може, випаде мені
По цих прослідках знов ходити,
Коли справлятиме весна
Після зими бенкет природи,
І новолітній ряст уроде". (М. Черняв.)

"Косять коси
Луг голосе" (О. Олесь)
"І знов Донеччина.." і вітер верби хиле...
И не віриться, що знов побачу я село,
Давно покинуте, таке до болю миле..." (В. Сосюра)

а – я, у – ю, и – ї, е – є в закінч. § 73.

Подвійні голосні в закінченнях кожної групи дієслів, себто то **а**, то **я**; то **у**, то **ю**; то **и**, то **ї**; то **е**, то **є**, пояснюються або тим, що перед закінченням буває то твердий приголосний, то м’який (напр.: *беру – орю, горну – гоню...*), або тим, що перед .викінченням іде то твердий приголосний, то голосний чи **й** (*кладе – складає, гребу – б’ю...*).

Зокрема треба пам’ятати, що **є** в дієсловах першої групи й **ї** в дієсловах другої групи вживаються тільки після голосних та апострофа, напр.: *дає, купує, гниє, п’ємо...* (після приголосного тільки в одному дієслові *ллє, ллєш...*), *напоїть, постоїмо, вигоїте...*

У третій особі однини дієслів 1. групи ненаголошене **є** після **а** (**я**) може відпадати: *питає – пита, співає – співа, гуляє – гуля* і т. ін (тільки не в дієсловах на **-а́яти,** як от *краяти, лаяти...*). Такі скорочені форми без **є** широко відомі народній мові, але в літературній мові вживаються тільки в віршах.

Щодо **а – я** тощо по приголосних, то слід пам’ятати, що після **ж ч ш щ дж** ніколи не пишуться **я ю є ї**, а тільки **а у е и**: *біжать, кричать, душать, нищать, ходжу...*

Зміни приголосних при відмінюванні § 74.

При відмінюванні дієслів у дійсному способі приголосні перед закінченням часто так відмінюванні чи ін-як змінюються. Найбільше ці зміни бувають у дієсловах другої відміни. Найголовніші з цих змін такі:

1. Як сказано в § 25, дієслова 2. відміни з приголосним **т д с з ст зд** перед **-ити** .завсіди змінюють їх у першій особі однини на **ч дж ш ж щ ждж**: *ходити – ходжу...*

Хоч і дуже поширені в народніх говорах форми цих дієслів із пом’якшеними тими **т д с з** тощо (*крутю, сидю...*), хоч подекуди вживають їх і в красному письменстві, все ж їх не слід уносити в літературну мову.

Основоположники нової літературної української мови – Котляревський, Квітка, Шевченко – цих форм із *-дю, -тю...* не вживають.

2. Дієслова 2. відміни з губними (**б п в м**) перед **-ити** в дієйменникові в 1. особі однини й 3. особі множини в дійсному способі завсіди приймають перед закінченням **л**:

губити – гублю, гублять
купити – куплю, куплять
ловити – ловлю, ловлять
ломити – ломлю, ломлять і т. ін.

Таким чином, між іншим, ті з українців, що плутають закінчення в таких дієсловах, як *п’ю* і *куплю* (на заході України), повинні пам’ятати, що з апострофом будуть дієслова першої відміни *(б’ю, п’ю, в’ю, б’ють, п’ють, в’ють),* а дієслова другої відміни (на **-ити, -іти**) будуть закінчуватися на **блю, плю**... (*люблю, терплю, обновлю.., люблять,*

терплять, обновлять...).

3. Дієслова 2. відміни з **н л р** перед **-ити** чи **-їти** в дієйменникові в 1. особі однини й 3. особі множини пом'якшують ті **н л р**: *гонити – гоню, гонять, хвалити – хвалю, хвалять, веліти – велю, велять, варити – варю, варять* і т. ін.

Отже, знов таки є вказівка тим, хто плутають тверде й м'яке **р** у закінченнях дієслів: дієслова першої відміни тільки з твердим **р**, напр., *брати – беру, береш..., жерти – жеру, жереш...,* але дієслова другої відміни з м'яким **р**, напр., *варити – варю, вариш... варять, горіти – горю, гориш..., горять, гострити – гострю, гостриш..., гострять* і т. ін.

З м'яким **р** дієслова першої відміни тільки такі: *орати – орю, ореш..., орють, пороти – порю, пореш..., порють, бороти – борю, бореш..., борють* (а на **л** *слати, колоти* й *молоти).*

4. Усі дієслова з основою в дієйменникові на **г к** (**х**) в 1. особі однини й 3. множини змінюють їх на **ж ч** (**ш**): *бігти – біжу, біжиш..., біжать, пекти – печу, печеш..., печуть* і т. ін. – див. § 25.

-ся, -сь в дієсловах § 75.

До сказаного про частку **-ся, -сь** в дієслівних формах у § 27 та § 15 дрібн. шрифт а) треба додати тільки, що в дієсловах першої відміни в третій особі однини перед **-ся** треба писати **-ть**: бере – *береться, знає – знається* і т. ін.

У західноукраїнських письменників трапляються форми третьої особи однини цих дієслів і без **-ть**: *береся, бересь* і т. ін., а крім того у них **-ся** може бути й перед дієсловом, як от у Ів. Франка:

"Здаєсь, що до небес він гвоздями прибитий" ("Беркут").

"А плечі кождого додолу ся схилили" ("Каменярі").

Проте вирази *як ся маєте, як ся маєш* стали звичайні в літературній мові.

їсти, дати, -вісти, бути § 76.

Четверо дієслів у дійсному способі де в чому відмінні мають закінчення супроти інших. Це дієслова третьої відміни *їсти, дати, -вісти* (звичайно з приростками: *розповісти, відповісти...*) і *бути.*

Од	1 особа	*їм*	*дам*	*відповім*	(єсьм)
ни	2 "	*їси*	*даси*	*відповіси*	(*єси*)
н.	3 "	*їсть*	*дасть*	*відповість*	*є, єсть*
М	1 "	*їмо*	*дамо*	*відповімо*	(*єсьмо*)
но	2 "	*їсте*	*дасте*	*відповісте*	(*єсте*)
ж.	3 "	*їдять*	*дадуть*	*відповідять*	(*суть*)

Від дієслова *бути* тільки є (або *єсть*) звичайна форма, і вживається вона не тільки для 3. особи однини, а й для всіх інших осіб однини й множини. Зрідка вживається й *суть* для множини, але тільки в книжній мові, а всі інші форми трапляються в деяких говорах і почасти в літературній мові як архаїзми (про це далі).

Майбутній час.

Доконаний – недоконаний § 77.

Щодо форм майбутнього часу дієслова, то недоконаний різноманітність їх ізв'язана з недоконаністю дієслів, себто з тими значіннями дієслова, що вноситься не закінченнями, а іншими елементами (приростками, наростками, зміною голосних кореня). Про видові значіння дієслів і способи їх творення річ буде далі, а тут слід сказати лише про закінчення форм дієслів майбутнього часу доконаних і недоконаних.

1. Закінчення майбутнього часу доконаного ті самісінькі, що й теперішнього часу, напр.:

іду, ідеш..., ідуть – піду, підеш..., підуть

сиджу, сидиш..., сидять – посиджу, посидиш..., посидять

кидаю, кидаєш..., кидають – кину, кинеш..., кинуть і т. ін.

2. Майбутній час недоконаний уживається в двох формах:

а) До дієйменника недоконаного значіння (див. § 84) додається, як ніби його закінчення, допоміжне дієслово *иму, имеш, име, имемо, имете, имуть*: *пектиму, пектимеш, пектиме, пектимемо, пектимете, пектимуть* і т. ін.

б) До дієйменника недоконаного ж додається (не зливаючись) допоміжне дієслово *буду, будеш, буде, будемо, будете, будуть*: *буду писати* (або *писати буду*), *будеш писати* (або *писати будеш*), *буде писати* (або *писати буде*) і т. ін., при тім допоміжне дієслово може бути й далі від відмінюваного дієслова-дієйменника: *буду я писати* тощо.

Злиті форми недоконаного майбутнього часу, себто на **-иму, -имеш**..., в літературній мові поширеніші, ніж форми з *буду, будеш...*

Крім того, як західньоукраїнський льокалізм, подекуди трапляється майбутній час недоконаний із дієприкметника на **-в** тощо (див. минулий час § 78_1) з допоміжним дієсловом *буду, будеш...: буду ходив = ходитиму або буду ходити, будемо ходити* і т. ін.

Минулий і передминулий час.

Закінчення минулого і передминул. часу § 78.

У давнину минулий час дієслів творився дієприкметниками відповідного дієслова та особовими формами допоміжного дієслова *єсьм, єси, є* і т. ін. (див. § 76). Таким чином це були складені форми. Згодом ці складені форми дієслова минулого часу спростилися тим, що допоміжне дієслово з особовими закінченнями відпало, а залишилися лише дієприкметики з родовими закінченнями однини й множини. Ці закінчення дуже близькі до сьогочасних прикметникових закінчень, як воно й повинно бути, бож, виходить, форми минулого часу дієслів у нашій мові походять із дієприкметникових форм, а вони ж, як і тепер, можуть мати родові закінчення, а не особові.

Таким чином у дієсловах минулого часу дієслівної словозміни, відмінювання особового, немає, а зате є іменна словозміна, а саме прикметникові закінчення назовного відмінку однини й множини.

Як і в формах майбутнього часу, у минулому видові значіння дієслова (доконаність – недоконаність тощо) позначаються приростками, наростками тощо, і про це буде мова далі, а тут укажемо лише на закінчення й способи творення форм минулого й передминулого:

1. Родові закінчення в дієсловах минулого часу для форм чоловічого роду однини **-в** або пень дієслова, для форм ніякого роду **-ло**, для жіночого **-ла** й **-ли** для множини всіх родів: *брав, ніс, утік, пас...* (порів.: *шевців, певен, всяк, один*), *брало, несло, утекло, пасло...* (порівн.: *шевцеве, певне, всяке, одно...*), *брала, несла, утекла, пасла... (порівн.*: *шевцева, певна, всяка, одна...*), *брали, несли, утекли, пасли...* (порівн.: *шевцеві, певні, всякі, одні,* прізвище *Драгоманови* і т. ін.).

Щодо форм минулого часу дієслів без **-в** для чоловічого роду однини, то вони звичайно походять від тих дієслів, що перед **-ти** в дієйменниках у них приголосний: *нести – ніс, скубти – скуб, пекти – пік...* А як у мові є чимало дієслів із подвійним дієйменником, як от: *мерзти* і *мерзнути, охлясти* і *охлянути, тягти* і *тягнути, мокти* і *мокнути* і т. ін. (без виразного відмінного значіння форм із наростком **ну** і без нього), то й у формах минулого часу спостерігається рівнобіжність *мерз* і *мерзнув, охляв* і *охлянув* тощо.

У деяких дієсловах із постійним наростком **ну** в дієйменнику в формах минулого часу його немає:

тріснути – тріс (*трісла, трісли...*) і *тріснув*
киснути – кис (*кисла, кисли...*) і *киснув*
сохнути – сох (*сохла, сохли...*) і *сохнув*
зблíднути – зблід (*зблідла, зблідли...*) і *зблíднув* і т. ін.

Навпаки, в теперішньому (і майбутньому) часі від усіх таких дієслів будуть форми лише з **ну**: *тягну* не тільки від *тягнути,* а й від *тягти, так* само *охляну, мокну, мерзну* і т. ін.

Як уже зауважено, форми минулого часу вийшли з давніших складених форм, напр., *(я) брав єсьм, (ти) брав єси, (він) брав є (єсть), (ми) брали ксьмо, (ои)брали есте, (вони) брали суть* і т. ін. У трохи зміненому вигляді ці останні форми живуть іще й тепер у західньоукраїнських говорах української народньої мови, а подекуди вживаються й у літературній мові, і то не тільки в західніх письменників, а й у письменників східньої України. Напр.:

"Та напила-м ся, ледве стою,
Та пішла би-м додому, та ся бою"

(Нар. зах.-укр. пісня)

"Чого-сь так очі вивалила?" (А. Свидн.)

Тут "напила-м ся" = "(я) напилася єсьм", а "пішла би-м" = "(я) єсьм пішла би" (*єсьм* спростилося в *-м*), "Чого-сь... вивалила" – "чого єси вивалила" (*єси* спростилося в *-сь*).

Частіше в літературній мові трапляються форми минулого часу з *єси, єсте,* отже другої особи однини й множини, при тім найбільш доречні бувають вони, як стилістичні архаїзми, в поважній, урочистій мові, напр.:

"Слава тобі. Шафарику,
Во віки і віки,
Що звів єси в одно море
Слав'янськії ріки!" (Т. Шевч.)

"Ти вже до старости доходиш, так позабував єси, що то є молод чоловік" (Гр. Кв.-Осн.)

"А от тепер таке в нас завелось, якого зроду ви єсте не чули" (М. Старицьк.)

Як певні стилістичні архаїзми вживаються подекуди ці форми дієслова *бути* і в інших випадках там, де звичайно буває *є, ти* або нема нічого, напр.:

"Чого ж тепер заплакав ти?
Чого ж тепер тобі, старому,
У цій неволі стало жаль"?
Що світ зав'язаний, закритий?
"Що сам єси тепер москаль?" (Т. Шевч.)

"Чому не скажеш, хто єси і чого в краях ти наших опинивсь" (С. Черкас.)

"Ви розумієте його, бо лицар єсте" (С. Черкас.)

2. Крім минулого часу, в українській мові є ще й передминулий, що складається з форми минулого часу відповідного дієслова та допоміжного дієслова *бути* в минулому часі однакового з ним роду й числа: *ходив був, ходили були, були ходили* і т. ін. Як уже сама назва показує, передминулий час означує попередню дію з двох минулих дій, напр.:

"Віл щось почав був говорить,
Та судді річ його спочатку перебили"

(Є. Гребінка)

Наказовий спосіб.

Зразки відмінювання § 79.

Одн.	1 особа	–	–	–
	2 "	*печ-и*	*купу-й*	*ріж*
	3 "	–	–	–
Множ.	1 "	*печ-ім*	*купу-ймо*	*ріж-мо*
	2 "	*печ-іть*	*купу-йте*	*ріжте*
	3 "	–	–	–

Як бачимо, в українській мові є окрема форма наказового способу для 1-ї особи множини, відмінна від форми 1-ї особи множини дійсного способу. Отож їх не слід плутати, напр.:

печі́м! але *печемо́* *робі́м! – ро́бимо*
купу́ймо! – купу́ємо *ви́звольмо! – ви́зволимо*
кладі́м! – кладемо́ *пору́шмо – пору́шимо*

Недостатні форми наказового способу для 3-ї ос. однини й множини та 1-ї однини заступаються описовими (складними) формами: *нехай спече! нехай ідуть! нехай я знатиму!..*

Коли -и, -ім, -іть § 80.

Закінчення **-и, -ім, -іть** у наказових формах діослова буває в двох таких випадках:

1. Коли на закінчення падає наголос: *бери́, жени́, клади́, біжи́, печи́, городи́, бері́м, печі́м, бері́ть, печі́ть* і т. ін., а також і в дієсловах із приростком **ви-**, коли що він перетягає наголос із закінчення: *ви́бери, ви́жени* і т. ін.

2. У дієсловах із наростком **н** після приголосного хоч би й без наголосу на закінченні: *сту́кни, кри́кни, сви́сни, сту́кнім, сту́кніть* і т. ін., а також зрідка і в інших дієсловах після групи приголосних, як от напр.: *підкре́сли, підкре́сліть, не ски́гли, не ски́гліть, не скі́мли, прові́три* тощо.

Таким чином, як бачимо, нормальне закінчення у наказових дієсловах цієї групи з **и** й **і**, але без **о** й **е**. Як зауважено в § 15 дрібн. шрифт 3, форми з **е** (*порвіте, прийдіте...*) це вже архаїзми. Майже те саме можна сказати й про **-мо** (*ідімо, кладімо...*).

Коли и й і скорочуються § 81.

В усіх дієсловах, що не підходять під попередній §, ненаголошене закінчення наказових форм буває тільки в скороченні щодо **и** та **і** (але зате обов’язково з **о** й **е**). Тут можна вирізнити кілька розрядів:

1. Після голосних на місці закінчень **и** й **і** буде **й**: *купувати – купуй, розказувати – розказуй, обмірювати – обмірюй, стояти – стій, шити – ший, стіймо, шиймо, шийте, даймо, загоймо, загойте* і т. ін.

2. Після приголосних, що можуть бути м’які в кінці складу (це такі приголосні: **д т з с л н**) ненаголошені **и** й **і** відпадають, залишаючи пом’якшеність попередніх приголосних: *радити – радь, тратити – трать, злазити – злазь, повісити – повісь, визволити – визволь, глянути – глянь, чисть, їздь, сердь, радьмо, тратьте, повісьмо, чистьмо, чистьте, не сердьтеся* і т. ін.

3. Після таких приголосних, що в кінці складу м’якими не бувають (це такі приголосні **б п в м, ж ч ш щ дж, р**) ті закінчення **и** й **і** зовсім ізникають: *горбити – не горб, сипати – сип, ставити – став, ознайомити – ознайом, лягти – ляж, різати – ріж, плакати – плач, рушити – руш, морщити – морщ, виміряти – вимір, не горбмося, не горбтеся, сипмо, ознайоммо, ознайомте, ріжмо, плачмо, руште, морщся, вимірмо, вимірте* і т. ін.

Про вплив **-ся** на вимову попередніх приголосних і правопис див. § 27.

Від дієслів *їсти, -вісти* наказовий спосіб *їж, розповіж, їжмо, розповіжте* тощо, але також іноді й старіші *їдж, розповідж, їджте* тощо.

Нарешті в деяких дієсловах із наголошеним закінченням **и**, **і** ці голосні відпадають, коли наголос пересувається з закінчення на пень. Це буває при деяких приростках:

носи́ти – носи́, носі́м... (перено́сити, заноси́ти...)	*прино́сити – прино́сь, прино́сьте..., (перено́сь, зано́сь, нано́сь, відно́сь, зно́сь...)*
вози́ти – вози́, вози́м... (звози́ти, перевози́ти...)	*зво́зити – зво́зь, зво́зьте...(перево́зити, розво́зити...)*
ходи́ти – ходи́, ході́м... (ви́ходити, сходи́ти...)	*вихо́дити – вихо́дь, вихо́дьте... (схо́дити, прихо́дити, нахо́дити...)*
води́ти – води́, воді́м... (зводи́ти,	*заво́дити – заво́дь, заво́дьмо... (перево́дити,*

поводи́ти...)	*наво́дити, зво́дити...)*
гони́ти – гони́, гоні́м...	*зго́нити – згонь, зго́ньте... (перего́нити, наго́нити...)*
лежа́ти – лежи́, лежі́м...	*поле́жати – поле́ж, поле́жмо... (нале́жати, вле́жати...)*
держа́ти–держи́, держі́м...	*поде́ржати – поде́рж, поде́ржмо... (приде́ржати, вде́ржати...)*
сиді́ти – сиди́, сиді́м...	*поси́діти – поси́дь, поси́дьте... (вси́діти, заси́дітися...)*
мовча́ти – мовчи́, мовчі́м...	*замо́вчати – замо́вч, замо́вчмо... (помо́вчати, змо́вчати)*
терпі́ти – терпи́, терпі́м...	*поте́рпіти – поте́рп, поте́рпмо...*
пиши́ти – лиши́, лиші́м...	*обли́шити – обли́ш, обли́ште... (зали́шити, поли́шити)*

Умо́вний спосіб.

Форми умовн. спос. § 82.

У формах умовного способу немає жадних нових якихось закінчень, бо твориться він із форм минулого та передминулого часу дієслова з допоміжною часткою **би** (після голосних **б** – див. § 15 дрібн. шрифт 4): *я ходив би, ходили б, я був би ходив, були б ходили* і т. ін.

Ті форми умовного способу, що з минулого часу дієслів (*ходив би* і т. ін.), вживаються для всіх часів, тобто власне не мають часової ознаки, і часове значіння їх залежить не від них, а від пов’язаних із умовним способом речень і слів. Так, напр.:

"Чом ти не копаєш у саду?" – "Та я б копав, та немає заступа" (теперішн. час).

"Ти копатимеш завтра в саду?" "Та я б копав, коли б був заступ" (майбутн. час).

"Я завтра піду, щоб мене всі побачили" (майбутн. час).

Друга форма умовного способу (*був би ходив...)* уживається для минулого й передминулого часу, напр.:

"Якби знав, був би не прийшов (минул. час).

"Якби був знав, не прийшов би" (передмин. час).

Видові форми дієслів.

Вступні уваги § 83.

Видові форми дієслів означають трибування або тяглість дії і віддаються в українській мові не закінченнями, а іншими способами. Цих способів на означення тривання аж чотири: зміна голосного в корені дієслова, наростки, приростки і наголос. Окремо один із цих засобів розрізняє форми тривання рідко коли і то го́ловно наголос та подекуди наростки (напр.: *наноси́ти – нано́сити, да-ти – да-ва-ти* тощо), звичайно ж вони входять по кілька разом, як це й видно, напр., із § 16, де з змінами голосних у дієсловах завсіди зв’язані зміни в наростках, а часто ще й у приростках.

Усвідомити всі форми тривання, зв’язані з ними відтінки значіння не легко, між іншим, через те, що приростки надають дієсловам не тільки відтінків тривання, а ще й інших і дуже різноманітних лексичних відтінках. Та власне й сами відтінки тривання є не що інше, як певні відтінки лексичних значінь. Все ж форми тривання слід розглядати незалежно від інших лексичних значінь.

Усіх форм тривання (видів) в українськім дієслові досить багато, але вони не сталі: в одних дієсловах їх більше, в інших менше. Основними, давно вже відміченими розрядами тривання дієслів, а саме недоконаними й доконаними, далеко не вичерпуються форми

тривання нашого дієслова взагалі, як не вичерпуються вони й ще одним поділом на форми протяжні та наворотні. Є поодинокі дієслова, що в них можна вирізнити до 10 відтінків тривання, як от напр., у дієслові *нести*:

Недоко́нані	Доко́нані
1. *несу..., нести*	6. *понесу..., понести (винесу..., пере-, під-, про-, об-, з-, від-, до-, при-, роз-,* у-*)*
2. *ношу..., носити*	7. *нано́шу..., нано́сити (ви́ношу..., зано́шу..., доно́шу..., попоно́шу...)*
3. *вино́шу..., вино́сити (переноо́шу..., зно́шу...)*	8. *повино́шу..., повино́сити (попереноо́шу...)*
4. *прино́шаю..., приноша́ти*	9. *(поприноша́ю...?)*
5. *вино́шую..., вино́шувати (доно́шую...)*	10. *повино́шую..., повино́шувати..., (подоно́шую...)*

Недоконаність – доконаність § 84.

Усі наведені в попередньому § форми тривання дуже рідко трапляються в тому самому дієслові, але частково вони більш чи менш відомі й іншим дієсловам і взагалі досить поширені.

Як бачимо із того прикладу, усі відтінки тривання укладаються в дві основні групи – форми недоконані й доконані. Майже всі дієслова української мови бувають або недоконані або доконані. Основна ознака недоконаних дієслів супроти доконаних та, що від дієйменників недоконаних дієслів можливий майбутній час на **-му, -меш**... або з *буду, будеш...* (див. § 77), а від недоконаних – неможливий:

нести – нестиму, -меш...
носити – носитиму, -меш...
вино́сити – вино́ситиму, -меш...
приношати – приношатиму, -меш...
виношувати – виношуватиму, -меш... і т. ін.

але неможливо від *понести́, ви́носити, повино́сити, повино́шувати* і т. ін.

Недоконаність це форма на означення тяглої, не викінченої дії, доконаність – викінченої. Умовно недоконаність можна означити лінією, а доконаність крапкою, напр.:

нести –, а помести .

Як бачимо з прикладу в § 83, приростки найбільшу беруть участь у творенні доконаних форм із відповідних недоконаних: несу – *понесу, ношу – наношу, вино́шу – повино́шу.* Сприростковання відповідних недоконаних форм це й справді найзвичайніший спосіб творення доконаних, все ж таки він не єдиний, і, напр., зрідка доконані форми супроти відповідних недоконаних творяться наростками, як от: *ки́даю – кину, купую – куплю, лягаю – ляжу, гавкаю – гавкну* (теж, можливі й *наки́даю, розки́даю..., загавкаю, погавкаю..., накину, докину..., накуплю, покуплю...*), а іноді й зміною голосного в корені: *лежу – ляжу* (хоч в інших формах цих дієслів є ще й інші відміни: *лежати – лягти, лежать – ляжуть* тощо).

На відрізнений недоконаних сприросткованих форм типу *вино́сити, вино́шу...* від доконаних типу *ви́носити, ви́ношу...* (див. § 83) зужитковується наголос:

розкида́ти, розкида́ю... – розки́дати, розки́даю...
перетика́ти, перетика́ю... – перети́кати, перети́каю...
задиха́тися, задиха́юся... – задиха́тися, задиха́юся...
вистриба́ти, вистриба́ю... – ви́стрибати, ви́стрибаю...
вистина́ти, вистина́ю... – ви́стинати, ви́стинаю...
збіга́ти, збіга́ю... – збі́гати, збі́гаю...
здиба́тися, здиба́юся... – зди́батися, зди́баюся...
підслуха́ти, підслуха́ю... – підслу́хати, підслу́хаю...
виміря́ти, виміря́ю... – ви́міряти, ви́міряю...
наставля́ти, наставля́ю... – наста́вляти, наста́вляю...

вилітáти, вилітáю... – ви́літати, ви́літаю...
виганя́ти, виганя́ю... – ви́ганяти, ви́ганяю...
насипáти, насипáю... – наси́пати, наси́плю...
витягáти, витягáю... – ви́тягати, ви́тягаю...
намикáти, намикáю... – нами́кати, нами́каю...
насмикáти, насмикáю... – насми́кати, насми́каю... (і *насми́чу*)
викликáти, викликáв... – ви́кликати, ви́кликав...
вилáзити, вилáзив... – ви́лазити, ви́лазив...
проїзди́ти, проїзди́в... – прої́здити, прої́здив...

і деякі інші (часто ті самі з іншими приростками: *накидáти – наки́дати, закидáти – заки́дати...*)

зво́зити, зво́жу... – звози́ти, звожу́...
перено́сити, перено́шу... – переноси́ти, переношу́...
схо́дити, схо́джу... – сходи́ти, сходжу́...
дово́дити, дово́джу... – доводи́ти, доводжу́... й деякі ін.,
виграє́ (вигравáти) – ви́грав (ви́грати)
пізнає́ (пізнавáти) – пізнáє (пізнáти)
придбає́ (придбавáти) – придбáє (придбáти).

Як бачимо, в недоконаних формах дієслів цієї категорії наголос припадає на **-а-, -я-** в наростку **-ати, -яти**. Це дуже характерна і послідовна прикмета недоконаних сприросткованих форм дієслів: *ки́даю, розки́даю...,* але *розкидáю...*

Але окремо стоїть група дієслів із однотипними коренями: *визнавáти, загравáти, придбавáти, видавáти*, де поруч старіших форм *вигравáє, придбавáє..* частіше вживаються новіші форми *визнаю́, визнає́ш..., заграю́, придбаю́, видаю́...* (порівн. *доконані: ви́знаю, заграє, придбає...*). Див § 87 $_{3Г}$.

Протяжні́ – наворотні́ § 85.

Як бачимо ми з прикладу в § 83, форми недоконаности та доконаности не вичерпують усіх форм тривання дієслів. У межах, напр., самих недоконаних дієслів вирізняються окремі розряди тривання. Так, форми 1. й 2. в стовпці недоконаних форм (*несу – ношу*) це форми протя́жности й нáворотности дієслова, власне протяжности й наворотности дії, бо протяжнá форма дієслова (*несу*) визначає тяглу і разову дію, при тім конкретнішу супроти дії повторної, кількаразової і при тім абстрактнішої, що означується наворо́тною формою (*ношу*). Коли недоконаність ми умовно означили лінією супроти доконаности, означеної крапкою, то наворотність недоконаних дієслів можна означити кількома лініями супроти протяжности:

нести – , а *носити – – – –*

Але таке розрізнеиня протяжности й наворотности ми спостерігаємо в невеликому числі дієслів, напр.:

везти – возити
вести – водити
брести – бродити
летіти – літати
гонити (гнати) – ганяти
ломити – ламати
котити – качати
пливти – плавати
лізти – лазити

і деякі інші. Іноді ці форми різняться тільки наростком:

тягти – тягати
бігти – бігати

Але в величезній більшості дієслів ці форми протяжности й наворотности не розрізняються, напр., ми не можемо назвати ні протяжними, ні наворотними недоконані дієслова *писати, лити, варити, читати, співати, гуляти, стрибати, пасти, прясти, журитися* і т. ін.

Відповідно до протяжности й наворотности недоконаних форм (*нести – носити,* або в умовнім означенні – і – – – –) і в доконаних формах типу *понесу – поношу* можна вирізняти разову й кількаразову дію, отже в схематичному означенні

. . та . . . .

Таким чином 1. й 2., 6. й 7. форми дієслова *нести* (§ 83) укладаються в схемі:

– .

– – – – . . . .

А щодо доконаних відповідників до наведених угорі дієслів типу *писати, лити, варити...* то, звичайно, і в них не можна вирізняти відтінків разовости й кільказразовости, бо такі форми, як *написати, полити, зварити...,* однаково відповідають і таким, як *понести, і* таким, як *поноси́ти* тощо.

Відтінки разовости і кількаразовости в таких дієслівних формах, як *понести, винести, принести...* з одного боку і *поноси́ти, наноси́ти, доносити...* з другого, добре даються пізнати з тих природних супровідних слів, що звичайно бувають при тих формах напр., на разовість дії вказують такі слова, як ".раз", "зара́з", природні при перших формах ("понесу раз", "винесу раз", "перенесу раз", "піднесу раз"...), але на кількаразовість дії при дієсловах других указують такі слова, як "багато" ("поношу багато", "наношу багато", "переношу багато"...).

Із трьох інших недоконаних форм тривання 3. і 4. (див. § 83) майже однозначні (*приношати* відчувається як архаїзм), але два відтінки з усієї цієї групи (3., 4. і 5.) сприросткованих недоконаних форм подекуди розрізняється також як форми протяжні й наворотні, хоч і не так виразно, як у несприросткованих, тобто *нести – носити* виразніше розрізняються, як *вино́сити – виношувати,* дарма що основа протиставлення їх – протяжність і наворотність – у них та сама. А про відношення самих двох недоконаних протяжних форм, себто *нести* до *вино́сити, перено́сити...* та двох наворотних, себто *носити* до *виношувати, доношувати...*, можна сказати, що ці другі (сприростковані) наворотні форми супроти перших відзначаються тільки більшою конкретністю, звуженістю значіння дієслів, тобто тим, що в них внесли приростки і що власне вже до тривання й не стосується.

Друга протяжність – наворотність (типу *вино́сити – вино́шувати*) розрізняється, між іншими, у таких дієсловах:

розрізня́ти, розрізня́ю... – розрі́знювати, розрі́знюю...
виснажа́ти, виснажа́ю... – висна́жувати, висна́жую...
вивча́ти, вивча́ю... – виу́чувати, виу́чую...
виловля́ти, виловля́ю... – вило́влювати, вило́влюю...
вихваля́ти, вихваля́ю... – вихва́лювати, вихва́люю...
розміря́ти, розміря́ю... – розмі́рювати, розмі́рюю...
поруша́ти, поруша́ю... – пору́шувати, пору́шую...
відзнача́ти, відзнача́ю... – відзна́чувати, відзна́чую...
обміня́ти, обміня́ю... – обмі́нювати, обмі́нюю...
виповня́ти, виповня́ю... – випо́внювати, випо́внюю...
відтворя́ти, відтворя́ю... – відтво́рювати, відтво́рюю... тощо.

Взагалі ж сприростковані недоконані форми дієслів, особливо із наростками **-у-** (**-ува-**) та **-а-** (**-я-**), дуже поширені в українській мові. Часто при тім у них буває змінений голосний кореня супроти форм несприросткованих недоконаних: *текти – утікати, терти – витирати* і т. ін. – див. § 16.

В основі сприросткованих недоконаних форм дієслів здебільшого лежить пень наворотний (*носити – виношувати, виношати, бігати – забіга́ти* і т. ін.), коли ж у дієслова

безнаросткова недоконана форма тільки одна, то ця друга (паросткова) форма недоконана буде з наростком (**-в-**) **-а-**:

глядіти – наглядати
гріти – підігрівати
грати – награвати
знати – пізнавати... або з наростком **-ува-** (**-у-**):
питати – напитувати
писати – надписувати
гуляти – нагулювати
порядкувати – впорядкувати
дарувати – роздаровувати
мордувати – замордовувати
танцювати – витанцьовувати
обґрунтувати – обґрунтовувати
об'єктувати – виоб'єктовувати і т. ін.

Зрідка суприростковані недоконані (другі) форми бувають і з безприросткових (перших) протяжних форм, напр., не тільки *виламувати* (з *ламати*), а й *виломлювати* (з *ломити*), не тільки *вилазити* (з *лазити*), а й *вилізати* (з *лізти*). Такі соприростковані форми від протяжних безнаросткових з'являються тим звичайніше, чим ті безнаросткові протяжні форми дуже відокремлюються від споріднених (безприросткових) наворотних, тобто чим більше стають сами наворотними, напр.

вис́иджувати і *висіда́ти*
вико́чувати і *вика́чувати*
виле́жувати і *вилягати́,*

бо й

сидіти – сідати
котити – качати
лежати – лягати

більше й дещо інак відрізняються одно від одного, ніж, напр., звичайні протяжні – наворотні як

нести – носити
летіти – літати
тягти – тягати тощо. Порівн. § 86_2 дріб. шрифт.

Сприростковані дієслова взагалі і зокрема недоконані іноді існують у мові без відповідних несприростковних, або без зв'язку з ними, напр.: *виснажати, підперезати* (*перезати* майже ніколи не вживається), *виповняти* (*повнити* теж майже не вживається), *відтворити* (не має зв'язку з *творити*) тощо.

Значіння приростка по § 86.

Супроти інших приростків приросток **по-** українському дієслові набрав зовсім особливого значіння й поширення.

Доданий до всіх сприросткованих недоконаних форм дієслів (тобто до другої групи недоконаних) він обертає їх в особливі, дуже характерні й численні в мові розділові доконані форми, напр.:

вино́сити – повино́сити
зно́сити – розно́сити
виношувати – повиношувати
доношувати – подоношувати
намальовувати – понамальовувати
підписувати – попідписувати
роздратовувати – пороздратовувати
обмітати – пообмітати

заповняти – позаповняти
заповнювати – позаповнювати
прокидатися – попрокидатися і баг. ін.

Усі такі форми показують множність, розділовість дії, а саме:

1. При дієсловах перехідних вони показують, що дія від дієвої особи (підмета) переходить на різні предмети (множність об'єкта), напр.: "він попідписував папери", "вони понакопували ямок", "ми пороздаровували свої книги" і т. ін. Однина чи множина підмета при цих формах дієслів, як бачимо, не має значіння, але додатковий іменник (об'єкт) неодмінно повинний бути множний.

2. При дієсловах неперехідних ці форми показують, що дія належить різним особам (чи взагалі різним діячам), напр.: "всі попрокидалися", "діти порозбігалися", "голуби позліталися" і т. ін. Тим то такі дієслова звичайно й можуть бути тільки в множині, а в однині бувають лише тоді, як підмет із збірним (множним) значінням, хоч формою він в однині, напр.: "народ попрокидався", "усе птаство порозліталося", "дітвора повикупувалася" і т. ін. Так само власне й щодо першої групи: коли додатковий іменник своїм значінням множний, то хоч він формою буде і в однині, але може стояти при розділових дієсловах перехідних, напр.: "всі поскидали одежу" (кожен свою) "поскидай одежу" (так можна сказати тільки тоді, коли "одежа" має збірне значіння, напр., "одежа на возі", тільки ж не тоді, коли "одежа" = "одежина"), "понаносило снігу", "пороздаровував усе" і т. ін.

Зрідка приросток **по-** надає розділового значіння й без другого приростка: *поснути, посідати, полягати, поставати* тощо. Здається, це буває тільки в тих безприросткових дієсловах нібито наворотного значіння (типу *носити...*), що стоять в інших відносинах до споріднених дієслів нібито протяжного значіння типу *нести,* ніж ці типові форми. Справді, видові відносини

нести – носити
тягти – тягати тощо
з одного боку і
сидіти – сідати
лежати – лягати
стати – ставати з другого зовсім інші, а для *поснути* й зовсім немає відповідної форми недоконаного дієслова. Таким чином такі безприросткові дієслова, як *сідати* тощо, ми можемо прирівняти видовим значінням до других недоконаних протяжних форм типу *виносити.* Порівн. § 85 кінець.

Супроти інших доконаних сприросткованих дієслів, себто дієслів типу *понесу, нанесу...* та *поношу, наношу...,* всі ці розділові форми з **по-** визначаються особливою конкретністю, наочністю множности дії. Вони ніби дужче оформлюють дію чи то в стосунку до дієвих осіб (в неперехідних дієсловах), чи в стосунку до об'єкта дії (в перехідних дієсловах), розщеплюючи її на окремі акти.

Не однакове значіння в виразах
"він підписав"
і
"він попідписував"
або
"гості встали"
і
"гості повставали".

У дієсловах без **по-** завсіди абстрактніше, загальніше значіння. Тим то від дієслів із таким значінням, напр., коли вони входять у зложений присудок, форми з **по-** й не можливі, як от, напр., "вони здалися мені веселі" (а не "поздавалися"), "всі стали сміятися" (а не "поставали") і т. ін.

Не слід надуживати форм із **по-** через їх більшу конкретність. Як і все в мові, вони добрі на своєму місці, а не до речі вжиті справляють враження зайвої "українізації" української мови. Така недоречна форма з **по-**, напр., у Гр. Квітки: "Ти вже до старости доходиш, так позабував єси, що то є молод чоловік".

Слід іще підкреслити, що в українській мові розділові дієслівні форми з **по-** можливі тільки від недоконаних дієслів і в жадному разі не можливі від таких, як *винести, принести, рознести..., наноси́ти, вноси́ти, доноси́ти* і т. ін., отже тільки, напр., "вони понакуповували", а не "понакупили".

Дуже поширений іще в дієсловах приросток **по-** в подвоєному вигляді **попо-**. Але він надає вже нового значіння, а саме ніби вищого ступеня дієслова, напр.: *попоносити, попоробити, попосто́яти, попоганяти, попотягати* і т. ін. значать "багато поносити" і. т. ін. Іноді, навпаки, такі форми ніби вменшують значіння: *попоїсти* може значити й "трохи поїсти".

Додаватися може приросток **попо-** звичайно до наворотних безприросткових дієслів або тих, що не розрізняють наворотности й протяжности.

Найпоширеніші форми тривання § 87.

Як почасти це видно і з попереднього, найчастіше дієслова бувають в основних чотирьох формах тривання: двох недоконаних та двох доконаних.

1. Перша недоконана характеризується відсутністю приростка: *знати, писати, гуляти...* Іноді ж таких форм дві, тоді вони розрізняються як протяжна і наворотна.

2. Перша доконана характеризується приростком при формі першого недоконаного дієслова: *назнати, написати, погуляти...* Коли перших недоконаних дві, то й доконаних дні.

Зрідка перша доконана форма відрізняється від першої недоконаної не приростком, а наростком: *купувати – купити, кидати – кинути, лишати – лишити...* (а також і з приростками: *накупити, викинути, залишити...*). Ще рідше цілою основою: *лежати – лягти.*

> У таких випадках недоконані форми від доконаних можна відрізнити тільки основною внутрішньою ознакою їх: від дієйменника недоконаної форми можливий майбутній час на **-му, -меш**... або зложений з *буду, будеш...,* від дієйменника доконаної форми він не можливий (*купуватиму, кидатиму, лишатиму...*).

3. Друга недоконана форма характеризується ще більшим ускладненням пня: в ній обов’язковий приросток (про те див. § 86), а крім того дуже часто відмінений (поширений) пень першої недоконаної форми. Ускладняється пень різними способами.

а) Коли перша недоконана форма дієслова в двох варіянтах, себто протяжна й наворотна, то друга недоконана майже завсіди буває з пня наворотного:

летіти і *літати – вилі́тати*

нести і *носити – прино́сити...*

б) Часто й при одній основі першої недоконаної форми в другій недоконаній з’являється пень із іншим голосним: *пекти – випікати, брати – набирати...*

в) Характерні й дуже поширені в основах других недоконаних форм наростки **-а-** (**-я-**) та **-ува-** (**-юва-**). При тім коли наросток є вже в першій недоконаній формі, то в другій він повторюється: *купувати – накуповувати, танцювати – витанцьовувати* і т. ін.

г) Іноді, нарешті, наголос виступає як спосіб відрізнити другу недоконану форму від першої доконаної (звичайно наворотної): *розки́дати – розкидати, ви́ганяти – виганя́ти* і т. ін.

У цих випадках ми маємо такі наголосові стосунки. У перших доконаних формах дієслів наголос звичайно залишається той самий, що й у перших недоконаних (бо з них же й постає перший доконаний), тобто приросток у перших доконаних не змінює наголосу (крім тільки **ви-**, що завсіди в цих випадках бере наголос на себе): *ки́даю – розки́даю, бі́гаю – набі́гаю...* (але *ви́бігаю, стриба́ю – ви́стрибаю...).*

У відміну ж до цих наголосів перших доконаних форм у других недоконаних наголос устаився на **а** (**я**) в наростку **-а́ти** (**-я́ти**): *ди́хати* (1. недок.) і *зади́хатись* (1. докон.), але *задиха́тись* (2. недокон.)

сми́кати, насми́кати, але *насмика́ти*

мі́ряти, перемі́ряти, але *переміря́ти* і т. ін.

Таким чином від тих дієслів цієї групи, що в першій недоконаній формі мають наголос на корені (а не на **-а́ти, -я́ти**) наголосом розрізняються перші доконані з другими недоконаними вивідні дієслова з усіма приростками:

наки́дати – накида́ти
ски́дати – скида́ти
розки́дати – розкида́ти
ви́кидати – викида́ти і т. ін.

а так само від *ти́кати, ди́хати, бі́гати, ди́бати, слу́хати, мі́ряти, ста́вляти, ми́кати, сми́кати* тощо.

А коли ж такі дієслова першої недоконаної форми вже мають наголос на **-а́ти, -я́ти**, то наголос у них може розрізняти перші доконані супроти других недоконаних тільки тоді, коли вони будуть із приростком **ви**-: *ви́стрибати – вистриба́ти, ви́літати – виліта́ти* і інші від таких, як *стина́ти, ганя́ти, тяга́ти* тощо. А при інших приростках такі дієслова щодо тривання будуть двозначні: і перші доконані і другі недоконані, як от напр., *натяга́ти, заганя́ти, обліта́ти* – порівн.: "я й потім натяга́ю хмизу" *(натягаю* – перш. докон.) і "не натяга́й так віжок" *(натягай* – друг. недокон.).

Двозначні щодо тривання бувають іноді й інші дієслова, напр.: *поверта́ти, напуска́ти,* але інтересно відмітити, що такі двозначні форми бувають тоді, коли, при потребі, двозначности можна уникнути, тобто коли є від таких дієслів окремі форми перші доконані відповідні до перших недоконаних протяжних, напр. *натягти, загнати, облетіти, напустити, повернути,* коли ж таких форм немає, то іншим способом формується друга недоконана форма, напр.: *шукати* і *пошукати,* але *пошукувати, гуляти* і *погуляти,* але *нагулювати, читати* і *прочитати,* але *прочитувати* і т. ін.

Ці самі наголосові стосунки бачимо і в інших дієсловах, де наголос розрізняє перші доконані й другі недоконані форми: наголос перших доконаних і в них залишається той самий, що і в перших недоконаних і перенесений буде в других недоконаних, напр.:

ї́здити і *проі́здити, роз'ї́здитися*, але *проїзди́ти, роз'їзди́тися...*
вози́ти і *звози́ти, навози́ти...*, але *зво́зити, наво́зити...*
ходи́ти і *сходи́ти, ви́ходити...*, але *схо́дити, вихо́дити...* (див. § 84).

4. Д р у г а д о к о н а н а форма це друга недоконана з приростком **по**-, тільки не перед другим приростком **по**-. Лише зрідка ця форма буває без другого приростка (*посідати...* див. § 86_2).

Щождо дієслівних форм із **попо-**, то їх слід розглядати як перші доконані, оскільки в них той самий пень: *писати – попописати, чесати – попочесати* (порівн.: *виписувати, вичісувати* тощо). Пор. іще § 86 кінець. Хоч все ж таки зрідка бувають такі форми і від основ других недоконаних: *поповиварювати.*

Таким чином головні і найбільше поширені 4 форми тривання українського дієслова можна схарактеризувати поступінним ускладненням основи:

перша недоконана форма – безприросткове дієслово

перша докоианіа – попередня + приросток (рідко наросток)

друга недоконана – попередня + наросток або зміна кореня або інший наголос (іноді не одна з цих ознак, а разом дві)

друга доконана – попередня + **по**-:

писати – підписати – підписувати – попідписувати
тесати– витесати – витісувати – повитісувати
брати – забрати – забирати – позабирати
кидати – наки́дати – накида́ти – понакида́ти

Ми вже бачили, що ці форми можуть бути значно складніші, але ж можуть бути й простіші. Так, напр., всі дієслова з закінченням дієйменників на **-іти**, утворені від прикметників, бувають тільки в формах перших недоконаних та перших доконаних (*зеленіти – зазеленіти, сивіти – посивіти...*).

Форми тривання дієслів, як уже смазано, дуже ускладняються тим, що приростки надають їм не тільки певних видових відтінків, а ще й інших, і не раз сприростковані дієслова треба розглядати вже не як певні форми, а як окремі дієслова, напр.:

дати – продати
іти – найти
кохати – розкошувати
зичити – позичити

Позичати, напр., слід приймати за першу надоконану форму, і тоді будуть зрозумілі й такі форми, як *розпозичати, порозпозичати.*

Дієприкметники й дієприслівники.

Дієслівні прикметники § 88.

Колишні дієприкметники прямого стану прикметники теперішнього часу й минулого на -**чий** і -**ший** в українській мові зникли, залишивши від себе дві парості: дієприслівники та прикметники. Дієслівні прикметники з колишніх дієприкметників знаходимо далеко не від усіх дієслів, а тільки від деяких. Ось декілька прикладів дієслівних прикметників: *колючий, пекучий, летючий, нестерпучий, рішучий, тямущий, непосидящий, роботящий, смердючий, невсипучий, лежачий, трудящий, пропащий.*

Що це не дієприкметники, а тільки прикметники, видно з таких ознак:

1. При дієприкметниках звичайно зберігається та ж конструкція, що й при самих дієсловах, звідкиля походять ті дієприкметники, сполучаються дієприкметники з тими самими словами, що й дієслова. Напр., при дієслові *окувати* можуть бути такі додатки *добре*, *кругом* ("окувати добре", "окувати кругом") і так само звичайнісінькі сполучення "добре окований", "окований кругом" (при дієприкметнику), "пробити наскрізь", "пробити списом" і "пробитий наскрізь", "пробитий списом" і т. ін.

Але не те бачимо на *колоти* і *колючий, тямити* і *тямущий* тощо: звичайне сполучення, напр., "колоти голкою", та зовсім неможливе "колючий голкою", так само "тямитиме це до нових віників" і "тямучий це до нових віників" і т. ін. Ці й подібні дієслівні паростки можуть бути тепер тільки звичайними прикметниками, отже й у відповідних сполученнях: "колючий дріт", "колюче слово", "тямуща людина" і т. ін.

2. Як показують дієприслівники сьогочасні, а також і стара мова, дієприкметники прямого стану повинні в'язатися з формами 3. особи множини дійсного способу, отже в них повинний бути спільний із цими останніми пень, а насправді це дуже часто порушується: *печуть,* але *пекучий, летять,* але *летючий, терплять,* але *нестерпучий* і т. ін.

Хоч і порваний належний зв'язок таких слів на -**чий**, -**щий** із дієсловами, хоч і стали вони вже прикметниками, все ж не важко бачити, що вони споріднені з дієсловами теперішнього часу дійсного способу. Але зовсім немає прикметників від колишніх дієприкметників минулого часу на -**ший**, -**ше**, -**ша**.

Натомість від другого колишнього дієприкметника минулого часу на -**лъ**, -**ло**, -**ла** (того самого, що з нього наш сьогочасний минулий час на -**в**, -**ло**, -**ла** – див. § 78) пішли досить численні прикметники на -**лий**, -**ле**, -ла: *потухлий, згірклий, минулий, відсталий, посинілий, загусклий, бувалий, осиротілий, зів'ялий* і т. ін. Але такі прикметники можливі тільки від дієслів неперехідних і зовсім неможливі від таких, як *нести, запрацювати, вкрити...* (перехідні).

Дієприкметники § 89.

Із усіх колишніх дієприкметників в українській мові залишилися тільки дієприкметники переємного стану та й то самі дієприкметники минулого часу, бо дієприкметники переємного стану теперішнього часу на -**мий**, -**ме**, -**ма** зникли, залишивши лише декілька прикметників: *питомий, знайомий, відомий, видимий* і небагато інших. Переємні ж

дієприкметники минулого часу на **-тий**, **-те**, **-та** та на **-ний**, **-не**, **-на** збереглися досить повно.

Усі такі дієприкметники можуть бути майже виключно тільки з дієслів перехідних, при тім у певних групах дієслів вони будуть тільки з закінченням **-тий**, у других і з **-тий** і з **-ний** і нарешті в третіх тільки з **-ний**.

1. Закінчення **-тий** приймають ті дієприкметники, що походять із дієйменників, коли в них перед **-ти** корінний голосний або **р**:

бити – битий
гріти – грітий
жати – жатий
кути – кутий
відтяти– відтятий
терти – тертий і т. ін.

Та й такі дієслова не завсіди матимуть дієприкметника на **-тий**, бо, напр., від *дати – даний, знати – знаний, придбати – придбаний* тощо. Цілком послідовно **-тий** буде лише від тих дієслів, що перед **-ти** в дієйменнику у них **р**: *перти, жерти, дерти...*

2. Хоч **-ний**, хоч **-тий** приймають ті дієприкметники, що походять від дієслів із наростком **-н-** (**-ну-**):

кинути – кинений і *кинутий*
посунути – посунений і *посунутий*
замкнути – замкнений і *замкнутий*
загорнути – загорнений і *загорнутий* і т. ін.

Також подвійні дієприкметники і від дієслів *колоти* (*колений* і *колотий*), *молоти* (*мелений* і *молотий*), *пороти* (*порений* і *поротий*).

3. Від усіх інших дієслів, отже, від великої більшости їх, дієприкметники будуть тільки на **-ний**: *писати – писаний, сіяти – сіяний, нагуляти – нагуляний, годувати – годований, клювати – кльований* і т. ін.

Тільки треба пам'ятати, що перед **-ний** буде **е** (**є**) в усіх дієприкметниках тоді, коли вони творяться від дієйменників із приголосним (крім **р**), **й**, **і**, **ї**, або **ну** перед **-ти**: *нести – несений, носити – ношений, вертіти – верчений, напоїти – напоєний, одягнути – одягнений* тощо. В інших випадках голосний перед **-ний** той самий, що і в дієйменнику. Отож треба розрізняти дієйменники споріднених дієслів різних форм тривання, напр.:

скласти – скла́дений, але *складати – скла́даний*
запрягти запря́жений, але *запрягати – запря́ганий*
розгребти – розгре́бений, але *розгрібати – розгрі́баний*
повісити – пові́шений, але *повішати – пові́шаний, повивішувати – повивішуваний*
виїздити – виї́жджений, але *виї́жджувати – виї́жджуваний,*
розрізнити – розрі́знений, але *розрізняти – розрі́зняний, розрізнювати – розрі́знюваний*
позичити – пози́чений, але *позичати – пози́чаний*
ставити – ста́влений, але *ставляти – ста́вляний*
згорнути – зго́рнений, але *згортати – зго́ртаний (зго́рнутий),*
вигоїти – ви́гоєний, але *вигоювати – виго́юваний.*

Із наведених тут прикладів, між іншим, бачимо, що наголос не падає на голосний безпосередньо перед **-ний**, а завсіди на корінь. Але деякі дієприкметники стаються прикметниками, і тоді наголос падає вже на голосний перед **-ний**, напр.:

пе́чений (дієприкм.) – *пече́ний* (прикметн.)
ва́рений – варе́ний
ко́ханий – коха́ний
скла́даний – склада́ний
то́вчений – товче́ний
хва́лений – хвале́ний
мо́щений – моще́ний

у́чений – учéний
хри́щений – хрищéний
ма́щений – мащéний
свя́чений – свячéний.

Поготів тільки прикметники такі слова, як *скажéний, навіжéний, небережéний* (від *сказитися, берегтися*). Так само прикметники (з особливим відтінком значіння) і такі віддієслівні слова, як *незлічéнний, невблага́нний, несказа́нний, незчислéнний, незмірéнний, недозволéнний, спасéнний*, де не тільки наголос не дієприкметниковий, а ще й наросток **н** подвоєний (мабуть підо впливом таких прикметників як *здоровéнний, страшéнний* тощо).

Дуже поширені в українському дієслові форми тривання властиві й дієприкметникам (а далі й дієприкметниковим іменникам), тобто дієприкметники можуть бути витворювані з різних форм тривання, зберігаючи й значіння тих форм. Так, від різних форм тривання *нести* (див. § 83) ми можемо вжити й дієприкметника:

нести – нéсений
перенести – перенéсений
носити – нóшений
ви́носити – ви́ношений
нанóсити – нанóшений
понанóсити – понанóшений
винóшувати – винóшуваний
повинóсити – повинóшуваний.

Зокрема досить поширені дієприкметники других недоконаних форм дієслів із наростками **-ува-** (**-юва-**).

Такі дієприкметники, до речі сказати, часто можуть заступати зниклі дієприкметники переємного стану теперішнього часу на **-мий**, хоч, звичайно, ще природніше для них визначати те, що визначають взагалі другі недоконані форми дієслів та ще й з наростком **-ува-**, (**-юва**) (порівн. § 85). У кожному разі вони виразно відмежовані від дієприкметників перших доконаних:

виробити – ви́роблений, але *вироблювати – вирóблюваний*
записати – запи́саний, але *записувати – запи́суваний*
надпиляти – надпи́лений, але *надпилювати – надпи́люваний*
переорати – перео́раний, але *переорювати – перео́рюваний*
підкреслити – підкрéслений, але *підкреслювати – підкрéслюваний*
показати – пока́заний, але *пока́зувати – пока́зуваний* і далі такі, як *обмóтаний – обмóтуваний, принево́лений – принево́люваний, розщéплений – розщéплюваний, залю́днений – залю́днюваний* і т. ін.

А беручи на увагу, що в деяких дієсловах розрізняються ще й другі протяжні й наворотні форми (див. § 85), матимемо й такі ряди дієприкметників, як

розрíзнений – розрíзняний – розрíзнюваний
ви́хвалений – вихва́ляний – вихва́люваний тощо.

Як бачимо з усіх досі наведених прикладів, наголос у дієприкметниках, завсіди на корені дієслова. Єдиний виняток це приросток **ви-** у перших доконаних формах, що завсіди тут перетягає на себе наголос. Така послідовність і сталість наголосу в дієприкметниках спричиняється до того, що в ряді випадків форми тривання в дієприкметниках переємного стану не розрізняються відповідно до форм дійсного способу тощо, напр.:

нанóшений від *нанóсити* і *наноси́ти*
наста́вляний від *наста́вляти* і *наставля́ти*
підслу́ханий від *підслу́хати* і *підслуха́ти*
ски́даний від *ски́дати* і *скида́ти* і т. ін.

Проте, щодо наголосу на дієприкметниках, то є одна група дієслів, коли він падає тільки иа приросток. Це в тих дієсловах, що в дієприкметниках із них корінь залишається без голосного: *ткнути – за́ткнутий, ткати – за́тканий, рвати – пóрваний, на́праний,*

при́браний, обі́драний, про́спаний, при́гнаний, розі́пнутий, на́п'ятий про́граний, на́званий, при́дбаний, обі́йдений, за́спаний (від *заспатися)* тощо. Див. § $112_{2г}$.

Від дієслів походить багато слів-прикметників, і не завсіди легко розмежувати прості прикметники й дієприкметники. Останні, як уже про це зауважено, керують тими самими іншими словами і так само, як і відповідні дієслова (особливо важать тут часові ознаки), Напр.: *пе́чений, ва́рений, зро́блений* безсумнівні дієприкметники, бо цілком звичайні сполучення *вчора спе́чений, в печі зва́рений, давно зро́блений,* тобто як і *вчора пекли, в печі варять, давно зробили,* але такі сполучення вже неможливі при *пече́ний, варе́ний, коха́ний,* як неможливі вони й при прикметниках *білий, дерев'яний, пізній,* принаймні неможливі так вільно, природно й широко, як при дієприкметниках. Цим міряється й ступінь дієприкметниковости, напр., віддієслівні прикметники на **-лий** деяку дієприкметниковість іще заховують, коли трапляються такі сполучення, як "невчасно згаслий автор" (Б. Грінч.), "від заснулої в колисці дитини" (В. Виннич.), "сироту, виросла в погорді" (Ів. Франко)... "виття... збудило між скелями, луну давно померлу" (Л. Украін.). Але *спілий, гнилий, запустілий* уже прикметники, бо не можливі сполучення "швидко спілий" (порівн. "швидко спіти") тощо або принаймні важкі, штучні. Навіть і дієприкметники на **-ний** з наголосом на корені подекуди вже згубили дієприкметниковість, напр., *ро́блений, мо́рений, стри́маний* в таких виразах, як "роблена сметана", "морений кінь", "стримана промова".

Взагалі дієприкметниковість в українській мові падає, а натомість розвиваються інші способи висловити думку, що почасти заступають колишні дієприкметники, почасти вносять нові відтінки. Так, ми бачили, що форми тривання почасти заступають часовість колишніх дієприкметників (*вироблений – вироблюваний...*). Ті ж дієприкметники на **-ний** дали такі паростки, як *пече́ний, невблага́нний.* Можна вказати ще на досить поширену в сьогочасній літературній мові групу віддієслівних прикметників на **-ний,** що значною мірою заступають зниклі дієприкметники прямого стану, а також і переємного:

змі́нний (той, що змінюється, порів. *змі́нений*)
значний (той. що значить, порів. *зна́чений*)
сполучний (що сполучає, порів. *сполу́чений*)
поживний (порів. *поживлений*)
повідо́мний (порш. *повідо́млений)*
нерозв'язний (порів *нерозв'язаний*)
непереможний (порівн. *непереможений*)
нестри́мний (порів. *нестри́маний*)
незла́мний (порів. *незла́маний*)
непомі́рний (порів. *непомі́рений*)
недосяжний (порів. *недося́гнений*)
запере́чний (порів. *запере́чений*).

Наостанці треба ще зауважити, що переємні дієприкметники на **-ний, -тий** іноді назверх цілком спадаються з прикметниками від дієслів на **-ся**, напр. *укритий свиткою* від *укрити (його) свиткою* і *укритий лісом* від *укритися лісом.* А беручи на увагу, що дієприкметники на **-ний** творяться і від дієйменників на **-ити** і на **-ти** з попереднім приголосним, ми не повинні дивуватися, що такі дієприкметникові слова на **-ний** іноді можна виводити аж із чотирьох дієслів: *заволочений* може бути від *заволокти, заволоктися, заволочити* і *заволочитися.*

Дієприслівники § 90.

Як уже й сказано, з колишніх дієприкметників прямого стану на **-чий** і **-ший** в українській мові витворилися сьогочасні дієприслівники.

1. Дієприслівник теперішнього часу на **-чи** зв'язаний із пнем теперішнього часу дійсного способу, і в нього той самий голосний перед **-чи**, що й у третій особі множини дійсного способу:

беруть – беручи
кажуть – кажучи
бачать – бачачи
сидять – сидячи
летять – летячи
люблять – люблячи
виробляють – виробляючи

вироблюють – вироблюючи і т. ін.

У поезії дещо вільніше постають дієприкметники теперішнього часу, а саме від дієслів другої відміни (**й/а, я)** вони можуть приймати таке закінчення, як і в дієприслівників від дієслів першої відміни: *сидять – сидючи, летять – летючи* (порів § 88_2). Такі дієприслівники трапляються в народніх піснях, у Шевченка у віршах. Зрідка можна подибати ще дієприслівники на -**я**: *стоя, сидя.* Це архаїзми.

2. Дієприслівник минулого часу на -**ши** твориться з пня минулого часу дійсного способу:

ніс – нісши

ліг – лігши

купував – купувавши і т. ін.

Дієприслівники на **-ши** від дієслів недоконаних безприросткових можуть уживатися не тільки при дієсловах минулого часу, а й теперішнього тощо на означення одночасности: "знавши добре свою справу, він ніколи не помиляється", "не сіявши, не оравши, не буде й хліб родити" і т. ін.

Присудок на -но, -то § 91.

Окремо стоїть віддієприкметникова присудкова форма на **-но, -то:** *сказано, бито* і т. ін.

З походження це переємний дієприкметник ніякого роду (порівн. було, *несло...*). Значіння його цілком таке ж, як у присудків минулого часу дієслів, і його не можна плутати з звичайним дієприкметником ніякого роду однини на **-не,** -**те**. І значіння і вживання присудкових дієприкметників на **-но,** -то з одного боку й звичайних дієприкметників ніякого роду на **-не,** -те з другого можна зіставити з значінням і вживанням таких слів, як *застигло, минуло, згіркло* з одного боку і *застигле, минуле, згіркле* з другого: "минуло літо" і "минуле літо", так само "розбито скло" і "розбите скло" і т. ін. (Див. § 146).

НЕВІДМІНЮВАНІ СЛОВА.

ПРИСЛІВНИК.

Вступні уваги § 92.

Прислівники це незмінні слова, що показують ознаку ознаки, отже щонайбільше бувають ізв’язані з дієсловами, менше з прикметниками. Щодо значіння прислівників, то воно дуже різноманітне, але найголовніших розрядів значінь їх три: прислівники чину, прислівники місця і прислівники часу.

Прислівниками бувають різноманітні з походження слова, не завсіди різко відмежовані від інших розрядів слів. З одного боку прислівники в’яжуться з відмінюваними частинами мови, з другого зливаються з тими словами, що ніякого самостійного значіння в мові не мають і вживаються на зв’язок слів (прийменники й сполучники).

Так, в українській мові є такі слова, що стоять ніби на межі між іменниками й прислівниками, напівіменники – напівприслівники, як от напр., деякі непрямі відмінки від прислівника *давно*: "з давнього да́вна", "з давніх даве́н", або як у Шевченка:

"І хоч би на сміх де могила
О давнім да́вні говорила".

Нема ж іменника "да́вно", а коли й припустити його {Що й зробив Б. Грінченко в своєму "Словарі української мови"}, то це ж буде тільки формула без жадного змісту. Безсумнівний прислівник *ве́рхи* ("їхати ве́рхи"), що хоч і походить із старого орудного відмінку множини, але тепер уже жадних числових ознак у собі не має (порівн.: "він їде верхи", "вони їдуть верхи"), може змінитися так, ніби він стає в множині:

"А москалі їй назустріч,
Як один, верхами". (Т. Шевч.).

А при іменникові-підметові в однині ніяк не можна сказати *верхами* в цьому самому безсумнівно прислівниковому значінні, а тільки *верхи.* При звичайних прислівниках *завтра, дозавтра* з’явилося й таке, як ось у П. Мирного:

"З завтрього я сам стаю на роботу".

А з другого боку дуже багато прислівників повстає з відмінюваних частин мови і раз-у-раз виникають труднощі в розпізнаванні, що перед нами – прислівник чи іменник тощо. Докладніше про розмежовування прислівників із іншими частинами мови і речення буде в синтаксі, тут слід тільки зауважити, що безсумнівні прислівники майже всі і завсіди пишуться одним словом (річ іде про такі прислівники, що в них увіходить декілька слів, напр., прийменник і іменник, прийменник і прикметник тощо).

Так, напр., пишуть тільки *змалку, згорда, заввишки, відтоді, дотепер, відсьогодні, понині, звільна, напхом, вдосвіта, віддалеки, помалу, надовго, досхочу, непереливки, навпомацки, залюбки* і т. ін. Та не раз буває так, що в мові певне словосполучення існує то як прислівник, то як не прислівник, а, напр., прийменник із іменником. Тоді, між іншим, виникають і правописні труднощі, бо такі одновимовні слова не однаково пишуться: прислівники разом, а інші ні. У таких випадках слід зважати на значіння тих слів і пам'ятати, що майже завсіди прислівники повстають із слів відмінюваних, а не навпаки, і що первісне матеріяльне значіння тих відмінюваних слів, надто іменників, у прислівниках звичайно буває змінене, поширене, узагальнене. Ось декілька прикладів:

у *купі – укупі*	*в низ – вниз*
до дому – додому	*у двоє – удвоє*
на силу – насилу	*з початку – спочатку*
до гори – догори	*на здогад – наздогад*
з біса – збіса	*на зустріч – назустріч.*

Такі рівнобіжні вирази з однаковою вимовою, але не однаковим письмом, різнозначні, і вивідні в правих стовпцях слова (прислівники), як бачимо, завсіди ширшого й абстрактнішого значіння (як воно й повинно бути, бо прикметники взагалі абстрактніші за іменники, а прислівники абстрактніші ще й за прикметники, бо вони ж визначають ознаку ознаки). Адже ми зовсім легко розрізняємо іменникове чи інше яке іменне значіння супроти прислівникового в таких, напр., реченнях:

"їжаки жили в купі хмизу" – "жили ми тоді вкупі"

"під'їхав до гори" – "підняв голову догори"

"не покладайся на силу" – "насилу дійшов до хати"

"з біса цього пуття не буде" – "він збіса розумний"

"у двоє вікон постукати" – "удвоє б витерпів".

Тому в деяких випадках ізольовані (відокремлені від інших) речення на слух можуть бути двозначні, напр., "він подався додому": коли це "до дому" (як "до хати", "до комори"...), то воно зовсім не те значить, що "додому", бо можна "податися додому", напр., з-за кордону, не маючи жадного "дому", бо "додому" далеко ширше й абстрактніше значіння, ніж "до дому".

У таких випадках ясної рівнобіжности в мові двох значінь при однаковій вимові і на письмі слід відрізняти їх, пишучи прислівникові вирази одним словом.

Але ж у мові є дуже багато й таких сполучень, що стоять на межі поміж відмінюваними словами (зокрема іменами) і прислівниками. Так, коли ми не завагаємося в згоді з наведеними вказівками також розрізняти і до *купи і докупи* як до речення, тобто як до значіння їх, то вже безперечно спинимося перед тим, як треба написати *на купу* хоча б у такім реченні, як "не можна ж усі ці докази на купу валити". У такому виразі ще занадто відчувається матеріяльне значіння іменника, щоб без вагання написати "накупу", хоч з другого боку це й не безсумнівний іменник із прийменником. До таких же неусталених у правописі виразів належить: *до біса, до ката, до хріна* (= багато), *до діла* (= добре), *до пуття, без пуття, до вподоби, не до вподоби, не до смаку, до щенту, у щент, на гамуз* (= зовсім, цілком), *на віки* і багато інших, не кажучи вже за такі, як *двічі по два, два рази по два* чи скорочено *два по дна* тощо.

Деякі з них пишуть і разом (*навіки, ущент...*), але взагалі в таких випадках краще писати окремо, хоч у жадному разі тут не слід бути педантичним і нав'язувати якийсь один

правопис, бо такі переходові від змінних слів до прислівникових незмінних випадки і правописна подвійність взагалі звичайна в мовах річ. Подекуди тут важить проста традиція, як от уже здавна повелося писати *звечора, зранку, вночі, вдень*, хоч це зовсім не такі вже виразні прислівники (порівн. "з самого вечора" і т. ін).

Один із мотивів до того, щоб певний вираз приняти за виразний прислівник, отже й писати його вкупі, це наявність у ньому відмінних форм супроти схожого іменного виразу, напр., ми повинні написати тільки *вранці* (а не "в ранці"), бо від іменника *ранок* місцевий відмінок однини звичайно не буває на **і** (див. § 42_1); так само тільки *надво́рі*, бо тут наголос інший, ніж у місцевому відмінку однини від іменника *двір* (порівн. "у дворі́", "при дворі́"), *на́бік,* бо інше значіння в *на бі́к* (порівн. "стати на́бік" і "перейти на бі́к супротивника").

Цим же власне виправдується й усталений правопис безсумнівних прислівників як *досхочу, залюбки* тощо.

До речі кілька слів і про **не.** Коли **не** значить заперечення, його, як і при всіх інших словах, слід писати при прислівниках окремо: "не сьогодні, то завтра", "не знизу, а зверху", "не тут йому місце" і т. ін., якже **не** ввіходить у склад нового слова (на подобу приростків), то й писати треба його разом: *незруки* (= незручно, напр., "незруки хату ставити на цім місці", але, звичайно, "голуба випустив не з руки, а з клітки"), *зненацька, невже, знестяму, нещодавно, немає* (але дієслово не *має*), як і в інших словах: *ненавидіти, необачний, неволя, недобачати* (= бути підсліпим, але *не добачати* = не вбачати) тощо.

Знов же й тут, виходить, часто можна допускати рівнобіжні написи як до суб’єктивного розуміння виразу, коли немає інших указівок на той чи той правопис. Так, *неда́вно* тільки так і можна написати (порівн. з запереченням **не** з іншим наголосом: "це не давно́ було, тільки вже забулося"), але *недобре* і *не добре, негарно* і *не гарно, немило* і *не мило* і т. ін. як до тексту, а то й суб’єктивного розуміння. Див. іще § 141.

Про прислівники-прийменники та прислівники-сполучники див. §§ 172, 187.

Прислівники чину § 93.

Прислівники чину, а разом із тим причини, міри (себто на питання як? яким чином? яким способом? яким побитом? чому? скільки? наскільки?), як також і всі інші, бувають щодо свого походження трьох головних розрядів: поперше прислівники з особливих прислівникових слів, простих або ще й з приростками чи наростками, подруге прислівники з закам’янілих форм колись або й тепер відмінюваних слів, так само простих або й з приростками та наростками і потретє прислівники з складних слів, теж іноді ускладнених іще й приростками та наростками.

1. Особливі прислівникові слова: *так, як, інак, ледве, нія́к, ніяк, отак, і́н-як, ось-як, якось, конче, такечки, отакечки.*

2. Прислівники з відмінюваних слів:

а) з орудного відмінка одними й множини сьогочасних і колишніх відмін іменників, наприклад:
слідко́м (іти), біжко́м, бігом́, по́просом (здобути), жу́жмом (напхати), дзюрко́м (вода біжить), да́ром, гурто́м, во́локом (тягти), на́пхом, ви́стрибом (побігти), притьмо́м (побігти треба), по́їдом, по́квапом (робити), ни́шком, разо́м, заразом, бігце́м, на́зирцем (на́зирком), живце́м (спіймати), прямце́м (іти), хильце́м (пити, побігти), миттю (зробити), ходою (їхати), самотою (жити), дарма́ (робити), ле́жма (лежати), мішма (накидати), си́дьма (сидіти), ни́цьма (лежати), мі́ньма (дати), крадькома́ (взяти, робити), швиргома́ (кинути) (порівн. *двома, всіма, плечима...*), *пішки (йти), ве́рхи (їхати), байду́жечки, байду́жки, по́крадьки (= крадькома), ле́жачки (робити), ра́чки (лізти), навпрямки́ (= навпростець), навви́передки (бігти), навви́пинки (стояти), за́дки (іти), мо́вчки, нао́пашки (надіти), навпо́мацки (шукати), навси́дячки (= сидячи), на́хилки* і *на́вхильки (пити), навскоси́ (спиляти), навтьо́ки, навперейми (побігти), навпри́сядки (танцювати), навкула́чки (битися), навперемі́нки (зкимсь), по́шепки (сказати), залюбки́, на́зирці (ходити), навздогі́нці (бігти), зги́нці (піти, побігти) завбі́льшки, завгли́бшки,*

завши́ршки, завдо́вжки, завда́льшки, завто́вшки, заввии́шки – це закінчення орудного відмінка множини старої відміни, а почасти (з приростками), може, й знахідного множини.

б) З родового чи знахідного відмінка однини:
голяка́, босяка́ (ходити), сторчака́ (полетіти), кружка́ (піти), косяка́ (ударити), ду́ба, дибка́ (стати).

в) З різних відмінків імен залежно від прийменників (шо сталися таким чином приростками); іноді тут бачимо вже іменникові закінчення в прикметникових пнях тощо:
звільна (підвестися), зга́рячу (зробити), зго́рда (глянути), згі́зна (закричати), знена́цька (вбігти), зніче́в'я (зробити), відра́зу (побачити), зо́зла (накричати), зо́палу (накинутися), пома́лу (посуватися), набаки́р (надіти шапку), впо́перек (покласти), зне́стяму (зробити), попро́сту, поча́сти, невпам'ятку́ (бути), нашвидку́ (попоїсти), пово́лі (зробити), наздога́д (сказати), на́взнак (упасти), досто́ту, зо́всім (не пам'ятати), зана́дто (великий), взагалі́, вповні́, по́ночі (сидіти, іти, бути), по-на́шому, по-мо́єму, по-німе́цькому, по-вкраї́нському, по-сви́нському...

г) З прикметників ніякого роду однини з старим закінченням -**о** (порівн. у дієсловах **-ло, -но, -то**) або новим -**е**, при тім від прикметників 2. й 3. ступенів завсіди -**е**):
га́рно, ве́село, зе́лено, пога́но, ке́псько, добре, зле, краще, гарніше, ширше (про відпадання закінчення -е див. § 15 дрібн. шрифт).

Щодо прислівників від прикметників на **-чий, -ший, -жий, -щий** та м'яких на -**ній**, то від перших вони бувають і на -**е** і на -**о**:
немину́че, га́ряче́, бо́ляче́, хо́роше́, дуже (і *дужо* із іншим відтінк. знач.), *байдуже* (і *байду́жо* з інш. від пиком значіння), *нестерпуче, свіжо*, а від м'яких *на* -**о**: *си́ньо, по́рожньо, сере́дньо.*

ґ) З дієслів (дієприслівники):
кажучи, нісши... також такі, як *зне́хотя, навкидя́, пере́кидя* (див. § 90).

д) З пнів відмінюваних слів без якихось відмінкових чи особових закінчень, але з приростками, а іноді й наростками:
на́схиль (стояти, сидіти), на́рубень (класти), о́бмаль, по́спіль (усім), на́сторч (поставити), нао́сліп (іти), навив́орот (надіти що), на́дзелень (зірвати), на́вхрест (покласти), навпросте́ць (іти), безпере́стань (робити), бе́зліч (турбот), невпо́ї̈д (їсти), на́дголодь (їсти), о́каряч (ходити).

3. Прислівники з складних слів:
нато́'місць, живоси́лом (схопити), горі́лиць (лежати), босо́ніж (ходити), доброхі́ть (зробити), долі́лиць (лягти), запані́бра́та (поводитися), мимохі́дь, мимої́здом (побачити), пусто́паш, само́пас (коні ходять), водно́сталь, живови́дячки (бреше), віч-на́-віч (балакати).

Про такі прислівники, як *шкода, сила, купа, маса* див. § 153.

Прислівники місця § 94.

Прислівники м і с ц я (себто на питання де? куди? кудою? звідки?) теж, як прислівники чину, бувають різного походження:

1. Прості прислівникові слова:
тут, там, скрізь, сюди, туди, куди? де? отут, отам, тутечки, тамечки, отутечки, тамки, тутки, інде, ні́де, ніде́, ні́куди, ніку́ди, усюди, онде, о́сьде, десь, куди́сь, о́сьдечки, та́меньки, ві́дси, звідціля́, відці́ль, ві́дти, звідтіля́, відтіль, відкіль, звідкіля́, звідта́м, нізвідкі́ль, поде́куди.

2. З різних відмінюваних слів як у § 93_2:
зви́сока, зда́лека, збли́зька, віддалеки́ (дивитися), додо́лу (упасти), зза́ду (побачити), догори́ (глянути), вниз, знизу (кинути), впере́д (забігти), знадвору (побілити), назу́стріч (вийти), спідспо́ду (запечений), тудо́ю, сюдо́ю, кудо́ю (показують не мету, а лиш напрям руху, вони виникли підо впливом таких, як *дорогою, річкою...), по́біч (іти), о́сторонь (стояти), су́біч (лежати), попідти́нню, попідві́конню, понадві́р'ю, попідгі́р'ю (ходити), попідбі́ччю (бити)*

(із *"по підтинню", "по підвіконню", "по надвір’ю", "по підгір’ю", "по підбіччю́",* але такі іменники тепер трапляються рідко і не всі, і прислівники краще писати вкупі, як подано).

3. З складних слів:
ліво́руч, право́руч, право́біч (бути).

Прислівники часу § 95.

Прислівники часу (себто на питання коли? відко́ли? до́ки?) не численні супроти інших, але теж бувають різного походження:

1. З простих (принаймні на перший погляд) прислівникових слів: *тоді́, коли́? тепе́р, за́раз, отоді́, коли́сь, отепе́р, де́коли, опісля́, і́ноді, ніко́ли.*

2. З різних відмінюваних слів:
вра́нці (встати), за́втра, споча́тку, поране́ньку, по́тім (зробити), вчо́ра, зве́чора, вдо́світа (прокинутися), влі́тку (бути), зда́вна, зма́лку (звикнути), зави́дна (докінчити), завчасу́ (впоратись), згодо́м (прийти), наскінчу́ (бути), поперва́х (бувати), на́двечір, заздалегідь (повідомити), зато́го (буде). Сюди ж і такі, як *щодень, щоніч, щодня, щораз, щоразу, щомісяця...*

3. З складних слів:
сього́дні, торі́к, поза́торік, водно́раз, вряди́-годи (захо́дити). Ті питальні прислівники (і часу, і місця, і чину), що сполучаються з **ні-** і мають по два наголоси і по два значіння, достоту так розрізняють свої значіння, як займенники *ніхто* й *ніщо* в непрямих відмінках:

ні́де – ніде́
ні́куди – ніку́ди
ні́як – нія́к
ні́відкіль – нівідкі́ль
ні́коли – ніко́ли.

Ліві форми з конкретнішим і вужчим значінням часто заміняються, як і вказані займенники, словосполученням із *нема*:

ні́де = нема де
ні́куди = нема куди
ні́як = нема як
ні́відкіль = нема відкіль
ні́коли = нема коли. Див. § 65_1.

ВИ́ГУК.

Розряди вигуків § 96.

До вигукових слів належать кілька розрядів слів, об’єднаних між собою тільки тим, що всі вони невідмінні, і всі вони звичайно не в’яжуться в реченні з іншими словами, хібащо заступаючи інші слова в реченні або навіть ніби заступаючи цілі речення. Значінням своїм вигукові слова дуже різноманітні, але всі вони вкладаються в три основні розряди.

1. Вигукові слова на виявлення різних психічних станів і почувань людей, як от радости, захоплення, захвату, здивування, горя, болю, огиди, зневаги, обурення, жалю і т. ін., при тім те саме вигукове слово іноді може надаватися до виявлення різних почуть як до його вимови (інтонації).

Приклади:
Ой горе *тій чайці, чаєчці небозі!* (Нар. пісня)
О, *думи мої!* **О**, *славо злая!* (Т. Шевч.)
Ах, *сонце! чому ти раніш не зійшло?!* (О. Олесь)
Гей, *степи, поля, розкіш моя!* (М. Коцюб.)
Ех, *якби то! Та що й казать! Кебети не маю.* (Т. Шевч.)
Хм... *А кого ж то вчора Сидір бачив біля економової кухні?*
І-і-і! – *сплеснувши руками, підвелась зразу Хима.* (В. Виннич.)

Ага, *піймалась!...*
Пхи! *піймалась...* (В. Виннич.)
Перевелись тепер рицарі в Січі... **Овва!** *гукнув тут на всю світлицю Кирило Тур.* (П. Куліш)
Ху, *душно як!* (Л. Україн.)
Ух – *каже – як там холодно!* (Нар.)
Та ну бо розкажи! **Ат**, *одчепись.* (Нар.)

2. Вигукові слова оклики, себто такі, що ними хочемо привернути чиюсь увагу, наприкл., кличучи до себе або проганяючи від себе, тощо.

Приклади:

Гов, *Лукашу,* **гов! го-го-го-го!** *А де ти?* (Л. Україн.)
Та **гей,** *бики, чого ж ви стали? (С.* Рудан.)
А **бир-бир!** *А* **дряу!** *Вівчарські окрики лунають по темній штольні.* (Ів. Франко)
Цу-цу, *скажені!* (Т. Шевч.)
Гулі, гулі, *голуби, ви летіте сюди.* (Нар. пісня)
От він за батіг та й: **Гей, соб, цабе!** (Нар.).
Цить, *не плач, дасть мати калач.* (Нар.)
Що воно за сопілка, що так гарно грає... А **ке**, *я заграю.* (Нар. казка)
Ой **гиля-гиля**, *гусоньки, на став.* (Нар. пісня)
Тасю-тасю, *качуре, додому!* (Нар. пісня)
Вацю, *свині, до корита!* (Нар.)

3. Вигукові слова звуконаслідні, себто такі, що ними намагаємося віддати звуки різних тварин, машин, вітру, води і т. ін. Звуконаслідних слів необмежена скількість, бо часто той самий звук різно віддають, а до того ж і звуків таких дуже багато.

Приклади:

Собака за ним **гав-гав-гав.** (Нар.)
На скрипочки **тири-ри-ри,** *на цимбали* **бам-бам.** (Нар.)
Туп-туп *ніженьками,* **дзень-дзень** *підківками.* (Нар.)
Шургич у *піч!* (Нар.)
Ой ти, старий, **кахи-кахи,** я, *молода,* **хихи-хихи.** (Нар.)
Глянь, як голубка в парі брукає: **бруку-бруку, бруку-бруку.** (Нар.)
Ой сів пугач на могилі, та й крикнув він ***пугу.*** (Нар. пісня)
Ких-ких-ких-ких – *зареготався народ.* (Гр. Кв.-Осн.)
Чия́сь рука... курицю хапає...: **Кирр! кирр! кудах!** (П. Куліш)
Шубовсть *в воду.* (Т. Шевч.)
Аж **рип**! *і ввійшла в хату бабуся стара.* (Гр Кв.-Осн.)
Ги, ги – *сміявся дурень.* (М. Хвильовий)
Темна ніч. Ідуть удвох –
Тихо кроком: **чорох-чох.** (В. Поліщ.)
От-от догнав
І **– бебех** *в могилу.* (Т. Шевч.)
Кінь спіткнувся, а він **геп** у *саму калюжу.* (Нар.)
Шелеп *щастя в хату!* (Нар.)
Поза кущем щось **шелесть, шелесть.** (Нар.)
І веселенька **шасть** *у хату!* (Т. Шевч.)
Як дзвін,
На смерть немов,
Все – **бев** *та* **бов**. (О. Олесь)
Гу, гу, гу! – *в дворі гуділо.* (Ів. Франко)
Плюсь *біля Зубишиних воріт і впало.* (Гр. Кв.-Осн.)
Заридала Катерина
Та **бух** *йому в ноги.* (Т. Шевч.)

Аж **ось – лулусь** щось *під ногами. (Є.* Греб.)
Треті півні: **Кукуріку.** (Т. Шевч.)

ПРИЙМЕ́ННИКИ Й СПОЛУ́ЧНИКИ.

§ 97.

Про них дивись у синтаксі (§ 169... і § 187).

СЛОВОТВІР.

Вступні уваги § 98.

Об’єднуються слова в більші чи менші групи не тільки тим, що однаково змінюються, мають однакові закінчення, як це видно з словозмін, а ще й тим, що в величезної більшости слів нашої мови є й інші такі елементи, що надають їм чогось спільного, однакового. Це насамперед наростки й приростки. У розростанні словника, у повсякчасному збільшенні кількости слів для називання нових тям і відтінків мислі наростки й приростки беруть найбільшу участь, особливо наростки. Способами наростковування й приростковування, а часто обома разом, з’являється велика маса нових слів, і ці способи найприродніші для розвитку лексики мови. Річ у тім, що як закінчення відмінних слів зв’язані з певними значіннями, так і наростки та приростки надають певного значіння або відтінку значіння, напр., наросток -**ина** в *зернина, часничина, рибина* не тільки вирівняв граматично *зерно, часник, риба,* поробивши їх усіх іменниками жіночого роду на **-а** (це власне й не характеризує самого наростка), а, головне, всім їм надав однієї спільної прикмети значіння, а саме одиничности, окремішности (*зернина* – одно зерно, *рибина* – одна риба, *часничина* – одна головка часнику), бо таке значіння має цей наросток у великій масі слів української мови. Отже, творити нові слова наростками (як і приростками) значить робити тільки нові сполучення уже відомих елементів, відомих в інших словах, тобто, виходить, не нових для пам’яті й свідомости. І от не так і великим числом наростків в український мові (десь понад сто) витворено тисячі нових слів подібно до того, як з невеликого числа звуків піяніна (усього 85) можна витворити дуже багато, безліч акордів, тобто нових сполучень звуків. Але як далеко не кожне сполучення звуків піяніна дає акорд, так далеко не механічно творяться нові слова з відомих елементів. Як знаючись тільки добре на музиці, маючи вправність у грі людина може взяти і новий добрий акорд, так тільки глибоко й повно знаючи мову, можна втворити нове слово, без наміру, не надумано, а цілком натурально, "само собою". Якщо людина, напр., звикла до таких слів, як

зернина, рибина, соломина, бадилина, намистина, порошина, квасолина, насінина, грошина, пір’їна...

і коли вона розрізняє їх супроти "зерно", "риба", "солома", "бадилля", "намисто", "порох", "квасоля", "насіння", "гроші", "пір’я", то при потребі вона без жадного вагання й роздумування скаже й

сінина, осетина, морквина, піщина, молочаїна

(від "сіно", "осот", "морква", "пісок", "молочай"), хоч би й ніколи ні від кого перед тим не чувши їх (цих слів і немає в найбільших словниках української мови).

Це цілком природний словотвір, словотвір народній, несвідомий, оснований на асоціяціях. Але коли ми захочемо усвідомити його, то побачимо, що він дуже складний, що далеко не від кожного іменника можна утворити новий іменник із наростком **-ина,** що тут доводиться брати на увагу і значіння іменника і відносини однини його до множини, а як до інших наростків, то ще й такі моменти, як граматичний розряд слова (іменник чи прикметник і т. ін.). Нарешті є наростки дуже поширені, є дуже мало поширені, а все це каже за те, що без доброго ознайомлення з словотворчими засобами мови й їх уживанням не можна належно знати мови, особливо коли взяти на увагу те, що інтеліґенція на Україні не одномовна, а це стоїть на перешкоді до розвитку поправного натурального словотвору.

Наростки й приростки найважніші словотворчі засоби, тільки вони не єдині. Виникають нові слова і з складання в одно двох слів або коренів. Нарешті входять слова і з чужих мов.

Звичайно, для практики з словотворчих засобів мають значіння тільки так звані продуктивні, тобто ті, що в підсвідомості народу виступають як живі словотворчі елементи і, значить, можуть творити нові слова, як ото наросток **-ина**.

Значіння словотворчих елементів, зокрема наростків і приростків, дуже велике не тільки тим, що через них ми набуваємо можливости називати нові предмети мислі, тобто не тільки тим, що з наростками чи приростками в мову ввіходять нова слова на означення нових предметів (напр.: *робота – робітник – робітниця – робітня – безробіття – нероб – робітництво* і т. ін.), а ще й тим, що вони часто до основного значіння слова додають певних відтінків значіння, надто важливих у поетичній мові. Кажучи взагалі, не однаково буде, чи сказати *робітники* чи *робітництво, довга́вий* чи *довга́стий або довго́вастий* (а то ще й *довго́ватий), безпутній* чи *непутній* і т. ін. Усі вони на своєму місці (тобто в певних контекстах) будуть добрі, а на не своєму шкодитимуть силі виразу або порушуватимуть естетичний бік мови, як невдало підібране й припасоване до себе вбрання чи хоч тільки кольори, бо хоч і які вони гарні й чисті нарізно, вони тільки в певній гармонії справляють належне приємне враження. Це не суб’єктивне сприймання відмінности значіння цих слів, ця відмінність стане очевидною кожному, хто придивиться до великих рядів слів із наростком -**ник** і саме в множині з одного боку та слів із наростком **-ство** з другого, хто зважить на те, з якими характерними словами сполучаються ті й ті слова (напр., "ціле робітництво бажає...", але ніяк не можна "цілі робітники бажають").

Взагалі працювати над своїм словником, себто над тим, щоб до речі й якнайкраще вжити слово, треба б далеко більше, ніж то в нас ведеться, а надто щодо таких чинників у розвитку й формуванні нашої літературної мови, як учительство та автори художньої літератури.

Така праця (між іншим і з допомогою спроб визначити характер словотворчих засобів, їх обсяг уживання та прикладів слів – як оце в цій книжці) збагачує лексику, витоншує її і зменшує лексичну однобокість, хибні нахили залюблятися в одних словах (чи з певними наростками) і обминати інші. Багатющі засоби на словотвір української мови, зокрема наростки й приростки повинні стати слухняним і гнучким знаряддям у руках тих, хто слово має за знаряддя своєї діяльности.

Далі ми й подаємо головним чином продуктивні словотворчі елементи, зовсім обминаючи такі, що тільки з спеціяльними коментарями стають зрозумілі як наростки чи приростки, а без того не відчуваються вже за складові елементи кореня слова. Колишній наросток **р** у таких, напр., словах, як *дар* (порти, *дати*), *пир* (порівн. *пити*), *жир* (порівн. *жити*) удає мертвий зовсім, і ми його не турбуватимемо, з тих самих причин давши спокій і приросткові **у** – в таких випадках, як *убогий* (того кореня слово, що й *багатий*) тощо.

НА́РОСТКИ.

Наростки іменникові.

Значіння їх і вживання § 99.

Іменникові наростки подаються тут разом із закінченнями, бо так зручніше їх шукати. Значіння наростків по можливості визначається, тільки не завсіди вони надаються до того. У таких випадках доводиться подавати особливо рясні приклади. Але я й в інших випадках не скуплюся на приклади, вважаючи, що надмір їх не зашкодить, а навпаки поможе коли не зрозуміти, то може хоч відчути значіння наростка й обсяг уживання.

З цілком зрозумілих мотивів наростки подаються в абетковім порядку.

1. (-**а**) – без наростків із самих пнів, надто дієслівних сприростковани, часто повстають нові слова на означення передусім абстрактних тям (власне не матеріяльних): *пі́дпал, по́слух, за́гад, на́мір, пере́страх, спо́мин, по́гляд, до́каз, пере́клад, ви́гляд, за́хід, по́клад, у́стрій, на́мул, пере́сип, недо́ук...* Наголос майже завсіди на приростку.

Також і без приростків: *пал, ляк, спів, блуд, мах, лік, каламут, стріл, кус, клик* тощо.

Але від дієслівних пнів із приростками й без них творяться ще іменники на **-а**:

а) на означення особи носія чинности, надто при дієсловах, що визначають якусь огудну чи осудну чинність: *зачепа, роззява, задрипа, підлиза, баламута, проява, стрига, верховода, недвига* ("недвига серцем" у Шевченка).

б) на означення абстрактних тям (порівн. вгорі): *ява, тяма, рада, жура, ваба, зневага, шкода...* Пор. іще § 36.

2. **-ава** – див. **-ота**

3. **-ага** – див. **-яга**

4. **-ай** (**-яй**) – мало поширений наросток головним чином при дієслівних пнях, рідше при іменникових з відтінком зневаги особи на означення носія чинности або властивости: *горлай, гультай, гультяй, стрижай, бородай, носак, ходжай, рубай, німчай.* Значінням близький до **-ань, -аль, -ій, -ач.** Наголос на **-ай, -яй**.

5. **-ак** (**-як**) – дуже поширений наросток при різних пнях:

а) на означення особи носія певної чинности або прикметности: *співак, ходак, письмак, бідак, бідняк, дивак, мертвяк, голяк, силак, верстак, біляк, мудрак, худак, худяк, лівак, мовчак, піяк...*

б) на означення приладів, струментів: *стояк, топчак, ступак, дзюбак, біяк, різак, клювак, держак, клепак, личак, коряк, ходак, літак* (новотвір)...

в) на означення людини за її станом, місцем перебування, народністю: *вояк, бережак, поляк, прусак, подоляк, волиняк...*

г) на означення чоловічої статі і живих істот: *гусак, лошак, дітвак, тетервак, їжак...*

ґ) на означення садів і гаїв за породою дерева (**-як**): *вишняк* (і *вишни́к*), *сливняк* (і *сливни́к*), *сосняк* (і *сосни́к*), *липняк* (і *липни́к*), *дубняк* (і *дубни́к*), *бересняк* (і *бересни́к*)...

д) на означення деяких недуг, наростів на тілі: *боляк, чиряк, гнояк, пістряк, сліпак, вовчак, жиляк...*

е) у таких словах, як: *дубчак, парубчак, бильчак, будяк, житняк, жовтняк, лущак, мокряк* (і *мокляк*), *кістяк, гопак...* Наголос завсіди на наростку.

Величезна більшість слів із цим наростком визначає або живі істоти, або точно оформлені предмети, тому й такі, як *вишняк, дубняк...* в родовому відмінку однини приймають закінчення **-а** (а не **-у**) – порівн. § 38.

6. **-ака** (**-яка**) – на означення згрубілости речі, особи, часто з відтінком зневажливости: *рубака, писака, позивака, кусака, вояка, вужака, хвостяка, коняка, одчаяка, бариляка, губ'яка, брехуняка, дебеляка, тверезяка...* Наголос на **-а́ка, -я́ка**. Див. іще **-ага, -яга**.

7. **-алка** – див. **-ка**.

8. **-ално** – див. **-илно**.

9. **-ало** – див. **-ло**.

10. **-аля, -аль, -аня, -ань** – на означення особи (рідко предмета) за найхарактернішою прикметою; буває при різних пнях, найчастіше при іменникових: *шваля, праля... коваль, скрипаль, носаль* (з довгим носом), *довгаль, довгань, вусань, бровань. бородань, головань, горбань, горлань, губань, гривань, дзюбань, здоровань, зубань, кострубань, крисаня* (капелюх), *лисаня, біланя* (корова), *гірканя* (гриб)... Наголос завсіди на **-а́нь, -а́ня, -а́ль, -а́ля.**

Але ненаголошений наросток **-ань** зовсім інше значіння має при деяких дієсловах на **-ати**: *ка́зань, в'я́зань, ла́мань, ко́пань,* де він визначає чинність або наслідок її.

11. **-альник** – див. **-ик**.

12. **-ан, -ян** – на означення носія прикмети, також на означення наслідків чинности; дещо збігається з **-ань, -ун, -ак**: *мовчан, буян, побиван* (хто всіх побиває), *стоян, грубіян, стусан, штовхан, прочухан, молодан, білан, лисан, пузан, братан, дідуган, орлан...*

Іноді замість **-янин**: *індіян, росіян, христіян.*

Наголос завсіди на **-ан**.

13. **-анин** – див. **-ин**.

14. -**анина** – див. -**ика**.

15. -**анка** – див. -**ка**.

16. **-аня, -ань** – див. **-аля, аль**.

17. **-ар, -яр** – дуже поширений наросток на означення особи певної професії; найчастіше при іменникових пнях: *байкар, бляхар, біляр, вівчар, віспар, кобзар, штукар, дзвонар, злидар, книгар, скотар, пачкар, чо́ботар, дояр, плугар (плуга́тар), тесляр, коминяр, вапняр, голяр, повістяр, газетяр, скляр, лі́кар, то́кар, пи́сар, бо́ндар...*

Наголос дуже часто на **-ар, -яр**.

Див. іще § 34.

18. -**ас** – рідко вживаний наросток при різних пнях: *люба́с* (коханець), *риба́с* (що рибою торгує), *ду́рнас* (і *ду́рбас*), *ля́пас, ло́бас.*

19. **-ася, -ась, -уся, -усь, -ся, -сь, -уня, -нь, -уньо** тощо – дуже поширені закінчення особливо в власних іменнях людей на означення пестливости: *Настася, Юрась, Івась, Катруся, матуся, Марися, Петрусь, Антось, дідусь, братусь, братуньо, котусь, мамуня, татунь, татуньо...*

Зрідка і з іншим значінням: *красуня* (гарна).

20. **-аха, -яха** – не часто вживаний наросток: *сіромаха, бідаха, розумаха, діваха* з особливо ясно згрубним значінням в **-омаха**: *грудомаха, костомаха, ґульомаха, корчомаха.*

З дієслівними пнями означує осіб як носіїв певної чинности: *пряха, шваха, дбаха, даха.* Наголос на **-а́ха**.

21. -**ач** (-**яч**) – досить поширений наросток, надто при дієслівних пнях:

а) на означення особи носія чинности при дієслівних пнях: *ткач, копач, шукач, глядач, слуха́ч, втікач, нагля́дач, пома́гач, спожи́вач, перекла́дач, відві́дувач, підспі́вач, викла́дач, допи́сувач...,* іноді й на означення не людей: *деркач* (порівн.: **-ак, -ар**).

б) на означення знаряддя чинности: *сі́кач, колода́ч, рогач, брязкач, нали́гач, виби́вач, попи́хач, вити́рач, пови́вач, натя́гач, вими́кач, попи́хач...,* також *кип'яч.*

в) близький значінням до -**ань**: *вирлач* (= вирлоокий) *бородач, гривач, горлач, волохач, носач.*

Наголос на корені, коли в слові є приросток з голосним, в інших випадках на -**ач**: *нагля́дач – гляда́ч...*

22. -**аш** – рідко вживаний наросток при іменникових і прикметникових пнях: *синаш* (син), *гармаш* (хто при гарматі), *чисташ* (прочищене від лісу місце), *Лукаш, Андріяш, Матіяш...*

23. -**ба** (-**оба**) – на творення віддієслівних іменників (близькозначних до **-ння, -ття**): *боротьба, лічба, молотьба, міньба, журба, ганьба, волочба, сійба* (сівба), *стрільба, гульба..., хвороба, шаноба*. Наголос на **-ба́, -о́ба**.

24. -**ва** – а) на означення зневажливо-збірних іменників при іменникових пнях: *мишва, жінва, дітва, кінва, мужва, лихва, дідова...,* навіть *грошва, моква...* Наголос на -**ва**.

б) при дієслівних пнях в іменниках близьких своїм значінням до віддієслівних (**-ння, -ття**): *битва, гонитва, молитва, жертва.*

25. -**во** – в деяких іменниках як і -**ва** б) при дієйменникових пнях: *шитво́, питво́, їство́, житво́.*

26. -**енко** – на означування сина за професією або назвою батька: *бондаре́нко, шевче́нко, вівчаре́нко, простаче́нко* (= син простака), *токаре́нко...* – див. іще -**івна**.

27. -**еня**(**т**) – на означення нащадків живих істот і взагалі малих, дрібних речей (в останніх випадках із відтінком пестливости): *козеня* (*козеняти...*)*, кошеня, левеня, жовтеня... рученята, ноженята, оченята, грошенята...* – див. іще -**я**(**т**).

28. **-ень** (з випаднем **е**) – досить поширений наросток на означення іменників з різних пнів і з різноманітним значінням:

а) особи: *красень, дурень, лежень, учень, в'язень, верхівень, ви́торопень* (хто очі виторопив), *бе́злюдень* (безлюдько), *велетень, блазень...*

б) тварини: *півень, скре́котень, голове́нь.*

в) речі (збірні й предмети): *безматень* (рій без матки), *зазубень, визубень* (щербинка), *викрутень* (закривина, викрутас), *січень, жовтень..., водень, кисень, первень* (новотвори). Наголос майже завсіди не на наростку.

29. **-еньк-, -ечк-, -оньк-, -очк-** – надзвичайно поширені здрібніло-пестливі наростки в іменниках, прикметниках і навіть у займенниках, числівниках, дієсловах, прислівниках: *рученька, кониченько, явороньмко, гоненько, лишенько, річечка, батечко, яєчко, горечко, соколонько, пучечок, чорненький, отакенький, одненький, повновиденький, білявенький, недалечко, саменький, всенький, маленечкий, спатоньки, їстоньки, їсточки, тамечки, тутечки, трошечки, зновоньку, таменьки, тутеньки, п'ятірічко, вкупочці...*

30. **-ець, -єць** (**е** випадне) – дуже поширений наросток з різним значінням і при різних пнях:

а) при дієслівних пнях на означення носія чинности або об'єкта її [порівн. **-ак** а), **-ач** а)]; *жнець, курець, кравець, швець, злочинець, видавець, промовець, повстанець, бувалець, мешканець, бранець, коханець, годованець...*; іноді й чергується з **-ак, -ач** а то й із **-ок** тощо: *співець – співак – підспівач, коханець – коханок, промовець – промовник...*; особливо часто вживається в *-овець: службовець, урядовець, народовець...*

б) на означення носія прикметности: *старець, чернець, удівець, бездолець, піхотинець, чорнобривець, мудрець, самець...*

в) на означення принадлежности (порівн. **-ак** в): *чужинець, німець, українець, полтавець, кримець, австрієць, італієць...*

г) на означення здрібнілости: *баранець, камінець, ремінець, вітрець, хлопець...* (порівн. -**ик**).

ґ) на означення різних речей (порівн. **-ень, -ок**): *горобець, холодець, сирець, синець, оселедець, виступець... вуглець* (новотвір).

д) на означення недуг: *гостець, грець, волосець, кострець, багровець...*

31. **-еча** – див. **-ота**.

32. **-ечк** – див. **-еньк-**

33. -**иво** – на означування матерії або продукту праці (збірно) при дієслівних пнях: *мливо* (і *меливо*), *круживо, плетиво, мариво, мереживо, держиво, печиво, куриво, паливо, прядиво, вариво..., творивo, течиво, морозиво* (новотвори).

34. **-изм, -ізм**- – чужомовний наросток на означення абстрактних тям (*бюрократизм, націоналізм...*) іноді вживається і в нечужомовних словах: *боротьбізм, українізм...*

35. **-изна** – на означення спадщини за її походженням: *бабизна, дідизна, братовизна, даровизна (= дарівщина), материзна, старизна, (= старе),* також у слові *білизна* та зрідка в інших як *жовтизна (= жовтина), польщизна* (польське письменство тощо).

Наголос завсіди на **-изна.** Див. іще **-ина** г).

36. **-ик, -ник, -альник, -івник, -ільник, -чик, -їк** – надзвичайно поширений наросток, надто ж у сполученні з **-н-, -аль-, -їв-, -ч-**, з різним значінням при різних пнях:

а) на означення осіб і конкретних предметів за певною ознакою (при прикметникових і дієслівних пнях): *верховик, січовик, годовик, молодик, судовик, боровик* (гриб), *вареник, кришеник, цегельник, поденник, баштанник, свистик, пищик, обіжник, вірник, бездітник, власник, годинник, грабіжник, бандурник...*, а потім із прикметникових слів -**ник** перенесений і на інші пні: *ліжник, візник, скарбник, робітник, молотник, гребінник, курник, голубник, погрібник, березник* (порівн. -**ак**)..., .а від дієслів на **-ати -альник:** *подавальник, кидальник, прибиральник...*, на **-увати -івник,** *вартівник, гордівник, рахівник, чарівник...*, від тих же дієслів, що мають дієприкметник на -**ений** (див. § 89), **-ільник:** *волочільник, громадільник, городільник, щепільник, кладільник, золільник* (іноді й -**ильник**: *лічильник* тощо). Порівн. іще **-ач, -ець, -ар, -ак, -ій**.

б) на означення здрібнілости іменників чоловічого роду (**-ик, -чик**): *волик, возик, покоїк, дощик, борщик, голубчик, хлопчик, горобчик...*

Зрідка **-чик** уживається на означення особи як члена певного колективу: *братчик* (член братства), *забродчик* (член артілі "заброду"), *переворотчик, підсудчик* (новотвори).

37. **-илно, -ално** – на означення держаків різних приладів: *грабилно, заступилно, істичилно, ціпилно, лопатилно, де́ржално, пу́жално, за́ткално.* Наголос на **-и́лно**.

38. -**ило** – див. -**ло**.

39. -**ин** – на означення окремої особи чоловічої статі з якоїсь місцевости або професії, стану; перед ним часто буває ще наросток **-ян- (-ан-):** *Воло́шин (воло́х), се́рбин, ту́рчин, ру́син, челяди́н, міщани́н, городя́нин, громадянин, гуса́рин, заробітча́нин, заборя́нин, загоря́нин, завозя́нин...*

40. -**ина** – дуже поширений наросток з різним значінням:

а) на означення окремого, одного конкретного примірника (при іменниках збірного значіння): *зернина, бобина, вівсина, цибулина, рибина, людина, вербина, дитина, цеглина...*, також сюди частини одиниці: *третина, четвертина, п'ятина, вісьмина, половина, десятина...*

Наголос на **-и́на**.

б) на означення загальних часових, просторових і скількісних тям: *давнина, старовина, новина, глибина, величина, більшина, височина, широчина...* – див. іще **-інь**. Наголос на **-ина́**. Сюди ж і граматичні новотвори: *однина́, множина́.*

в) на означення більш-менш обмежених просторів, місцевостей: *вершина, верховина, долина, боковина, порожнина, мокрина* (мокре місце), *бере́жина* (надбережжя), *болотина* (місце, де було болото), *країна...* Наголос на **-и́на**, хоч *сере́дина, низина́.*

г) на означення країв та історичних і побутових епох -**чина** (при прикметникових пнях на **-цький, -ський**): *Туре́ччина, Німе́ччина, Уго́рщина, Воло́щина, Хмельни́ччина, коза́ччина, гайдама́ччина, чума́ччина, шляхе́тчина, па́нщина, діді́вщина, старосві́тчина, Гетьма́нщина, Слобожа́нщина, Киї́вщина, Полта́вщина...* Іноді і в такому значінні, як **-изна:** *ара́бщина* (як *польщи́зна), бабівщи́на* (= *бабизна)* – див. **-изна** та **-ія**.

ґ) на означення збірних тям, напр., м'ясив: *ку́рятина, бара́нина, я́ловичина, теля́тина, свини́на...,* рослинних продуктів: *грядовина́ (городовина́), садовина́, бережина́* (берегові рослини, порівн. *бережи́на), лісовина́, ярина́...* та в таких, як: *дичина́, дробина́, тварина́* (але *твари́на* в значінні а), *дешевина́, вся́чина, ткани́на, гниля́тина, трухля́тина, мокря́тина...* (-**ятина**).

Від назов дерев слова з -ина часто двозначні, визначаючи то одну деревину (див. а), то матеріял: *верби́на, дуби́на, граби́на, ясени́на...*

д) на означення здрібнілости та зневажливости речей (часто того й того разом): *свитина, хатина, шкапина, хлопчина, барильчина, сорочина, хустина, містина, бурлачина, вчителина... Наголос на* **-и́на**.

е) у дієслівних пнях від дієйменників на **-ати** на означення дій (швидких, метушливих) або наслідків їх: *біганина, балаканина, копанина, хапанина, мішанина, гуканина...* Наголос на **-ани́на**.

є) у множинних іменниках (**-ини**): *збо́'їни, зві́дини, огля́дини, зно́сини, обста́вини, рокови́ни, дев'яти́ни...*

41. **-иння, (-овиння)** – на означення бадилля рослин: бобовиння, *картоплиння, баговиння, бу́рячиння, (буряковиння), гарбузиння, жабуриння, маковиння, сояшничиння...* Наголос на **-иння**.

42. -**иня** – а) на означення осіб жіночої статі: *княги́ня, господи́ня, бойки́ня* (чоловік бойко), *греки́ня, турки́ня, німки́ня* (також і *турке́ня, німке́ня)...,* також у деяких словах книжного походження, як *пусти́ня, святи́ня, ми́лостиня* тощо.

б) у деяких іменниках просторового значіння: *височиня́, широчиня́, далечиня́, глибочиня́, бистриня́...* див. **-ина** та **-інь**.

43. -**ир** – рідко вживаний наросток:

а) на означення носія чинности або властивости: *проводи́р, поводи́р, багати́р, лупи́р (= лупій), кости́р (= костирник).* Порівн. **-ар, -їй, -ик**.

б) на означення предметів: *пухи́р, пузи́р, гузи́р,* тощо, риб: *луски́р, боби́р.*

44. **-ист, -иста, -іст** – на означення носія професії, вмілости, або приналежности людини до чогось (тут спалися два наростки – український **-ист** і чужомовний **-іст**: *бандурист* (старіша форма *бандуриста*), *цимбалист (-иста, -истий), басиста* і деякі інші, але тепер здебільшого цей наросток вживається як чужомовний, отже то як **-ист**, то як **-іст**: *юрист, артист..., спеціяліст...*, навіть *україніст, боротьбіст...* – порів. 34.

45. **-исько, -ище (-їсько, -їще)** – поширений наросток із різним значінням і при різних пнях:

а) на означення згрубілости в іменниках усіх родів: *бари́сько* і *барани́ще, баси́сько* і *баси́ще, хлопчи́'сько* і *хлопчи́ще, багни́сько* і *багни́ще, баби́сько* і *баби́ще...*

б) на означення місця, де щось діялось або щось було: *бойовисько* і *бойовище, огнисько* і *огнище, пожарище, гноїще, (гнойовище), базарище, ячменище, городище, пасовисько* і *пасовище, вівсище, замчисько...* і таким чином часто слова бувають двозначні, маючи значіння а) і б): *базарище* і "великий базар" і "місце базару" і т. ін.

в) в дієслівних пнях на означення дії або наслідків її (почасти місця): *гу́льбище* і *гу́льбисько, грище, сто́впище, стано́'вище, видовище* і *видо́висько, схо́вище, руйно́вище, ло́вище...*

г) зрідка на те ж, що й **-илно**: *гра́блище, косови́ще, топори́ще, ву́длище.*

46. **-иха, -їха** – на означування дружини (жінки): *Ковалиха, Василиха, Солов'їха...*

47. **-иця** – досить поширений наросток при різних пнях:

а) на означення істоти жіночої статі (часто відповідно до **-ець, -ик**): *черни́ця, грі́шниця, сами́ця, молоди́ця, орли́ця, ягни́ця, тели́ця, хорти́ця, лоши́ця, гордівни́ця, леви́ця...*

б) на означення здрібнілости й пестливости в іменниках жіночого роду (порівн. **-ець** г): *сестри́ця, вдови́ця, води́ця, трави́ця, моркви́ця...*

в) на означення різних недуг: *пропа́сниця, мотили́ця, воло́книця, жовтяни́ця, дихави́ця..., олеге́нниця, осе́рдиця* (новотвори).

г) на означення різних речей у нових словах жіночого роду: *таємни́ця, гірчи́ця, ручи́ця, дзвіни́ця, поми́йниця, поти́лиця, ма́сниця, тупи́ця, сири́ця, в'язни́ця, дурни́ця, нісені́тниця, аби́щиця, дещиця.*

48. **-ич-** – а) на означення нащадка за походженням (часто з попереднім наростком **-ов-, -ев-**): *ді́дич, ро́дич, шля́хтич, ма́мчич, пани́ч, гетьма́нич, султа́нич, короле́вич, майстро́вич, Максимо́вич...* (порівн. **-енко**).

б) на означення самця: *дрохви́ч (дрохва), леле́чич (лелека), їжачи́ч (їжак), пави́ч (пава)...*

в) зрідка в значінні *-ач: керма́нич, пого́нич, прого́нич, сві́тич.*

49. **-ище** – див. **-исько**.

50. **-івна** – на означення дочки, відповідно до **-енко**, почасти **-ич**: *шевцівна, бондарівна, Гливенківна...* Наголос на **-і́вна**.

51. **-іж** (**і** чергується з **е**) – на означення дії (конкретно) або наслідків її при дієслівних пнях: *краді́ж, круті́ж, сверблі́ж, паді́ж, лупі́ж, карбі́ж* і небагато інших.

52. **-ізм** – див. **-изм**.

53. **-ій** – а) на означення (іронічно-зневаживо) людей за їх нахилом та властивостями: *бабій, балаклій, вередій, жлуктій, крутій, пустій, жеретій, стогній, плаксій, скупій, ласій, губрій...* (порівн. **-ань, -ун, -ко**).

б) на означення людей за їх чинністю: *вертій, водій, возій, мазій, носій, палій...* (порівн. **-ар, -ик**).

в) на означання рослин: *мишій, деревій, рижій, гусій, жабрій...* Наголос завсіди на **-ій**.

54. **-ільник** – див. **-ик**.

55. **-інь** – а) близькозначний до **-иня** б): *величі́нь, височі́нь, глибочі́нь, далечі́нь, широчі́нь, бистрі́'нь, теплі́нь,* але ці слова вживаються лише в назовному, знахідному та орудному відмінках однини: *величі́нню...*, а інші від іменників на **-иня**, або **-ина**.

б) *волосі́нь, гребі́нь, ре́мінь...*

56. **іст** – див. **-ист**.

57. **-ість, -ощі** – дуже поширені наростки (на означення властивости абстрактно і звичайно від прикметників): *ра́дість (радости), ста́рість, пе́вність, злість, му́жність, неоха́йність, брехли́вість, бі́льшість, дія́льність...* **-ощі** надає конкретнішого значіння: *ра́дощі, пе́стощі, лю́бощі, хи́трощі, го́рдощі, пу́стощі, ла́сощі...*

58. **-іт** (у відкритому складі **-от-**) – на означення ритмічної дії (звукової) при дієслівних основах на **-отати, -отіти** (див. дієслівний наросток **-от-**): *бренькіт, брязкіт, булькіт, буркіт, тупіт, гогіт, гуркіт, регіт...* Наголос перед наростком, але *ворку́т* (-кіт).

59. **-ія** – а) у словах збірного значіння щодо людей (з відтінком фамільярности): *бра́тія, простолю́дія, чумачі́я* (чумаки), *біднючі́я* (біднота).

б) у словах інших, як от: *чудасі́я, мудра́ція, дива́ція, заведе́нція, руйна́ція, різнація, течія, печія, лица́рія* (лицарське вбрання), *кручі́я* (водоверт), *жерети́я* (ненажера), *жні́я* (жниця).

в) у словах чужомовного походження, як *революція, дискусія, Фінляндія, Арабія...*

60. **-іяна** – це з походження прикметникове закінчення множини латинської мови вживається звичайно в невідмінних словах від власних назов збірних тям: *Шевченкіяна, Потебніяна...* (тобто "все, що стосується Шевченка, Потебні"...).

61. **-їк** – див. **-ик**.

62. **-їсько, -їще** – див. **-ище**.

63. **-їха** – див. **-иха**.

64. **-к** (**-ок**) – дуже поширений наросток при різних пнях:

а) на означення здрібнілости: *дубок, лужок, гайок, горішок, казанок...*

Часто характер здрібнілости зникає: *ціпок, мішок, клубок, мотузок, ставок, гвіздок...*

б) при творенні нових іменників різноманітного змісту: *гудо́к, кото́к, стрибо́к, в'язо́к, жовто́к, біло́к, ви́падок, прибу́ток, поча́ток, ро́звиток, зши́ток, пі́дсвинок, про́лісок, сповито́к, за́тишок, за́тінок, пере́горок, недо́гризок, недо́ляшок...*

65. **-ка, -анка, -янка, -алка, -авка** – дуже поширений наросток при різних пнях:

а) на означення здрібнілости: *хатка, річка, стрілка, ніжка, ручка, хатинка, молодичка...* (порівн. **-к**).

б) на означення осіб жіночої статі від відповідних іменників чоловічого роду: *акторка (актор), азіятка, арабка, вівчарка, лікарка, співачка, швачка, пустунка, багатирка, вередійка, наймичка, індичка.*

в) при творенню іменників жіночого роду різноманітного змісту з різних пнів (порівн. **-ик**) а): *веселка, пустка, оксамитка, вустілка, вишнівка, десятка, долі́вка, крашанка, сверблячка, різачка, думка, защіпка, лушпайка, бійка́, горілка, ко́взалка, за́тичка, за́в'язка, дерев'янка, дротянка, склянка, череп'янка, очере́тянка, кожушанка...,* при цім треба зауважити, що віддієслівні іменники на **-ка** значать не дію (процес), а наслідок її, час, місце дії або знаряддя: *думка, кладка, прядка, чутка, хватка, січка, схованка...* Тільки ті іменники на **-анка, -янка**, що витворені з переємних дієприкметників (і то буває переважно від дієслів на **-ати, -яти**) можуть значити і дію:

ко́панка – копання і наслідок його (колодязь)
ру́банка – дія і наслідок (махорка)
гу́лянка – дія
о́ранка – дія і час
ку́панка – дія і місце
зби́ранка – дія
ві́янка – дія
сі́канка – дія і наслідок (капуста)
виши́ванка – дія і наслідок
ко́ванка – дія
ма́занка – дія і наслідок
споді́ванка – дія і наслідок
сто́янка – дія і наслідок (молоко, повітка)
поли́ванка – дія

бра́нка – дія і наслідок (полонянка)
заколи́суванка – дія
гні́ванка – дія
жда́нки – дія

Як бачимо, в таких іменників наголос падає перед **-анка, -янка** (звичайно, коли йому є де бути перед наростками). Але іноді й такі іменники визначають не дію, а наслідок її чи предмет дії: *пи́санка* (*розмальоване* яйце), *чи́танка* (книжка), *мі́шанка* (намішане), коли ж наголос не на пні іменника, а на **-а́нка**, то тоді таке слово визначає вже тільки предмет, а не дію: *жада́нка* (та, що її жадають), *коха́нка, лежа́нка* (місце *ле́жанки*).

Отже й такі двонаголосові слова, як *співа́нка, обіця́нка,* слід розрізняти: *спі́ванка, обі́цянка* – дія, а *співа́нка, обіця́нка* – речі (пісня і те, що обіцяно).

Як виняток *мовча́нка* (дія, граматична, звичайно). Порівн. подібне пересування наголосу ще в § 89_3.

Але від дієслів неперехідних (отже тих, що не мають переємних дієприкметників на **-ний**), а почасти й перехідних, творяться іменники на **-алка, -авка, -ілка, -илка** на означення не наслідків дії, а джерела, причини, як от на означення приладів, струментів, взагалі того, за допомогою чого відбувається дія, комах за їх характерними діями тощо: *гу́палка* (прилад, чим гупають), *пу́калка, ві́ялка, го́йдалка, хли́павка, круті́лка, сопі́лка, лічи́лка, пи́скалка, свисті́лка, спу́скалка* (місце, де спускаються), *си́кавка* (приклад), *бли́скавка, пи́щавка, щи́павка* (комаха і приклад), *бли́щавка* (комаха)..., при тім іноді **в – л** бувають рівнобіжню: *пу́калка* і *пу́кавка, пи́скалка* і *пи́скавка.* Зрідка і в інших словах: *ги́кавка* (від *гикати*).

Таким чином віддієслівні іменники на **-анка, -янка** супроти іменників на **-алка, -авка...** зовсім відмінні значінням. Це видно і з тих випадків, коли такі іменники творяться від того самого дієслова, напр.: *ми́кавка* (ключка солому смикати) і *ми́канка* (сорт пряжі, тобто наслідок дії), *щи́павка* і *щи́панка* (мережка).

Але щодо віддієслівних іменників на **-ачка** *(клепачка, згортачка, стругачка, клесачка...),* то вони з іменників на **-ач, -ак**.

66. **-ко** – а) на означення здрібнілости (пестливости) іменників ніякого й чоловічого роду: вушко, *відерко, яєчко, молочко, курчатко, телятко, коханнячко, горюваннячко..., татко, котко, братко, Грицько, Гнатко, Іванко...* (див. іще **-еньк-**).

б) на означення носія певної властивости, чинности (при прикметникових та дієслівних пнях: *глушко́, рудько́, білко́, бровко́, забу́дько, хапко́, пора́дько, крутько́, хвалько́, чванько́, незна́йко...* (порівн. **-ій**).

67. **-ло** – при дієслівних пнях:

а) на означення знаряддя або матерії при дієймевни-кових пнях: *шити – шило, мило, скребло, білило, чорнило, кресало, весло, масло, гуркало, зубило, точило, давило...*

б) на означення носія певної чинности при дієйменникових пнях або пнях наказового способу (зневажливо): *гари́кало, бала́кайло, довба́йло, поганя́йло, грю́кало, міня́йло, хто́кало, га́кало...*

68. **-ман** – рідко вживаний наросток при прикметникових і дієслівних пнях на означення речей, звичайно людей (згрубіло-зневажливо): *глуша́н* (від глухий), *дурма́н* (назва не тільки рослини, а й дурня), *лахма́н* (обшарпанець), *душма́н* (той, хто душить людей), *сірма́н* (вовк), *кусма́н* (великий кусок).

69. **-нета, -неча** – див. -ота.

70. **-ник** – див. **-ик**.

71. **-ння** – див. **-я**.

72. **-ня** – досить поширений наросток при різних пнях:

а) на означення технічних закладів, місця праці, перебування чогось: *кухня, стайня, робі́тня, ковба́сня, інди́чня, валю́шня...* надто на **-рня, -льня, -вня**: *друкарня, пекарня, винарня, свічарня, майстерня, січкарня, читальня, спальня, їдальня, вітальня, копальня, возі́вня, волі́вня, гної́вня...*

Наголос перед наростком -**ня**.

б) на означення интенсивности дії: *верескотня, брязкотня, воркітня, гульня, їздня, колотня, гуркотня, метушня, шамотня, шапарня...*

Наголос на -**ня**.

в) на означення збірних тям при іменникових пнях (дуже зневажливо): *салдатня, бурсачня, офіцерня, волівня, комашня, вовківня, індичня...*, з наголосом завсіди на -**ня**, отже слід розрізняти *волі́вня – волівня́, інди́чня – індичня́...*

г) рідше і при прикметникових та дієслівних пнях на означення абстрактних тям (порівн. **-ина, -ота**): *глушня* (глушина), *дешевня* (дешевина), *дорожня* (дорожнеча) тощо. Наголос на -**ня**.

73. -**нява** – див. -**ота**.

74. -**няк** – див. -**ак**.

75 -**овець** – див. -**ець**.

76. -**овиння** – див. -**иння**.

77. -**ок** – див. -**к**.

78. -**омаха** – див. -**аха**.

79. -**оньк** – див. -**еньк-**.

80. -**ота** – досить поширений наросток:

а) на означення властивости (абстрактно–порівн. -**ість**): гидо́та, *мерзо́та, диво́та, нудо́та, тісно́та, турбо́та, дрімо́та, самота́, глухота́, скорбо́та, гризо́та, сухо́ти...*

б) у збірних іменниках (зневажливо – порівн. -**ня, -ва**): *жіно́та, голо́та, дрібно́та, німо́та, свино́та, бісо́та, дурно́та...*

Деякі слова мають обидва значіння, напр., *мерзо́та, гидо́та*.

Близько значінням до цього наростка надто до значіння а) стоять наростки -**еча** (**-неча, -нета**), **-ава, -ява, -нява**: часто й чергуючися між собою, а також із -**ня**: *мале́ча* (дрібно́та), *голе́ча* (голота), *голодне́ча, гуркотне́ча, гуркотня́, гурко́тнява, грюкотне́ча, грю́knява, грюко́тнява, колотне́ча, колотня́, дорожне́ча, дорожня́, дорожне́та, ворожне́ча, ворожне́та, порожне́ча, булькотне́ча, те́мрява, кри́княва, сви́снява, ку́рява, ляпо́тнява, пи́скнява, сту́княва, за́грава, де́ржава* (але інше значіння *держа́ва)*.

81. -**ощі** – див. -**ість**.

82. **-ство, -цтво, -зтво** – досить поширений наросток:

а) на означення властивости [абстрактно, при іменникових та (діє)прикметникових пнях]: *бага́тство, брате́рство, калі́цтво, ли́царство, па́нство, біда́цтво, благослове́нство, побрати́мство, прислу́жництво, убо́зтво...*(порів. -**я**).

б) на означення збірних тям при іменникових пнях: *ли́царство, товари́ство, жіно́цтво, діво́цтво, робітни́цтво, парубо́цтво, чума́цтво, пта́ство, лю́дство...*

в) на означення дії, вчинку, професії: виробни́цтво, вби́всгво, душогу́бство, *піяцтво, ше́вство, хліборо́бство, краве́цтво, маля́рство, гірни́цтво...*

Як бачимо, теж саме слово з цим наростком іноді може вживатись із двома значіннями, иапр.: *краве́цтво, брате́рство, біда́цтво.*

83. -**тель** – на означення особи носія чинности (тільки при дієслівних пнях): *учи́тель, гони́тель, гноби́тель, засіда́тель...* (порівн. **-ач, -ик, -ар, -ій**). Наголос на -**тель** не буває. Наросток цей мало властивий українській мові і вживається рідко {Цей наросток зайшов в українську мову з старослов'янської, а це видно вже з того, що в ньому е в закритому складі не переходить у **і** – порівн §13}.

84. -**уга** – див. **-юга**.

85. **-ук, -юк, -чук** – а) на означення підлітків і взагалі несамостійних істот чоловічої статі (порівн. -**енко**): *ковальчук, крамарчук, кухарчук, писарчук, малярчук, вовчук, баранчук, левчук, ведмедчук, орлюк, близнюк, сиротюк..., Данилюк, Бобрук, Федорук...*

б) на означення живих істот і речей: *селюк, гарнюк, берестюк, клинчук, багнюк, маслюк... (порівн.* -**ик**). Наголос завсіди на **ук**.

86. **-уля** – на означення істот жіночої статі з відтінком то іронічної пестливости, то згрубілости: *дівуля, товстуля, гладуля, козуля, сивуля, бридуля* тощо, рідше й інших: *кривуля.* Наголос на **-у́ля**.

87. **-ун** – на означення носія певної чинности або властивости (здебільшого особи і з відтінком зневаги): *брехун, балакун, їздун, свистун, шептун, мовчун, літун, гордун, щебетун, ласун, цвіркун, двигун...* (порівн. **-ій, -ак**).

Наголос на **-ун**.

88. **-унок** (**о** випадне) – німецький з походження, цей наросток уживається на означення дії або її наслідків (при дієслівних пнях): *рахунок, ґатунок, вербунок, малюнок, дарунок, спробунок, поцілунок, грабунок, пакунок...*

Наголос на **-унок**.

89. **-уня** – див. **-ася**.

90. **-ур** – мало вживаний наросток на означення просто нової тями (істоти, предмета) супроти значіння пня: *дівчу́р, ка́чур, пічку́р, я́щур, сто́вбур, міху́р, жабу́р (жабуриння), со́хур* (ломака з розколиною рибу ловити).

91. **-ура, -юра** – на означення згрубілости речі: *бату́ра* (великий батіг), *ціпу́ра, басю́ра, шмату́ра, носю́ра, кию́ра, в'язу́ра* (з'язка), *гадю́ра* (гадюка)... Іноді і в інших: *замазу́ра, танцюра.*

92. **-ух, -юх** – на означення птахів, комах: *дрімух, попелюх, смітюх, білюх, чистюх...*

Зрідка і в інших словах: *кожух, сплюх, змерзлюх, ціпух, палюх* тощо.

Наголос на **-ух**.

93. **-уха, -юха** – досить поширений наросток при різних пнях:

а) на означення жінок відповідно до тих, що з наростком **-ун** для чоловіків: *моргуха, брехуха, цокотуха, реготуха, хитруха, пустуха...*

б) на означення деяких хвороб: *гнітуха, задуха, золотуха...*

в) в таких слонах, як: *свекруха, лисуха, макуха, сивуха, варенуха, посміттюха, братуха...*

Наголос мають завсіди на **-у́ха**.

94. **-ха** – див. **-аха**.

95. **-це** на означення здрібнілости при іменниках ніякого роду – порівн. **-ець:** *віко́нце, віде́рце, колісце́, бари́льце, деревце́, сальце́, зере́нце, долітце́, де́нце...*

96. **-цтво** – див. **-ство**.

97. **-чак** – див. **-ак**.

98. **-чик** – див. **-ик**.

99. **-чина** – див. **-ина**.

100. **-чко** – див. **-ко**.

101. **-чук** – див. **-ук**.

102. **-щина** – див. **-ина**.

103. **-юга, -уга, -ига** – на означення згрубілости (часто зневажливо): *катюга, злодюга, волоцюга, хапуга, невдалюга, хлопцюга, ціпуга, п'я́нюга, козарлюга, товпи́га, стерви́га...*

Наголос на **-у́га** (але *піщуга́*).

104. **-юк** – див. **-ук**.

105. **-юка** на означення згрубілости (часто зневажливо або й лайливо): *псюка, багнюка, каменюка, шаблюка, бур'янюка, скаженюка...* (порівн. **-ака**). Наголос на **-ю́ка**.

106. **-юра** – див. **-ура**.

107. **-я** – це дуже поширений наросток з колишнього **-ьє** найбільше на означення збірних тям (тим то й множини такі іменники звичайно не мають, хіба тільки коли набувають більш предметного значіння):

а) *зі́лля, кло́ччя, підборі́ддя, роздорі́жжя, безгрі́шшя, прила́ддя, обі́ддя, палі́ччя, лома́ччя, залізя́ччя, гадю́ччя, насі́ння, бага́ття, смі́ття, ганчі́р'я, подві́р'я, ду́б'я, безголо́в'я,* здоро́в'я і багато інших.

б) *пита́ння, перекона́ння, значі́ння, відро́дження, прокля́ття, вражі́ння, пово́дження, життя́...* (дієслівні).

в) *гарбузи́ння...* – див. **-иння**.

г) (медичні новотвори): *окі́стя, очере́в'я, ослі́ззя...*

108. -**ява** – див. -**ота**.

109. -**яга** – на означення головним чином згрубілости при іменникових пнях (див. **-ака, -юка, -юга**): *хвостяга, парняга, паняга, блудяга, добряга...* Наголос на **-я́га**.

110. -**яй** – див. -**ай**.

111. -**ян** – див. -**ан**.

112. -**ян**(**ин**) – див. -**ин**.

113. -**янка –** див. -**ка**.

114. -**я**(**т**), -**а**(**т**) – наросток рівнозначний з -**еня**(**т**), часто вони й уживаються рівнобіжно: гуся *(гусяти...) – гусеня (гусеняти...), котя (котяти...) – котеня (котеняти...), вутя, кача, старча, курча, коліща, горща, молодя, бідня, хлопча, рукавчата...*

Наголос на -**я** – див. § 35.

115. -**ятина** – див. -**ина**.

116. -**яха** – див. -**аха**.

Наростки прикметникові.

Значіння їх і вживання § 100.

1. (**-ий, -ій, -їй**) – це не наросток, а родове, відмінкове й числове закінчення прикметників (див. § 51), але воно, зм'якшуючи кінцевий приголосний, може деякі іменники обертати на прикметники: *чоловік – чоловічий, князь – княжий, овечий, собачий, піший, дужий, орлій, безкраїй...* див. іще **-ичий, -чий**.

2. **-авий, -явий** – а) при прикметникових пнях указує на м е н ш и й ступінь або ч а с т и н н і с т ь значення основного прикметника: *бі́лий* (цілком, напр., сніг) – *біля́вий* (почасти білий, напр., із білим волоссям), *чорня́вий, золота́вий, жовта́вий* (і *жовтя́вий*), *кругля́вий, мокря́вий, молодя́вий, довга́вий, щупля́вий...* Наголос звичайно на **-а́вий**. Порівн. іще **-астий, -атий**.

б) при іменникових пнях обертає іменники в прикметники (порівн. **-астий, -атий, -ний**): *дупло – дупла́вий, жи́лавий, крива́вий, коро́стявий* (і *коро́ставий*), *кістля́вий, коща́вий, зо́рявий, діря́вий, кучеря́вий, во́дявий...*

3. -**альний, -яльний** – крім чужомовних слів, як *ідеальний, реальний, соціяльний...,* з цими наростками подекуди трапляються прикметники й із українськими пнями: *кова́льний, ві́яльний, ді́яльний, відповіда́льний, порівня́льний...* (див. іще **-чий**).

4. -**аний** – див. -**яний**.

5. **-арний, -ярний** (-**ар** – тут наросток чужомовний): *елементарний, гуманітарний, популярний, вульґарний.* Наголос на -**ар**-, див. іще **-ний**.

6. -**астий, -ястий** – дещо схожий значінням і обсягом уживання із **-авий** та **-атий,** але з нахилом скріпляти прикметникове значіння: *довга́стий* (і *довго́вастий), зелена́стий, дебела́стий, біла́стий, кругля́стий, золота́стий, попела́стий* (і *попеля́стий*), *гілля́стий, гранча́стий, кінча́стий, голова́стий, гребеня́стий, драбиня́стий, двійча́стий...*

У тих самих словах наростки **-астий, -авий, -атий** часто чергуються (іноді ще й з додатковими перед ними наростками). Сильніше значіння наростка **-астий** супроти -**авий** та **-атий** помітне, напр., у таких словах: *горбатий* (з одним горбом) і *горбастий* (з горбами), *дуплавий, дуплинавий* (з дуплом) і *дупластий, дуплинастий* (з дуплами).

7. **-атий** – а) схожий до **-астий**, але вживається майже тільки при іменникових пнях: *борода́тий, рога́тий, пика́тий, зуба́тий, крила́тий, черева́тий, ока́тий, волоха́тий, горба́тий...*

б) на означення подібности: *сорока́тий, стрільча́тий, стовба́тий* (і *стовбо́ватий*), *довго́ватий.*

8. -**ачий, -ащий** – див. -**учий**.

9. -**евий, -ева, -євий, -єва** – див. -**овий**.

10. **-езний, -елезний, -енезний, -енний, -ецький, -елецький** – на означення найбільшої згрубілости прикмети: *величезний, довжезний, довжелезний, довгенний,* здоровенний, *страшенний, здоровецький, довгелецький...*

Наголос на **-ез-, -енн-, -ець-**.

11. **-енький** – див. -**еньк-** в іменникових наростках.

12. **-есенький** – на означення вищого ступення пестливости та здрібнілости, ніж при **-енький**: *білесенький, величесенький, чистесенький, самесенький, отакесенький...* Наголос на **-е́сенький**. Порівн. **-ісінький**.

13. **-ечий** – див. -**чий**.

14. **-екий** – див. -**еньк-** в іменникових наростках.

15. **-ивий, -ливий** – досить поширений наросток, особливо **-ливий** при дієслівних пнях на означення внутрішньої прикмети, надто здатности, нахилу: *заду́мливий, правди́вий, плакси́вий, покі́рливий, байду́жливий, бунтівли́вий, балакли́вий, злі́сливий, злобли́вий, зрадли́вий, вертли́вий, замі́тливий, в'ї́дливий, ущи́пливий, підле́сливий, дрімли́вий, хворобли́вий, журли́вий, тужли́вий, жахли́вий, втихоми́рливий, насти́рливий, жалли́вий...* Часто змагається з -**ний**, іноді з **-кий, -учий** тощо, порівн.: *чарівний – чарівливий, злісний – злісливий (злий), верткий – вертливий, балакучий – балакливий* тощо.

16. **-ин, -їн** – на творення присвійних прикметників від особових іменників жіночого й чоловічого роду на **-а, -я**: *тітка – тітчин, няня – нянин, Мар'їн, рибалчин, Миколин, молодицин,* див. іще **-ів**.

17. **-иний, -їний, -инячий, -ячий, -очий, -ичий** – на творення прикметників, що показують приналежність, відношення або походження речі (майже виключно від назов тварин, зрідка й людей та речей, порівн. **-ин, -ів** від назов людей): *горобиний, козиний, орлиний, дрохвиний, качиний, солов'їний...* (наголос на **-и́ний**), *гороби́нячий, гороб'я́чий, ко́зячий, ку́рячий, коро́в'ячий, свиня́чий, ри́б'ячий, котя́чий, жа́б'ячий, інди́чий, лиси́чий, ба́б'ячий, хлоп'я́чий, дитя́чий, діво́чий, жіно́чий, ди́нячий, кавуня́чий...* (порівн. іще **-овий**).

18. **-истий, -їстий** – а) при іменникових та прикметникових пнях на означення високого ступеня прикмети або подібности до того, що значить пень (порівн. **-астий**): *барви́стий, крапли́стий, багни́стий, дощи́стий, голоси́стий, качани́стий, тіли́стий, бакаї́стий, батожи́стий, струни́стий, розло́жистий, ско́систий, дрібни́стий...*

б) при дієслівних пнях на означення прикмети – здатности до дії (у особи) або здатности викликати дію (у речей): *бадьори́стий, танцюри́стий, зади́ристий, уче́пистий, заго́нистий, запа́листий, поко́тистий, зсу́вистий...*

19. **-ичний, -ічний (-їчний)** – на означення відносних прикметників з чужомовних іменників: *аритметичний, музичний, академічний, кубічний, стоїчний...* (див. § 130).

20. **-ів, -їв** – на творення присвійних прикметників від особових іменників чоловічого роду: *батько – батьків, синів, братів, Семенів...,* рідше і від назов інших живих істот: *вужів, барбосів...* Іноді навіть від іменників чоловічого роду на -**а**: *Хомів* тощо. Див. § 53_2.

Цим наростком, між іншим, творяться жіночі українські прізвища від тих чоловічих, що кінчаються на приголосний або -**о**: чоловік *Чуб*, а жінка або дочка *Чубова. Коваль – Ковалева, Кугій – Кугієва* і т. ін., а так само іменники-прикметники: *братова́, синова́, гетьмано́ва...* з іншим наголосом супроти прикметників – порівн. *бра́това, си́нова, гетьма́нова...* Про наголос див. § $110_{3б}$.

21. **-ісінький** – на означення найвищого (без порівнювання) ступеня основного значіння прикметника: *білісінький* (геть чисто білий), *чистісінький, гарнісінький, здоровісінький..., однісінький* (один одним), *отакісінький, самісінький...* Не слід плутати з наростком **-есенький**.

Відміни наростка **-ісінький**, але з пестливим відтінком значіння **-юсінький, -юній, -ісічкий, -юсій**: *тонюсінький, манюній, манісічкий, білюсій...*

22. **-іший** – див. -**щий**.

23. **-їн** – див. **-ин**.

24. **-їний** – див. -**иний**.

25. **-їстий** – див. **-истий**.

26. **-їчний** – див. **-ичний**.

27. -**кий** (-**окий**) – дуже поширений наросток при інших наростках (-**ський, -енький**...), але й сам буває при деяких пнях:

а) при іменникових пнях: *соло́дкий, швидки́й, струнки́й, шорстки́й, боязки́й, пухки́й...,* де подекуди він уже не відчувається як наросток, надто в **-окий**: *широкий, глибокий, високий...*

б) при дієслівних пнях на означення нахилів до чогось або здатности: *верткий, говіркий, грузький, держкий, заміткий, в'язкий, палкий, гнучкий, хиткий, терпкий, липкий, шумкий...* Наголос на -**кий**. Порівн. іще **-ивий, -ущий** *(непам'яткий – непам'ятливий – непам'ятущий*).

28. **-ливий** – див. **-ивий**.

29. -**лий** – а) на означення прикметниковости при іменникових і інших пнях: *круглий, підлий, щуплий, брезклий...*

б) при дієслівних пнях (від неперехідних дієслів) на означення прикмети як наслідку дії: *потухлий, стиглий, запустілий, змарнілий...* (дуже поширений – див. § 88_2).

30. -**мий** – див. § 89.

31. **-ний, -ній** – найширше вживаний наросток при різних пнях і з різноманітним значінням:

а) при іменникових пнях на означення матеріялу, далі відношення, ґатунку, властивости (але в меншій мірі, як **-астий, -истий**): *молочний, пшеничний, залізний, камінний, мідний, розумний, бездоганний, срібний, житній, оксамитний, будівельний, народній, барвний...* (отже наближається значінням, а іноді й спадається з **-овий, -яний**).

Від деяких із таких прикметників відокремлюється категорія "багатий на щось", звичайно з переходом наголосу на -**ний**:

ри́бний (*ловець*)	– *рибна́* (*річка*)
хлі́бний (*квас*)	– *хлібни́й* (*край*)
(*лісови́й*)	– *лісни́й* (*край*)
(*снігови́й*)	– *сніжна́* (*зима*)
(*медо́вий*)	– *медни́й* (*рік*)
(*людо́вий*)	– *людни́й* (*базар*)
(*горови́й* і *гі́рний*)	– *гірна́* (*країна*)
(хмарови́й і *хма́рний)*	– *хмарни́й (день)*
	– *звірни́й* (*ліс*)

Зокрема -**ний** часто буває в словах чужомовного походження, при тім іноді з чужомовними перед ним наростками **-ив-, -атив-** тощо: *активний, оперативний, ілюстративний...*

б) при дієслівних пнях на означення прикметників, іноді близьких значінням до загублених дієприкметників переємних теперішнього часу, а почасти й минулого: *прохідни́й, наступни́й, доступни́й, пожи́вни́й, прида́тний, чутни́й, непохи́тний, незабу́тній, насту́пний, непробу́дний...* і т. ін. – див. § 89_3 дрібн. шрифт.

в) при прислівникових пнях часто з **ш** перед -**ній**: *горі́шній, долі́шній, коли́шній, тепе́рішній, туте́шній, дома́шній, справде́шній...* – див. § 54.

г) в дієприкметниках переємних минулого часу: *да́ний, ка́раний, улю́блений, засво́єний...* – див. § 89.

32. **-ничий** – див. -**чий**.

33. **-ова** – див. -**ів**.

34. **-овий (-йовий), -евий (-євий)** – досить поширений наросток на означення відносних прикметників, отже тільки при іменникових пнях:

а) на питания "з чого?", "який?", рідко "чий?": *дубо́вий, соболе́вий, їжако́вий, воло́вий, вербо́вий, паперо́вий, ли́совий, орло́вий, лойови́й, смуше́вий, груше́вий, бає́вий, крице́вий, овоче́вий* (порівн. **-иний, -ячий, -яний**).

б) на питання "який?" "до чого відносний?" (прикметники відношення): *науко́вий, службо́вий, рокови́й, шляхови́й, верствови́й, загадко́вий, випадко́вий, степови́й, дощови́й, багаже́вий...*

Взагалі наросток **-овий** у значінні і а) і б) часто чергується з іншими прикметниковими наростками, зокрема з **-ний**, при тім часто й значіння слова зміняється з зміною наростка, але не так, щоб можна було визначити відмінність **-овий** супроти інших, напр.: *розумо́вий* (прикметник відносний) – *розу́мний* (інше значіння, між іншим, з ступенюванням – *розумніший...*), *вагови́й – ва́жний,* але в *рокови́й – рі́чний, оксамитовий – оксамитний...* вже немає такої відмінности.

35. **-овитий** – а) при іменникових пнях на означення чималого ступеня прикметниковости (без порівнювання): *грошови́тий, дощови́тий, сумови́тий, горови́тий, таланови́тий, несамови́тий...* (порівн. **-истий**).

б) при прикметникових пнях та дієслівних на означення нахилу: *хворовитий, гордовитий, слабовитий, тямовитий...* (близький значінням до **-уватий**).

Наголос завсіди на **-и́тий**.

36. **-очий** – див. **-чий**.

37. **-ський** (**-цький, -зький**) – дуже поширений наросток головним чином при іменникових пнях на означення відношення, походження, приналежности (дуже загально супроти **-ин, -ів**): *людський, братський, братерський, азіятський, кінський, морський, жіноцький, молодецький, читацький, німецький, запорізький, мистецький, наський, свійський...*, часто з попередніми присвійними наростками **-ин, -ів**: *материнський, батьківський, Коцюбинський...,* а також **-ан, -ян** (з **-анин, -янин**): *таращанський, смілянський, хуторянський...*

Про **-цький, -зький** – див. §21.

Взагалі **-ський** показує відношення загально і абстрактно, і не слід плутати його з **-ний, -овий, -ів** тощо, напр.: *людський* (порівн. *людовий, людний*), *Шевченківський* (порівн. *Шевченків*), *кінський* (порівн. *кінний, конячий*), *господарський* (порівн. *господарів, господарчий,* господарчий).

38. -**тий** – у переємних дієприкметниках (див. § 89).

39. **-уватий, -юватий** – а) при іменникових пнях на означення властивости (у невеликій мірі), подібности, нахилу: *піскуватий, бур'януватий, дуплуватий, свинуватий, глеюватий, калікуватий, ликуватий, ямкуватий, злодійкуватий, забу́дькуватий...*

Наголос майже завсіди на **-ува́тий.**

б) при прикметникових пнях на означення зменшення прикмети, що її показує пень прикметника: *зеленува́тий* (і *зеленкува́тий*), *дебелуватий, круглуватий, дурнуватий, приду́ркуватий, підста́ркуватий, пришеле́пуватий...*

З інших наростків до **-уватий** найближче стоїть **-овитий,** далі **-истий, -авий** тощо:

дощовий (сіряк) – *дощистий – дощовитий – дощуватий, круглий – кругластий – круглявий – круглуватий* і т. ін.

40. **-учий, -ючий, -ачий, -ячий, -ущий, -ющий, -ащий, -ящий** – як сказано в § 88, з походження дієприкметникові наростки, але вони тепер бувають не тільки при дієслівних пнях й прикметникових на означення згрубілости прикмети: не тільки *ревучий, гомонючий, лежачий, незрячий, загребущий, зцілющий, пропащий, трудящий...,* а й *добрячий, важнющий, злючий, злющий, жирнючий, багатющий, ситячий, скупучий...*, де ці наростки наближаються значінням своїм до **-езний** тощо.

41. **-цький** – див. **-ський**.

42. **-чий** (**-ечий, -очий, -ничий**) – на означення відносних прикметників, найчастіше від назов живих істот на **-ець, -ник** тощо: *виборчий, творчий, законодавчий, вірчий, споживчий, господарчий, молодечий, старечий, дівочий, жіночий, співочий, вартівничий, будівничий...* (порівн. **-ський, -ний**). Наголос перед **-чий**.

43. **-ший, -іший, -чий, -щий** – у вищих ступенях прикметників: *старший, старіший, ближчий, кращий...* – див. § 56.

44. **-юсінький** – див. -**ісінький**.

45. **-ющий** – див. -**учий**.

46. -**явий** – див. -**авий**.

47. -**яльний** – див. -**альний**.

48. **-яний, -аний** – на означення відношення буває в відносних прикметниках при іменникових пнях ("з чого?" "який?" – порівн. **-овий, -ний**): *вовна – вовня́ний, борошня́ний, греча́ний, горілча́ний, соло'м'я́ний, пшоня́ний, мідя́ний, капустя́ний, очере́тяний, цибу́ляний, шкуратя́ний, весняни́й..., папір'яний...* Порівн.: *папір'я́ний* і *папero̍вий, цибуля́ний* і *цибу́льний...*

49. -**ярний** – див. -**арний**.

50. -**ястий** – див. -**астий**.

51. -**ячий** – див. -**иний** і -**учий**.

52. -**ящий** – див. -**учий**.

Наростки дієслівні

Значіння і їх вживання § 101.

Наростки в дієсловах дещо інак беруть участь супроти наростків в іменах головним чином через те, що в дієсловах не один пень, як в іменниках, а два: пень дієйменниковий і пень теперішнього часу (напр., *бр-а-ти* з наростком **а** і *бер-у* без наростка).

Тут ми обминемо ті колишні наростки, що вже тепер не виступають як наростки, хоч і полишивши в дієсловах слід тим, що в них замінюються приголосні, мапр.: *мазати – мажу, купити – куплю* тощо (про ці зміни див. §§ 20, 25).

1. **-а-, -я-** а) в дієсловах, утворених від іменників: *сідла́ти* (*сідлаю...*), *вінча́ти, вече́ряти, ка́шляти...*

б) в дієсловах неперехідних від прикметників 2. ступеня: *більший – бі́льшати* (*більшаю...*), *кращати, дужчати, рідшати, вищати, тоншати, гіршати, густішати, білішати, зеленішати, тупішати...* Наголос перед наростком.

Це ніби дієслова вищого ступеня (на подобу прикметників), і не слід їх плутати з дієсловами на **-іти**, як от *синіти – синішати, зеленіти – зеленішати...,* бо *синішати, зеленішати.,* значать "робитися все синішим, зеленішим" і т. ін.

в) від деяких протяжних форм "зворотні повстають наростком -**а**-: *летіти – літати (літаю...), сидіти – сідати, лишити – лишати, котити – качати, ставити – ставляти, тягти – тягати, (прикрасити) – прикрашати, (попасти) – попасати, (дати) – давати, (умити) – умивати...* (між голосними вставний **в**).

2. **-и-, -ї-** – а) у дієсловах від іменників: *збо́чити (збочу...), жлукти́ти, наперчи́ти, плу́жити, сніжи́ти, калі́чити, гної́ти, пособа́читисч, гайдама́чити...* Іноді ще з іншими наростками перед -**и**-: *плуга́нитися, стовби́чити, замасльо́нити, згорбу́литися, конюха́рити, чухма́ритися, учепі́ритися* (останні два з дієслівних пнів)...

Іноді рівнобіжни з -**и**- й -**ува**-: *гайдама́чити* і *гайдамакува́ти.*

б) в дієсловах від прикметників: *білий – білити, гіркий – гірчити, менший – зменшити, поліпшити...* (перехідні дієслова).

3. -**і**- – а) у дієсловах неперехідних від прикметників: *біліти (білію...), зелені́ти, багаті́ти, хворі́ти, лисі́ти, кучеря́віти, си́віти...* (порівн. -**и**- б).

б) у дієсловах від іменників: *уміти (умію...), розуміти, муркотіти...*

4. -**ну** (-**н**-), -**ону**- (-**он**-) – а) наросток -**ну**- в дієйменникових основах та -**н**- в основах теперішнього часу вживається в дієсловах від прикметників на означення початку переходу одного стану в другий: *глухий – глухнути (глухну, глухнеш...), бліднути, гуснути, киснути...* Таким чином від прикметників повстають дієслова з різними наростками: *густий – гуснути – густіти – густішати.*

Про рівнобіжні дієслова з -**ну**- і без нього *(тягти – тягнути...)* див. § 78.

б) у дієсловах на означення раптової (доконаної) дії: *кидати – кинути (кину, кинеш...), капати – капнути, усміхатися – усміхнутися, махати – махнути...*

в) в дієсловах від вигукових слів на означення раптової (доконаної) дії: *охнути (охну, охнеш...), гепнути, шелеснути, шубовснути, тарахнути, ляснути...,* іноді ще з наростком -**к**-: *ойкнути, бевкнути, дзенькнути...*

г) відміною наростка -**ну**- є наросток -**ону**- на означення згрубілости дії: *стуконути (стукону, стуконеш...), грюконути, сіпонути, махонути, рвонути, гуконути, плигонути...* (порівн. у прикметниках -**езний**...). Наголос на -**ону́**- (*-оне́ш, -оне́...*).

5. **-ува-, -юва-** (**-у-, -ю-**) – дуже поширений в українських дієсловах наросток з різним значінням:

а) в дієсловах недоконаних від іменникових і прикметникових пнів: *дарувати (дарую...), порядкувати, мурувати, горювати...*, часто, між іншим, на означення того, хто що робить або чим він є, в якому стані перебуває: *учителювати, писарювати, гостювати, хазяйнувати, господарювати, голодувати, секретарювати, професорувати, козакувати, дівувати, парубкувати, вдовувати, кравцювати, чабанувати, гайдамакувати, марнувати, пильнувати, слабувати, радуватися...*, отже іноді ніби рівнобіжне з -**и**-: господарювати і *господарити, гайдамакувати* і *гайдамачити* тощо. Звичайно всі ці дієслова від іменників мають дуже відмінне значіння супроти дієслів основних того ж кореня, напр., *учити* далеко не те, що *учителювати* (– "бути в учителях, за вчителя"), *косити* не те, що *косарювати* ("бути в косарях, за косаря") і т. ін.

б) чималу вагу має цей наросток при творенні наворотних форм дієслів із протяжних: *вихваляти – вихвалювати..., мордувати – замордовувати, горювати – загорьовувати...*, де, як бачимо, він буває і в подвоєній формі – див. § 85.

в) у дієсловах чужомовного походження: *адресувати, ілюструвати, ігнорувати, класифікувати, перлюструвати, опонувати, ратифікувати, продукувати, редагувати, телефонувати, диферувати, коментувати, нормувати...*

Усі наведені дієслівні наростки органічно зв'язані з творенням дієслівних форм як доконаности супроти недоконаности, наворотности супроти протяжности. Але крім них є ще декілька дієслівних наростків, що мають уже інше значіння в дієсловах та й бувають вони звичайно при вгорі наведених наростках. Це такі додаткові наростки:

6. -**к**- – в дієсловах від різних вигукових слів (звичайно за ним іде ще наросток -**а**- або -**ну**- – порівн. 4 б): *гавкати, охкати, цвірінькати, мекати, тьохкати, гейкати, гавкнути, ойкнути...,* а далі й такі, як *викати, тикати* (казати "ви", "ти"), *здоровкатися, панькатися* тощо.

Наголос перед **-кати, -кнути**.

7. -**от**- – з наростками **-а-** або **-і-** за ним (-**ота-, -оті**-) цей наросток уживається на означення ритмічности, повторности дії (отже, тільки при певних дієсловах, а надто часто від вигукових слів): *стукотати – стукотіти, брязкотати –брязкотіти...* порівн. § 72.

8. **-оньки, -еньки, -очки, -унечки, -усеньки, -усі, -ці, -ки** – у пестливих словах головним чином дитячої мови. Вони вживаються в дієйменниках та зрідка ще в формах наказового способу: *їстоньки, люленьки, спаточки, спатусі, їстки, купці..., спатуняй* тощо...

ПРИ́РОСТКИ.

Значіння і їх вживання § 102.

Хоч приростків у нашій мові й далеко менше, як наростків, та зате вони дуже різноманітні щодо значіння і обсягу вживання і визначити це часто бував ще важче, ніж у наростків.

Взагалі приростки конкретизують, спеціялізують, часто обмежують і звужують основне значіння слів, надто ж дієслів.

Подаючи далі реєстр (теж як і наростки в абетковому порядку) продуктивних приростків української мови, долучаємо до них і -**не**-, що в словотворі має власне те саме значіння, як і наростки.

1. **без-, безо-** – здебільшого разом із наростками витворює з різних пнів нові слова заперечного супроти пня змісту: *безла́ддя, безо́дня, безгрі́шшя, бе́зматень, безкра́їй, безмо́вний, бе́змаль, бе́зліч...*

Іноді **без-** уживається поруч **не**-, іноді ж на означення відмінного слова супроти слова з **не**-, але **без**- заперечує дещо енергійніше й наочніше, ніж **не**-, порівн.:

безпу́тній – непу́тній	*бе́злад – не́лад*
безра́дісний – нера́дісний	*безвира́зний* (Л. Україн.) – *невира́зний*
безупи́нний – невпи́нний	
безуга́вний – невга́вний	*безтала́ння – нетала́н*
безпотрі́бний – непотрібний	*безо́щадний – неоща́дний*
безкрити́чний – некритичний	*безприхи́льний – неприхи́льний*
безсме́ртний – несме́ртний	*безро́зумний – нерозу́мний*
безнаста́нний – ненаста́нний	*безнаді́йний – ненаді́йний* і т. ін.

У дієсловах **без**- трапляється тільки тоді, коли вони вивідні з таких слів, де вже є **без**-: *безсилля – безси́літи, безче́стити, безлю́дніти...*, і такі дієслова звичайно не приймають іще приростка **о**-, а хібащо **з**-: *збезче́стити, збезли́стіти, збезземе́лити, збезно́жити, збезлю́дити...* (тільки зрідка *обеззубіти, обеззброїти).* (Див. іще **не-, ви-**).

2. **-в, у-** (про міну **в-у-уві** див. § 15) – крім широкого вжитку в дієсловах і інших категоріях слів (*внести, внесок, вмити, вранішній, впоперек...*), приросток **-у,** (**в-**) з прикметникових пнів творить дієслова перехідні з значінням "робити, зробити чим": *унаочнити, узагальнити, ущасливити, унещасливити, усуспільнювати, уворужувати, ударемнити, уміжнароднити.* (Див. іще **з-, о-**).

3. **ви**- – дуже поширений приросток при дієсловах і віддієслівних іменниках на означення руху з середини, закінчення дії, множности її тощо: *ви́летіти, видава́ти, ви́будува́ти, ви́грати, вибива́ти, ви́гинути, ви́бранець, видаве́ць...* Рідко при іменникових пнях: *ви́долинок.*

Як і завсіди, синонімічні слова з наростками **ви**- та іншими найкраще розрізняти, себто усвідомляти їх різнозначність, через ті характерні слова, що легко й природно сполучаються з ними, напр., відтінок доконаної, закінченої множної дії в *вигинути* супроти *погинути* легко дається пізнати з словосполучень "вигинули до ноги", але "погинули всі".

Багато важать тут і такі моменти, як те, в однині чи тільки в множині, чи і в однині і в множині вживається слово і т. ін.

4. **від-, од-, віді-, оді-** – головним чином придієслівний приросток на означення віддалення руху, а потім чинности назад, закінчення її тощо: *відхилити, віді́йти, віддячити, відсердитися, відхотітися, відспівати, відібра́ти, ві́дгомін, відра́за...*

5. **до-, ді-** – при дієслівних пнях на означення різних відтінків наближення до чогось, докінчення дії тощо: *дійти, доробити, доко́титися, ді́знатися, добити...*, а так само і в віддієслівних іменниках як *добу́ток, дога́на, до́плив, недо́гризок...*, при тім із **не**- перед **до**- і в іменникових пнях: *недо́люд, недо́ляшок, недо́вірок,* а в прикметниках із прислівникових сполучень: *дові́чний* (із "до віку"), *дозе́мний, дооб́ідній, дола́дній, доконе́чний...*

6. **з-, зо-, із-, ізі-, ізо-, с-, іс-, зу-, су-, со-** – це більш-менш поперeплутувані форми колись кількох різних приростків (**с-, із-, въз-, су-**). Деякі з них в сьогочасній мові вживаються в обмеженому колі слів і вже мало відчуваються як приростки, інші ж уживаються рівнобіжно без відмінности значіння.

а) приросток **з-, зо-, із-, ізі-, ізо-, с-, іс-** значінням своїм усе той самий, тільки з фонетичних причин різний формою (див. про це у § 15 і 118), вживається найбільше при дієслівних пнях, на означення різних і почасти супротилежних відтінків руху або наслідків

його: *збити* (з чого), *зійти* (з чого і на що), *зменшити, ізігнутися, списати, згористий, спадистий, зошит, іспит...*, при тім **зо**- іноді чергується з **з**- *(зошит* і *зшиток),* іноді з **зі**- (*зобгати – зібгати, зотліти – зітліти* тощо), іноді з **зу**- (*зостріти – зустріти*), іноді залишається постійно (*зовсім, зозла*).

Разам із **не- з-** часто вживається на означення "лишити кого, чого", "позбавитися чого": *знеохотити(ся), знепритомніти, знечулити, знеславити, зневіритися, зневолити, знедолити...* (див. іще **в-, без-, о-**).

б) приросток **су**- вживається в певному більш-менш обмеженому колі слів головним чином з дієслівними пнями і найбільше визначає скупчення, себто рух докупи або стан близькости: *сусід, суверток, сукрайок, сувій, супрягач, суспільство, суспіль, суцільний, сузір'я, сукупний, суміжний, супротивний, суперечний, всуміш, сутінь, супокійний, сутужний* тощо. Його відміна **зу**- рідше трапляється: *зустріти, зустріч, зумисне, зупинка, зупиняти,* при тім іноді **зу**- чергується з **с**-: *зупинити – спинити.*

в) у декількох словах зберігся і вже майже не відчувається як приросток **со**-: *собор, сотворіння, согрішити* (запозичання з старослов'янської мови), союз (є і в народній мові з вузьким значінням).

У таких, як *совість, смерть, сметана* тощо **со-**, **с-**, звичайно, вже зовсім не відчуваються як приростки.

7. **за**- – дуже поширений приросток найбільше при дієслівних пнях із різним значінням і відтінками залежно від основи слова; найважніші значіння і вживання такі:

а) в дієсловах на означення початку дії: забалакати (= почати балакати), *запрацювати, забіліти, заспівати, застукотіти, закричати, завзятися...*

б) в дієсловах на означення завершення дії, переможности її, докінчення: *забалакати* (кого), *забілити, замазати, задавити, забити...*, також такі, як *заїхати* (за що, куди, звідкіля), *забігти* (куди), *зайти* (звідкіля) і т. ін..., також *заклик, запит...*

в) в дієсловах із значінням праці на означення заробітку: *запрацював* (скільки), *загорювати, закосарювати, зашевцювати, завчителювати* (себто "заробити на вчительстві")...

г) у вивідних словах із словосполучень (себто з таких, де **за** прийменник): *за горою – загірний, заболотний, запорізький, задвірок, заздоровний...,* а також у прислівниках як *завчасу, зарання, загодя, завдяки, завбільшки, завширшки, завтовшки..., задосить* (= цілком досить), *замало...* і зрідка в інших: *закуток, зазубень...*

Іноді приросток **за**- зовсім наближається значінням до інших, напр., *заждати – підождати – пождати, задумати – надумати.*

8. **із**- – див. **з**-.

9. **між-, межи-** – на означення проміжности чи спільности в іменниках та прикметниках: *межигір'я, межисітка, міжнародній, міжпартійний* тощо.

10. **на**- – досить поширений приросток при різних пнях:

а) в дієсловах найчастіше на означення повноти, рясноти, достатности дії (при таких дієсловах із **на**- часто й бувають додатки "багато", "досить", "дуже"...): *наробити, набрати, набирати, набігатися..,* також конкретизації дії чи явища: *назвати, настати, намовити, накричати, напасти, надавати...*, разом із чим іноді повстають дієслова з зовсім новим значінням: *лежати – належати* (що кому), *найти, настоювати* тощо; а від дієслів і іменники: *нахил, нажива, налигач...* та інші частини: *накотистий, навперейми, насхиль, нарізно, наохляп...*

б) зрідка і в іменниках тощо при недієслівних пнях: *настільник, надвір'я, насамперед, наголос, намордень, напічний.*

Іноді чергується з іншими приростками як близько-чи рівнозначний: *намовити – підмовити, направити – поправити.*

11. **над-, наді-** – а) в дієсловах на означення частинности дії: *надбирати, надібрати надгризти...,* повільности: *надійти, надходити, надбігати, надменшити, над'їздити...* (при таких дієсловах звичайні додатки "трохи", "потроху", "дещо")

б) в іменниках та прикметниках із прийменникових виразів на означення відношення "вище", "більше": *надзе́мний, надзі́рний, надхма́рний, надмі́рний, надприро́дний, надлю́дський, надлюди́на, надзвича́йний...*, а також місця: *наддністрянський, наддніпрянський, Наддніпрянщина, надбережжя...*

в) у прислівниках з відтінком зменшення основного значіння: *на́двечір, на́дзелень, на́дголодь, на́дпізь* (порівн. **об-**).

12. **най-** – на означення найвищого ступеня прикметників: *найвищий...* (див. § 56).

13. **напів-** – див. **пів-**.

14. **не-** – на означення заперечних тям: *негарний* (= поганий), *небагатий* (= бідний), *незвичайний, невдаха...* (див. **без-, з-** та § 92).

15. **о-, об-, обі-, обо-** – хоч в основі це різностаті того самого приростка, та все ж подекуди окремі з них обмежені вживанням не тільки з фонетичних причин (перед голосними, групами приголосних), а й через причини спеціялізації значінь; найчастіше вживається цей приросток і найскладніше його вживання в дієсловах:

а) на означення всебічности, повноти дії: *обки́дати, оплакати, обігріти, обсихати...*

Щодо **о-** і **об-** в дієсловах і віддієслівних словах, то до деякої міри вони вживаються як рівнобіжні (рівнозначні), напр., *обсмикати* і *осмикати, обдурити* і *одурити, обсипатися* і *осипатися, обзнайомити* і *ознайомити...,* але взагалі приросток **об-** надає матеріяльнішого, конкретнішого значіння, ніж **о-**, і тому часто дієслова первісного (і звичайно матеріяльного) значіння з **об-** стаються з **о-** дієсловами іншого значіння, звичайно переносного і абстрактнішого, напр.:

обвернутися (плащем)	– *обернутися* (вовком)
оббирати (ягоди)	– *обирати* (на голову)
обкинути (болотом)	– *окинути* (оком)
обчищатися (від бруду)	– *очищатися (регабілітуватися)*
обписати (з усіх боків)	– *описати* (подію)
обнова	– *оновлення*
обгидити	– *огидити, огида*
обновити	– *оповити*
обпоганитися	– *опоганитися*
обпаскудити	– *опаскудити*
обзначити	– *означити* і т. ін.,

а іноді такі дієслова з **о-** зовсім відмінні значінням супроти слів з **об-**, або й взагалі, маючи тільки абстрактніше значіння, вживаються лише з **о-**, напр.:

обставляти (чим)	– *оставляти* (= залишати)
обпинатися (хусткою)	– *опинатися* (= не бажати)
обшукувати (= потрусити)	– *ошукувати* (= дурити)

оберігати, одержувати, оповістити, оголосити тощо.

Звичайно, бувають дієслова й тільки з приростком **об-**, напр.: *обстріляти, обкласти* (або *обікласти)* тощо.

б) у дієсловах з іменних пнів на означення "стати чим" тільки **о-**: *овдовіти, осиротіти, остовпіти, одужати, ожити, одубіти, окривіти, опанувати...* (хоч і *обляшитися*), а також у таких, як *оженитися, одружитися, осідлати, остогидіти, окотитися* тощо.

в) в іменниках тощо: *о́бшир, осере́док, обов'язок, о́бмолодь* (іменник)*, о́бмаль, о́брідно, о́сторонь* (порівн. **над-**).

16. **па-** – в іменниках на означення меншого або несправжнього супроти того, що визначає пень: *па́бородки, па́синок, па́дчірка, па́кіл, па́росток, па́горок...,* також зрідка й у інших: *па́молодь, па́толоч.*

17. **пере-** – дуже поширений приросток в дієсловах та дієслівних пнях на означення різних відтінків головним чином доконечности й інтенсивности дії (показує на дію "впоперек чого", порів. **роз-**): а) *переноси́ти, перетяга́ти, перева́жити, переробити,*

перечита́ти, перебала́кати... ("все", багато", порівн. **по-, попо-** § 86) б) *перебала́кати, перева́жити, перебреха́ти...* ("кого", "що");

в) *переписа́ти, переро́бити, перебудува́ти, перезначи́ти...* ("знав", "ще раз");

г) *переруба́ти, перері́зати, переділи́ти...* ("надвоє");

ґ) *переско́чити, перестрибну́ти, перевчи́тися, перегірчи́ти...* ("через що", "над міру");

д) *перехворі́ти, пересе́рдитися, перегусти́...* ("уже", "зовсім");

е) *перевікува́ти, перебу́ти, перезимува́ти...* ("увесь вік", "час", "зиму"...);

е) у віддієслівних іменниках: *переве́ртень, перева́га, перери́вач...*

18. **перед, передо-** (**пред**-) – як і **серед-, через-** бувають тільки при іменних пнях: *передра́нішній, передобі́дній, передві́чний, передсме́ртний, передмо́ва, передо́день, передо́всім, передпла́тник, середзе́мний, черезплі́чний...* Винятково **пред**-: *представни́к, представни́цтво, предві́чний.*

19. **пі-** – див. **по**-.

20. **пів-, полу-, напів-** – при іменних пнях: *піва́ркуш, півку́ля, півко́ло, півкварті́вка, півме́ртвий, півпа́рубок, піврі́ччя, напівприто́мний, напівпли́нний, напіввідчи́нений, полу́кіпок, полу́боток, полу́мисок, полу́скирта...* Із цих приростків **напів**- уживається у прикметниках, **полу**- переважно в іменниках; **пів** може бути й не приростком: "лежало пів аркуша паперу" (порівн. "лежав піваркуш").

21. **під-, піді-, підо-** – поширений приросток, надто в дієсловах, на означення багатьох відтінків руху (з основним значінням "знизу") і становища (залежного чи нижчого, меншого супроти значіння пня слова):

а) в дієсловах і інших словах дієслівного походження: *підлазити, піднести, підкоряти, підбивати, підганяти, підбігати, підлюбляти, підупадати, підбільшити, підохочувати, підвечерювати, підчепурити, підсобляти, підгодовувати, підпомагати...* (з такими додатковими словами, як "трохи", "часом", "іноді"), також *підхожий, пі́д’їдень* (комаха, що під’їдає корінь), *пі́дмурок, пі́дбігцем, підтюпцем...*

б) в іменах: *підпарубочий, піддівоча* (= підліток-дівчина), *підста́рший, підгі́р’я, підглу́хий, підста́ркуватий* тощо.

22. **після**- – рідкий приросток: *післясвятний, післявоєнний, післяплата.*

23 **по-, пі-** – найпоширеніший приросток в українській мові при різних пнях і з різноманітним значінням:

а) у дієсловах неперехідних із значінням "стати яким": *побіліти, позеленіти, покращати...*

б) у дієсловах на означення обмеження дії: *погодувати, походити, побавитися, посто́яти, поблискувати...* (з звичайними додатками "трохи", "якийсь час" тощо).

в) у дієсловах на означення доконаности дії чи стану: *повечоріти, піти, поїхати, поборотися, попливти, пограбувати, повести...* (порівн.: *глянути – поглянути, купити – покупити...*).

г) у дієсловах на означення розділовости дії – див. § 86.

ґ) в іменах із прийменникових сполучень: *побережний, повільний, поступневий, подимщина, поборозняк* (жук), *пого́ристий, подесе́нщина, подві́р’я...*, а також і в інших як *по́верх, побрати́м, полі́ття, по́голос по́малий, по́близький, по́легкий, по́короткий, поко́тистий, пого́рда, подія, похмілля...*

д) у невідміиних словах: *по́біч, по́пліч, по́котом, поде́куди, поде́який, подві́йно, потрійно, поперше, подруге, попід, понад, по́шепки, по́крадьки...*

24. **поза-, поміж-, понад-, попід-** тощо – зрідка у таких прикметниках, як *позавчора́шній, поза́торішній, позаві́чний, поміжлю́дний, понадхма́рний, попідзе́мний* (у Квітки ще *позанапра́сно*), але дуже поширені в дієсловах, де **по**- перед іншим яким приростком надає дієсловам особливого розділового значіння – див. § 86.

25. **полу**- – див. **пів**-.

26. **пра**- – при іменних пнях на означення великої давности: *пра́дід, пра́рід, пра́ліс, пра́старий, пра́пращур...*

27. **пре**- – в різних пнях, щонайбільше в прикметниках, на означення вищого ступеня основного значіння слова ("дуже"): *прега́рний, превеле́бний, пресла́вний, превся́кий, пречу́до, предозві́лля, предоку́чити...*

Замість **пере**- приросток **пре**- (як слов’янізм) уживається винятково в слові *прези́рство.*

28. **пред**- – див. **перед**-.

29. **при**- – досить поширений приросток при різних пнях:

а) в дієсловах на означення різних відтінків діяльности, направленої до чогось, когось (збоку або зверху), а також взагалі діяльности звуженої, помічної: *прибити, пришивати, привабити..., придушити, пригнічувати, приплïскувати, притиснути, пригоріти..., прибирати, прив’ялити, приплатити, привітати, припинити, пригадати, примеркати, припізнитися, прижити, приспати, приграва́ти...* (порівн. **з-, до-, по-, у-**).

б) в іменах або від відповідних дієслів або прийменникових словосполучень: *прихи́лище, при́казка, приса́дистий (присадкуватий), при́путень, при́хаток, при́мурок, при́горок, при́земок, призе́мкуватий, принагі́дний...*

30. **про**- (**прі**-) – доволі поширений приросток надто в дієсловах на означення різних відтінків результативної чинности чи становища (крізь щось, протягом певного часу, скільки тощо): *пробити, проколоти..., прожити, прохворі́ти, проси́діти, проголовувати, провчителювати..., прохарчувати* ("кого?" і "скільки коштів?"), *програти* ("який час?" і "скільки грошей?"), *прогайнувати..., прогнити, промо́вчати, прослати, просушити, прохолонути...* (порівн. **ви-, пере-, по-**).

Також і в віддієслівних словах: *протока, просвіта, про́стилка, про́діл, про́товпом* тощо, а зрідка і в іменних пнях: *про́весна, про́лісок, про́зелень, про́золоть, про́сивий (сивуватий).*

о переходить в **і** в приростку **про**- тільки в двох словах: *прі́звище, прі́рва.*

31. **проти-, супроти-** – зрідка вживаються при пнях відмінних слів: *противажити, противага, протиставити, протиставний, протилежний, протиріччя, супротилежний...*

32. **роз-, розі-** – досить поширений приросток майже виключно в дієслівних пнях і зокрема в дієсловах на означення щонайбільше повної, широкої (часто визвільної) чинности: *розмахати* (в різні боки), *роздарувати* (все), *розіспатися* (дуже), *розпитати* (добре, всіх), *розсобачитися, розвеселитися, розходи́тися...,* часто протилежно до значіння **з-, за-, по-** тощо: *розв’язати* (порівн. *зв’язати, зав’язати*), *розбити, розлити, розгородити, розіднити, розвінчати, розлюбити...* (проте в значінні заперечення основної чинности пня, як *розлюбити,* рідко).

Подекуди **роз**- надає зовсім нового значіння пневі: *розборонити* (тобто *розвести, роз’єднати).*

Основне значіння **роз**- залишається не тільки в віддієслівних іменах, а і в інших: *розгля́дач, розло́гий, ро́збовток, роздорі́жжя, розгі́лчастий (гіллястий)* тощо.

33. **серед**- – див. **перед**-.

34. **су**- – див. **з**-.

35. **супроти**- – див. **проти**-.

36. **у**- – див. **в**-.

37. **уз**- (**вз**-) – трапляється у кількох іменниках: *узбіччя, узлісся, узграниччя, узгір’я, узбережжя.* Див. іще **з**-.

38. **через**- – у кількох словах: *черезплічник, черезсіделень.*

СКЛАДНІ СЛОВА.

Вступні уваги § 103.

Складні слова в словотворі української мови, як уже при нагоді й сказано, не мають великого поширення, хоч усе ж такі слова трапляються, а з розвитком літературної мови чимраз більше з’являється й нових складних слів, звичайно, за зразками складних слів народньої мови.

Найбільше складних слів буває серед іменників, потім ідуть прикметники, дуже обмежені способи й обсяг складання в дієсловах та прислівниках.

Складні іменники § 104.

У складанні іменників із різних слів бачимо декілька способів:

1. Іменник + дієслівний пень на означення людей, тварин і речей. Сполучним голосним у таких складних словах буває звичайно **о**, рідше **е, є**, дієслівний же пень іноді приймає наросток:
вітрогон (людина), *вітрогін* (вентилятор), *макогін, хлібороб, книшохап, душогуб, віршомаз, ночовид, грошолюб, людожер, горлоріз, гречкосій, костогриз* (птиця), *макотрус* (час), *вітролом* (зламане вітром дерево), *водоспад, куроспів* (час), *лицемір, землетрус, літо́пис, краєвид, життє́пис, книгоноша, гріховода, повітромір, сновида, короїда* (комаха), *винотока* (пристрій видавлювати сік із винограду), *водотеча, дивовижа, кожом'яка, мечоноша, воєвода, коно́в'язь, коло́мазь, крово́тіч, водо́верть* (жін. р.), *сіножать*
книгозбірня, возоробня, дроворубня, круподерня, білозірка, макопійка, градобоїця, червоточина
кровопивець (і *кровопій*), *молотобієць, листоподавець, душогубець, домодержавець, м'ясожерець, мечоносець, мореплавець, круподерник, душогубник*
мискоробство, лиходійство, краєзнавство, водопійло...

Наголос, крім тільки таких як *коно́в'язь, коло́мазь...*, на дієслівній частині, як виняток штучні слова *літо́пис, право́пис, життє́пис* тощо (з дієслівним пнем *-пис*), *кошто́рис* (цей наголос, мабуть, із польської мови).

2. Прикметник (прислівник) + дієслівний пень:
сторчогляд, пішохід (тротуар), *суховій* (вітер), *сухостій* (дерево), *дармовис, животвір, первотвір, далекогляд* (телескоп), *скоробреха, рівновага*
пішоходець, голодранець, новобранець, скоробагатько, голочванько, всезнайко.

Наголос на дієслівній частині.

3. Наказове дієслово 2. особи однини + іменник (у назвах людей звичайно з відтінком іронії або й зневаги):
пали́вода, зайди́голова, дури́світ, зазна́йбіда, крути́хвіст, голи́борода, бори́вітер (птиця), *клюйдерево* (і *деревоклюй*), *бурчи́муха* (комаха), *гори́цвіт* (рослина), *ломи́ніс* (рослина), *перекоти́поле* (і *покотиполе*), *верни́сонце* (росл.), *верни́вода, боли́голов...* Зрідка з наростком: *тряси́хвістка.* Наголос завсіди на закінченні дієслівної частини.

Часто такі складні слова вживаються на означення казкових чи загадкових істот і речей: *верни́гора, загати́вода, верни́дуб, корми́люд* (млин), *обходи́світка* (вода).

4. Прикметник + іменник (останній із наростком або без нього):
прудкові́д, білову́с (люд.), *тонконі́г* (росл.), *дурносмі́х, кривоні́с, ласогу́б, легкоду́х, низькоді́л, первові́к, косогі́р, синьоцві́т, живоплі́т (-ота), краснокорі́нь*
біло́верба, черно́земля, жовтозі́лля, мілкові́ддя, тихові́ддя (і *тихові́д*), *голо́морозь*
білогри́вець, дурноло́бець, одноду́мець, одномо́вець, худоси́лок, довгоно́сик кривору́чка, довгоши́йка, краснопі́рка, жовтогру́дка.

5. Іменник + іменник (іноді з наростком):
верболі́з, вовконі́г (-ога), *звірокру́г* (зодіяк), *кругосв́т, кругови́д, верговіття, лихолі́ття, тисячолі́ття, трипі́лля, двоно́га, трино́ги, дводру́чка, верхоу́мка, одно́літок, семилі́ток, однокро́вник, п'ятизло́тник, носоро́жець, тризу́бець.*

Іноді без сполучного голосного: *дієсло́во* (новотвір), *бу́здерево, крайне́бо, ра́йдерево, зра́дзілля.*

6. З цілих словосполучень повстали деякі складні слова (іноді ще й з наростками):
добри́вечір, добра́ніч, нісені́тниця (ні + се + ні + те+ н + иця), *можеби́лиця, кариѓідний, жалюгі́дний, повсякде́нина,* при тім коли менший ступінь зростання слів (себто коли наголос буває на обох складниках), то такі складні слова й пишуться з розділкою: *розри́в-трава, люби́-мене, немина́й-корчма, неві́р-земля, со́н-трава* тощо.

Нарешті є ще непостійні складні іменники, себто такі сполучення синонімічних слів, що їх уживають письменники передусім з стилістичною метою, а саме щоб згустити враження. Такі складні слова звичайно сполучаються розділкою, напр.: *хата-оселя, притулок-пристановище, щастя-доля, талан-доля, стеблина-билина, журба-горе* – див. § 175.

Складні прикметники § 105.

Складні прикметники бувають такі:

1. Прикметник +іменник з прикметниковим закінченням, іноді ще з наростком -н-:
багатолистий, рясношерстий, білозубий, довгов'язий, довговіїй, косоокий, короткорогий, крутоберегий, золотобережний, золотохвилій, дурноголовий, кривобедрий, повновидий, куцехвостий, великорозумний, міцносилий, однобарвний, можновладний, масткословий, мерзосвітній, синьоокий, задньопіднебінний, третьорядний, чужоземний, першорядний...

2. Іменник (рідко прикметник) + дієслівний пень, звичайно з наростком **-н-**:
доморобний, домотканий, кровожерний, вікопомний, слововолюбний, маломовний, муроломний, красотворний, піснотворний, кривовірний, огнепальний, легковажний, доморослий, низькорослий...

3. Іменник + іменник або прикметник:
качкоиогий, клишоногий, космогрудий, кругосвітній, людославний, ляхопанський, вітроногий, громохмарний, пластововний$_i$ вовкозубий, працездатний, життєздатний, одноденний, двоногий, двоаршинний, трикутній, чотирискладовий, шестилітній, а також і такі, як *тогобічний, потойбічний...*

4. Прикметник + прикметник:
жовтогарячий, темнозелений, славнозвісний..., але такі прикметники часто не цілком злиті: *ясно-рожевий, хитро-мудрий...* надто ж із багатоскладовими частинами як *робітничо-селянський, соціяльно-економічний, архітектурно-будівельний* тощо – порівн. § 104$_6$.

Знов же як і складні іменники бувають складні прикметники непостійні, поширені лише в певних авторів. Так, напр., В. Винниченко вживає дуже рясно таких сполучень, як *старечо-синій, дзеркально-вигладжений, зелено-сірий, молочно-матовий, суворо іронічний* тощо, і це надає його мові особливого стилістичного відтінку (іноді в нього їх аж занадто рясно, напр.: *Чорно-синя голова слухає строго й непорушна, золотисто-кучерява – напружено-уважно.* "Сон. маш.").

Але після шелесних у складних словах **е** буде, а не **о** в таких випадках: *вищезгаданий, нижчеподаний...* (прислівник 2. ст.), *божевільний, божевілля, очевидний, очевидячки, очевидьки.*

В усіх складних прикметниках наголос падає на корінь другого складника: *косоокий, доморо́бний, качконо́гий* і т. п.

Складні дієслова § 106.

Як уже зауважено, їх обмаль: *верхово́дити, тихоми́рити, скособо́читися, вітрого́нити, злихосло́вити, лихомо́вити, легкова́жити, малова́жити, масткосло́вити, нам'яшку́рити.*

Складні прислівники § 107.

Складних прислівників теж небагато, але бувають вони різних типів:

босо́ніж, самопа́с, пусто́паш, ліво́руч, право́руч, горі́лиць, горі́ніж, долі́лиць, долі́ніж, горі́черева (плавати)

самопа́ски, очеви́дячки, живови́дячки, живоси́лом, живопи́хом.

ЗАПОЗИЧЕННЯ З ІНШИХ МОВ.

Старі й нові запозичення § 108.

Словник української мови, як і словник кожної мови, збагачується далеко не самими тільки тими способами, що вказані в попередніх §§ (наростки тощо). З давніх давен до словника української мови заходили слова з інших мов, найбільше, звичайно, від тих народів, що були в якихось стосунках із українським, напр., торгували з ним, воювали тощо, отже найбільше від сусідніх народів. Переймаючи від них певні вироби, звичаї, умілість, український народ разом переймав і слова, і таких слів у нас, запозичених від різних народів і в різні часи, багато, тільки вони вже так унатурилися в мові, що їх ніхто й не відчує як чужі, хібащо спеціалісти мовознавці дознаються, що таке то слово чужомовного походження.

Такі слова, між іншим, дуже добре відбивають те, які саме зв'язки були в українського народу з тими колишніми сусідами чи що, що саме переняв від них український народ, бо вже ж очевидна річ, що слова з іншої мови найлегше заходять разом із речами. Так, ми з певністю можемо сказати, що від східніх народів (тюрсько-татарських) українці переняли чимало з сільського господарства, з військової справи, дещо й з розваг, коли знаходимо в українській мові такі, напр , запозичення звідтіля, як *чабан, отара, товар, лоша, бугай, табун, гарба, аркан, башлик, казан, очкур, гарбуз, кавун, бекмес, тютюн, чумак, козак, бунчук* і багато інших. Безпосередньо, чи через Польщу німці передали нам дещо з виробництва, промислів, торгу, як свідчать про це такі запозичення з німецької мови, як *лимар, тесляр* чи *тесля, ухналь, крейда, гембель, гарус, ринок, рахувати, бавовна, гак, цукор, крам, хура, пляшка, цвях, цегла* тощо. Це теж давні запозичення, і кажуть вони, що німецька культура здавна впливала на Україну. Ще на світанку історичного життя українського народу нав'язались у нього зносини з південними сусідами (близькими чи дальшими), зокрема з греками, з грецькою тоді дуже високою культурою. Почасти безпосередньо, через північне узбережжя Чорного моря, де сиділи грецькі колонії ще до зародження українського народу, а також і в наслідок жвавих торговельних зносин старої України-Руси з Греччиною пізніше, почасти і головним чином через південних слов'ян до українців доходили здобутки грецької культури, а разом із тим грецькі слова, поволі прищіпаючись до української мови, вростаючи в неї. Із Греччини до нас, як відомо, перейшла нова релігія на зміну старої поганської, як також і письменність (через Болгарію). Це в мові, між іншим, позначилося тим, що в нас ще й дотепер сила власних назов людей грецького походження: всі оті *Петро, Пилип, Олекса, Гапка, Олена, Варвара* і т. ін. це грецькі назви, власне грецькі слова, бо в грецькій мові вони звичайно щось визначали, напр., оте слово що з нього вийшло наше *Петро,* значило "скеля", *Гапка* – "гарна", *Софія* – "мудрість", *Ониська* – "корисна" і т. ін.

Почасти такі імена перейшли до нас із латинської мови: *Віктор* ("переможець"), *Наталка* ("рідна"), *Галина* ("курочка") тощо.

> В український мові були спроби й перекладати такі імена на свою мову, але з них тільки деяким пощастило прищепитися, при тім таке перекладене йменння може ходити разом із неперекладеним, звичайно, без жадного зв'язку *з* собою, напр., наше *Богдан* є досить точний переклад грецького *Теодор,* алеж ніхто не зв'язує цього йменння з *Федір,* що теж вийшло з *Теодор.* Намагався Руданський перекладати грецькі імена і, напр., своє йменння *Степан* за його грецьким значінням перекладав *Вінок* ("Вінок Руданський"), алеж за цим ніхто не пішов.

Є в нашій мові прослідки й польської мови (напр.: *міць, хлопець, стьожка, скарга, тлумачити* тощо), вказують запозичення і з таких навіть мов, як фінська, перська, арабська, литовська, румунська тощо.

Безсумнівні залишки в нашій лексиці можна знайти і з мови старослов'янської (власне староболгарської), що видно не стільки з новини проти української мови слів, як із характерного старослов'янського звукового офарблення слів напр., Бог (а в українській мові за звуковими законами її треба було б сподіватися *Біг,* як це буває в деяких глухих

закутках української народньої мови або в таких виразах, як *спасибі, далебі* тощо), *храм* (треба б *хором,* як ото *хорімці в* гуцулів – див. у словнику Б. Грінченка), *закон* (треба б *закін*, що й буває по деяких говорах) тощо.

За останні століття, відколи український народ став у близькі стосунки – політичні, економічні, культурні – з російським народом, від останнього почали входити в українську мову й запозичення, але в народній мові вони здебільшого тільки місцеві (а не всеукраїнські), як от місцями унатурилося слово *батрак* (це слово тюркського походження, але в українські говори дісталося з російської мови, і в центральних українських говорах, ба навіть і в багатьох східніх, його немає), *пожалуй* (досить поширене в східніх говорах у значінні "мабуть" тощо), *неділя* (= тиждень), *соглашатися, согласний* (досить поширене у східніх українських говорах славо хоч і з старослов'янської мови, але безперечно запозичене з російської мови).

Чимало ще вужчих і несталих лексичних запозичень із російської мови в мові українській відбилося в творах Г. Квітки-Основ'яненка.

Щодо літературної мови, то вона звичайно обминає такі запозичення з російської мови, як непотрібні, але зате в ній багато таких слів із російської літературної мови, що відповідних до них у самій українській немає і що визначають певні тями вищої культури, напр., на означення технічних приладів або чисто наукових тям. Правда, часто такі слова не просто перенесені з російської мови, а дещо пристосовані до української мови, сказати б "українізовані": *ворса, завод, дача, дачний, розпорядження, науковий, клітинка, повідомлення, підприємство, відношення, поняття, ріжниця, змичка* і багато інших. Безперечно, серед таких слів чимало є й тимчасових, недовговічних, бо невдатних новотворів, але чимало й таких, що вже цілком унатурилися і навіть переходять в народню мову.

Але найбільше цілком нових слів до літературної мови попадає з нових європейських мов. Це нові запозичення на означення різних наукових і технічних тям і речей, що прищіпаються до народу через школу, фабрики, державний апарат, пресу, тобто головним чином через літературну мову як орган всенародного порозуміння й життя. Це насамперед слова інтернаціональні, себто такі, що вживаються в багатьох культурних народів і походять здебільшого з старих, тепер уже мертвих мов – латинської й старогрецької. Такі слова звичайно пристосовуються спеціялістами до нових винаходів, машин, наукових тям тощо, напр.: *нація, атом, конгрес, автомобіль, медицина, юриспруденція, філантропія*, і багато інших. Певна річ, не всі й європейські народи приймають усі такі слова, іноді деякі з них заступають свої вдатні новотвори. Та не всі вони й конче потрібні, бо таке, напр., слово, як *конгрес* в українській мові можна досить точно віддати словом *з'їзд.*

Чимало слів у нашій літературній мові і з окремих сьогочасних европейських мов (є й з інших, звичайно), як от: *мітинґ* (англ.), *парлямент* (франц.), *катер* (голянд.), *пікольо* (італ.), *фашизм* (теж), *армада* (еспан.) і т. ін., а також *гаракірі* (япон.) тощо. З поширенням таких слів поміж багатьма народами вони власне стають теж інтернаціональними.

НАГОЛОС.

Вступні уваги § 109.

Наголос в українській мові вільний, себто не однаковий в усіх словах і формах, як то буває по інших мовах (напр., у французькій на останньому складі, у польській на передостанньому, на другому або третьому від кінця складі в старолатинській). Як до слова або як до форми його в українській мові наголос може бути і на останньому складі, напр., *гірки́й, учителі́, попродава́в,* і на передостанньому, напр., *гірке́нький, учи́тель, попродава́ли,* і на третьому від кінця напр., *гірке́сенький, учи́теля, попро́дали,* і ще далі від кінця, напр., *ви́продали, ла́стівочка, ви́пробуваний.* У своїй основі цей вільний наголос в українській мові давньослов'янського походження, тільки ж ні в народній українській мові, ні в літературній він не цілком сталий, тобто не завсіди те чи те слово вимовляється з тим самим наголосом. В Західній Україні, напр., кажуть *донька́,* в Східній *до́нька*; в самій літературній мові раз

скажуть *прине́сти,* другий *принести́*, то ба́йдуже, то *байду́же*, то *байдуже́.* Подекуди такий хисткий наголос і в окремих словах і навіть у цілих рядах їх певно ще довго буде властивий літературній мові, але багато в ній уже й таких наголосів, що їх можна вважати хоч за зовсім тверду норму, хоч за більш-менш певну тенденцію.

На наголосах окремих слів, коли в мові взагалі вільний наголос, певна річ, нема чого спинятися, бож так довелося б подати словник усіх слів. Ми спинимось лише на певних рядах слів, де наголос або однаковий і сталий, або хоч намагається стати однаковим і сталим, під рядами розумітимемо такі групи слів, що об'єднані чимось спільним, напр., однаковим наростком, приростком, чи то однакової форми. Чимало таких уваг щодо місця наголосу в певних рядах слів розкидано в попередніх розділах і параграфах, але тут ми зведемо все те докупи, додаючи й нове, не відмічене раніше. Звичайно, уважніше поставимося до таких рядів, що мають більш практичне значіння.

Наголос в іменниках § 110.

Сталий наголос в іменниках найбільше зв'язаний з певними наростками, приростками й словозміною, також іноді й після прийменників тощо.

1. Як уже й повідмічувано в розділі "іменникові наростки" (§ 99), наголос падає на таких іменникових наростках: -**ай** (-**яй**), -**ак** (-**як**) в усіх його значіннях, **-а́ка, (-я́ка), -а́ля, -аль, -а́ня, -ань** (тільки не в таких як *ка́зань, ла́мань...* див. ст. 116), **-ан** (**-ян**), **-ар** (**-яр**) – але тільки дуже часто, а не послідовно, в пестливих наростках **-а́ся, -ась, -у́ся, -у́ня, -у́ньо..., -а́ха, -ач** і перед **-ач** залежно від приростка – див. ст. 117, **-ба, -о́ба, -ва, -еня́**(**т-**)**, -и́зна, -і́вник, -і́льник, -и́лно, -и́на** на означення окремішности, місцевости, здрібнілости, метушливої діяльности (**-ани́на**), **-ина́** на означення загальних тям розмірених (див. ст. 120 – 1), **и́ння, -и́ня** і **-иня́** як до значіння (див. ст. 121), **-ир, -ист, -и́ста, -іст, -изм, -ізм, -і́вна, -ій, -ня** і перед -**ня** залежно від значіння – див. ст. 126, **-о́та** на означення збірних, в інших непевно, **-е́ча, -ук** (-**юк**)**, -у́ля, -ун, -у́нок, -ух, -юх, -ю́га, -у́га, -ю́ка, -я́га**. На деяких наростках, навпаки, наголос зовсім не буває: на -**ень** (майже завсіди), на -**иво** (крім тільки тих кількох слів, що повстали з іменникових пнів: *м'яси́во, грязи́во*), на **-ість, -ощі, -іт** (винятково *ворќіт*), **-авка, -алка, -ство, -тель, -ява** (-**ава**). В іменниках з іншими наростками місце наголосу непевне, але іноді різним наголосом означуються різні тями (див. -**ка**).

2. Щодо приростків в іменниках, то іноді вони беруть на себе наголос.

а) В іменниках жіночого роду на -**а**, коли перед цим закінченням група приголосних дуже часто (майже завсіди) наголос падає на приросток: *за́гадка, пі́дпірка, на́кидка, ро́зрізка, при́казка, по́вістка, за́мазка, за́писка, пі́дкладка, про́стилка, на́гінка, по́хвалка, за́куска, на́шивка, по́кришка, за́щіпка, за́в'язка, про́різка, ро́зписка, пі́дбійка, за́вичка, пі́дв'язка, по́вітка, при́ключка, пере́пічка, пере́куска, ви́гадка, пере́тинка, про́тинка, про́весна, на́зва, відо́зва, при́спа, прі́рва* і баг. ін., також *за́гадочка, про́стилочка...*

б) В іменниках чоловічого роду з приростком наголос переважно падає на наросток: *за́клик, до́пит, ро́згляд, пере́гляд, на́мір, о́гляд, спо́мин, на́клеп, ро́зпад, ро́змір, на́від, за́спів, про́пад, за́'хід, за́їзд, по́слух, пере́страх, пере́ляк, пере́спів, пере́дсвіт, ро́злад* (але *розла́ддя*), *бе́злад* (але *безла́ддя*), *по́рух* (але *пору́ха*), *ві́дгомін, за́говір, за́колот, до́говір, по́хорон, по́вороз, по́голос, ви́молот, ро́зголос, на́голос* і т. ін.

Часто також і в іменниках із наростком: *ро́звиток, за́тишок, на́прямок, про́лісок, на́росток, пі́дсвинок, на́морд*е*нь, при́корень, на́ростень, пере́вертень, за́бережень, пере́горок, недо́биток, недо́гризок, недо́робок, недо́ляшок* і т. ін., *при́ваб* (але *прива́ба*), *ро́злив* (але *розли́ва*) тощо. Так само і з **не**-: *не́люб, не́лад, не́люд, не́христ, не́стям* (але *нестя́ма*), *недо́ук, непо́слух* і т. ін.

Теж і в схожих іменниках жіночого роду на приголосний: *по́гань, по́кидь, здо́бич, па́морозь, на́волоч, про́золоть, о́желедь* (але *ожеле́диця*), *не́гідь, не́міч, не́сить, не́хіть, не́чисть, не́теч* (але *нете́ча*), *не́хворощ* (але *нехворо́ща*), *по́суш,* (але *посу́ха*), *по́терть* (але *потеру́ха*).

3. Відмінюючись, іменники часто змінюють і наголос, але при цім дуже часто не можна вказати правил чергування наголосів, напр., коли, при яких умовах в іменниках чоловічого роду односкладових у множині наголос буде на закінченні, а коли на корені, або коли двоскладові іменники жіночого роду на **-а́, -я́** в знахідному однини змінюють наголос, а коли ні:

стіг – стоги́

зять – зяті́

але

ріг – ро́ги

кінь – ко́ні

або

вода́ – во́ду

земля́ – зе́млю

але

сестра́ – сестру́

стерня́ – стерню

Тільки в деяких випадках можна вказати на деяку послідовність у цілих рядах іменників наголосових явищ при їх відмінюванні:

а) в іменниках жіночого роду на **-а, -я** і групою приголосних перед закінченням із кореня або приростка наголос пересувається в множині на закінчення:

кни́жка – книжки́, книжо́к...

зі́рка – зірки́, зіро́к

копі́йка – копійки́, копійо́к...

пі́сня – пісні́, пісе́нь

пі́сенька – пісеньки́, пісенько́к...

учи́телька – учительки́, учительо́к...

за́писка – записки́, записо́к...

ла́стівка – ластівки́, ластіво́к...

ла́стівочка – ластівочки́, ластівочо́к...

омові́рка – говірки́, говіро́к...

ма́рка – марки́, маро́к...

ша́бля – шаблі́, шабе́ль...

друка́рня – друкарні́, друкаре́нь...

Ця зміна наголосу охоплює дуже багато подібних іменників, хоч все ж таки не можна сказати, що вона цілком послідовна, бо є й такі слова, де наголос не пересовується:

на́зва – на́зви, на́зов...

кро́ква – кро́кви, кро́ков...

ви́шня – ви́шні, ви́шень... і деякі інші.

Зокрема звичайно наголос не пересувається в множині іменників жіночого роду здрібніло-пестливих від двоскладових іменників із наголосом на закінченні:

рука́ – ру́чка – ру́чки – ру́ченьки – ру́чечки

нога́ – ні́жка – ні́жки – ні́женьки

коза́ – кі́зка – кі́зки – кі́зоньки тощо.

б) В іменниках чоловічого роду при відмінюванні їх, надто ж у множині, наголос часто пересувається, але точніше визначити правила на те, як саме і коли, в яких умовах пересувається, коли ні, трудно, ба навіть не можливо на більші ряди іменників і можливо хібащо на малі. В іменниках односкладових дуже часто наголос у множині падає на закінчення: *ліси́, вітри́, степи́, стовпи́, плуги́, гаї́, краї́* і т. ін., щождо іменників дво-, трискладових тощо, що в множині приймають іще нові склади закінчення, то тут слід указати на таку основну тенденцію в мові: у множині наголос найменше схильний пересуватися на закінчення тоді, коли в однині він падає на один із середніх (не крайніх) складів слова чи його форм, а так само наголос на приростку звичайно затримує наголос в

усіх формах, в інших же випадках наголос у множині звичайно падає на закінчення. От приклади:

голу́бчик, голу́бчика... – голу́’бчики, голу́бчиків...
ставо́чок, ставо́чка... – ставо́чки, ставо́чків...
моро́з, моро́зу... – моро́зи, моро́зів...
папі́р, папе́ру... – папе́ри, папе́рів...
байра́к, байра́ку.., – байра́ки, байра́ків...
горо́д, горо́ду .. – горо́ди, горо́дів...
горо́дець, горо́дця... – горо́дці, горо́дців...
буди́нок, буди́нка... – буди́нки, буди́нків...
міня́йло, міня́йла... – міня́йли, міня́йлів...
порі́г, поро́га... – поро́ги, поро́гів...
ведмі́дь, ведме́дя... – ведме́ді, ведме́дів...
наро́д, наро́ду... – наро́ди, наро́дів...
ячмі́нь, ячме́ню... – ячме́ні, ячме́нів...
запоро́жець, запоро́жця... – запоро́жці, запоро́жців...
злочи́нець, злочи́нця... – злочи́нці, злочи́нців...
перемо́жець, перемо́жця... – перемо́жці, перемо́жців...
попи́хач, попи́хача... – попи́хачі, попи́хачів...
перекла́дач, перекла́дача... – перекла́дачі, перекла́дачів...
пала́ц, пала́цу... – пала́ци, пала́ців...
кушні́р, кушні́ра... – кушні́ри, кушні́рів...
руко́пис, руко́пису... – руко́писи, руко́писів...
міхоно́ша, міхоно́ші... – міхоно́ші, міхоно́шам...

і баг. ін., як також

на́хил, на́хилу... – на́хили, на́хилів...
ви́гін, ви́гону... – ви́гони, ви́гонів...
за́куток, за́кутка... – за́кутки, за́кутків...
при́город, при́городу... – при́городи, при́городів...
иа́голос, на́голосу... – на́голоси, на́голосів...
пі́дсвинок, пі́дсвинка... – пі́дсвинки, пі́дсвинків...
пере́горок, пере́горка... – пере́горки, пере́горків...
недо́биток, недо́битка... – недо́битки, недо́битків...
ві́дгомін, ві́дгомону... – ві́дгомони, ві́дгомонів...
пра́дід, пра́діда... – пра́діди, пра́дідів...
про́лісок, про́ліска... – про́ліски, про́лісків...
ро́збовток, ро́збовтка... – ро́збовтки, ро́збовтків...
су́пісок, су́піску... – су́піски, су́пісків...

і баг. ін., але не так в інших словах:

го́луб, го́луба... – голуби́, голубі́в...
о́кунь, о́куня... – окуні́, оку ні́в...
ба́тько, ба́тька... – батьки́, батькі́в...
жо́лудь, жо́лудя... – жолуді́, жолуді́в...
ле́бідь, ле́бедя... – лебеді́, лебеді́в...
ве́чір, ве́чора... – вечори́, вечорі́в...
бе́рег, бе́рега... – береги́, берегі́в...
го́лос, го́лосу... – голоси́, голосі́в...
со́кіл, со́кола... – соколи́, соколі́в
пе́рстень, пе́рсня... – персні́ (і *перстені́*), *персні́в* (і *перстені́в*)...
мі́сяць, мі́сяця... – місяці́, місяці́в...
сто́ляр, сто́ляра... – столярі́, столярі́в...
сто́рож, сто́рожа... – сторожі́, сторожі́в...

хо́лод, хо́лоду... – холоди́, холоді́в...
бо́ндар, бо́ндаря... – бондарі́, бондарі́в...
лі́кар, лі́каря... – лікарі́, лікарі́в...
па́рубок, па́рубка – парубки́, парубкі́в...
тра́ктор, тра́ктора... – трактори́, тракторі́в...
те́нор, те́нора... – тенори́, тенорі́в...
ста́роста, ста́рости... – старости́, старості́в...

і баг. ін., не кажучи вже за такі, що і в однині в непрямих відмінках переносять наголос на закінчення, як от

проводи́р, проводиря́... – проводирі́, проводирі́в...
ора́ч, орача́... – орачі́, орачі́в...
солове́й, солов’я́... – солов’ї́, солов’ї́в...
робітни́к, робітника́... – робітники́, робітникі́в... тощо.

Ухилення від наведених типів наголосу в іменниках чоловічого роду бувають і більші, коли цілі одноманітні групи слів з іншими наголосами відмінюються, і менші в окремих словах. До перших належать іменники з здрібнілим наростком **-ик**, з ненаголошеними **-ень, -ець,** бо в них з першого складу наголос у множині не переходить на закінчення:

ко́ник, ко́ника... – ко́ники, ко́ників...
горбик, го́рбика... – го́рбики, го́рбиків...
но́сик, но́сика... – но́сики, но́сиків...
кра́сень, кра́сня... – кра́сні, кра́снів...
у́чень, у́чня... – у́чні, у́чнів...
ду́рень, ду́рня... – ду́рні, ду́рнів...
хло́пець, хло́пця... – хло́пці, хло́пців...
бра́нець, бра́нця... – бра́нці, бра́нців...
ме́шканець, ме́шканця... – ме́шканці, ме́шканців...

і т. ін., до других такі слова, як напр.,

това́риш, това́риша... – товариші́, товариші́в...
очере́т, очере́ту... – очерети́, очереті́в...
учи́тель, учи́теля... – учителі́, учителі́в...
мо́лот, мо́лота... – мо́лоти, мо́лотів...

(тут треба б *това́риші, молоти́* тощо). Зрідка трапляються і такі наголоси, як *ко́зир, ко́зиря... – кози́рі, кози́рів* тощо.

Наголос присвійних прикметників на **-ів** завсіди такий, як у родовому однини, отже інший супроти форм родового множини в тих самих випадках, коли він інший в однині супроти множини:

си́нів (прикм.) – *сині́в* (род. мн. імен)
бра́тів – браті́в
со́колів – соколі́в
ба́тьків – батькі́в і т. ін.

в) В іменниках ніякого роду наголос досить рухливий, надто щодо однини-множини, і тут можна вказати деякі то більш, то менш послідовні правила й тенденції.

Поперше двоскладові іменники ніякого роду на **-о, -е** звичайно мають різний наголос в однині й множині:

сі́но, сі́на... – сіна́, сіна́ми...
ди́во, ди́ва... – дива́, дива́м...
пле́со, пле́са... – плеса́, плеса́м...
ма́сло, ма́сла... – масла́, масла́м...
чу́до, чу́да... – чуда́, чуда́м...
жлу́кто, жлу́кта... – жлукта́, жлукта́м...
па́смо, па́сма... – пасма́, пасма́м...
мі́сце, мі́сця .. – місця́, місця́м...

мо́ре, мо́ря... – *моря́, моря́ми...*
і т. ін. і навіть (зрідка)
зі́лля, зі́ллю... – *зілля́, зіллі́в...*
збі́жжя, збі́жжям... – *збіжжя́, збіжжя́м...*
зна́ння, зна́нню... – *знання́, знання́м...*
ца́рство, ца́рства... – *царства́, царства́м...*
і -навпаки в таких, як от
вікно́, вікна́... – *ві́кна, ві́кон...*
рядно́, рядна́... – *ря́дна, ря́днам...*
кубло́, кубла́... – *ку́бла, ку́блам...*
майно́, майна́... – *ма́йна, ма́йнам...*
стегно́, стегна́... – *сте́гна, сте́гон...*
плічко́, плічка́... – *плі́чка, плі́чками...*
стебло́, стебла́... – *сте́бла, сте́бел...*
чоло́, чола́... – *чо́ла, чо́лам...*
пірце́, пірця́... – *пі́рця, пі́рцям...*
кільце́, кільця́... – *кі́льця, кі́льцям...*
денце́, денця́... – *де́нця, де́нцям...*

тощо, а такі як, *зе́рно, зе́рна... – зе́рна, зе́рнам...* пояснюються подвійністю наголосу в однині *зе́рно* і *зерно́* (отож, власне, слід би визнати поправнішим наголос *зерно́*, як і в Шевч. "у нас нема зерна́ неправди за собою..."). У "слові *ву́хо, ву́ха... – ву́ха, ву́хам...* наголос у множині такий з аналогії до колишньої двоїни *ву́ші,* а так само і в здрібнілому *ву́шко, ву́шка... – ву́шка, ву́шкам...* (тим паче, що є й *вушко́*).

Дещо подібне бачимо і в іменників жіночого роду двоскладових на **-а, -я**, тільки в них чергування наголосів однобоке, а саме в них у множині наголос пересувається з закінчення на корінь, але не навпаки: *земля́ – зе́млі, зоря́ – зо́рі, сестра́ – се́стри, дочка́ – до́чки, верба́ – ве́рби, доба́ – до́би, бджола́ – бджо́ли, петля́ – пе́тлі, люшня́ – лю́шні, межа́ – ме́жі, орда́ – о́рди, мітла́ – мі́тли, віха́ – ві́хи, рілля́ – рі́ллі* тощо, але *ске́ля – ске́лі, жа́ба – жа́би* і т. ін., є так само і інші форми множини: *зе́млями, до́чкам, ве́рбами...* (як і *го́рами, го́ловами...*), хоч не послідовно, бо *орда́ми, в сльоза́х* тощо.

Подруге в трискладових (чи ще на більше складів) іменників ніякого роду на **-о, -е** у множині наголос звичайно буде на середніх складах, пересуваючись таким чином чи з початкового, чи з останнього:
ре́шето, ре́шета... – *реше́та, реші́т, реше́тами...*
о́зеро, о́зера... – *озе́ра, озе́рам...*
дзе́ркало, дзе́ркала... – *дзерка́ла, дзерка́лам...*
де́рево, де́рева... – *дере́ва, дере́вам...* (також і *дерева́...*)
пря́диво, пря́дива... – *пряди́ва, пряди́вам...*
ко́лесо, ко́леса... – *коле́са, колі́с...*
полотно́, полотна́... – *поло́тна, поло́тен...*
джерело́, джерела́... – *джере́ла, джере́лам...* (а не "дже́рела" або "джерела"‘, як іноді непоправно кажуть)
долото́, долота́... – *доло́та, доло́там...*
стремено́, стремена́... – *стреме́на, стреме́нам...*
помело́, помела́... – *поме́ла, поме́лам...*
деревце́, деревця́... – *дере́вця, дере́вцям...*

і т. ін., а так само, звичайно, коли і в однині наголос на середніх складах:
слове́чко, слове́чка... – *слове́чка, слове́чкам...*
колі́нце, колі́нця... – *колі́нця, колі́нець...*
кружа́ло, кружа́ла... – *кружа́ла, кружа́лам...*
кача́тко, кача́тка... – *кача́тка, кача́ткам...*
верете́но, верете́на... – *верете́на, вереті́н...*
місте́чко, місте́чка... – *місте́чка, місте́чкам...*

боло́то, боло́та... – *боло́та, боло́там...*
сіде́лечко, сіде́лечка... – *сіде́лечка, сіде́лечок...*
нами́сто, нами́ста... – *нами́ста, нами́стам...*

і т. ін. Не підлягають цим правилам іменники на **-ище, -исько**: *ра́тище, ра́тища... – ра́тища, ра́тищ..., я́вище, я́вища... – я́вища, я́вищам...* тощо – див. наросток -**ище** в § 99, та деякі окремі слова: *я́блуко, я́блука... – я́блука, я́блукам...*

Потретє в іменниках ніякого роду віддієслівних на **-ння** наголос звичайно буває такий, як у відповідного дієйменника, крім тільки тих іменників, що походять від дієприкметників на **-ений**. Так, напр., від дієслова *пита́ти – пита́ння, чита́ти – чита́ння, видава́ти – видава́ння, занедба́ти – занедба́ння, утриму́вати – утри́мування, роз'єдна́ти – роз'єднання, намага́тися – намага́ння, переконатися – перекона́ння, ужива́ти – ужива́ння, ми́лувати – ми́лування, си́лувати – си́лування, насто́ювати – насто́ювання, запере́чувати – запере́чування, ки́дати – ки́дання, умі́ти – умі́ння* і т. ін., а що до тих дієслів, що від них дієприкметники будуть на -**ений** (див. § 89), то наголос в іменників від таких дієприкметників буде звичайно на **-і́ння,** або передніше, коли що закінчення з наростком буде **-ення** (див. § $13_{1г}$ та § 99 -**я**): *несі́ння,* але *не́сення, ході́ння,* але *розхо́дження* і т. ін.

Від цих наголосових норм іноді ухиляються іменники ніякого роду, надто тоді, коли вони й значінням ухиляються від звичайних віддієслівних іменників на -**ння**, зокрема ж коли набувають більше матеріяльного значіння, напр.: *ришто́вання* (тобто дошки, дрючки тощо), *муро́вання* (мур), *вида́ння* (книги), *данння́* (отрута), *драння́* (лахи), *ві́нчання.* Проте від дієслів типу *прати, спати, ткати* і взагалі звичайні іменники з наголосом на закінченні *неза*лежно від значіння: *прання́, спання́, ткання́*, надто ж на -**ття**: *буття́, життя́, шиття́, биття́, знаття́, лиття́, чуття́, каяття́, вороття́, молоття́, взуття́, тертя́.*

4. У словосполученнях числівників із іменниками виникають деякі наголосові явища, а саме:

а) При числівниках *два, дві, обидва, обидві, три, чотири* в іменниках наголос звичайно буває такий, як у родовому відмінку однини того слова, отже в тих іменниках, що в множині мають інший наголос проти однини, наголос змінюється в такик формах, що при названих числівниках цілком спадаються з закінченням назовного множини:

син, си́на – сини́ – два си́ни
со́кіл, со́кола – соколи́ – три со́коли
учи́тель, учи́теля – учителі́ – обидва вчи́телі
това́риш, това́риша – товариші́ – чотири това́риші
ла́стівка, ла́стівки – ластівки́ – дві ла́стівки
друка́рня, друка́рні – друкарні́ – обидві друка́рні
верба́, верби́ – ве́рби – три верби́ (вербі́)
пле́со, пле́са – плеса́ – два пле́са
гніздо́, гнізда́ – гні́зда – обидва гнізда́
долото́, долота́, – доло́та – три долота́
ре́шето, ре́шета – реше́та – чотири ре́шета

і т. ін.

б) При числівниках *п'ять, шість, сім... тисяча* буває родовий множини іменника з звичайним наголосом (*п'ять сині́в...*), алеж ті іменники жіночого роду, що в множині мають відмінний супроти однини наголос, при цих числівниках приймають такий наголос, як в однині: *п'ять бо́чок, сім за́щіпок, сто кни́жок..., також кни́жок сто, га́лок з десять* і т. ін. (але *багато книжо́к, мало друкаре́нь* тощо).

Крім усього цього зрідка подибується в мові ще перенесення наголосу з іменника на керівний прийменник: *по́ голові, на́ сміх, по́ світу, пере́д світом, об землю, на́ поле, під руки, на́ осінь, на́ зиму, пі́д осінь, на́ літо* тощо. Здебільшого такі сполучення мають характер прислівників (порівн. *на́двечір).*

5. Досить сталий наголос у деяких складних іменниках, а саме він падає майже завсіди на дієслівну частину такого слова: *хлібо́роб, короїда, червото́чина, душогу́бник, сухості́й,*

дури́світ і т. ін. – див. § 104_{1-3}. Слід іще відмітити, що в прізвищах помічається тенденція вирівнювати наголос у таких, напр., випадках, як *Сковорода́ – Сковороду́* (а не прізвище *ско́вороду*), *Лобода́ – Лободу́* (а не прізвище *ло́боду*).

Про наголос у займенників *я, ти, він...* після прийменників див § 66.

Наголос у прикметниках § 111.

У прикметниках сталий або більш-менш прикметниках сталий наголос буває далеко рідше, ніж в іменниках. Із прикметникових наростків досить послідовно бувають наголошені **-а́вий, -я́вий** при прикметникових пнях (див. § 100), **-а́рний, -я́рний** (в чужих словах), **-а́стий, -я́стий, -е́зний, -е́нний, -е́цький** у згрубілих словах, **-е́сенький, -и́тий, -і́ший** у 2. ступені прикметників. Крім того подекуди наголосом розрізняється значіння прикметників на **-ний,** на **-ова** – див. § 100 **-ний, -ів**, а також відрізняються прикметники від дієприкметників: *пече́ний – пе́чений* – див. §§ 89, $110_{3б}$.

У складних прикметників наголос завсіди падає на пень другого складника: *багатоли́’стий, доморо́бний, клишоно́гий, жовтогаря́чий...* див. § $105_{3г}$.

Про наголос у займенниках *той, цей...* після прийменників див. § 66.

Наголос у дієсловах § 112.

У дієсловах наростки, приростки і певні дієслівні форми в більших чи менших групах визначають наголос, при тім іноді дуже послідовно (без винятків).

1. З дієслівних наростків у наголос уносять послідовність **-ону́-, -ота́-** й **-оті́-**, бо всі дієслова з такими наростками щодо наголосу цілком однакові, напр.:

стукону́ти – стукону́, стуко́неш..., стуконемо́...
гуркота́ти – гуркочу́, гурко́чеш..., гурко́чемо...
гуркоті́ти – гуркочу́, гуркоти́ш..., гуркотимо́...
– порівн. § 72.

Завсіди наголос перед -**ати** в неперехідних дієсловах від прикметників 2. ступеня та перед **-кати, -кнути** в дієсловах від вигукових слів – див. § 101.

2. Дуже складний наголос у дієсловах при певних приростках, коли наголосом розрізняються доконані й недоконані форми (часто в цім беруть участь ще й наростки): *ви́носити – вино́сити, збі́гаю – збіга́ю, прої́здити – проїзди́ти* і т. ін. – див. §§ 84, $87_{3г}$. Приросток **ви**- в доконаних дієсловах (і без **по**-) завсіди має наголос на собі. Щодо чергування наголосів у таких формах, як *розрізня́ти – розрі́знювати,* то див. § 84.

Про перенесення наголосу з наростка **-а-, -и-, -і-** на корінь підо впливом приростка в деяких дієсловах (*мовча́ти – замо́вчати...)* див § 81_3, але до наведених там дієслів треба ще додати

стоя́ти – посто́яти
багаті́ти – забага́тіти (і *забагаті́ти*)
сині́ти – поси́ніти (але *засині́ти, побілі́ти, почорні́ти, похворі́ти, захворі́ти...*)

3. При особових, числових і часових змінах дієслів слід відмітити такі наголосові явища:

а) Коли у формах дійсного способу наголос буває на закінченні, то в першій і другій особі множини він падає на останній склад:

беру́, бере́ш... – беремо́, берете́
кричу́, кричи́ш... – кричимо́, кричите́
і т. ін.

Слід уникати діялектичних форм *бере́мо, бере́те* тощо.

Про відпадання **о** в 1. ос. множ. див. §15 дрібний шрифт 2.

б) У тих дієсловах, де в минулому часі в формах жіночого роду однини наголос падає на закінчення, він буде на закінченні і в інших формах минулого часу: *дали́, дало́, пили́, були́, взяли́, пливли́, лили́, гнили́, жили́, кляли́, нап’яли́* тощо.

в) Навпаки, в дієсловах із випадним голосним у корені за наголосом у множині на другому від кінця складі такий самий наголос буде і в жіночому роді однини: *бра́ла, жда́ла, спа́ла, рва́ла, зва́ла, тка́ла, гна́ла, дба́ла, пра́ла* тощо.

г) У формах минулого часу на приростках наголосу не буває (крім **ви**-), тільки на пні: *уме́р, прода́в, заня́в, підпе́р, прибу́в, прокля́в, зажи́в...*

ґ) Крім першої особи однини дійсного способу в інших формах в багатьох дієсловах з випадним чи скороченим голосним у корені наголос падає на приросток:

підірва́ти, підірву́ – піді́рвеш, піді́рве, піді́рвете, піді́рвуть
(також *по́рве, віді́рве, зі́рве, наді́рветься, розі́рве, пере́рве, обі́рве, до́рве*)
засну́ти, засну́ – за́снеш, за́сне...
розіпну́ти (*розіп’ясти*), *розіпну́ – розі́пнеш, розі́пне...*
(також *за́пне, віді́пне, оді́пне, зі́пнеться*)
обте́рти, обітру́ – обі́треш, обі́тре... (також *розі́тре, зі́тре*)
підітну́ти (*підтя́ти*), *підітну́ – піді́тнеш, піді́тне...*
(також *розі́тне, віді́тне*)
розімкну́ти, розімкну́ – розі́мкнеш, розі́мкне...
(також *віді́мкне, зі́мкне*)
обпе́ртися, обіпру́ся – обі́прешся, обі́преться...
(також *розі́пре, зі́пре, піді́пре*)
підожда́ти, підожду́ – підо́ждеш, підо́жде...
(також *ді́жде, зі́жде, наді́жде*)
переня́ти, перейму́ – пере́ймеш, пере́йме...
(також *на́йме, віді́йме, за́йме, до́йметься, ді́йметься, по́йме, обі́йме, піді́йме, при́йме*)
зайти́, зайду́ – за́йдеш, за́йде...
(також *піді́йде, пі́де, на́йде, зна́йде, про́йде, ді́йде, зі́йде, при́йде, наді́йде, обі́йде, пере́йде, розі́йдеться*)
розісла́ти, розішлю́ – розі́шлеш, розі́шле... (також *піді́шле, за́шле, зі́шле, наді́шле, обі́шле, при́шле*)
обби́ти, обіб’ю́ – обі́б’єш, обі́б’є...
(також *піді́б’є, зі́б’є, наді́б’є, пере́б’є*)
обпи́тися, обіп’ю́ся – обі́п’єшся, обі́п’ється)
зли́ти, зіллю́ – зі́ллєш, зі́ллє (*зі́ллється...*)
(також *відді́ллє, по́ллє, наді́ллє, обі́ллє, піді́ллє*)
розім’я́ти, розімну́ – розі́мнеш, розі́мне...
(також *зі́мне*)
підіткну́ти, підіткну́ – піді́ткнеш, піді́ткне...
розіпхну́ти, розіпхну́ – розі́пхнеш, розі́пхне...
(також *зі́пхне, віді́пхне, піді́пхне*)
зірну́ти, зірну́ – зі́рнеш, зі́рне...
обігну́ти, обігну́ – обі́гнеш, обі́гне...
(також *зі́гне, піді́гне, наді́гне, розі́гне*)
обжа́ти, обіжну́ – обі́жнеш, обі́жне...
(також *розі́жнеться, наді́жнеш*)
обме́рти, обімру́ – обі́мреш, обі́мре
(також *віді́мре*)
відізва́ти, відізву́ – віді́звеш, віді́зве
(також *обі́зветься, зі́зве, пере́зве*)
розду́ти, розідму́ – розі́дмеш, розі́дме...

Так само від усіх таких і інших дієслів, коли в них в корені група приголосних і в дієприкметниковій формі в корені немає голосного, наголос в дієприкметникові падає на приросток:

підірваний, підірвано, порваний, порвано, придбаний, перенятий, нанятий (із *перейнятий...*), *програний, забраний, заткнутий, нап'ятий, напнутий, обійдений, проспаний, загнаний, загнутий, навчений, названий, пізнаний, обізнаний, розізнаний, дізнаний, признаний* і т. ін., а так само і в дієприкметниках від дієслова *-дати: поданий, підданий, проданий, переданий, доданий* тощо (алеж, звичайно, *потятий, набутий, пожатий, набитий, пом'ятий, прожитий, умитий, запертий, розтертий, підбираний...*).

Коли такі дієприкметники переходять у прикметники, то й наголос може пересуватися з приростка на наросток: *навчений, названий, підданий,* напр.: "Краще розум прирожденний ніж навчений", "Один тільки брат названий оставсь на всім світі" (Т. Шевч.), "Сухомлинського пана підданий" (М. Вовч.). Порівн. іще § 89.

Наведені наголоси в дієсловах типу *розірве, обіллється, засне...* дуже характерні для української мови, і їх можна ілюструвати, напр., такими уривками з віршованої мови:

Свічечка згасне,
Батенько засне (Нар. пісня)
То стопче тебе ніженькою,
То зорве тебе рученькою
І заткне тебе за шапоньку (теж)

Алеж далеко не з усіма приростками наведені дієслова мають наголос на приростку в указаних формах, бо, напр., буде *пошле, перешле, нажне, заллє, перетре, припне* тощо, тобто в невияснених умовах наголос у цих дієсловах уже однаковий, а саме як у першій особі однини.

На жаль, не завсіди наші поети додержують поправних наголосів у цій групі дієслів, кладучи їх після приростків, напр.:

Ти, як осінь, умреш, розіллєшся слізьми
...вітер замовкне сумний
Об різку осоку розітнеться (Л. Україн.)
От де лихо От де серце
Разом розірветься (Т. Шевч.)

д) Дуже часто в дієсловах другої відміни на **-ити** в формах теперішнього (майбутнього) часу дійсного способу в усіх формах, крім 1. особи однини, наголос пересувається на один склад у напрямі до початку слова:

варити, варю – вариш... варять
платити, плачу – платиш... платять
говорити, говорю – говориш... говорить
учити, учу – учиш... учать
морити, морю – мориш...
гострити, гострю – гостриш..., також: *хвалити, красити, валити, дражнити, палити, цінити, творити, мирити, сварити, явити, гасити, гатити, кадити, мастити, мостити, пестити, садити, слідити, робити, христити, повторити, городити, ворожити* тощо.

Наголос у прислівниках § 113.

Як і в інших частинах мови, наголос у прислівниках слівниках різноманітний, а до того ще іноді й подвійний або й потрійний. Більш-менш виразну тенденцію до послідовного, одноманітного наголосу можна вказати в декількох групах прислівників.

1. У прислівникам, що постали з іменних чи дієслівних основ і без будьяких ознак закінчень, дуже послідовно виявляється тенденція наголошувати приросток: *навхрест, обмаль, насхиль, безперестань, побіч, надвечір...* – див. §§ $93_{2д}$, 94_2. Порівн. іще схожу тенденцію наголошувати приросток у іменниках такої ж конструкції в § $110_{2б}$.

2. У складних прислівниках з одного боку виявляється тенденція наголошувати дієслівну частину слова: *доброхіть, мимохідь, мимоїздом, з* другого ж класти наголос на середні склади слова: *натомість, горілиць, босоніж, пустопаш, водносталь, ліворуч, позаторік...*, а далі й такі, як *вряди-годи, пліч-о-пліч, віч-на-віч, раз-по-раз* тощо.

Сюди належать і такі прислівникові словосполучення, як *добри-день, добри-вечір, добра-ніч,* або *на-добри-день, на-добра-ніч* (пишуться ці слова і вкупі), а також і такі ще:

до Се́мена, на Пе́тра, до (на) Дми́тра на означення терміну за назвою "святих", порівн. "пішов до Семе́на" тощо.

3. У прислівниках на **-о, -е** від прикметників з виразними наростками (**-авий, -овий, -истий, -енький, -ісінький, -учий...**) наголос звичайно буде той самий, що й у ‘прикметниках: *крива́во, зго́ристо, веселе́нько, чисті́сінько, нестерпу́чо* і. т. ін. Але в прислівниках із таких прикметників, що наросток у них невиразний, надто ж **-кий** і **-ний**, є нахил переносити наголос на початковий склад (рідше з середини на останній):

гірки́й – гі́рко
смачни́й – сма́чно
холо́дний – хо́лодно
соло́дкий – со́лодко
боязки́й – бо́язко
чепурни́й – че́пурно
дороги́й – до́рого
голосни́й – го́лосно
глибо́кий – гли́боко
висо́кий – ви́соко
широ́кий – ши́роко
зеле́ний – зе́лено
поро́жній – по́рожньо
хоро́ший – хо́роше і *хороше́*
гаря́чий – га́ряче і *гаряче́* і т. ін.,

хоч *пога́ний – пога́но, сере́дній – сере́дньо* тощо.

У прислівниках із трискладових прикметників із наголосом на кінці він завсіди пересувається на початковий склад, отже й від *головни́й* прислівник буде *го́ловно.*

4. Хисткий наголос у дієприслівниках теперішнього часу на **-чи**. Власне у таких дієприслівниках, як *ясні́ючи, сіда́ючи, моло́тячи, ворко́чучи, ру́хаючись, ду́маючи, чита́ючи, баламу́тячи, верховодячи* і т. ін., наголос завсіди сталий, а саме такий самий, як у третій особі множини дійсного способу: *ясні́ють – ясні́ючи, ру́хаються – ру́хаючись* і т. ін. Але не те з три- і двоскладовими дієприслівниками, надто ж із тими, що походять від дієслів з наголошеним закінченням третьої особи множини дійсного способу. Двоскладові дієприслівники майже завсіди мають наголос на кінці: *б'ючи́, ждучи́, шлючи́, жнучи́, сплячи́* і т. ін., а так само і трискладові, коли вони походять від дієслів з наголошеним закінченням третьої особи множини дійсного способу:

живу́ть – живучи́
пасу́ть – пасучи́
реву́ть – ревучи́
трясу́ть – трясучи́
крича́ть – кричачи́
боя́ться – боячи́сь

і т. ін. і також з більшою кількістю складів: *гомоня́ть – гомонячи́, стережу́ть – стережучи́* тощо. Але подекуди такі дієслова, надто ж ті, що в них підо впливом приростків наголос може посуватися до початку слова (див. § 81_3), дають дієприслівники з наголосом на третьому від кінця складі:

сидя́ть – сидячи́ і си́дячи
стоя́ть – стоячи́ і *сто́ячи*
лежа́ть – лежачи́ і *ле́жачи*

Проте, здається, можна говорити, шо з різним наголосом такі дієприслівники мають інші відтінки й значіння: *сидячи́, стоячи́, лежачи́* більше дієслівні, ніж *си́дячи, сто́ячи, ле́жачи.* На доказ цього можна навести таке. Поперше, з *сидячи́* тощо легко в'яжуться чисто дієслівні додаткові слова, напр., "сидячи́ на траві" (порівн. "сидить на траві"), "стоячи́ міцно", "лежачи́ цілий день" тощо і не так природно з *си́дячи* і т. ін. Подруге, дієприслівники *з* наголосом на початковому складі легко переходять в звичайні

прислівники: *стоя́чки, ле́жачки, мо́вчки*, я при них ніякі дієслівні конструкції вже неможливі.

У поезії трапляється в таких дієприслівниках наголос ще й на другому складі, надто в таких дієприслівниках, що замість **-ячи** приймають закінчення **-ючи:** *сидю́чи, летю́чи* тощо.

Звичайний наголос на початковому складі і в тих трискладових дієприслівниках, що походять від дієслів із таким самим наголосом у третій особі множини дійсного способу:

га́снуть – га́снучи
со́хнуть – со́хнучи
рі́жуть – рі́жучи
си́плять – си́плячи
пи́шуть – пи́шучи
ка́жуть – ка́жучи
у́чать – у́чачи
хо́дять – хо́дячи
ба́чать – ба́чачи
до́ять – до́ячи
ди́вляться– ди́влячись

і т. ін., хоч буває й на останньому.

ОРТОЕПІЯ І ПРАВОПИС.

Вступні уваги § 114.

Ортоепія, себто поправна, чиста вимова слів, як і правопис, себто одноманітний напис їх, мають велике громадське значіння. Чиста, правильна вимова це не вигадка чиясь і не забаганка, це типова вимова більшости, це характерна вимова народу. Щоправда, цілком одноманітної вимови на всім просторі якоїсь мови досягти майже не можливо, алеж в основному та вимова повинна бути підпорядкована вимовним нормам літературної мови вже через ролю останньої в щоденному житті. Слухова мова це ж певна система слухових знаків всенародного значіння, і всі, хто користується цими знаками, заінтересовані, щоб ті знаки були однакові, бо так та тільки мова найкраще виконає своє завдання бути посередником поміж окремими людьми й групами їх. Справді бо, всі члени великого колективу – народу – дуже заінтересовані в тім, щоб якнайкраще й якнайлегше розуміти всіх інших, а це ж, між іншим, може бути досягнене однаковою вимовою слів. Промова з трибуни, радіо, телефон це все такі чинники в нашому щоденному житті, що сами за себе кажуть за потребу одноманітної вимови слів, бо тоді ми з найменшим напруженням уваги сприймемо все, легше зрозуміємо все, бо менше недочуватимемо, чи хибно сприйматимемо, менше перепитуватимемо і так само нас перепитуватимуть і т. ін. Звичайно, найважніше в мові це самі слова, навіть і недобре сказані, але не можна легковажити й ортоепію навіть із указаного тут суто-практичного погляду, не кажучи вже за естетичну сторону, таку важну, напр., в театрі.

Не менш очевидне громадське значіння й правопису, коли взяти на увагу, що зорові знаки мислі – написані слова – як і слухові, найкраще і найшвидше досягають своєї мети, як вони завсіди однакові. Знов досить нагадати ролю в нашому щоденному житті вивіски, пляката, газети, де ми так зацікавлені, щоб написи тих самих слів були однакові. Сталий правопис і стала однакова (у межах можливого) вимова це цемент суспільства, бо це ж найхарактерніші ознаки єдиної мови народу.

У попередніх розділах уроздріб не раз уже роблено різні уваги щодо ортоепії, а надто правопису, отже тут усе те треба звести докупи, докладніше й повніше визначаючи норми й правила того й того й додаючи те, чого бракує в попередньому.

н д т л перед і § 115.

Як характерна особливість української мови, а саме її вимови, була вже вказана наявність твердих **н д т л** перед **і** (§ 10). Наскільки справді відмінні в українській чистій вимові **ні, ді, ті, лі** з твердими (власне напівтвердими) приголосними супроти **ні, ді, ті, лі** з м’якими приголосними, себто в таких парах, як *сніп – сніг, дім – дід, на тім – тіло, верболіз – поліз* тощо, можна не тільки чути, а й бачити на доданих на 170 ст. палятограмах, себто малюнках піднебіння: закреслені місця піднебіння, показують, як торкається язик його, коли вимовляти **ті, ді** з твердими приголосними (на *тім, дім*), і як тоді, коли з м’якими (*тіло, дід*).

Як бачимо, вимовляючи **ті, ді** з твердими **т, д,** ми підіймаєм до піднебіння тільки краї язика, зокрема кінчик його, а вимовляючи **ті, ді** з м’якими **т д**, притуляємо майже до всього піднебіння язик, хоч треба сказати, на малюнку не видно того, що при цій останній вимові кінчик язика

зовсім звисає, упираючись у спідні ясна (порівн. § 10). Це та самісінька вимова, що й при **та-тя, ту-тю** і т. ін.

Такі сполучення твердих **н д т л** з наступним **і** бувають у кількох розрядах:

1. Коли **і** з старого **о**: *ніс, синів, на тій, Іванівка, дім, садівництво, на твердім, дідівщина* (перше **д** м’яке, друге тверде), *стіл, ластівка, братів, Шепетівка, лій, волівня, столів, Кирилівка* і т. ін.

2. У назовному відмінку множини твердих прикметників (тут і з старого ыѣ): *гарні, дурні́, виховані, тверді, горді, товсті, багаті, плесковаті, малі, побілілі* (перше **л** м’яке, друге не м’яке) і т. ін.

3. У прийменниках та приростках (часто перед **і**, що з’явилося з аналогії): *піді мною, надіслати, дістати, відібрати, підігнати* і т. ін.

4. При збігові слів, коли попереднє кінчається на **н д т л**, а наступне починається з **і**, і коли ці слова вимовляються суцільно, як одно слово, без павзи між ними: *він і вона* (вимовл. "вінівона" з твердим **н**), *син ішов, Степан і каже, дід і баба, наперед ідіть* (перше **д** тверде, друге м’яке), *брат Іван, тут і ми, віл іде* (порівн. *Василь* іде) і т. ін.

Достоту такі сполучення будуть і в скорочених (штучних) словах як *фінінспектор* тощо.

5. Неусталена вимова **н д т** перед **і** в словах чужомовного походження, напр., *компанія* (з твердим **н**, але також і з м’яким, і ця остання вимова – новіша – здається, перемагає), *комедія, демократія, дієта, Нібур, Дітман, Тіроль* тощо. У кожному разі тверда вимова тут можлива.

> Що всі інші приголосні – як у вкраїнських, так і запозичених словах – перед **і** не м’якшаться, або принаймні м’якість їх невиразна і невелика, видно, між іншим, з того, що інші приголосні перед такими приголосними не м’якшаться, або хоч не м’якшаться так очевидно, як вони м’якшаться перед м’якими **н д т л**, напр.: *Ользі* (порівн *гульні* з зовсім м’яким **л** перед **ні**), *кінці* (порівн. *дранті*), *під сіном* (порівн. *під лісом*), *пенсія, конференція* (де **н** таке ж, як і в *ґарантія,* коли вимовляти **т** перед **і** твердо, але не таке, як у м’якій вимові – "ґараньтьія").
>
> До речі, **і** в таких закінченнях чи взагалі звукосполученнях звичайно не скорочується: *сесія, Імперія, соціяльний* і т. ін. за винятком тільки деяких слів, коли й письмо інше як *кар’єра, бар’єр, мільйон* тощо.

Ненаголошене е й и та о у § 116.

Ненаголошені **е** й **и** часто в вимові наближаються до себе, тільки **е** таке взагалі дужче наближається до **и**, ніж навпаки ненаголошене **и** до е, так що все це вимовне явище можна назвати (умовно, звісно) як "икання". Але сильне икання, себто вимова, напр., "биреш" (правописне *береш*), "жине" (*жене*), "ка́жи" (*каже*) хоч і поширена в говорах, все ж її не

можна визнати доброю, бо для ортоепії, для зразкової літературної вимови треба приняти менше икання і взагалі таке змішування ненаголошених **е** й **и**, коли не тільки перше наближається до другого, а подекуди й навпаки. Головніші уваги щодо цього такі:

1. Перед наголошеним **е** ненаголошені **е** й **и** вимовляються однаково і близько до **е**, отже як **е**^{и} (тобто звук середній між **е** й **и**, але ближчий до **е**, ніж до **и**):

правописне *бере* вимовляється як *бе*^{и}*ре*
″ *плете* ″ ″ *пле*^{и}*те*
″ *вишневий* ″ ″ *ве*^{и}*шневий*
″ *стриже* ″ ″ *стре*^{и}*же*
″ *вилежуватися* ″ *ве*^{и}*лежуватися*
″ *бичем* ″ ″ *бе*^{и}*чем*

2. Перед наголошеним **и**, навпаки, ненаголошене **е** й **и** вимовляється близько до **и** (**и**^{е}):

правописне *бери* вимовляється як *би*^{е}*ри*
″ *плети* ″ ″ *пли*^{е}*ти*
″ *великий* ″ ″ *ви*^{е}*ликий*
″ *полетиш* ″ ″ *поли*^{е}*тиш*
″ *стрижи* ″ ″ *стри*^{е}*жи*
″ *кислиця* ″ ″ *кис*^{е}*лиця*

Обидва ці явища, як бачимо, схожі тим, що попередні голосні вподібнюються наступним. Це так зване гармонійне вподібнення (порівн. § 17). У наслідок його в вимові цілком спалися слова *грииби* і *греби, мили* (милити) і *мели* (молоти), *криши* і *креши, мене* і *мине* (минути).

В усіх інших, випадках ненаголошені **е** й **и** більш-менш змішуються в вимові (переважно в напрямі на **и**), напр., перед **а, о, у** тощо, але менше змішуються вони в ненаголошених закінченнях, коли в таких самих закінченнях буває й наголос, напр., ненаголошене **е** майже залишається в вимові в дієсловах *каже, маже, пише, буде, вийме, винесе...*, бо існує в мові ряд *несе́, жене́, бере́, кладе́...,* так само доволі чисто вимовляються закінчення ніякого роду в *наше горе, велике море, чорне поле...*, бо існує ряд *круте́ яйце́, оте́ кільце́* і т. ін.

Та все ж і в цих навіть випадках вимовне змішування можливе, що часто утрудняє правопис, не кажучи вже за інші випадки, як *мелю* і *милю, крешу* і *кришу, виселяти і висиляти, погребу* і по *грибу, кленок* і *клинок, ясенок* і *я синок* тощо, де вимова майже однакова.

Як уже принагідно й казано, щоб розрізняти в право-писі **е** й **и**, коли вони ненаголошені, слід опиратися на наголос (*легкий*, бо *легко* і т. ін.), на аналогічні форми (*білим полем*, бо *малим кільцем* і т. ін.), на чергування **е** з **і** та випадання **е** (*лемеші*, бо *леміш, праведний*, бо *правда* і т. ін.).

Але далеко не всі правописні **е** і **и** можуть бути доведені вказаними способами, і в цих випадках власне тільки добрий словник може вказати, як же треба написати слово – з **е** чи **и**, напр.: *тепер, левада, кебета, вертеп, керсет, режим, цибуля, пиріг, лиман, мизинець, кирпич, кишеня* і т. ін.

Слід іще задля правописних потреб запам'ятати деякі наростки з ненаголошеними **е**: -есе**нький, -ечк-** (**-ечок**), **-еньк-, -енк-, -еро-, -тель, -ен**(**-ят**), **-ен-** у дієприкметниках та віддієслівних іменниках (див. § 89): *білесенький, сонечко, тамечки, десятеро, кошеня, оченята, приятель, роблений, відродження* тощо (після голосних у цих наростках, звичайно, **є**: *чаєчка, двоєчко, Гордієнько, чаєнята, напоєний...*

Крім того в повноголосних групах **-ере-, -еле-**: *берег, берест, берегти, вередливий, дерево, оберемок, ожеред, очерет, череп, через, середа, белебень, велетень, селезень, шелест, телепень...*

Про ненаголошене **о** й **у** див. § 8.

Змішування в вимові ненаголошених **е** й **и**, а також у певних умовах і ненаголошених **о** й **у** настільки сильні, що такі слова, як *стане – кайдани, стою – клюю* тощо наздаються до найкращої рими, напр.:

Хай пісня лунає повсюди,
Хай світ вона ввесь заповня,
Бо швидко – ми знаємо – буде
Остання й рішуча борня. (Ф. Савч.)
Душе моя убогая!
Чого марно плачеш?
Чого тобі шкода?
Хіба ти не бачиш? (Т. Шевч.)
Я більше не плачу... Я муку свою
В кайдани на вік закую. (О. Олесь)

і – и § 117.

Вимова звуків **і** й **и** не завсіди відповідає правописним **і** й **и**, а до того обидва ці звуки визначаються ще й літерою **ї**.

1. Правописне наголошене **і** в назвуці в деяких народніх словах вимовляється як **и**: *інший, іноді, інде, істик, іскра, іграшка, ірод, іч* вимовляються як "инший"..., хоч, треба сказати, це одна з можливих вимов, бо вимовляються вони й з **і**.

2. Правописне **і** та **ї** вимовляються близько до **и** (йи) в таких випадках, коли вони в певних закінченнях, аналогічних до закінчень із **и**:

а) у всіх м'яких прикметниках відповідно до твердих закінчень: *синій, безкраїми...* (вимовляються "синьий", "безкрайими" – див § 52)

б) у наростках **-їна, -їха, -їще, -їсько, -їк, -їн, -їкий, їнський, -їстий**: *Україна* (вимовл. "Украйина"), *Солов'їха, гноїще, боїсько, покоїк, Маріїн, солов'їний, український, троїстий...* (порівн. *долина, багнище, столик, Ганнин, качиний, танцюристий...*)

в) у дієслівних закінченнях без наголосу: *стоїмо* (вимовл. "стойимо"), *го́їти, озбро́ївся...* (але під наголосом *стоїть, напоїти...* з **йі**).

Приголосні в прийменниках та приростках § 118.

Як ми знаємо з § 30, геть усі прийменники, а також і всі приростки крім тільки **з-** перед **к п т х**, на письмі не змінюють своїх визвукових приголосних перед іншими приголосними. Але це не визначає, що в вимові вони теж завсіди зберігаються. Хоч і важко встановити точні способи вимови всіх таких приголосних, все ж деякі з них у певних умовах вимовляються одноманітно і послідовно.

1. Правописні дзвінкі **б д ж** приростків і прийменників перед глухими вимовляються завсіди дзвінко: *обсипав* (не "опсипав"), *обтрусили, надприродний, об що, перед ким, між такими...*

2. Правописне ж **з** перед глухими зберігається лише по голосних: *безсилий, без сили, розпитати, розхрістаний, крізь сон* (вимовл. "кріз сон"), *через тин* і т. ін., щождо прийменника **з** перед **к п т х ф с ц** та приростка **з-** перед **ф с ц** (бо перед **к п т х** він і на письмі переходить в **с**), то він вимовляється як **с**: *з поля* (вимовл. "с поля")*, з хати, зфотографувати...* Та хоч після голосного, як бачимо, дзвінкі приголосні прийменників-приростків і зберігаються перед глухими приголосними в вимові, все ж і в них іноді можна спостерігати нахил до переходу в глухі, найбільше тоді, коли приросток не буває прийменником, отже не виступає самостійніше, напр., у приростковi **роз**- іноді можна чути "рос" (вимова "роспитати"...).

Цікаво відзначити, що прийменник **повз** теж має дзвінке **з** перед глухими наступного слова: *повз хату, повз клуню* і т. ін. Це вказує на те, що **в** в українській мові вимовою наближається до голосних.

3. Приголосні **д** і **з** приростків-прийменників перед **ж ч ш щ** і **ц з**, як і в інших випадках, уподібнюються до цих останніх, переходячи в вимові в звуки близькі до дж**, ж,**

дз: *віджимати* (вимовл. "ві дж жимати"), *передчасний* ("пере дж часний"), *над шляхом* ("на дж шляхом"), *розжувати* ("рожжувати"), *зчистив* (.,жчистив"), *через шлях* ("череж шлях"), *відцуратися* ("ві дз цуратися"), *підзамчя* ("пі дз замчя") тощо.

Звукозміни в групах приголосних § 119.

Про звукові зміни в деяких групах приголосних у словах у зв'язку з правописом сказано в §§ 22, 26, 27, 28, тепер же слід додати про деякі звукові (вимовні) явища в групах приголосних, що виникають при збігові слів.

1. Із попереднього ми бачили, що в українській мові велику силу мають дзвінкі приголосні, що вони звичайні в вимові в кінці слів (*хліб...*), у середині перед глухими (*книжка...*), і що навіть правописні глухі перед дзвінкими в середині слів у вимові стають дзвінкими (*боротьба* вимовл. "бородьба", *вокзал* – "воґзал"...). Так само переходять у вимові в відповідні дзвінкі й ті глухі приголосні, що в кінці слів, коли далі йде слово з дзвінким назвуковим приголосним, і коли ці слова вимовляються суцільно, ніби як одне слово (себто без павзи між ними), при тім відбуваються й інші зміни попереднього приголосного на подобу вказаних у § 118: *так гарно* (вимовл. "таґ гарно"), *наш брат* ("наж брат"), *ніч була* ("ні дж була"), *хлопець був* ("хлопе дз ь був"), *кіт забіг* ("кі дз забіг"), *стоїть завод* ("стої дз завод") тощо.

2. Коли зустрічаються глухі приголосні, і слова вимовляються теж одним суцільним видихом, то деякі попередні в вимові частково пристосовуються до наступних: *брат сидить* (вимовл. "брац сидить"), *сходить сонце* ("сходиц сонце"), *ідуть сюди* ("ідуць сюди"), *клич сюди* ("клиць сюди"), *когось чекає* ("когош чекає"), *лізь через тин* ("ліж через тин") тощо.

При цім часто приголосні зливаються в вимові в один довгий приголосний: *нас зачарує* ("наззачарує"), *проходять дні* ("проходяддьні"), *сидить там* ("сидиттам"), *Гнат частував* ("Гначчастував") тощо (порівн. у дієсловах *береться, берешся...*).

3. Дуже поширене пом'якшення в вимові приголосного перед другим пом'якшеним приголосним у словах (див. § 31_2), досить звичайне і в приголосних між словами. Найбільше надаються до такого пом'якшення приголосні **с з ц**, як і в середині слів, також **н д т л**: *пес нюхає* (вимовл. "песь нюхає"), *раз нянька* ("разь нянька"), *брат любить* ("брать любить"), *над нього* ("надь нього") і т. ін.

4. Далеко рідше попередній приголосний пом'якшений стається твердий у вимові підо впливом твердого наступного: *а йдіть лишень* (вимовл. "а йдіт лишень"), *сядь на пень* ("сяд на пень"), *п'ять раз* ("п'ят раз") тощо. Така звукозміна в вимові звичайно буває лише тоді, коли без неї виникла б зовсім незнана в мові група приголосних (напр, ть + л тощо.

Щодо приголосних **б п в м ф, ж ч ш щ, г н х ґ**, то вони навіть і перед голосними бувають м'які дуже рідко, тим паче не можна говорити про м'якість їх перед іншими приголосними як у слові, так і поміж словами. У кожному разі м'якість їх дуже невиразна навіть у таких випадках, як *рівня, вишня, хліб* тощо.

Подробиці вимови § 120.

До всіх попередніх ортоепічних уваг треба додаьи ще декілька дрібніших.

1. Хоч губні приголосні в українській мові і дуже мало надаються до пом'якшення, все ж у таких словах, як *свято, цвях, дзвякати, тьмяний* тощо (див. § 2) губні вимовляються звичайно м'яко, себто так, як і сполучення, напр., **ня, тя** тощо. Так само м'які вони і в чужих словах як *пюпітр, бюджет, Мюллер, Вюртемберг* тощо, хоч доводиться визнати в усіх цих випадках і рівнобіжну вимову з **й** поміж губним та наступним голосним:

"свйатий", "пйупітр" і т. ін. Ще менше властиві українській мові, а проте все ж наявні в літературній мові сполучення задньопіднебінних із **я ю** тощо, як от *Кяхта, Гюго, Кюв'є* і т. ін.

2. Правописні групи **-тський, -дський, -тство, -дство** в вимові скорочуються в **-цький, -дзький** тощо; *братський* (вимовл. "брацький"), *людський, братство* і т. ін., в групі **-нтський** тощо **т** в вимові випадає: *студентський* ("сгуден-ський") – див. § 21_3.

3. Незвичайні й важкі до вимови групи приголосних **знь, тр, др, бр, тм** тощо вимовляються з глухим визвуковим приголосним: *приязнь* (у вимові **нь** недочуте), *театр, кедр, зубр, ритм,* або з глухим **е** між приголосними: "прияз^{е}нь", "теат^{е}р"...

Про інші моменти щодо поправної вимови сказано: про "середнє л" в § 9, про **ж ш ч т** перед **ц** в § 26, про дзвінкі приголосні в § 11 і т. ін.

Як писати складі слова (розділка) § 121.

Із 103 й наступних §§ ми бачимо, що складні слова звичайно пишуться разом, і тільки зрідка через розділку сполучаються їх частини. Це буває тоді, коли двоє слів не зливаються в одно цілком, не мають одного наголосу, хоч і тісніше, суцільніше вимовляються, як звичайні самостійні двоє слів, і мають кожне свій наголос. Такими словами бувають і іменники, і прикметники, і дієслова, і прислівники, і цілі словосполучення зокрема повтори: *хліб-сіль, батько-мати, хата-читальня, сам-самісінький, сумний-невеселий, грає-виграває, дзвенить-сміється, Чехо-Словаччина, робітничо-селянський, багат-вечір, люби-мене, будь-що-будь, раз-у-раз, помалу-малу, одним-одно, дрібно-дрібно* тощо. Звичайно, виразної межі поміж такими складними словами, що пишуться разом, і такими, що пишуться з розділкою, немає, і подекуди правопис таких слів несталий.

З розділкою пишуться ще слова *ось-який, -ін-як, от-який, будь-який,* такі, як *по-нашому, по-своєму, по-німецькому* тощо та складні з **з** прийменники: *з-під, з-над, з-поміж, з-за, з-попід, з-посеред* (але *поміж, посеред...*).

З розділкою пишуть іще українські закінчення **до-** неукраїнських назов, напр., *в Рабоч-ій газет-і* тощо.

Як писати частки (аби, будь, небудь, же, би...) § 122.

Крім таких випадків, як ото в попередньому § (*будь-який* тощо), частки **аби-, -будь, -небудь, -де, як-, що-, -що** пишуться вкупі: *абищо* (*абичого...*)*, абихто, абиде, абикуди, кудинебудь, денебудь, якнайкращий, щонайдужчий, щодня, щомісяця, щоночі, абощо, тощо, якщо, покищо, хібащо, щодо, щожодо* (див. іще § 64). Зате зовсім окремо треба писати **бо, но, таки, то, же** (**ж**), **би** (**б**) у таких, напр., випадках: *ідіть бо, кажи по, там таки, він би то, казали б то, тепер же, казала ж* і т. ін., а разом тільки в незмінних суцільних словах: *отже, адже, майже, теж* (не плутати з займенником *те ж*)*, також* (прислівник *так же*)*, авжеж* (інше значіння в *а вже ж,* напр.: "а вже ж не хто й сказав, як не сам таки він")*, атож* (тобто "еге", "так", не те значіння в *а то ж*, напр.: "а то ж хто був?"), *тож, отож, бож, абож, аніж, аби, себто, цебто, тобто, щоб* (коли це сполучник, а *що́ б* це займенник: "що́ б тобі сказати?"), *якби* (коли це сполучник, а *я́к би* прислівник: "я́к би його зробити?"), *якже* (коли це сполучник, а *я́к же* прислівник), *нібито.*

Як переносити слова § 123.

З рядка в рядок можна переносити кожен склад слова або групу їх, як також і залишати в першому рядку, напр.: *наді-я, на-дія, о-нуча, ону-ча, роз-думав, сно-вида, снови-да, Дніпр-ельстан, назбирати, наз-бирати* і т. ін.

Не можна розривати тільки **дз** та **дж**, коли вони визначають один звук, а також **йо, ьо**: *кукуру-дза, хо-джу, га-йок, пе-ньок* і т. ін. – див §§ 3, 5.

Коли писати великі літери § 124.

Великі літери на письмі вживаються з однією головною метою: виділити супроти інших слів якесь слово чи слова, підкреслити його, звернути на його більшу увагу читача, ніж він звертає на звичайно писані слова. Часто таке виділення великою літерою слова на письмі стало вже загальнообов'язковим, але чимало є й таких випадків у письмі, коли таке виділення не обов'язкове. Найголовніші правила на те, коли вживати великих літер такі:

1. Великою літерою звичайно починається письмо, великою літерою починається кожне найсамостійніше речення, себто після крапки, після знаків оклику й питання, після двокрапки, коли далі йде чужа мова (в лапках), часто після крапок.

Досить поширений ще й досі звичай починати великою літерою кожен рядок віршів, хоч пишуть і друкують їх щодо великих літер і за загальними правилами.

2. З великої літери пишуть власні імена чи то людей, чи тварин і речей, напр., географічні назви, назви пароплавів, заводів, установ, літературних творів, газет тощо.

Приклади:

Везе *Марко Катерині сукна дорогого.* (Т. Шевч.)

Стриба Рябко, вертить хвостом (П. Гулак-Артем.)

З Чорного моря, з Індійського океану, через Малу Азію прилетів перший тепловій. (М. Хвильов.)

Вже міст через Дінець давно прогуркотів. (В. Сосюра)

Він був... секретарем сільбюра спілки Робземлісу. (В. Підмог.)

Власні назви на кілька слів звичайно пишуться з великої літери в першому слові, напр., *Чорні маки Васильченка, Чорне море,* але коли хочуть особливо підкреслити й наступне слово, надто ж коли це іменник, то з великої літери пишуться й інші, напр., *Шевченків Великий Льох, щоденна газета Українське* Слово, *Кривий Ріг.* Та якоїсь твердої й загальнообов'язкової норми в цьому немає.

Присвійні прикметники на **-ів, -ин** від власних назов звичайно пишуться з великої літери: *Франкова спадщина, Дніпрові пороги.*

3. З великої літери часто пишуть те слово, що хоч і не підходить під попередні правила, але в очах того, хто пише, воно набирає особливого значіння. Це найбільш суб'єктивний розряд уживання великої літери на письмі, хоч деякі випадки і з цього розряду набули вже великого поширення, стаючи майже обов'язковими. Це велика літера з пошани і з особливої уваги. Сюди належать, напр., такі випадки:

а) В особистих листах, заявах тощо звичайно пишуть з великої літери *Ви* (отже тут пошана особливо підкреслюється: граматичною формою множини – *ви* замість *ти* – і графічно великою літерою), також такі звичайні в заявах тощо слова, як *Товариш, Голова, Керівник, Президія..., До Товариша Керівника такої то установи* і т. ін.

З цієї ж причини частенько пишуть з великої літери геть усі слова складної назви установи, коли до неї звертаються з чимось (До *Президії Одеського Наукового Товариства* і т. ін.).

У таких випадках не слід би надуживати великі літери.

б) Подекуди пишуть у нас з великої ліітери назви людей за їх національністю: *Українець, Поляк, Німець, Француз* і т. ін. На жаль, це не дуже поширена звичка.

в) У певний час, у певних книгах, у певного автора окремі слова можуть набирати особливого значіння, особливої поваги й уваги і тоді їх і пишуть поза вгорі визначеними правилами з великої літери, напр., у наші часи часто так пишуться слова: *Революція,* іноді слово *Людина, Майбутність* тощо.

г) У байках, казках назви дієвих осіб (речей) здебільшого пишуть із великої літери: *Якось то Лебідь, Рак та Щука приставить хуру узялись.* (Л. Глібів).

Великі літери далеко не єдиний спосіб підкреслювати слова на письмі. Як бачимо ми з усіх розрядів і прикладів, великими літерами взагалі підкреслюється більше значіння слова супроти інших – чи то з технічного боку, як на початках найбільш самостійних речень, чи з унутрішнього боку, як вияв пошани тощо. Почасти в додаток до великих літер, почасти незалежно від них уживаються ще й інші способи на те, як

звернути увагу читача на слово чи слова, виділити їх від інших, напр., підкреслення лінією чи пунктиром (а друком ще й набирання іншим шрифтом, або й тим самим, тільки розстріляно, себто з інтервалами поміж літерами), лапки. Іноді ці способи зуживаються разом із великими літерами, напр., назви творів, пароплавів тощо пишуться і великою літерою і беруться в лапки, щоб ще виразніше виділити їх: *у творі "Хіба ревуть воли" П. Мирного...*

Правопис чужих слів.

ла – ля, лу – лю і т. ін. § 125.

Чужомовне *l* в українській мові тільки в деяких випадках передається цілком послідовно, здебільшого ж вживання *ла* чи *ля*, *ло* чи *льо* і т. ін. не може бути визначене точно, і засвоїти поправні написи (як і вимову) чужих слів із *ла* чи *ля* тощо можна тільки з добрих словників та практики.

Нем'яке *л* у чужих словах буває в таких випадках:

а) Без винятку в сполученні *ле*: *лекція, електричний, холера, Палермо* і т. ін. (про вимову *ле* див. § 9), але про німеіцьке *lei* див. § 133.

б) Майже в усіх словах грецького походження пишеться *ла, ло, лу, л*, як також у давніше запозичених і з інших мов: *атлас, пластика, логіка* (*філологія...*), *Лондон, адмірал, бал* (відзначення, але *баль* = бенкет), *ідеал, журнал, Інтернаціонал, капітал, мінерал, ориґінал, протокол, ліберал, фалш, февдал* тощо, при тім звичайно при подвоєному *л: Льонґфелло* і т. ін.

в) В англійських словах у кінці та перед приголосними у середині: *Албіон, біл, булдоґ, гомрул, голкіпер, Велз, Вілсон, Далтон, Мілл, Мілтон, Чарлз, Шеффілд* і т. ін. (пор. § 9).

В інших випадках (отже далеко частіше) в чужих словах пишеться *ля, лю, льо, ль*, і завжди *лі* (див. далі): *аероплян, баляда, гіперболя* (в закінченнях -*ля* майже завжди, отже і в словах грецького походження), *ґалянтерія, заля, капеля, кляса, парлямéнт, плянтація, пляц, проклямація, бльокада, льозунґ, льокавт, пльомба, сольо, фльота, блюза, металюрґія, альґебра, бальконі, васáль, Мон-Блян, Льокáрно, Альжíр* і т. ін., при чім завжди в *-лювати, -люція, -ляндія, -ляр, -лярний, -лярія, -лятор, -ляція, -льоз, -льоза*: *протоколювати, Ґренляндія, целюльоза...*

г – ґ § 126.

Так само й чуже *g* в новіших запозиченнях передається нашим *ґ*, а в старіших, особливо з грецької мови, нашим *г: Англія, газ, газета, гегемонія, генеалогія* (*логіка...*), *генерал, геній, географія, кілограм, Германія, гімназія, гіпс, градус, Грузія, група, організація, егоїзм, педагог, Рига, трагедія* й т. ін., але, *аґент, аґітація, аґроном, Араґонія, бравнінґ, Гамбурґ, Геґель, Ґете, грандіозний, дириґент, елеґантний, інтеліґенція, Чікаґо* і т. ін., при тім чуже *h* у назвуці звичайно зберігається: *Геллада, гістерія, гомóнім, гієрогліф, гіпохондрія, готель, галябарда, галло, Ганнібаль, Гадріян* (рим. імпер.). Але: *історія, ангар, омар.*

ф – т § 127.

У чужих словах пишеться *ф з f* (*ph*), але *т* з грецького *th*: *француз, форма, корифей, евфонія, фунт, фамілія, фабрика* і т. ін., але *патос, етер, катедра, мітичний, ортографія, аритметика, Атени, Пітагор, Методій, Теодор, Теодосій* тощо, хоч засвоєні здавна *Федір, Тимофій, Афон, Хома* (коли не про імення людей Західньої Европи, бо тоді *Тома, Теодор*).

Коли писати одну, а коли дві приголосні § 128.

Подвоєні (довгі) приголосні чужих слів в українській мові звичайно скорочуються: *апарат, кляса, група, територія* і т. ін., залишаючись тільки в окремих словах як *брутто, ванна, вілла, галло, тонна, мірра* (але *миро*) і небагато інших та звичайно у власних назвах: *Ґаронна, Шіллер, Ніцца, Мекка, Марокко, Ціммерман, Тассо* і т. ін.

Вивідні слова з таких власних назов теж заховують подвоєння приголосних: *марокканець, ґалліцизм* і т. ін.

Коли писати в, коли у, й § 129.

в пишеться в таких (англійських) словах, як *Вайлд, Велз, Вітман, Вестминстер, кіловат* і т. ін., а також у двозвуках як *авдиторія, авдієнція, гавптвахта, льокавт, фавна, равт, Фавст, Штравс, Нордав, Кавтський, Бічер-Стов, Бернард Шов* і т. ін.

Але між голосними *у*: *Ауербах, Бауер, Тоуер, Соуер* і т. ін. Німецьке *eu* треба писати *ой*: *Нойман, Ойтінґ...,* також *Фоєрбах,* але *неврастенія, невтральний* тощо.

и – і – ї § 130.

и в чужих словах пишеться в середині загальних слів (не власних назов) після приголосних *д т з с ц, ж (дж) ш ч, р* перед приголосними: *директор, тип, позиція, університет, цифра, режим, шифр, речитатив, клясик, історик, фізика, територія, історичний, медичний, драматичний, клясичний* і т. ін.

В усіх інших випадках *і*, отже:

а) В назвуці: *ідея, інститут, Італія...*

б) Після всіх приголосних перед голосними та *й,* при чім чуже *іа* передається через *ія, іе – іє, іи – ію* (тільки в загальних іменах, у власних *-іу*), але *іо – іо*: *матеріал, спеціяльний, діялект, авдієнція, пієтет, Трієст, тріюмф, тріюмвірат, радіюс, медіюм* (але *Кіу-Сіу, Курціус...*)*, радій, ембріон, соціологія, аксіома, Онтаріо* і т. ін.

Зрідка перед голосними *і* скорочується: *серйозний, бар'єр, прем'єр* тощо.

в) Після всіх приголосних у власних назвах: *Единбурґ, Тіроль, Нібур, Ціцерон, Шіллер, Жід, Бразілія, Сіцілія, Ляйпціґ, Чікаґо, .Бріндізі* і т. ін. (про вимову зубних див. § 115).

г) В усіх інших випадках після *б п в м ф, г к х ґ, л н* і в визвуці після всіх приголосних: *бібліотека, нігілізм, архів, економіст, академік, техніка, технікум, тропічний, філософічний, жюрі, колібрі, ефенді* і т. ін.

Так само у чужомовних наростках у словах слов'янського пня: *україніст, боротьбізм* і т. ін.

Після голосних у чужих словах *ї*: *егоїст, прозаїк, архаїзм, теїн* тощо, за винятком слів сприростковани як *поінформований, заінтересуватися* тощо – порівн. § 10.

е – є § 131.

На початку слів *е* як *Европа, Еспанія, Евпаторія, Ефрат, епізод* і т. ін. (хоч у давніших запозиченнях з грецьк. мови і *є*: *Євген, єретик, Єгипет*); грецьку "ету" в новіших запозиченнях теж передаємо через *е*: *Атени, етер, амнестія, магнет, хемія* тощо; у французьких, німецьких, англійських словах *ей, о* та *и* передається як *е*: *Сент-Бев, Ґете, Берне* і т. ін., також у таких, як *ґувернер, контролер, мародер, монтер, партнер, режисер* тощо.

ю чи і § 132.

Французьке *и* та німецьке *ӥ* передається укр. *ю*: *пюпітр, бюро, бюрґер, Вюртемберґ* і т. ін.

ай (яй) чи ей § 133.

Німецьке *еі* у нових запозиченнях передається *ай,* після *л яи*: *Айнштайн, Гайне, Раин, портвайн, ляйтмотив, Ляйпціґ* і т. ін.

тр, др – тер, дер § 134.

У закінченнях чужих слів звичайно пишеться *-тр, -др.*: *метр, реєстр, театр, центр, пюпітр* тощо, хоч у старіших запозиченнях буває й *-тер, -дер*: *Олександер, маґістер, міністер, циліндер* тощо. (Про вимову *тр, др...* днів. § 120_3).

Апостроф і ь у чужих словах § 135.

Після *н д т л з с ц* перед йотованими голосними пишеться *ь* у таких випадках, як *мільйон, мільярд, віньєта, марсельеза, адьюнкт, коньюнктура, Лявуазьє* і т. ін., після інших апостроф: *об'єкт, мар'яж, Кюв'є, Барб'є* і т. ін.

Відмінні й невідмінні іменники § 136.

Чужомовні іменники ніякого роду на *-о* здебільшого відмінюються: *авто* (*авта*...)*, бюро, депо, пальто, піяніно* тощо, хоч деякі й не відмін. як *брутто, порто, сольо, тріо*, як не відмінюються всі на *-е, -і, -у*; *шосе, поні, какаду* та такі власні, як *Золя, Бенуа* тощо.

Як писати чужі слов'янські власні назви § 137.

Що ближче чуже слов'янське ймення (тобто російське, білоруське, польське, чеське прізвище або географічна назва) до української мови, то легше й підігнати його напис до останньої, що далі, то й записується воно з своїми характерними прикметами. Так, звичайно пишеться: *Данилевський, Малиновський, Петров, Преображенський, Веселовський, Некрасов, Плетньов, Палацький, Домбровиці, Петрозаводськ* і т. ін., але *Пушкін, Бжезін* (*-ін* звичайно)*, Крилов, Брудзев, Князєв, Саратов, Татіщев, Аракчеєв (-ов, в-, єв* звичайно)*, Прокоф'єв, Полозьєв* (*ь* по *н д т л з ц с* – порів. § 135)*, Льосік, Гавлік, Бєлий, Бяли, Нєдєльський, Міклошіч, Єндлінськ, Сімбірськ, Шабац, Сараєво, Болєславєц* і т. ін.

СИНТАКСА

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

Члени речення і пари

Ознаки речення § 138.

Хоч найбільшу практичну вагу в синта́ксі мають окремі словосполучення, словесні пари, та все ж важко обійтися без того, що зветься звичайно ре́чення, важко цілком свідомо ставитися до своєї мови, а зокрема свідомо й поправно вживати загальновизнаної, обов'язкової пунктуації.

Найважніші ознаки речення це незалежний назовний відмінок іменника (пі́дмет) та узгоджене із ним дієслово в особовій формі (при́судок), а крім того ще певна інтонація. Основних інтонацій 3; за цим і три розряди речень і три пунктуації.

Ре́ченя-ро́зповідь вимовляється хоч і не завсіди цілком одноманітно, тобто не завсіди з тією самою інтонацією, бо на останню, між іншим, впливає більша чи менша поширеність речення, але характерною прикметою речення-розповіді є обниження, спадання голосу під кінець (на письмі крапка). Схематично інтонацію речення-розповіді можна означити

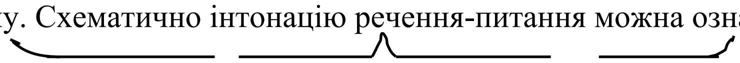
де схил під кінець означує спадання голосу. Приклади речень-розповідей:

Сонце заходить. (Т. Шевч.)

Збирали пізні гречки. (М. Коцюб.)

На сірій скелі мак цвіте. (О. Олесь)

Найвиразнішою ознакою інтонації речення-пита́ння є дуже помітне піднесення голосу на однім якімсь слові (на письмі знак питання). Коли в реченні є питальне слово (хто де куди відкіля), то це піднесення звичайно й буває на цьому слові, коли ж його немає, то на іншому. Схематично інтонацію речення-питання можна означити

де звороти вгору показують на піднесення голосу в початку, або в кінці речення.

Приклади речень-питань:

Що я мушу робити? (М. Хвильов.)

Але чи справді вмер він? (В. Самійл.)

Чи ти впився? (Л. Україн.)

Речення-о́клик характеризується піднесеним голосом на всіх словах (на письмі знак оклику). Отже схематично інтонацію речення-оклику можна б означити прямою лінією, вищою супроти основних частин ліній речення-розповіді та речення-питання.

Приклади речень-окликів:

Весна іде! (Б. Грінч.)

Ми хочемо жити! (В. Чумак)

Все здолаю!

Буйним вихром закручу! (Г. Чупр.)

Таким чином словосполучення, написане без розділового знака, напр.:

Горять скрізь вечірні огні

власне не речення, і тільки один із основних знаків (. ? !) на кінці його покаже, що то вже речення і яке саме, бо тільки знаки покажуть, яким саме з трьох основних способів вимови його треба вимовляти. При тім, коли це буде речення-питання, то взагалі кажучи воно може бути в чотирьох варіянтах як до того, на яке з чотирьох слів падатиме питальний (інтонаційний) наголос.

Указані типи інтонацій трьох основних розрядів речень, звичайно, схарактеризовані лише найголовнішими рисами, насправді у живій мові ті інтонації далеко складніші й різноманітніші. Так, інтонацію питання ми можемо віддати в мові не тільки в такому реченні, де кілька слів, а й в однослівному і то зовсім легко, коли те слово кількаскладове, бо тоді питальна інтонація слова скупчується на наголошеному складі. Та навіть і односкладовому слову ми можемо надати однієї з трьох інтонацій трьох основних речень, напр.: *Я. Я? Я!* Але, розуміється, такі короткі речення і їх інтонації в мові виявляються тільки в контекстах, себто в зв'язках із іншими реченнями.

Синтаксичні пари § 139.

Але з другого боку звичайне речення є таке словосполучення, де всі члени його зв'язані між собою так, що все речення можна розкласти на пари. Жаден член речення не може не входити в якусь пару, і жадна пара в простому реченні не може стояти окремо від інших, тобто не бути зв'язаною з іншою або іншими. У кожній парі один член залежний, другий керівний, при чім керувати слово може кількома іншими, залежить же звичайно від одного (за деякими винятками, про що буде далі).

Пар у реченні буде стільки, скільки членів без одного, тобто стільки, скільки вузлів у розімкненому ланцюзі, коли рівняти їх до кількости кілець. Найважнішу пару в реченні становить підмет і присудок (головна пара), а крім тієї пари в простому реченні ще можуть бути 3 розряди додаткових, другорядних пар: пари з додатком прикметниковим, іменниковим і прислівниковим.

Наприклад, у реченні:

Хата швидко сповнилась м'якими вечірніми тінями. (М. Коцюб.)

головна пара: *хата сповнялась*, другорядні пари *швидко сповнялась* (з додатком прислівниковим), *сповнялась тінями* (з додатком іменниковим) і *м'якими тінями* та *вечірніми тінями* (з додатком прикметниковим).

Залежність одного члена речення від другого визначається тим, що той член відповідає на якесь питання, можливе при керівному слові.

Та тільки залежність у другорядник парах не завсіди визначається безпосереднім зв'язком залежного слова з керівним, бо часто буває ще окремо слово-зв'язка – прийменник: *ходив по горі, кухлик на воду* і т. ін. Прийменники – не члени речення, це помічні слова.

Способи парування слів § 140.

Придивляючись до синтаксичних пар, до того, як в'яжуться слова парами, побачимо три розряди їх.

1. Додаток прикметниковий так залежить від свого керівного іменника, що в нього форма цілком залежить від форми слова керівного, напр.,

вечірня тінь – вечірніми тінями і т. ін.

Це зго́да.

2. У додаткові іменниковому форма його (а саме відмінок) залежить від значіння керівного слова, найчастіше дієслова, напр.,

беру книгу – беруть книгу – бери книгу і т. ін.,

а при іншому дієслові (іншого значіння) форма додатка іменникового може бути інша, напр.,

бавлюся книгою – бавляться книгою – бавтеся книгою і т. ін.

і знов таки, як бачимо, однакова незалежно від різних форм керівного дієслова.

Це підря́дність.

Зразок посередньої підрядности можемо бачити в прикладі

сиджу з книгою – сидять із книгою і т. ін.

3. Тільки самим змістом визначається залежність невідмінюваних додатків прислівникових, що показують ознаку ознаки, отже найзвичайніше й бувають при дієсловах та прикметниках, прислівниках, напр.,

насторч дивитися

надзвичайно обережний

дуже гарно і т. ін.

Це приляга́ння.

До однієї з цих форм сполучення слів належить і зв'язка у головній парі речення, а саме про дієслово-присудок можна сказати, що воно звичайно в згоді з підметом.

Помічні слова у реченні § 141.

Прийменники, як і сказано вже, не належать до самостійних членів речення, не в'яжуться з іншими словами на подобу головної пари чи додаткових другорядних пар, а саме на зв'язок інших слів, членів речення, і вживаються. Отже це помічні слова.

Крім прийменників у реченні бувають ще помічні слова сполучники, що в'яжуть слова однорядні, напр., *і, та, але* тощо (а в складних реченнях сполучники зв'язують цілі речення).

До помічних слів треба віднести й дієслівну зв'язку є, *був, були...*

Усі помічні слова вимовляються без наголосу, або принаймні з дуже ослабленим наголосом.

Тим то іноді тільки наголосом і можна визначити зміст фрази, чи речення, чи попросту синтаксичної пари. Це буває тоді, як те саме слово вживається в українській мові і як член речення – тобто, напр., як прислівник, іменник, і як помічне слово – прийменник або сполучник. Так, написане *довкола діброви* двозначне: коли *довкола* читати без наголосу, отже так, як прийменник (*на селі, біля гаю, понад лісом...*), то це буде одно, і *довкола діброви* тут тільки частина синтаксичної пари як відповідь на питання "де?" – *іти́ довкола дібро́ви, бу́ти довкола дібро́ви...* коли ж *довкола* читати з наголосом (*довко́ла*), то це вже прислівник, а *діброви* не родовий однини, як у попередніх сполученнях, а назовний множини, і ввесь вираз *довко́ла дібро́ви* зовсім іншого значіння (порівн. *довкола лі́су і довкола ліси́* тощо).

Коли читати вірші М. Чернявського

Непримітний і убогий
За людського течією,
Я проходжу над землею
Край недовгої дороги.

не наголошуючи зовсім *край,* себто читаючи його за прийменник, то це буде одно значіння (*прохо́джу край доро́ги*), алеж коли читати кладучи наголос на *край,* то це вже буде інше, бо *край* тут буде додаток іменниковий в парі *прохо́джу кра́й* (порівн. *прохо́джу краї́ну, прохо́джу доро́гу*), де *край* залежить від *проходжу*, а *дороги* залежить від *край* (порівн. *поча́ток дороги, сере́дина доро́ги...*). Та це останнє читання наведеного уривка було б непоправне, принаймні гірше за перше, бо коли б його прийняти, то довелося б класти наголос на всіх помічних словах (*і, за, над* і навіть на приростковї *не*

в *непримітний*).

Недобрий вийшов вірш у М. Рильського:

Край сонця пурпуром заблис із-за діброви.

бо за розміром його (ямбічним) треба читати *край* без наголосу, а проте зміст вірша зовсім ясно показує, що *край* іменник, а не прийменник, і на нього треба класти наголос: *кра́й со́нця.*

Так само двозначні будуть і складні речення:

Я знаю, що ти робиш,

Він довідався, як ми прийшли.

Залежно від того, чи читати їх із наголосом на *що* і *як,* чи читати без наголосу, себто чи прийняти *що* як займенник і додаткове слово при *робиш* (*що́ робиш,* порів. *діло робиш, дурницю робиш...*), чи прийняти за сполучник (і тоді *робиш* неперехідне дієслово без додатка іменникового знахідного відмінку), або прийняти *як* за прислівник і додаткове слово до *прийшли* (*я́к прийшли,* порівн. *так прийшли, швидко прийшли...*), чи за сполучник. Тим то в таких випадках можливої двозначности череаз можливість подвійного читання слід ставити наголос на такі слова, як ото *що, як*, коли вони не сполучники: *Я знаю, що́ ти робиш. Він довідався, я́к ми прийшли.*

Подвійна залежність слів § 142.

Дуже виразна залежність додатків прикметникових (рід, число, відмінок) майже ніколи не буває сумнівна, себто не може бути подвійна. Залежність додатків прислівникових хоч і зовсім нічим звуковим (закінченням) не позначена, все ж досить обмежена тим, що додатки прислівникові майже ніколи не бувають залежні від іменників, дуже рідко від прикметників та прислівників, отже майже завсіди тільки від дієслів. Та не те з додатковими іменниками, надто ще такими, що упідряджуються за допомогою прийменника. Такі додатки частенько можуть залежати від різних слів у реченні, бо граматична залежність їх невелика, а щодо значіння їх, то воно дозволяє сполучатися їм із різними категоріями слів. Напр., у реченні

Він ґримує Настю з кам’яним виразом. (С. Васильч.)

додаток іменниковий з (*кам’яним*) *виразом* ми можемо віднести і до *ґримує* і до *Настю*, бо в українській мові цілком звичайні сполучення і *ґримує з* (*кам’яним*) *виразом, ґримувати з* (*кам’яним*) *виразом* тощо, і *Настя з* (*кам’яним*) *виразом, Настю з* (*кам’яним*) *виразом* і т. ін. Тим ми й не можемо втямити, кому саме автор бажав приписати "кам’яний вираз" – Насті, чи тому, хто її ґримував.

Двозначні обидва речення в такому вірші:

Везли їх ранених в борні з салдатами,

Везли їх стомлених в тюрмі за ґратами. (О. Олесь)

бо *з салдатами* можна однести до *везли* ("як везли?" – *з салдатами*) і до *борні* ("яка борня" "з ким борня?" – *з салдатами*), а також і *за ґратами* можна віднести й до *везли* і до *стомлених* ("де стомлені?" – *за ґратами*).

Так само в реченні

Довго дививсь я на море

І плакав в журбі нерозважній

Над безталанням людським

На лоні байдужім природи (М. Черняв.)

увесь останній рядок ми могли б віднести і до *безталанням* і до *плакав*, бо можливі пари і *безталання на лоні* і *плакав на лоні* – можливі і взагалі і в данім складнім реченні. А в реченні

Над верхами дерев під срібним промінням плинуть кудись барвистими стрічками мої давні згадки. (С. Васильч.)

хоч і немає помітної в значінні двозначности, все ж ми не могли б сказати, від чого залежить *під* (*срібним*) *промінням,* чи від *дерев,* чи від *пливуть, бо* обидва зв’язки можливі.

Така двозначність через подвійну залежність певних членів речення інколи не шкодить ясності думки, але здебільшого вона заваджає точно зрозуміти речення, надто ж коли воно тільки написане, бо тоді автор речення не може надолужити неясність інтонацією абощо.

Але в діловій мові така двозначність взагалі небажана, бо вона не тільки затемнює думку, а подекуди й зовсім калічить її.

Наведу декілька прикладів разючої двозначности через подвійну залежність слів у реченні.

Гінденбурґ до останніх днів війни був анексіоністом і виступав проти всіх течій на користь складення миру. ("Вісти" 1925. № 88).

Читаючи швидко, можна віднести на *користь* (*складення миру*) і до *виступав,* а не тільки до *течій,* що мав на думці автор.

Зовсім інший зміст буде в реченні

Союзні синдикати закупили ліс для своїх підприємств на Україні. ("Вісти" 1926. № 116), коли *на Україні* віднести до *закупили* і коли до *підприємств.*

Цілком хибно можна зрозуміти й речення:

Дігтяр, вийшовши з в'язниці, повідомив про катування прокурора. ("Вісти" 1924. № 58), як до парування *повідомив прокурора* чи *катування прокурора.*

Ясно, що подібна двозначність, надто у документах, може призвести до величезних непорозумінь.

Хоч прийменникові додатки (посередня підрядність) і найбільше надаються до двозначности через подвійну залежність, все ж зрідка бувають двозначні й безпосередньо підрядні іменники, як от, напр.:

Дивлюся навколо і скрізь пізнаю́
І рідную душу і долю свою:
Ті ж муки щоденні і щастя бажання,
Ті ж мрії зрадливі і ті ж поривання. (М. Черняв.)

де і граматично і змістом в'яжуться *пізнаю́ щастя* (тоді *бажання* залежить від *щастя)* з одного боку, а з другого і *пізнаю́ бажання*, (тоді *щастя* залежить від *бажання*).

Взагалі в випадках подвійної залежности важить місце залежного члена, і його природніше віднести до ближчого з мовних керівних слів, хоч як побачимо в наступному §, це далеко не завсіди може вирішити справу. Тільки в таких хіба випадках, коли додаток іменниковий із прийменником змістом своїм не в'яжеться з дієсловом, а в'яжеться з іменниками, близькість його цілком визначає і залежність, напр.,

Хлопець із (сірими) очима зиркнув на діда.

і

Хлопець зиркнув на діда з (сірими) очима.

З усього цього, між іншим, ми бачимо, що не вміючи розкладати речення на пари, себто не вміючи визначати залежність слів у реченні, ми не зможемо цілком свідомо поставитися до своєї й чужої мови, зокрема свідомо уникнути, коли треба, двозначности речення, довести й виявити її тощо.

Місце членів речення § 143.

В українській мові наступність членів речення, себто місце підмета, присудка, додатків іменникового, прикметникового й прислівникового, взагалі не визначена, дуже часто, напр., те, чи поставити підмет перед присудком, чи навпаки, залежить попросту від волі промовця чи автора, або навіть від того, що раніш виникло в процесі говоріння чи письма в свідомості людини, що може бути й випадкове. Та хоч лад слів у нас взагалі й вільний, все ж можна говорити про звичайний, себто більше поширений лад, і лад менше поширений.

Так, підмет перед присудком (безпосередньо чи так, що поміж ними ще є якесь другорядне слово) в українській мові кладеться разів у два частіше, ніж навпаки. Далеко частіше додаток прикметниковий кладеться перед керівним іменником (звичайно безпосередньо перед ним), ніж навпаки – разів у п'ять-шість. Так само багато більше додаток прислівниковий, стоїть перед своїм керівним словом, ніж після нього – разів у три-чотири. А додаток іменниковий здебільшого стоїть після керівного слова – майже вдвоє частіше, ніж перед ним. Отже, т и п о в е щодо ладу слів речення української мови буде таке, напр.:

Ліс ще дрімає в передранішній тиші. (М. Коцюб.)

Зорі тихо блимали на темному небі. (Теж)

Тільки ж не слід думати, що справді поширених речень найбільше в мові саме достоту з таким розпорядком членів: наведені числові відносини стосуються тільки окремих пар

(підмет–присудок, іменник–додаток прикметниковий тощо), цілих же поширених речень із усіма членами речення "на своєму місці", на подобу цих двох зразків із мови М. Коцюбинського, зовсім не більшість, а навіть дуже мало, бо часткові порушення нормального місця того чи того члена речення дуже поширені.

Нормальний лад слів у реченні-розповіді звичайно зв'язаний із певним ритмо-наголосом, лад порушений, надто ж перенесення слова з нормального свого місця в середині речення на край (на початок або кінець) здебільшого порушує й нормальний ритмо-наголос, вимагаючи більшого наголосу на винесене слово. На доказ цього можна навести, напр., речення:

Це вчора трапилось.

і

Вчора це трапилось.

Взагалі порушення нормального ладу слів у реченні дуже часто знаменує неспокій і прискорення в ході думки.

Причин до порушування нормального ладу слів у реченні багато, і вони надто різноманітні, ми ж спинимося иа деяких тільки з них найголовніших, зауваживши тут лише, що хоч усі ми в звичайній нашій мові й несвідомі нормального ладу слів у реченні, але стихійно ми його відчуваємо, на доказ чого можна навести те, що коли перед нами дуже складна і заплутана фраза, коли хтось не розуміє якогось довгого речення, надто в віршах, ми намагаємося зрозуміти або пояснити іншим саме тим способом, що переставляємо слова завсіди в напрямі наближення їх до вищенаведеного нормального ладу: підмет перед присудком, додаток іменниковий після дієслова і т. ін.

Ось деякі з причин порушування нормального ладу слів.

Поперше. Коли треба зміцнити, підкреслити значіння слова, то з дальшого місця звичайного ладу речення те слово добре поставити на перше місце:

Реве, стогне хуртовина. (Т. Шевч.)

Смутна сіла за роботу наша Галочка. (Гр. Кв. -Осн.)

І довго ще дві хмароньки стояли мовчки в ряд. (О. Олесь)

З тією ж метою спинити увагу читача (слухача) на слові, висунути його з-поміж інших, иадто ж коли таке слово за звичайного ладу губилося б десь серед інших (напр., у складних реченнях), його переносять на кінець:

У цю величну хвилину тихо розгортаються кущі, і на галяву виходить – Хо. (М. Коцюб.)

Як до наміру й потреби другорядну, синтаксичну пару можна зовсім розірвати, поставивши частину її на незвичайному для неї місці на кінці, а другу на початку, заховавши таким робом головну пару в середину і звівши її на другорядне місце:

Жінку він мав добру, роботящу. (М. Вовч.)

Подруге. Коли в реченні збігається кілька додаткових членів, залежних від того самого керівного слова і тієї самої категорії, то не раз їх розставляється супроти звичайного ладу навкруги того керівного слова. Звичайно, це передусім буває при дієсловах (дієприслівниках), що взагалі при собі мають найбільше додаткових слів, отже з додатками іменниковими та прислівниковими:

Ясний соняшний промінь срібною доріжкою лягав по снігу межи довгими тінями. (М. Коцюб.)

Чайки цілими зграями літали над водою. (Л. Україн.)

Іде... – шепнула панночка і раптом випросталась гордо. (Л. Україн.)

Все це... знову вирине тільки тоді, як... (С. Васильч.)

Тінь швидко побігла геть аж на середину моря. (Л. Україн.)

Таке порушення звичайного розкладу слів у реченні буває не тільки кращим, а й неминучим, коли без того можлива небажана двозначність через подвійну залежність додаткового іменника, напр., *треба виклопотати допомогу від держави* хоч і можна зрозуміти так, що *від держави* ніби залежить від *виклопотати* (*виклопотати від держави*), але ще природніше зрозуміти можна так, що *від держави* залежатиме від *допомогу*

(*допомога від держави*), що, взагалі кажучи, далеко не те саме, бо можна клопотатися про "допомогу від держави", а можна й "від держави" про допомогу, себто через державу. І от коли бажано реченню надати другого значіння, то слід *від держави* поставити перед дієсловом: *треба від держави виклопотати допомогу.*

Щодо додатків іменникових із прикметниками, то часто вони й не порушують власне звичайного ладу слів, стоячи перед дієсловами, бож вони не раз і мають прислівникове значіння, як про це й говорилося в § 92, а прислівники ж здебільшого й кладуться перед дієсловом. Отож до нормального порядку слів слід віднести не тільки такі випадки явних прислівників, як у *Не додому вночі йдучи з куминої хати...* (Т. Шевч.), а й такі формально додатки іменникові, як у *І з хмари тихо виступають обрив високий, гай, байрак.* (Т. Шевч.).

Потретє. Не на звичайному своєму місці члени речення стоять ще й тому, що цього вимагає зв'язок їх із словами сусіднього речення чи більш-менш самостійного словосполучення, напр.:

Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою. (М. Коцюб.)

Почетверте. У віршовій мові, де вимоги певного ритму призводять іноді до мовних незвичайностей, взагалі припускається далеко більше порушування нормального ладу слів, ніж у прозовій мові:

Туди мою пориває рано й вечір душу. (Нар. пісня)
З укритого гнізда в скалистій десь щілині
З тяжким він розмахом рвонувсь під хмари сині. (Ів. Франко)

(зам. звичайного ладу "З укритого десь у скалистій щілині гнізда він з тяжким розмахом рвонувсь під сині хмари").

У *безодні Чорне море*
Прийняло її свої. (Б. Грінч.)
Попід дібровою стоять
Вози залізної тарані:
То щедрої гостинець пані (Т. Шевч.)

Проте таке порушення не повинне переступати певних меж природности й зрозумілости, бо інак вірш, не досягає вже своєї мети. Так, сполучники, напр., у складних реченнях, поставлені після дієслова, справляють враження ніби не української й синтакси, як от у Б. Грінченка:

І зелені пишні віти...
Не могли на нас глядіти
І не заздрити щоб нам.

Поп'яте. Нарешті лад слів до деякої міри залежить і від особистого уподобання: в межах певних можливостей окремі письменники в своїх творах дають перевагу тій чи іншій наступності слів у тих чи інших парах, а то й взагалі переплітаючи слова незвичайним способом, що подекуди накладає на їх мову певної відмінности, разом із іншими індивідуальними мовними засобами характеризуючи їх індивідуальний стиль.

Так, у Марка Вовчка досить часто трапляються прикметникові додатки після своїх керівних слів, а не перед ними; навпаки, дуже рідко у В. Винниченка, Б. Грінченка, М. Коцюбинського, Гр. Квітка-Основ'яненко і Т. Шевченко супроти інших письменників люблять частіше ставити додаток іменниковий перед дієсловом (*По діброві вітер віє...*). Навіть і в науковій мові подибуємо іноді досить своєрідний порядок слів і взагалі незвичайні конструкції щодо місця слів у реченні, як от *дальші над тими матеріалами і творами досліди; грошовий прибуток жадної не мав ціни; ставало перед ним питання і про долю свого літературного надбання, що вже не стрівало зовнішніх, щоб з'явитися в світ, перепон* і т. ін. (див напр., Зап. Істор.-Філол. Відділу ВУАН ч. 2 – 3).

Нарешті слід указати на один випадок, коли порядок слів має обов'язковий характер. Це місце підмета супроти додатка іменникового знахідного відмінку без прийменника (обидва однини або множини) в таких випадках, де назовний і знахідний однакової форми, як от *курча їсть просо,* а не *просо їсть курча* тощо. У таких реченнях, надто коли підмет і додаток можуть заступати один одного, слід ставити підмета перед додатком іменниковим

за звичайною нормою їх наступности, хоч би останній припадав і перед дієсловом, чи дієслово стояло перед підметом. Це ми й спостерігаємо в добрій мові, напр. (додатки підкреслені):

Хай побачить сонце труп мій,
Глянувши з туману. (М. Черняв.)
Поток століття зносив гніт,
Терпів ярмо й сваволю. (О. Олесь)
Тополі арфи гнуть. (П. Тич.)
Наші лати переходять панські шати. (Нар. присл.)
Пливуть собі співаючи,
Море вітер чує. (Т. Шевч.)

Голуба чадра та по морю, по морю, по морю – аж *туди, де небо в море вп’ялося, обняло небо море, а море небо.* (О. Вишня)

Порушення такого ладу в подібних реченнях можна припускати лише тоді, як саме значіння слів не допускає двозначности, напр.:

Тільки той досягає мети, хто іде,
Тільки той, хто горить, не згорає;
Стеле килим для нього життя молоде,
Смерть вінок йому вічний сплітає. (О. Олесь)

(*килим* – знахідний, що занадто кидається в вічі в парі *стеле килим*).

... степи, шляхи,
Мов сарана, вкрили
Барони, герцоґи і дюки. (Т. Шевч.)
Жито ріже шлях. (М. Бурдун)

Інший характер обов"язковости місця за такими словами, що звичайно не визначають конкретних речей чи взагалі тям, а лише надають іншим словам із таким значінням певних додаткових відтінків загального характеру. Це деякі прислівники тощо більше формального значіння, і вони звичайно стоять перед тими словами, що до них стосуються, наближаючись цим до прислівників, сполучників. Це, напр., такі слова, як *уже, ще, тільки, не* тощо. Деякі з них можуть стояти і перед словом і після нього, але звичайно вимовляються майже без наголосу, ніби як частина того слова, що до нього стосуються. Напр.:

Тільки він може це зробити.
(вимов. майже як "тількиві́н")
Він тільки може це зробити.
(вимов, як "ві́нтільки")
Він тільки може, але не хоче.
(вимовл. як "тількимо́же")
Він може зробити тільки це добре.
(вимовл. "тількице́")
Він може зробити це тільки добре.
(вимов., як до значіння або "це́тільки" або "тількидо́бре" або "ті́льки до́бре")

Щождо *не*, то воно може стояти перед усіма самостійними членами речення, як це можна перевірити й на такому речені, як

Тільки він може це зробити

де *не* може бути перед кожним словом, надаючи йому заперечного змісту. Зокрема ж *не* в жадному разі не може стояти поміж прийменником та іменником (не можна ж сказати "перед не хатою", а тільки не *перед хатою* і т. ін.)

Звичайно ж, коли *не* ввіходить в цілг слово як його приросток (див. § 102_{14}), то тоді й прийменник перед таким уже цілим словом може бути, напр. *для недоброї людини, з незнайком, перед неписьменним* і т. ін. От чому ніяк не можна написати й сказати "для не курців", як ото висить в вагонах, бо немає ж слова "некурець", як немає напр., "неписьменник" (хоч є *неписьменний).* Див. іще § 187 *не.*

Так само завсіди наперед висуваються й питальні займенники та прислівники в реченнях-питаннях.

Стилістичний поділ синтаксичних пар § 144.

У § 140 ми встановили три розряди синтаксичних пар, беручи на увагу спосіб парування слів. Але в мовній практиці раз-у-раз повстає питання – чи можна вжити того чи іншого словосполучення, чи доречно його вжити, як ставитися до таких виразів і словосполучень (пар), що хоч і подибуються в найкращих письменників, але не рекомендуються сьогочасними граматиками, абощо.

Таким чином треба вміти належно оцінювати словосполучення з погляду їх стилістичної вартости. Щодо цього, то синтаксичні пари насамперед поділяються на звичайні, можливі й хибні, або дефектовні.

Звичайні – це ті, що не викликають сумніву й властиві мові в усім її обширі, як напр., *казати правду, гарний на вдачу, дякувати йому* і т. ін. До можливих словосполучень належать ті численні в мові конструкції, що вживаються поряд, рівнобіжно з іншими, як от *казати про кого* і *казати за кого, плакати за ким* і *плакати по кому (кім), потреба на підручники* і *потреба в підручниках* (і навіть *потреба підручників*), *брати до уваги* і *брати на увагу, мені голова болить* і *у мене голова болить, обернутися у кого* і *обернутися ким, обстоювати за чим, обстоювати за що* і *обстоювати що* і багато інших.

Не можна сказати, що такі словосполучення завсіди цілком рівновартні, рівнозначні й однаково поширені. Деякі з них бувають більше поширені, "звичайніші", іноді властиві окремим письменникам, деякі потроху виходять із ужитку, але взагалі вони потрібні й корисні, бо передусім дають можливість легше й різноманітніше висловлюватися.

До хибних синтаксичних пар належать такі, що без потреби й усупереч звичайній нормі занесені з інших мов, абощо, от як "дякувати кого" (замість звичайного *дякувати кому*), "глузувати над ким" (замість *глузувати з кого*), "учитель по аритметиці" (замість *учитель аритметики*) тощо.

Визначається хибність словосполучень тим, що їх уникають найкращі письменники, їх немає по гарних словниках української мови, нарешті їх не рекомендують у граматиках. Коли до всього цього ще можна додати, що їх нема й у народній мові, то це буде зовсім достатня підстава вважати такі словосполучення хибними.

Та на цім не досить. Щоб свідомо орудувати мовою, зокрема формами словосполучень, треба ще уміти вирізняти синтаксичні архаїзми, льокалізми, вульгаризми, барбаризми як певні стилістичні засоби й можливості. Так само, як і окремі слова, словосполучення можуть бути для нашої доби вже застарілі (архаїзми), хоч у старших письменників вони ще й трапляються. Одні з таких архаїзмів зовсім виходять із літературного вжитку, тобто стаються вже хибними для сьогочасної мови, як напр., звичайні в старій українській мові і поширені в Квітки-Основ'яненка форми давального відмінку множини іменників із прийменником *по* ("ходити по дворам" тощо), інші тепер тільки зрідка вживаються, переважно з спеціяльним стилістичним наміром. Напр., словосполучення як "ходити к кому" тощо колись були звичайнісінькі в мові і досить іще поширені в Ів. Котляревського, як от

Еней к Лавренту підступив.
Як тільки виступили к бою.
Князь на поміч к ним іде.

і т. ін., тепер уживаються лише в таких виразах, як *к лихій годині, к бісу, к святу* тощо, в інших же хіба тільки як архаїзм. Не вживаються тепер уже й конструкції при дієсловах *говорити, молити, просити* і подібних із прийменником *о*, хоч на своєму місці, як архаїзми, вони ще можуть траплятися, як ото в Т. Шевченка о *смерті благати*, *або в* П. Куліша *об тобі молитись.*

Місцеві вирази (синтаксичні провінціялізми або льокалізми) особливо часто трапляються в західньоукраїнських письменників, бо і в говорах тамтих чимало місцевих

мовних особливостей, напр., "*будемо ходили*" (замість *будемо ходити, ходитимемо*), *"хату будується"* (замість звичайнішого *хата будується*), *"радитися кого"* (замість *радитися з ким*) і т. ін.

До вульґаризмів належать такі форми словосполучень, що хоч і властиві народній мові, але в літературній звичайно не вживаються і відчуваються в ній як вирази простацькі, напр., "читати у книжку".

Синтаксичні барбаризми, надто ж штучні сполучення, витворені за чужомовними зразками, взагалі досить численні й різноманітні в літературній мові. Подекуди вони вже цілком унатурені й зовсім не відчуваються за барбаризми, подекуди ж змагаються з конструкціями чисто українськими, подекуди тільки захаращують мову як непотріб. Приклади: "пів на п'яту", "десять хвилин на другу" тощо складені за німецьким зразком і вживаються навіть частіше, ніж природніші конструкції "пів до п'ятої" або "пів п'ятої"; "ждати на кого" з польсько-німецької (поруч своєї конструкції "ждати кого"); "проситься не палити" з польської мови (краще б уживати "просять не палити", "просимо не палити"); "у цім відношенні" за російсько-німецьким зразком (краще б "щодо цього", "з цього погляду"); "згідно з чим" з російської (природніша конструкція, "у згоді з чим"); "місця для сидіння" з рос. замість "місця сидіти"; "о що ходить" з польск. замість "про що йдеться", "в чому річ" і т. ін.

Дуже багато в мові конструкцій рівнобіжних, але насправді не рівнозначних. Про такі конструкції, надто ж коли вони стосуються до цілих рядів словосполучень, не раз іще буде мова в наступних §§, а тут треба тільки підкреслити вагу й потребу розрізняти, де можна, значіння таких конструкцій, щоб уміти якнайповніше використовувати синтаксичні можливості і не збідняти своєї мови безпідставним обминанням одних конструкцій і пристрастю до других. При дієсловах особливо часто бувають такі подвійні конструкції з різним значінням, надто ж на вираз конкретніших чи виразніших і абстрактніших чи дальших стосунків. Ось кілька прикладів.

При дієслові *належати,* м. ін., можливі дві конструкції: з давальним та родовим з прийменником до – *належить мені* і *належить до мене.* Але це різнозначні конструкції, бо перша визначає належність у тісному і здебільшого матеріяльному значінні, друга ж указує на відношення тільки:

Увесь край належав Вишневецьким. (О. Сторож.)

Ви тепер належите до дому де Мендозів. (Л. Україн.)

То до мене не належить. (Б. Грінч.)

Отож *належати кому* може *книжка, слово, думка* ("чиє" воно?), а *належати до когось* або *чогось* може *хтось або щось* в іншому значінні, а саме, заховуючи свою самостійність, тільки стосуватись, торкатись, відноситись, напр., *справа належить до такої то установи, належати до партії* тощо.

Можна сказати: *Цей твір належить такому то письменникові, але він до поезії не належить.*

Певна річ, можуть бути й такі випадки, коли й обидві конструкції можливі, напр., *будинок належить житлокопові* і *будинок належить до житлокопа,* хоч і тут добрий знавець мови впіймає різні відтінки значіння, але в жадному разі не може будинок "належати до Іваненка", а тільки "Іваненкові".

Дві конструкції і при дієслові *заздрити* (*заздростити*): з знахідним після прийменника *на* та з давальним – *заздрити(сь) на що* і *заздрити кому, чому.* Перша конструкція вживається тоді, коли предмет заздрощів щось матеріяльне і предметне (отже *заздрити на щось* власне "дивитись на щось"), якже́ предмет заздрощів щось нематеріяльне або взагалі щось складне, коли й саме дієслово набирає абстрактного значіння, звичайна конструкція з давальним:

На велику худобу, батьківщину її заздрились. (Г. Барв.)

Як я ще напечу медяників, то й Меценат на оргію позаздрить. (Л. Україн.)

Молодь заздрила поетам. (М. Рильськ.)

Хто заздрить другому, той своє не поживе. (Нар. присл.)

Заздрив струмочок глибокому річищу, повній, як око, воді. (Дн. Чайка)

Звичайно, можливе й вагання:

Потай заздрив на красну Максимову долю. (В. Підмог.)

Хай щастю нашому весь світ тоді заздростить. (М. Рильськ.)

Цікава чисто книжна конструкція при дієслові *дивитися.* Звичайно це дієслово буває або без безпосереднього додатка іменникового і хібащо з додатковим реченням ("він дивиться, як...", "він дивиться, що..."), або з додатком іменниковим знахідного відмінку з прийменником *на*: *дивитися на кого* або *що.* Але в книжній мові розвинулася ще одна конструкція додатка іменникового в знахідному відмінку без прийменника на означання особливого об’єкта і з особливим уже відтінком значіння самого дієслова. Це в посиланнях "див. кн. 2", "див. розд. 5.", "див. § 7." і т. ін., де, напр., "дивись книгу другу" зовсім не те, що "дивись на книгу". Ця книжна конструкція ніби стоїть посередині між попередніми двома, і об’єкт тут при дієслові далекий (як і конструкції з *як, що* тощо). Тим після "див." може бути власне й назовний відмінок "дивись: книга перша".

У наступних §§ ми не раз спинятимемося на рівнобіжних конструкціях, надто ж коли вони ніби змагаються в мові і плутаються, а проте вони не рівнозначні і добрі лише на своєму місці.

Головна пара.

Безпідметове речення § 145.

Хоч підмет та присудок (головна пара) і найважніше словосполучення в реченні, та все ж далеко не вся наша мова виливається в такі словосполучення, де є головна пара, з звичайним підметом та присудком. Чимало в мові буває таких словосполучень, де або бракує чогось із головних членів речення, або вони складні, тобто більші за звичайні однослівні підмет і присудок. Зокрема досить поширені безпідметові речення.

Безпідметові речення взагалі вживаються в мові тоді, як або не можна назвати підмета, бо він невідомий (напр., *Уже нахмарило*), або його не бажано називати (напр., *Йому запропоновано посаду*), або нарешті як у мові нема засобів висловлюватися звичайним реченням із головною парою, хоч би в мислі підмет і відомий був (напр., *Дощу немає*).

На форми безпідметових речень українська мова досить багата, але не всі вони виявляють однаковий ступінь безпідметовости. Щодо цього, то всі їх можна поділити на дві головні групи – безпідметові речення з великою безпідметовістю й речення з безпідметовістю відносною (меншою).

Перша група визначається більш чи менш наявною формою н і я к о г о роду присудка. Це спільна ознака усіх безпідметових речень цієї групи. Сюди належить кілька розрядів речень.

Так само декілька розділів і безпідметових речень другої групи, себто тих, що їх присудки виразніше вказують на підмет.

Безпідметове речення на -но, -то § 146.

Безпідметові речення з віддієприкметниковим присудком на **-но, -то** (див. § 91) дуже поширені в українській мові. Це найбільше безпідметові речення, бо в них не тільки немає підмета, а й сама форма присудка майже ніяк не вказує на підмет, у кожному разі ще менше, як то буває в інших безпідметових реченнях із присудком на *-о*, де більш-менш виразно виступає ніякий рід. Тільки з історії мови стає видно, що форми як *писано, роблено, викрито...* це ніякий рід однини колишніх дієприкметників *писанъ, писано, писана...*, тепер же ніщо вже не вказує на те, бо ці форми вже не паруються як прикметники з іменниками ніякого роду, а виступають у реченні зовсім незалежними і звичайно керуючи іншими словами як справжні дієслова, напр., *книгу вже принесено, нам раджено цього не робити, його вибрано на голову* і т. ін. Та й не вживаються ці форми ніде більш, крім як у подібних безпідметових реченнях, отже це звичайнісінькі дієслова-присудки тільки в особливій

формі. Не слід плутати таких безпідметових речень із реченнями двочленовими, де в присудку буде звичайний дієприкметник з родовими й числовими закінченнями, отже:

хату виметено – *хата виметена*
коня підковано – *кінь підкований*
його (*горща*) *розбито* – *воно розбите*
коні (знах. відм.) *продано* – *коні продані*
поле (знах. відм.) *засіяно* – *поле засіяне* і т. ін.

Отже в жадному разі не може бути сполучення займенника-підмета *воно* з присудком на *-но, -то* як от напр.:

Левченко підійшов до свого ліжка. Воно було застелено старою... ковдрою (М. Черняв.).

Мусить бути *воно було застелене.*

У перших (безпідметових) реченнях головна увага на дії (присудку), тільки в них зовсім не означене те, з чого виходить дія (підмет), а лише те, на що направлена вона; у других – навпаки – дія зовсім і не означена, і увага зосереджена на підметах, а до них тільки додані як частина, складного присудка (але без дієслова) дієприкметники, що визначають ознаки підметів як наслідки чинности. Ті й ті словосполучення в українській мові вживані, алеж, як бачимо, вони не однозначні, то й добрі вони будуть лише на своєму місці. Наскільки це різнозначні словосполучення, видно з того, як в'яжуться їх дієприкметники з іншими словами. Напр., речення, *хліб у нас куплений* цілком природно зв'язати з таким додатком, як *а не свій,* де в *свій*, рівнобіжному з *куплений*, уже немає жадної дієслівности. Або ще так: *хліб у нас був і свій і куплений – вона була гарна, як намальована, хата була виметена, чепурна*, або як от у Шевченка:

І сниться їй: той син Іван
І уродливий, і багатий,
Уже засватаний, жонатий.

де дієприкметник *засватаний* іде однорядно з прикметниками. Але *куплено, зроблено* і т. ін. в'яжуться більше з дієсловами, як *купили, зробили* тощо.

Тим то безпідметові речення на *-но, -то,* до речі, будуть лише тоді, коли ті присудки на *-но, -то* означають дію живої істоти, хоч і невідомої або просто неназваної, як наприклад, *книгу написано* (про людей), *його призначено* (про представників влади), *хлопця покусано* (про собак, комарів), *траву потолочено* (про худобу) і т. ін., але ніяк не може бути безпідметових речень на місці таких, як *і небо невмите і заспані хвилі, як збудоване людське тіло, усі гори вкриті лісом* тощо. У цьому другому випадку можливі тільки двочленові речення з дієприкметниками на *-ний, -не, -на, -ні* (множина), у першому ж можливі ті й ті, але тільки на своєму місці. Напр., і *крамницю замкнено* і *крамниця замкнена* поправні словосполучення, тільки ж на дверях крамниць слід вивішувати таблицю з написом *крамниця замкнена*, а не *крамницю замкнено*, бо цей другий напис був би доречний хіба в таких випадках, коли б треба було сказати, що *крамницю замкнули* (напр., з розпорядження фінінспектора, міліції, абощо).

Безпідметове речення на *-но, -то,* коли присудок цей не повинен визначати дію живої істоти, можливе як певний стилістичний засіб своєрідної безсуб'єктної персоніфікації, граматичного уособлення. Так, напр.,

Дивлюся ранком –
Вже заволочено серпанком
сіреньким небо.
(Л. Україн.)

ми можемо розглядати не як граматичний недогляд, а як свідоме бажання сказати ніби "наче хтось заволік", принаймні так розуміти ці вірші ніщо не заперечує.

Та не можна виправдати подібного безпідметового речення в "Пісні сліпих" О. Олеся, де сліпі, м. ін, кажуть:

Світ нам застелено чорною хмарою,
Сонечко яснеє ще нам не сходило.

бо недоречний же тут був би образ "хтось нам заслав світ" і можна лише "світ нам застелений" (від *заслатися* – див. § 89_3).

Так само як граматичний недогляд сприймаємо ми в цього ж поета безпідметове речення і в такому вірші:

Ранок., зеленеє свято кінчається,
Гаснуть на люстрах небесних свічки.
Килим поволі з підлоги згортається.
Зірвані квіти, ґірлянди, стрічки.
Небо закрито завісою темною,
Заслані сірим серпанком поля.

бо коли й можна припустити, що поет бажав змалювати передранішні події в природі як вчинок мітичного чи поетичного "хтось", то тоді ж слід би чекати і в сусідніх рядках "зірвано квіти", "заслано поля". А вже аж надто не до речі вжита безпідметова конструкція в А. Головка в такому місці:

Давид... п'є степове повітря. І, либонь, хмиліє від нього: очі якось аж затуманились, розкрито обвітрені уста.

Присудки на *-но, -то*, звичайні від переємних дієприкметників, себто від дієприкметників із перехідних дієслів зрідка бувають із інших дієслів (неперехідних), але тільки від таких, що визначають дію живої істоти і в дієйменнику кінчаються на *-ти*, напр., *заграно, походжено. Тоді жартовано із нами.* (Ів. Франко). Ніколи ж не бувають такі присудки від *заспаний, скажений*, і взагалі прикметників (*пече́ний, коха́ний...*). Див. § 89. Тим то непоправною треба визнати конструкцію в Лесі Українки в такому, напр., місці:

Я збагнула,
Що забуття не суджено мені.

бо *суджений* могло повстати від дієслова, *судитися,* то й конструкція має бути *забуття не суджене мені*, як і *вона не суджена мені* (а не "її не суджено мені").

Часо́ве значіння присудків на *-но, -то* в безпідметових реченнях виявляється в певних зв'язках. Із таких звичайних словосполучень, як *книгу куплено вчора, приватну власність на землю давно вже скасовано* тощо, а також із близьких стосунків присудків на *-но, -то* з присудків на *-ли* (*сказано – сказали...*) бачимо, що це значіння – минулий час. Ось декілька прикладів.

Поставлено та поставлено,
Тільки нас та не прошено;
Якби нас просили,
То б ми ся поживили. (З весільної пісні)

Романа теж прогнано тоді з економії. (М. Коцюб.).

Колись на Яхрема скрізь подейкувано, що він крадене передержує. (Б. Грінч.)

Ізмалку учено нас на Москві. (П. Куліш)

Учора до пізньої ночі прокопувано дорогу. (Ів. Франко)

Уже тайник засипано землею. (Б. Грінч.)

Я ж прийшла в гості, і мене прошено "зостатись, посидіти", ну я й зосталась і посиділа. (Л. Україн.)

Тим і в інших випадках безпідметові речення з присудком *-но -то* звичайно минулого часу:

Нас на віки розділено з тобою. (П. Куліш)

Наумиху звано старосвітською жінкою. (М. Коцюб.)

і т. ін. Все ж уживаються такі безпідметові речення і з *було*, набуваючи відтінку значіння передминулого часу:

Купив син соли, скільки було сказано йому. (Нар. прип.)

Пішли вони дальше в другий льох, де було зложено саме золото. (Нар. казка)

І навіть піднято було мене на сміх. (М. Рильськ.)

Не встигла й ніч настати, як було вже місто взято. (Л. Україн.)

Як і звичайні дієслова минулого часу, присудки на *-но, -то* в умовному способі можуть мати значіння й майбутнього часу (див. § 82):

Тепер же ми ходім на шанці, щоб бачено, що пильні й щирі ми. (Б. Грінч.)

У діловій мові частенько *було* вживається у цих реченнях без потреби і безпідставно, тобто там, де присудки на *-но, -то* визначають просто минулий час і нема потреби на передминулий відтінок, як от напр.: "після довгих дебатів, було винесено резолюцію", де досить сказати "після довгих дебатів винесено резолюцію".

Проте занепад часовости в дієприкметникових присудках на *-но, -то* в живій мові почувається чимраз більший, чим пояснюється поява й конструкції безпідметових речень із *-но, -то* з помічним дієсловом *буде*: *буде зроблено* і т. ін.

Нарешті слід відмітити ще одну рису безпідметових речень на *-но, -то*: додаток іменниковий знахідного відмінку в таких реченнях переважно стоїть перед присудком, а не по них, як у реченнях із підметом.

Щодо стосунку безпідметових речень на *-но, -то* до споріднених речень із підметом та інших безпідметових, то див. §§ 151, 152.

Безпідм. речення прислівникові й дієйменникові § 147.

Поширені в мові безпідметові речення прислівникові, себто такі, де підмета немає, а присудок складний (див. § 156), при тім дієслово може бути, може й ні, прислівник же завсіди наявний:

Тихо. Сумно. Ніщо не пролетить, не заспіває. (П. Тич.)

У таких реченнях дуже часто в присудок увіходить ще дієйменник: *сумно сидіти, треба йти, моторошно дивитися, весело жити, шкода різати, можна сказати, годі розмовляти, нудно слухати, важко здобути, краще піти* і т. ін. (див. § 180). При таких присудках дуже часто буває давальний особи: *мені сумно, нам стало шкода..., йому приємно, мулко на серці...*, бо здебільшого визначають такі безпідметові речення психічний стан, почування людини.

У таких безпідметових реченнях часто буває ще займенникове слово *все, це, то, воно, що*, тільки це не звичайні займенники, а особливі вказівні слівця, тим то вони не підмети в таких реченнях, коли ж вони правлять за підмети, то тоді й у присуд-ках будуть відповідні прикметники: все це дуже *потрібно, все було тихо, все спокійно; що вже весело було; воно й справді важливо, щоб...; то зрозуміло, що...,* але *все це* (напр., майно) *дуже потрібне; воно* (напр., слово) *й справді важливе...* Отже, безпідметове *мені все так нудно, на морі спокійно* і з підметом *мені все таке нудне, море спокійне.*

Такі різні конструкції можливі часто: *все було гарно – все було гарне, важливо – важливе, потрібно – потрібне, приємно – приємне, доречно – доречне, зрозуміло – зрозуміле, відомо – відоме, властиво – властиве, так само – таке саме...*

Не завсіди буває цілком ясно якої з цих двох конструкцій треба вжити в даному разі. Безпідметові конструкції взагалі абстрактніші, загальніше значіння мають, ніж конструкції з прикметниками і часто та чи та з них, виразно розмежовуючися значінням, залежать від наміру й мети того, хто їх уживає, але в окремих випадках буває й так, що значінням вони наближаються і стають однаково можливі обидві. Так, напр., *Було все тихо* (Б. Грінч) ми ніяк не можемо змінити на конструкцію і *тихе*, не змінивши зовсім і значіння речення Але однаково вживається *у нього все готово* і *у нього все готове* (див. Номис. Укр. прик. № 22).

Кінець-кінцем відмінність цих конструкцій цілком відповідає відмінності значінь вказівної частки *то* й займенника *те*, напр.: *то подаровано мені* і *те подаровано мені.*

До цієї ґрупи безпідметових речень прилягають і деякі речення з присудками на *-но -то* від дієприкметників: *казано, нечувано, дано,* себто такі, де при присудках немає додатків іменникових знахідного відмінку, а є або можливий дієйменник, або ціле додаткове речення:

Вам казано: любіть братів. (О. Олесь)

Нам призначено скалу сесю розбить (Ів. Франко)

Так само і в сполученнях із *мусить бути, може бути, повинно бути* тощо: *мусить бути зрозуміло...* і *мусить бути зрозуміле...* як до потреби.

Близькі до безпідметових речень прислівникових і речення дієйменникові. Це такі речення, де дієйменник править за присудок:

Як не робити, то й хліба не їсти. (Нар.)

Ой знати, знати, хто кого любить. (Нар. пісня)

А вже ж мені, старенькому, без коня пропадати. (Нар. дума)

А ні виду не видати, а ні чутки не чувати. (Нар. присл.)

Сльозами моря не долить. (Т. Шевч.)

Порвати б сітку мук дрібних,
Втекти б від галасу людського,
Втекти б до моря голубого
До скель задумливо-німих. (О. Олесь)

А де Лейба?
Ще його немає?
Найти його та повісить! (Т. Шевч.)

Щебетання, реготання оддалеки чути. (П. Куліш)

У безпідметових реченнях на подобу останнього дієйменники можуть виступати дуже обмежено, себто далеко не під усіх дієслів. І поширювати такі речення коштом, напр., дієслова *бачити* ніяк не можна – це нічим не виправдана самоволя.

Дієйменникові безпідметові речення досить звичайні й поширені при різних вигукових словах:

На що було казати, що сирітка?... (М. Коцюб.)

Чи битись, чи миритись. (Нар.)

Як воно, як жить у такому? (А. Тесл.)

Слід відмітити ще безпідметове речення з дієйменником і присудковим прислівником:

Вона промовила: "Жорстокий переможче!
Упасти в цім бою для мене найдорожче". (М. Рильськ.).

Безпідмет. реч. на -ло тощо § 148.

Безпідметові речення з присудком у третій особі однини ніякого роду, як це видно з форм минулого часу дієслова (на *-ло*), так само, як і речення на *-но, -то*, дуже поширені в українській мові. Сюди належать як речення з спеціяльними неособовими дієсловами (*дніти, сутеніти, нахмарити, кортіти, смеркати, поночіти...*), так і такими дієсловами, що тільки вжиті неособово (*заблищати, загомоніти, взяти, носити, блискати, милувати* і багато інших).

Коли дієслова в безпідметових реченнях на *-но, -то* щодо їх значіння характеризуються тим, що стосуються до живих істот і насамперед осіб, визначаючи їх дію, то про значіння дієслів у безпідметових реченнях цієї групи (на *-ло...*) можна сказати, що вони стосуються передусім до явищ природи або показують взагалі такі процеси, що відбуваються з невідомих причин чи хоч здаються загадковими, неясними щодо свого походження. У реченнях на *-но, -то* підмет ие називається сказати б свідомо (принаймні часто), а коли й не навмисно, то тільки через незнання його, при тім ця причина дії майже завсіди буде "хтось", у реченнах же з присудком ніякого роду однини (*-ло...*) він завсіди невідомий і таємничий ("щось"). Певна річ, не випадково, що ці останні речення більше поширені в народній мові.

Приклади:

Де не візьмись вихор та буря.
Ухопило одну дочку Оленку та й понесло!
А то змій ухопив та поніс. (Нар. каз.)

А мої оченьки як кленовим листом затемнило, ніби тайними дверцями мої очі зачинило. (Нар.)

Колись там була пуща, така росла полома (трава), *що й не просунешся. Там, кажуть, колись кричало, реготало і вило на всю плавню.* (Нар. опов.)

Хмарами пів неба замостило, на сонечко моє ніччю налягло. (Є. Греб.)

Дніпра гирло (знах. відм.) *затопило.* (Т. Шевч.)

Вас іще досі милувало, а далі вже не помилує. (Б. Грінч.)

І димом

Праведного вкрило. (Т. Шевч.)

Гудом гуде вгорі, реве, виє, *трощить гілля* (знах. відм.) *і шпурляє сухим ломом.* (С. Васильч.)

По лісу завило. (Т. Шевч.)

Беріть свиту, бодай вас за зуби взяло. (М. Коцюб.)

Куди понесло тебе? (В. Виннич.)

А батько... простудилися: ще розтавало, а в їх чоботи драні..., ноги крутить. (А. Тесл.)

Так було і в Трої, так і буде. (Т. Шевч.)

Золоті надії, дитячі химери – розбило, взяло, *як грім пір'я. Кинуло за високі стіни, між темні вікна.* (С. Васильч.)

Також і в стосунку до людей такі безпідметові речення вживаються:

У *неї раз украло спідницю.* (Нар.)

У *нього снопи забрало* (про людей). (Нар.)

"Хазяїн дома?

На дворі крикнуло: Указ од кесаря". (Т. Шевч.)

Переходом до цих останніх форм безпідметових речень були, мабуть, широко знані українській мові речення на означення дій людей (невідомих) із підметом *щось*:

Трохи згодом чує – щось грюкнуло..., забалакало. (А. Тесл.)

"Стережись" – гукнуло щось іззаду і баскими кіньми проскочило повз дітей. (М. Коцюб.).

Коли взяти на увагу, що ніяким родом в українській мові, м. ін., означується особи з метою виявити зневагу до них, презирство [напр.: "А кляте ж яке, а кляте (це про Федька) – сплескує руками мати – хоч би ж попросило тата, хоч би ж заплакало". (В. Виннич.)], то можна сказати, що стилістичне значіння безпідметових речень із дієсловами третьої особи однини ніякого роду в стосунку до вчинків людей зовсім інше, ніж безпідметових речень на *-но, -то*, де цих чуттєвих відтінків немає. Тим то й надаються до таких безпідметових речень у формах 3 особи однини ніякого роду переважно дієслова певного значіння як *красти, забрати, загарбати, спалити, поламати, псувати, пошкодити...*, словом із значінням такої діяльности, що з нею треба критися через осудність її. Звичайно така дія може нележати одній людині або невеликій скількості, бож не можна, напр., сказати "в ті часи сплюндрувало мало не всі міста на Україні", а "сплюндровано" чи що, і такі речення, як:

Гей, не дивуйте, добрії люди,

Що на Вкраїні повстало. (Нар. пісня)

видаються незвичайними.

Безпідметові речення на -ся § 149.

Як і прислівникові безпідметові речення (§ 147), речення з неособовими дієсловами третьої особи однини ніякого роду з *-ся* вживаються головним чином на означення певних психічних станів людини і завсіди дуже загально, абстрактно. При дієсловах, що стосуються людини, звичайний додаток давального відмінку: *мені не п'ється, не їсться, дрімається, верзлося, спалося, йшлося, забажалось, снилось, жилось* і т. ін. Як такі, так і інші дієслова здебільшого повстають із звичайних дієслів через додавання *-ся*: *збирається* (*на дощ*), *клалося, трапилося, сталося* і баг. ін., хоч бувають такі дієслова і без відповідних форм на *-ти: випогодитися, поназбігатися.*

Взагалі такі речення дуже поширені і майже від кожного дієслова, що стосується діяльности людини і не буває з *-ся* в особовій формі, може повстати, таке неособове дієслово з *-ся* і відповідне безпідметове речення:

Я живу – мені живеться, жилося...

він вірить – йому віриться, віри лось...
ти їси – тобі їсться, їлось...

Інколи такі безпідметові речення можливі й від таких дієслів, що з *-ся* бувають особовими, напр.: *п'ється, пилась вода – мені не п'ється, пилось* (взагалі), *їсться, їлась каша – йому не їсться, їлось* (взагалі), тощо. Взагалі при дієсловах переємного значіння з *-ся* звичайні в українській мові, двочленові (з підметом) речення:

Кукурудза сіється, кукурудза родиться...
Молодому хлопцеві женитися хочеться. (Нар. пісня)
Строяться доми та все новії. (Нар. пісня)
Пословиця говориться, а хліб їсться. (Нар. присл.)
Пшениця молотиться й віється. (О. Сторож.)
Досі пам'ятає, які то нагайки дротянки плелися в пана Максима Гримача. (М. Вовч.)
Слова *дощем позаливались.* (Т. Шевч.)
Та от же як вона (*пісня*) *співається.* (П. Куліш)
Будуть роздаватись нагороди. (П. Куліш)
А колись... Давно колись то!
Рушники вже ткались,
І хустина мережалась,
Шовком вишивалась. (Т. Шевч.)
Які там мовились слова, які лилися сльози. (Ів. Франко).

Тільки зрідка, переважно як синтаксичний льокалізм, трапляються такі речення як безпідметові з додатком іменниковим знахідного відмінку:

А похорон за що справилося бабуні! (О. Кобил.)
Прошу вас так, як проситься, кого любиться. (О. Кобил.)
Які саме заходи мається на увазі? (В. Виннич.)
Не таку невістку ждалось батькові. (П. Мирний)

Великого поширення такі безпідметові речення з знахідним відмінком долатковим у літературній мові не мають, і тому такі речення, як напр., "на Білоцерківщині розгорнулося цілу дискусію" (з газет), видаються непоправними.

Проте безпідметові речення на *-ся* з прийменниковими додатками, як *про це писалося, говорилося, на те не зверталося уваги* тощо досить звичайні в літературній мові.

Як бачимо, безпідметові речення на *-ся* мають своє значіння й застосування, речення з *-ся* і з підметом своє. Одні одних вони не виключають і добрі на своєму місці. Зокрема речення на *-ся* двочленові можуть змагатися з різними іншими, як от із різними безпідметовими реченнями (*кукурудза сіється – кукурудзу сіють, слова дощем позаливались – слова дощем позаливало*), та тільки не слід думати, що якась із цих конструкцій найкраща: на своєму місці кожна з них добра, хоч, звичайно, в окремих випадках вони можуть бути цілком рівноправні і рівновартні. Такі конструкції, напр., як *кукурудза сіється* супроти таких, як *кукурудзу сіють* надають реченню значіння загальнішого, себто такого, де виступають тільки два члени мислі – *кукурудза* і *сіяти*, і зовсім немає третього члена – "того, хто сіє", що є в формі *сіють* (3. особа натякає на "люди", "сіячі"...).

Безпідметове речення при не § 150.

Заперечення *не* обертає двочленові речення в безпідметові. Це буває при дієсловах формального значіння, себто таких, що вживаються більше на зв'язок, отже насамперед при *бути*:

був дощ – дощу не було
хліб є – хліба немає
буде хуртовина – хуртовини не буде
знайшлися люди – не знайшлося людей
малась сила – не малось сили
з нього виробився добрий майстер – з нього не виробилося доброго майстра

Одна птиця винялась, що добила усіх звірів. (Нар..), але
Такі пішли дощі, що й дня не винялось погожого. (Нар. опов.)
Якби то, думаю, якби
Не похилилися раби...
То не стояло б над Невою
Оцих осквернених палат! (Т. Шевч.).

Зокрема такі безпідметові речення завсіди будуть при *немає*: *нема ради* і т. ін., а також і заступниках *немає* як *чорт-має, катмає*: *Пашпортів у їх чортмало.* (Нар. опов.).

Тільки дуже зрідка речення з запереченням при формах від *бути* бувають двочленові:
Знов молодість не буде. (О. Олесь)

Здасться, така конструкція властива тільки літературній мові, а не народній.

Речення з відносною безпідмет. § 151.

Речення з відносною безпідметовістю це речення з такими формами дієслів, де особа ясно виступає в закінченнях, хоч вона й невизначена. Через те, що в таких присудках особа невизначена, і самі речення ці набувають загальнішого, ширшого значіння супроти відповідних речень із підметом.

Таких безпідметових речень кілька розрядів.

1. Речення з присудком третьої особи множини дійсного способу на означення таких дій, що стосуються не однієї особи, а невизначеної скількости:
От і тепер г о м о н я т ь, що Трубихівна ходить до своїх сиріт дітей. (Ів. Неч.-Лев.)
У *сій річці скарби п о х о в а л и.* (Нар. опов.)
П о д е й к у в а л и на Бульбу, що він нібито украв. (Нар. опов.)
В е з л и людей на заслання. (А. Тесл.).

Усі такі безпідметові речення можуть бути тільки з такими дієсловами, що стосуються дій людей і власне в досить обмеженім колі дієслів (*кажуть, осудять, засміють, пожаліють* тощо). Підмет у них прозоро-ясний хоч і не названий. Власне значінням своїм такі безпідметові речення нічим не відрізняються від відповідних речень із підметами (*подейкували – люди подейкували*), стилістична вага їх лише в лаконічності.

2. Речення з присудком у формі другої особи однини на означення дуже загальної думки:
Усіх не навчиш (ти, кожна, всяка людина)
Що посієш, те й збереш. (Нар. прик.).

Це найбільш придатна форма безпідметових речень на вираз різних сентенцій, прислів’їв із дуже широким значінням. Звичайно, знов таки такі речення не виходять з кола дієслів, що стосуються людини.

3. Речення з присудком у формі наказового способу другої особи однини теж на означення загальних сентенцій, тільки з тим відтінком, що надає наказова форма:
Добре роби, добре й буде. (Нар. присл.)
Не лізь у горох, то не скажеш "ох". (Нар. присл.)
Крути, та не перекручуй. (Нар. присл.).

Уваги до безпідметових речень § 152.

1. У § 147 сказано, що *воно*, *все* тощо в таких реченнях, як *Та воно й справді темно.* (Б. Грінч.) тощо це не підмети, а вказівні слова. Такі вказівні слова можуть бути й при всіх інших безпідметових реченнях, як от, напр.:
В о н о ще к а ж у т ь, що ніби то скала та гори. (Нар. опов.)
Якби з ким сісти хліба ззісти,
Промовить слово, то в о н о б
Хоч і якнебудь на сім світі,
А все б таки якось ж и л о с ь. (Т. Шевч.).

Ці вказівні займенникові слова, надто ж *воно*, бувають і при двочленових реченнях, де вже зовсім видно, що вони не підмети:

Думала собі: де це я вас бачила?

Але воно я вас у яворі панському бачила. (Б. Грінч.).

2. Значіння кожної з форм безпідметових речень залежить, як ми бачили, почасти від самої граматичної форми присудка, а почасти від тих дієслівних пнів, що з ними в'яжеться та чи інша форма безпідметових речень. Форма, напр., другої особи однини наказового способу виразно зв'язана з особою, бо такою формою звертаються насамперед до людей. З другого боку певні гнізда дієслів більш-менш одноманітного значіння, приймаючи якусь одну форму безпідметовости, теж надають і їй властивости свого значіння. Проте все ж ніяк не можна сказати, що кожне окреме дієслово може мати лише одну форму безпідметовости, бо іноді те саме дієслово може бути в кількох формах безпідметовости. На таких випадках саме й добре видно стилістичну відмінність кожної форми безпідметовости супроти другої. Напр.:

снопи за́брано – снопи забрало – снопи забрали.

Перша форма має дуже широкий обсяг значіння, бо *снопи забрано* можна сказати і тоді, коли їх забрали ті, кому вони належать, і коли їх покрали, абощо, аби тільки їх забрали люди. Друга форма може бути вжита в двох більш-менш обмежених випадках: або тоді, коли *снопи забрало* водою, вихром тощо, або тоді, коли їх хтось покрав. Нарешті третя форма *снопи забрали* доречна буде тоді, коли ті, хто забрав їх, відомі слухачеві чи читачеві люди.

Знов же часто в мові переплітаються різні безпідметові речення, а то ще й разом із двочленовими, і, звичайно, не завсіди можна довести конечність тієї чи іншої форми. Так, напр., у реченні

Дивиться, з одного боку написано верстви, а з другого таблиця прибита. (Нар. опов.) ніщо, здається, не стояло б на перешкоді обидва речення з підкресленими присудками вжити в тій самій формі – хоч безпідметових на *-но, -то,* хоч підметових на *-ні, -та*, або й формах навзаєм перемінених (тобто "написані верстви"; "таблицю прибито"). Та різноманітність способів вислову вже сама по собі становить стилістичну вартість.

Складний підмет § 153.

Крім звичайних двочленових речень із підметом та присудком і речень безпідметових, у мові бувають іще й речення з складним підметом. Це такі речення, де підмет віддається або цілим словосполученням, або хоч і одним словом, тільки ж із таким значінням, що не дозволяє назвати його простим підметом через своєрідні умови граматичного зв'язку з присудком.

Деякі з цих речень споріднені з безпідметовими реченнями, бо їх підмет наближається до додатка прислівникового.

До речень із складним підметом належить чимало розрядів їх.

1. Коли зіставити матеріял, поданий у § 43 про сполучення іменників із числівниками *два, дві, обидва, обидві, три, чотири*, з тим, що сказано в § 140 про способи парування слів, ми побачимо, що такі словосполучення, як *два бра́ти, дві руці́, три відрі́* власне не підходять ні під рубрику згоди, ні підрядности, хоч усі члени словосполучень змінні слова. У них ніби є елементи згоди ("два брати", "дві руці"), алеж одночасно бачимо, що наступні іменникові форми в цих словосполученнях такі, що їх аж ніяк не можна назвати керівними словами словосполучень, бо вони ж сами стали саме такими підо впливом попередніх числівників. Це зовсім окремі словосполучення: напівузгоджені, напівупідряджені.

Щождо сполучень іменників із числівниками *п'ять, шість...*, то за ними, здається, можна визнати підрядність, бож іменники в таких сполученнях завсіди будуть родового відмінку (*п'ять братів, шість хат, сто місць* і т. ін.) і залежать від числівників, алеж у непрямих відмінках словосполучення вже набирає характеру згоди (*п'ятьом братам...*). А до того родовий іменників при числівниках *п'ять, шість...* іноді буває ще в формі родового однини: *п'ять чоловіка.*

Усі такі словосполучення сприймаються то як іменникові множні тями (рідше), то як тями прислівникові (скільки?). Коли такі словосполучення назовного відмінку, то в першому випадку сприймання вони правлять ніби за підмет у множині, чому й присудок тоді буває в формі множини. Коли ж такі словосполучення сприймаються ніби як прислівники, присудок кладеться в однині ніякого роду (як це останнє видно з форм минулого часу). Таким чином в мові з'являються подвійні, хисткі конструкції речень.

Приклади:

Не прийнялись три ясени...
Повсихали три явори. (Т. Шевч.)

Дві хати стояли одна від одної далеченько. (Б. Грінч.)

Попереду всього війська
Три старшії виступали. (Л. Україн.)

Три сестри свічку сукало. (Нар. пісня)

Іде ляхів сорок тисяч хорошої вроди. (Нар. пісня)

Три дерева стоїть. (Б. Грінч.)

Та й з тим пророком два таких було,
Що звались Юдами. (Л. Україн.)

Як синтаксичний льокалізм треба відмітити західноукраїнські сполучення в таких реченнях із присудком ніякого роду знахідного числівника: *жило двох братів* тощо.

Так само і сполучення інших слів числівникового значіння з іменниками родового відмінку бувають складними підметами і хисткі щодо конструкції. До таких слів числівникового значіння належать як деякі прислівники (*трохи, мало, чимало* тощо), так і такі слова інших категорій, що набули прислівникового значіння, хоч і не перейшли ще зовсім до прислівників, маючи, напр., іще форми словозміни. Часто такі слова просто вживаються в числівниковому значінні, як от іменники збірного значіння: *сила, крихта, жменя, базар* тощо, тобто в значінні *багато, мало* (скільки?). Зокрема ж щодо *багато*, то це слово формами зовсім наближається до числівників (порівн. *багато – багатьох, багатьом... три – трьох, трьом...*, див. § 67_5), хоч буває і в ролі звичайною прислівника: *багато більший...* От приклади на такі складні підмети:

Скільки хороших людей сватались за тебе! (Ів. Котляр.)

Багато женихів залицялись. (Ів. Котляр.)

Та якби ще другий, то було б вас пара. (Нар. опов.)

Оставалось іще жменя глини. (Нар. опов.)

Базар людей насходилось. (Т. Шевч.)

Гаврилко сплюнув, бо йому набігло повен рот слини (М. Коцюб.)

Добре, що зосталося шматок паперу. (Т. Шевч.)

Така сама боротьба конструкцій і тоді, коли в складному підметі займенники *хто, дехто, кожний*, чи будуть при них додатки як *з них, з усіх* тощо, чи їх немає, і вони містяться вже в самих тих *дехто, кожний* тощо. Боротьба однини форми й множини значіння таких складних підметів призводить до вагання в уживанні форм присудка навіть у тій самій фразі.

Приклади:

Дехто з письменників наших хочуть запровадити звичай... (В. Самійл.)

Дехто люльки курить. (Б. Грінч.)

Розлучились тут найстарші,
Кожний різно подалися. (Л. Україн.)

Хто йде, їде, не минають
Зеленого дуба. (Т. Шевч.)

Тепер більшість (письменників) понаходили собі кожний службу і пише крадькома на дозвіллі. (В. Коряк)

Боротьба значіння і форми в таких конструкціях призводить навіть до того, що сама форма складного підмета порушується підо впливом множинного присудка (звичайно, коли цей останній іде перший):

Заплакали й решта новобранці (А. Свидн.)

І числівникові і інші наведені тут складні підмети, як уже й зауважено, наближаються до прислівникових виразів. За це свідчить не тільки те, що присудок при деяких підметах буває переважно в однині ніякого роду, а ще й те, що при таких словосполученнях може бути й прийменник *по, з.*

В обох, їх було по три дочки. (Нар. опов.)

Аж тут чоловік із тридцять лізе в хату. (Нар. опов.)

Мабуть із тисяча собачих запряжок товклося на льоду. (З перекл.)

2. Зрідка й іменники збірного значіння спричиняються до подвійних конструкцій – то з присудком в однині, то в множині як до переваги формальної однини чи множини значіння. Це й дає підставу назвати такі підмети складними. Приклади:

Не стерпіло хазяйство, пішли до волости. (Гр. Кв.-Осн.)
(тут *хазяйство* – у збірному значінні (див. § 99 *-ство* б).

Козацтво у брилях... шовковими поясами попідперізувані. (О. Сторож.)

З усіх усюд народу йде,
Та щось шепочуть про отруту. (Т. Шевч.)

Товариство
На Січ прямувало,
І мене взяли з собою. (Т. Шевч.)

Як почув народ, так і вжахнулись. (Гр. Кв.-Осн.)

Неначе в ірій налетіло
З Смілянщини, з Чигирина
Просте козацтво, старшина –
На певне діло налетіли. (Т. Шевч.)

А втім останній приклад не дуже характерний, бо там інший складний підмет.

У сьогочасній літературній мові множинні присудки при подібних підметах трапляються рідко, далеко частіше в старій. Тепер виразно перемагає формальна ознака – однина підмета. Звичайна конструкція тепер, напр., *дітвора понаходила,* (а не "понаходили"), *робітництво закликає* (а не "закликають") і т. ін., хоч, треба сказати, і раніше такі конструкції незвичайні, бо присудок у множині в таких випадках бував тоді, коли він стоїть далеко від підмета, надто ж у повторних присудках.

3. Коли в підмет увіходить кілька іменників (займенників) однорядних чи незалежний із підрядним, то такий складний підмет теж не одноманітно згоджується з присудком: цей останній буває або в однині, або в множині. У цій групі речень із складними підметами вирізняються кілька способів підметових сполучень.

Коли в складний підмет увіходять однорядні іменники, то присудок або згоджується з найближчим іменником складного підмета, або просто стоїть у множині і таким чином згоджується ніби з усіма сукупно:

Всі коні і вівці, і товар – порозбираний. (Нар. опов.)

Зов'яне марно у палатах
Краса і молодість моя. (Т. Шевч.)

Раділо сонце, ниви, луки.
Сила й завзяття нехай вас не кида. (Г. Супрун)

І в той же час
Скирти і клуня занялась. (Т. Шевч.)

Шелестять
Трава та листя під ногами. (М. Черняв.)

Колись то Лебідь, Рак та Щука
Приставить хуру узялись. (Л. Гліб.)

Мов за подушне, оступили
Оце мене на чужині
Нудьга та осінь. (Т. Шевч.)

Так само й тоді, як у складний підмет увіходить особовий займенник, хоч при цім присудок може бути й у формі узагальненої особи:

Се *знаєш ти та я, та вартовий.* (Б. Грінч.)

Се гасло *тільки ти та вартовий, та я будем знати.* (Б. Грінч.)

У випадках підрядного сполучування іменників у складному підметі теж присудок або згоджується з іменником у називному відмінку, або стоїть у множині:

"Чи спиш, чи чуєш, брате-Луже?
Хортице-сестро?" Загула
Хортиця з Лугом: "Чую, чую!" (Т. Шевч.)

З *позорища увечері*
У *терми сховався*
Святий кесар з лікторами. (Т. Шевч.)

З *Трубайлом Альта між осокою*
Зійшлись, з'єднались, *мов брат з сестрою. (Т. Шевч.)*

А серед базару
Стоїть Гонта з *Залізняком,*
Кричать: "Ляхам кари!" (Т. Шевч.)

Коли у складний підмет увіходить особовий займенник, то присудок згоджується з називним відмінком, абож кладеться у множині, але при цім і сам складний підмет може бути в різних формах, а саме замість "я з кимсь" може бути "ми з кимсь", замість "він з кимсь" – "вони з кимсь":

Того не *сподівайся,*
Щоб я пішов на оргію
З тобою. (Л. Україн.)

А я
На пожарищі хрест з Данилом
Поставили та помолились. (Т. Шевч.)

Кохана єдина! Ми вкупі з тобою
Робили над ділом святим. (Б. Грінч.)

Кармель був зовсім поправився..., жінка в його пишнілась, як пишна рожа, й жили вони з нею, як риба з водою. (М. Вовч.)

Велів тобі пан Барабаш, гетьман молодий, шкатулу з королівськими листами оддати. Чи не могли б вони з кумом удвох прочитати. (Нар. дума)

Цікаві ще зразки складних підметів у таких прикладах:

І котяться з ясних твоїх оченят,
Мов перли, сльоза за сльозою. (Л. Україн.)

І за могилою могила,
Неначе гори, поросли
На нашій, синочку, землі. (Т. Шевч.)

Як то мало
Святих людей на світі стало!
Один на одного кують
Кайдани в серці. (Т. Шевч.)

Було двох царів. Один другому віддали війну з таким проговором, що который которого перехитрить, то того повішає з військами. (Нар. опов.)

Щоб брат брата не різали
Та не окрадали. (Т. Шевч.)

Така вже в обох натура: кожна кожній не хоче й на крихту вступитись. (П. Мирний)

4. Нарешті буває ще підмет складний у тім значінні, що хоч формально він і в однині, та в'яжеться присудок із ним множинний. Це множинність пошани, справжньої чи то іронічної:

Дід Панас дурно не скажуть. (Б. Грінч.)
До того люд домуштрували,
Що сам фельдфебель дивувались. (Т. Шевч.)
Ваша милість на її честь наклали на себе покуту. (Перекл.)
Але там таки й Ваша милість виїхала з гаю. (Теж)

Складний присудок § 154.

Відповідно до підмета і присудок не завсіди буває однослівний, себто з дієслова в особовій формі. Такий однослівний присудок, щоправда, найзвичайніший, таж далеко не всім реченням нашої мови він властивий, бо є в ній і такі речення, де присудок складається з дієслова та ще додаткового слова – присудкового додатку. Власне справжній присудок може бути тільки дієслово в особовій формі, присудкові ж додатки це лише другорядні слова при дієслові, але ці другорядні слова часто цілком заступають дієслово-присудок, цілком правлять за присудок, через що часто й звуться вже не присудковими додатками, а попросту присудками.

Присудковий додаток не завсіди можна відрізнити від звичайного додаткового слова простого речення. Найхарактерніша ознака присудкового додатку це те, що він в'яжеться з підметом через дієслово і разом із дієсловом становить присудок у реченні, напр., *Бій був останній*, де присудок із двох слів (*був останній*). Хоч із граматичного погляду головне в цім складнім присудку дієслово, алеж для потреб мови-мислі головнішим виступає як єсть присудковий додаток, а дієслово стає тільки помічним словом і навіть подекуди зайвим. Найчастіше помічним словом у складних присудках буває *бути*, а форми теперішнього часу від нього (*є, суть*) звичайно й пропускаються. Такі речення, як

День *теплий. Він робітник.*

слід уважати за речення теперішнього часу, як видно це і з того, що такі речення природно в'яжуться з додатками на подобу *сьогодні, зараз, тепер* тощо (а не *учора, колись, давно...* і не *завтра, потім, згодом...*), і з того, що в такі речення можна вставити *є*, і, нарешті, з місця таких речень при зіставленні їх з дієслівними реченнями, напр.

День був теплий	*День теплів*
День буде теплий	*День теплітиме*
День теплий	*День тепліє*
Він був робітник	*Він робив*
Він буде робітник	*Він робитиме*
Він робітник	*Він робить*

Хоч дієслово *бути* й найбільш надається на помічне дієслово в складних присудках, та все ж воно може бути й самостійним повним присудком, отож на ньому й добре пізнати характеристику дієслова в складному присудку.

Порівняймо такі речення:

Хліб є	*Гарний хліб є*	*Хліб (є) гарний*
Хліб був	*Гарний хліб був*	*Хліб був гарний*
Хліб буде	*Гарний хліб буде*	*Хліб буде гарний*

Коли ці речення читати (вимовляти) найзвичайнішим способом, то легко можна помітити, що в першому стовпці присудки (є, *був, буде*) і в другому (теж) вимовляються достоту з таким наголосом на них, як у третьому вимовляється *гарний*, помічне ж дієслово в цім останнім стовпці (є, *був, буде*) вимовляється без наголосу. Далі, ми бачимо, що поміж підметом та присудковим додатком у третьому стовпці стоїть дієслово, сполучаючи їх у головну пару, ніби як прийменник сполучає слова в другорядну пару (*пішов до школи, кухлик на воду* і т. ін.).

Ми взяли типову і вимову і лад слів у реченні-розповіді, тобто такі самі як, напр., у *Сонце заходить. Наш сад зазеленів*, і т. ін. (див. § 143). Та хоч як важить місце слова в реченні, не завсіди саме це визначає, де присудок його. Напр., написане

Хліб гарний був,

можна й так прочитати, що *гарний був* буде присудок, можна й так, що присудок буде *був,* а *хліб гарний* підмет з прикметниковим додатком. У першій вимові кладемо присудковий наголос на *гарний,* а був вимовляємо без наголосу зовсім, у другому присудковий наголос на був, а *гарний* вимовляємо з звичайним наголосом додатка прикметникового, себто як у парі *гарний хліб* (*був*) тощо.

Та навіть і речення

Гарний хліб був.

із прикметником на звичайному місці прикметникового додатку можна прочитати так, що *гарний* буде присудковим додатком, себто з таким наголосом на ньому, як і в реченні

Хліб був гарний.

Щодо способу читання того чи іншого речення, коли таких способів може бути декілька, то звичайно на письмі не буває вказівок на той спосіб, що його бажав би автор речення, і здебільшого той спосіб визначається сусідніми (попередніми) реченнями, тобто контекстом. Коли ж цих указівок взагалі немає, то місце іменного слова, що може бути і додатковим якимось членом другорядної пари, і додатком присудковим, уже само показує, що то таке, і як його треба читати. Так, у словосполученні

Тепер вони не бідують, бо їх господарство велике, а велике господарство дає більший прибуток, (з часоп.) перша підкреслена пара – головна пара (*велике* присудковий додаток при пропущенім дієслові є), а друга – другорядна, бо *велике* тут тільки додаток прикметниковий.

Присудковий додаток буває не тільки при дієслові *бути*, що саме сталося тільки помічним словом без будьякого іншого значіння. Буває він і при деяких інших дієсловах, що стають лише почасти помічними, формальними, тобто при таких, що дещо втрачають своє основне значіння і тільки разом із присудковими додатками правлять за присудок. Такі дієслова частково втрачають і наголос свій, вимовляючись звичайно з меншим наголосом, ніж коли вони бувають присудками без присудкових додатків.

Ось приклади:

Він став — *Він став старий*

Дівчина виросла — *Дівчина виросла велика*

Не завсіди можна безумовно відрізнити додатки прикметникові від додатків присудкових, але характерний наголос тих і тих, а також значіння місця їх у реченні треба засвоїти якнайкраще, бо без цього не можна свідомо ставитися до своєї й чужої мови. В аналізі речення це дуже важливі ознаки, хоч і не єдині, бо задля визначення членів речення взагалі треба брати й інші, зокрема ж щоб визначити присудки і присудкові додатки, слід узяти на увагу ще й дієслово в особовій формі.

Ось кілька прикладів, де (підкреслені) прикметники більш-менш яскраво, характерно виступають то як додатки прикметникові, то як присудкові додатки за найхарактернішою ознакою – наголосом:

Та густий ліс, щільно й дружно посплітались його рясні віти. (Б. Грінч.)

Тут *густий* – присудковий додаток, *рясні* – прикметниковий.

І дочечка у їх росла,
Уже чимала піднялась. (Т. Шевч.)

чимала – присудковий додаток.

І що ближче до Берліну скочується з гір доктор Рудольф, то все зрозуміліше, все ясніше стає йому дивне мовчання Каесему. (В. Виничч.)

Перші підкреслені прикметники – присудкові додатки, *дивне* – прикметниковий.

Хвилі не вір ти мінливій:
Вітер де віє, туди вона й б’є,
Берег твердий незрадливий –
Він тільки певний притулок дає. (Б. Грінч.)

Тут *твердий* – додаток прикметниковий, *незрадливий* – додаток присудковий. Про це свідчить і відсутність коми між ними і ввесь наведений вірш.

Дід Панас прийшов із сходки мовчазний і *задумливий.* (А. Панів)

Дуже характерне значіння підкреслених слів як присудкових додатків ясно виступає, коли їх поставити перед *дід* Панас, тобто зробивши їх додатками прикметниковими: значіння усього речення стає різко відмінне.

Не може ж бути, щоб одправлений навантажений два дні тому потяг був останній. (В. Виннич.)

Тут місце підкреслених прикметників відповідає їх значінню: перші – додатки прикметникові, останній – присудковий.

О, мій Словутицю преславний!
Моє ти ладо принеси,
Щоб я постіль весела слала. (Т. Шевч.)

весела – додаток присудковий.

Як .мені смутненько, що сестрин хлопчик умер маленький. (М. Вовч.)

маленький – додаток присудковий.

Присудк. додатки в непрям. відм. § 155.

Із попереднього ми бачили, що особове дієслово як форма присудка може заступатися відмінюваними словами (іменами). Ці заступники присудка присудкові додатки тільки зрідка цілком заступають дієслова (при *є*), здебільшого ж увіходять у складний присудок, ніби доповнюючи дієслово як присудок. Досі ми розглядали такі присудкові додатки, що, як і підмет, назовного відмінку. Але присудкові додатки можуть бути й інших відмінків як без прийменників, так і з прийменниками. Такі присудкові додатки теж іноді звуть попросту присудками, хоч ще раз треба підкреслити, що це не справжні присудки, а лише присудкові додатки. Це насамперед додатки в орудному відмінку, далі в знахідному з прийменником *за, на, в* тощо: *він зветься Іваном, став за вчителя, вийшов на інженера, попав у дурні* тощо.

Повстає питання: чим же відрізняється присудковий додаток від звичайного придієслівного додатка, напр., додатка іменникового? Чому в *він зветься Іваном* орудний присудкового додатку, а в *пишеться пером* орудний додатку іменникового, у *вийшов на вчителя* знахідний присудкового додатку, а в *вийшов на вулицю* знов звичайний додаток іменниковий? Коли ще в таких випадках, як *хліб був гарний* додаток присудковий і місцем і наголосом відрізняється від додатка прикметникового, то в наведених зразках із додатками присудковими та звичайними додатковими іменниками в непрямих відмінках і цього нема.

І треба сказати, що справді чисто граматичної відмінности в наведених додатках як *на вчителя* і *на вулицю* тощо, здається, нема ніякої, коли ж ми їх розрізняємо, то тільки за внутрішніми ознаками, ознаками, зв'язаними з значінням словосполучень. Справа в тім, що дієслово в особовій формі – присудок – це найважніша частина речення щодо значіння. Не даром з давен давна, визначаючи підмет і присудок щодо їх значіння, кажуть, що підмет це те, про що говориться в реченні (вихідний пункт мислі), а присудок те, що говориться. У кожному разі й справді присудок (дієслово) це те, що приписується підметові як його активна ознака. Супроти нього додатки прикметникові підмета можна назвати пасивними ознаками його. Усі інші додаткові слова звичайно належать до дієслова (присудка), так чи інак визначаючи, обмежуючи, спеціялізуючи його, але безпосередньо до підмета вони вже не стосуються. Це ми можемо бачити, напр., на реченні, розкладеному на синтаксичні пари в § 139.

Так от коли другорядні члени речення своїм значінням стосуються до підмета і в'яжуються з ним через дієслово-присудок, то вони й становлять таку окрему групу членів речення, що за цими внутрішніми їх ознаками й можна назвати присудковими додатками. Чисто граматично такі члени ніби просто другорядні члени речення, зв'язані з керівними словами одним із звичайних способів парування (див. § 140).

Та в тім то й річ, що коли пильно придивитися до того, як в'яжеться іменна частина присудкового додатку з підметом, то побачимо в цьому дещо таке, чого в звичайних

синтаксичних парах немає. У реченнях, напр., *Він був молодим,* і *Вона була молодою,* ми бачимо, що орудні (себто непрямі) відмінки прикметника не тільки підрядні, а й згоджені. Отже це випадок одночасної підрядности й згоди. Підрядність залежить від дієслова, а згода від іменника. З цього можемо ще раз пересвідчитися, що присудковий додаток в'яжеться з підметом через дієслово. Так само й з прийменником: *Я буду за старшого,* але *Я буду* за *старшу,* як до того, хто це *я.* Отже це й формальна відзнака присудкових додатків супроти звичайних додаткових слів.

З попереднього § ми бачили, що звичайний додаток прикметниковий при підметі, переходячи в розряд присудкових додатків, пересувається до дієслова, бо тепер він уже не безпосередньо з підметом в'яжеться, а через дієслово-присудок. Чисто внутрішнє, логічне значіння присудкових додатків непрямих відмінків, м. ін., може бути ілюстроване тим, що речення з такими присудками основним значінням своїм звичайно спадаються, або принаймні наближаються до речень із складним присудком назовного відмінку, напр., *звався Іваном – звався Іван, став учителем – став учитель, вийшов у люди – став чоловік* тощо, що категорично відрізняє ці сполучення від таких, *як пишеться пером, вийшов на вулицю* і т. ін., хоч є в мові й такі випадки, коли ми не можемо певних словосполучень віднести чи то до додатків присудкових, чи до звичайних другорядних, або з однаковими підставами можемо віднести до тих і до тих.

Присудковий додаток орудного відмінку часто змагається з додатком назовного відмінку, і тому природно повстає питання, як їх розмежувати.

Хоч часто ці присудкові додатки можна вжити в тій або другій формі без виразної відмінности в значінні (напр, *звався Іван* і *Іваном*), все ж можна сказати, що орудний присудкового додатку взагалі більше властивий тоді, коли присудок повинен визначати не постійну, тривалу властивість підмета, а саме навпаки, коли він показує властивість тимчасову, минущу, назовний же – постійну, сталу. Так, напр., зовсім не можна сказати "Той робітник був німцем", а тільки *Той робітник був німець.* Приналежність бо до певної нації прикмета постійна. Але може бути і *Той німець був робітник* і *Той німець був робітником.* Недоречно сказати *Він там був два роки вчитель,* а можна *Він там був два роки вчителем.*

Але на означення посади, професії, ролі, взагалі неістотної ознаки людини, а також тимчасової ролі речі, в українській мові дуже поширені присудкові додатки знахідного відмінку з прийменником *за*: *бути за вчителя, стати за погонича, правити за постіль* тощо.

Основне значіння всіх цих трьох конструкцій, що іноді можуть бути навіть при тому самому дієслові (*бути*), не однакове, як і саме походження їх: найстарша форма додатку присудкового назовний відмінок *(він був учитель*), молодша – орудний (*учителем*) і наймолодша – знахідний із *за* (*за вчителя*).

Допіру ми говорили за те, що орудний відмінок додатку присудкового супроти назовного вказує на непостійність і тимчасовість прикмети чи властивости, що приписується підметові. Щодо конструкції із знахідним відмінком із *за*, то вона визначає ще більшу непостійність і тимчасовість, ніж при орудному. Інак іще можна сказати так: найтісніше з підметом в'яжеться присудок у конструкції з назовним відмінком, самостійний він супроти підмета у другій, а найсамостійніший у конструкції з *за*. Отим то перша конструкція і дуже звичайна тоді, коли іменна частина присудка прикметник, надто ж коли цей прикметник називає постійну властивість підмета, а передусім у теперешнім часі: *сніг білий, сніг був білий...* (зовсім не кажуть "сніг білим" і навіть "сніг був білим" тощо). Алеж коли хоч би й прикметник, а визначав непостійну прикмету, напр., колишню властивість підмета, то такий присудок може бути хоч у формі назовного відмінка, хоч орудного. Приклади з назовним присудковим прикметниковим додатком наведені в попередньому §, а тут подано декілька прикладів з орудним:

Повне пролитим не буває. (Нар. припов.)

Будеш щасливою. (Ів. Котляр.)

Не будь
Таким до гостя гострим. (Л. Україн.)
Ще із ним ховає запоясник,
Щоб не йшов на той світ безоружним. (Л. Україн.)

Зразок повної однозначности конструкцій з присудковим додатком прикметника в назовному й орудному відмінку маємо в Т. Шевченка:

Вона була ще молодою і прехорошая собою.

Приклади з назовним іменника:

Того *торговельного пункту начальник був лихий та зухвалець*. З перекл.

А як стала стара баба,
Цілували б, була б рада. (Т. Шевч.)
(Серце) *розірветься,*
Хоч би було камінь. (Т. Шевч.)

Звався він Тиміш Іванович. (М. Вовч.)

Приклади з орудним іменника:

Він був вовкулакою. (Нар. опов.)

Як був Перекоп турецьким городом. (Нар. опов.)

Хто взяв старіший за мене, то буде татом, а як жінка, то буде мамою, як молодиця, то буде тіткою, а як дівка, то буде сестрою, а як парубок, то буде чоловіком. (Нар. каз.)

Ведмідь колись був мельником. (Нар. опов.)

Коли я була дитиною. (Л. Україн.)

Ой, чи будеш ти, галочко,
Моїм діткам маткою. (Нар. пісня)

Коли не хоч братись,
То так будем: я – сестрою,
А ти мені – братом,
А дітьми йому – обоє,
Батькові старому. (Т. Шевч.)

Стала хата пусткою. (Гр. Кв.-Осн.)

Будь мені зятем. (Гр. Кв.-Осн.)

Я не знаю, чи бупи правдою в цій звістці хвали моєму талантові. (Б. Грінч.)

Ми були з покійним найкращими друзями. (Б. Грінч.)

Тільки став мені тут братом
Той смуток глибокий. (Б. Грінч.)

І притчею стане. (Т. Шевч.)

Суддею був ведмідь, вовки були підсудки. (Є. Греб.)

Приклади з знахідним після прийменника *за*:

Переодягнувсь я за москаля. (Нар. опов.)

Одяглась за старчиху. (Нар. опов.)

У *мене дванадцять літ за джуру пробував.* (Нар. дума)

Чужа біда за іграшку. (Нар. присл.)

Скриня моя за стіл править. (Г. Барв.)

Порається всюди за видющу. (Г. Барв.)

Лев був за старшину. (Л. Глібів)

Галя... на осінь того ж року пішла вже за вчительку в школу грамоти. (С. Васильч.)

Як бачимо, туг є приклади, що споріднюють конструкцію з *за* не тільки з конструкцією з орудним, а й назовним (порівн. *Лев був за старшину* і *Суддею був ведмідь, вовки були підсудки*). Але ж у цілому в конструкціях із *за* присудок внутрішньо, значінням своїм стоїть далеко від підмета супроти того, як в конструкціях із орудним, надто ж із назовним. Ці конструкції з *за* наближаються своїм значінням уже до таких конструкцій, як "як що", "в

ролі чого" (*чужа біда за іграшку – чужа біда як іграшка, за стіл правити – в ролі стола бути* і т. ін.), де присудкові додатки вже зовсім далекі й самостійні.

До речі тут сказати, дуже близькі значінням до присудкових додатків орудні відмінки чи знахідні з займенниками *за, на, у* на місці колишніх знахідних та давальних без прийменників. Ці останні в сьогочасній літературній мові вживаються ще іноді, але здебільшого вже з відтінком архаїчних конструкцій. Напр.:

Се вже *лучче мені живому у яму лягти.* (Гр. Кв.-Осн.)

Ти мене живого у яму кладовиш. (Гр. Кв.-Осн.)

Там матір добрую мою
Ще молодую у могилу
Нужда та праця положила. (Т. Шевч.)

За що, Боже, покарав так тяжко,
Що не дав юнака побратима,
А судив посестру – сюю вілу. (Л. Україн.)

("в побратими", "в посестри").

Звичайно ж тут орудний:

Ой як мені зеленою бути. (Нар. пісня)

Вздрів її вже молодицею. (Гр. Кв.-Осн.)

Тебе ж малою мати пам'ятають. (Л. Україн.)

Ми оберемо собі ватажком Марка. (О. Сторож.)

Я її любила ще малою. (О. Кобил.)

(Цей останній приклад двозначний: *малою* можна віднести не тільки до *її*, а й до *я*, себто приняти за присудковий додаток).

Знов же й у таких випадках прийменникові конструкції звичайні тоді, коли в додаткових словах іменник, а не прикметник:

одягти (*кого*) *за старця, обібрати* (*кого*) *на* (і за) голову, *дати* (*кого*) *в погоничі* (і *на погонича,* і за *погонича,* і *погоничем*) тощо, а такі випадки, як *Чужої дитини не май за свою.* (Нар. прип.)

тільки підтверджують думку, що конструкції з *за* взагалі стоять у такому стосунку щодо значіння до конструкції з орудним, як ці останні до конструкцій із назовним присудкового додатку.

На підставі наведених зразків і уваг щодо присудкових додатків і споріднених із ними інших ми можемо сказати, що в основі своїй конструкції з назовними, орудними й прийменниковими конструкціями присудкових додатків рівнозначні.

На протилежних кінцях значіння стоять з одного боку такі конструкції, як

Він був німець. Орел – птах. Сніг білий.

а з другого такі, як

Він був за батька. Скриня править за стіл.

Між ними стоять конструкції з орудним. Отож хоч у окремих випадках і можливі всі три конструкції, напр.

Він сторож. Він сторожем. Він за сторожа.

Та вони не рівнозначні і добрі на своєму місці. Взагалі точно визначити, яка саме конструкція мусить бути і при якому дієслові, важко, але можна сказати, що по-1 до конструкцій з назовним у присудкових додатках більше надаються прикметники, ніж іменники, бо прикметники менш самостійні супроти іменників слова, по-2 до тієї ж конструкції надаються більш ті імена, що більше визначають постійну властивість підмета, і по-3 до неї ж надаються більше при дієсловах теперішнього часу. У конструкції супротилежній до конструкції з назовним присудкового додатку лежить значіння більшої самостійности присудка, тимчасовости його як властивости підмета і заступництва ("замість чого", "як що", "в ролі чого"). Звичайно, конструкція залежить іще й від самого дієслова: такі, напр., дієслова, як *правити, найнятися, стати* (в значінні *найнятися*), вимагають конструкції з *за,* інші можуть бути з назовним і орудним, а то й такі, що можуть

уживатися з усіма трьома конструкціями як до потреби й значіння присудкового додатку. Але взагалі кажучи ні значіння дієслова, ні його форма, ні значіння присудкового додатку не можуть сами по собі визначати конструкції, бо її визначають усі вони, або й сторонні чинники (намір, мета). На своєму місці добрі і *Вона хоче бути приваблива* і *Треба чепурнішою бути* і *Треба комусь бути за старшого.*

Як завсіди в мовах, на зразок усталених і звичних у мові конструкцій при широко вживаних словах такі самі конструкції з'являються і при словах новіших, чи хоч тільки новіших, поширених значіннях старих. Такі різнозначні конструкції, напр.,

Чого смутна стала мила ? (Нар. пісня)

Аби ваша думка стала ділом. (П. Куліш)

Він мені за дитину рідну став. (М. Вовч.)

Він обох нас хазяїнами настановив. (Г. Бар.)

Наставлено його за вчителя. (Акад. сл.)

тощо повинні були б стати за зразок і до конструкцій при *сприймати, відчувати, оголошувати, визнавати, вважати* тощо, а також і взагалі бути за регулятора до вживання конструкцій поправно. Доречно, напр., було б сказати

Сприймаю цукор солодким

але

Сприймаю ці слова за образу собі

Він визнає його винним

але

Він визнає його за доброго знавця справи.

У сьогочасній українській літературній мові помітний нахил до надмірної "українізації" української мови, зокрема й щодо всіх цих конструкцій: часто надуживають конструкції "за кого", "за що". Так, зовсім недоречні ці конструкції, напр., у таких реченнях:

Небезпека зриву цього руху може стати за реальність. (з газети).

Засідання оголошують за закрите. (теж).

А "вважати за краще" тощо стало вже мало не загально-обов'язковим. Проте автори з органічним знанням української мови висловлювались інакше:

А вже себе славними на ввесь світ уважали. (П. Куліш)

Вважав він, по своєму вікові, найголовнішим ділом... (П. Куліш)

Уважаю своїм обов'язком подати тут погляди Міклошіча. (Ст. Смаль-Стоц.)

Король мене банитою-вигнанцем оголосив. (П. Куліш)

Вважався одним із найздібніших учеників дрогобицької гімназії. (Ів. Франко).

Можлива, певна річ, тут конструкція та й та, тільки ж прикметниковий додаток присудковий майже завсіди при *вважати* буде доречний в орудному відмінку.

Присудкові додатки прислівн. § 156.

До неграматичних присудків належать і присудкові додатки прислівникові. Це такі прислівники, що не тільки доповнюють, точніше визначають дієслова, як звичайні додатки прислівникові, а можуть цілком заступати присудки-дієслова. Такі присудкові додатки прислівникові бувають переважно при дієслові *бути.* Зокрема вони звичайні в безпідметових реченнях: *В лісу гарно. Було весело. Буде чудово.* Як і в інших реченнях із складним присудком дієслово є звичайно пропускається. Так само і такі двочленові речення, як *Він тут. Він був там. Він буде скрізь,* треба визнати за речення з складним присудком.

На таке твердження, м. ін., є підстава і в тім, що зрідка в українській мові присудкові додатки з прикметником другого й третього ступеня чергуються з такими конструкціями, де замість прикметника буде прислівник. Хоч такі конструкції звичайно й не рекомендовані граматиками, алеж вони трапляються:

Прудкіш од усього – думка. (Нар.)

Твоя краса видніш. (= видніша Л. Гліб.)

Що день у бога, що година в дні, Кармель усе смутніш та смутніш. (М. Вовч.)

І написали..., що кесар бог,
Що більш од бога. (Т. Шевч.)

Хоч би в тисячу разів було більш землі..., то й тоді б усе *загарбали, бо в панів очі більш черева.* (О. Сторож.)

Мені голотонька *м и л і ш,*
Бо з нею душеньці вільніш. (Ів. Мандж.)
Чи ваш *л ю б і ш* *одна якаясь баба,*
ніж дух лицарства козаків? (Б. Грінч.)
М и л і ш *тобі чужинці, ніж родина.* (Л. Україн.)
Змій все далі й далі в'ється в небо, стає *м е н ш е* *та* *м е н ш е.* (В. Виннич.)
А хазяйка стала ще *н а х а б н і ш.* (М. Хвильов.)

Подибується прислівник замість прикметника в складному присудку та споріднених словосполученнях і інде:

А він уже *т а к,* *як крига.* (Т. Шевч.)
Прийшов батько, розглядає,
Насилу Степана
Розпізнає: *о т а к* *його*
Зробили кайдани. (Т. Шевч.)

Присудк. додатки дієслівні § 157.

Найчастіше вживані форми помічного дієслова *бути* (*є, був, буду...*), позбуваючися самостійного значіння, а разом і наголосу, стають зв'язком між підметом і другорядним членом речення, цим самим обертаючи останні в заступники присудка – присудкові додатки. Такими додатками, як ми знаємо, можуть бути різні другорядні члени речення.

До таких же присудкових додатків належать і дієйменники при помічних дієсловах, насамперед при формах від *бути.* У § 147 наведені зразки безпідметових речень дієйменникових з пропущеним помічним дієсловом *є.* Що справді такі речення слід приймати за речення теперішнього часу, це видно з зіставлення, напр., *Нічого не чути* і *Нічого не було чути* тощо.

Проте, як і в інших випадках, при інших складниках таких присудків, і при дієйменниках іноді може бути наявне й дієслово *є,* напр.:

В інтересах передвиборчої кампанії є врегулювати питання про борги. (З часоп.)

Складні присудки з дієйменниками при формах від *бути* бувають лише в безпідметових реченнях. При інших дієсловах присудковий додаток дієйменниковий може бути і в ре ченнях із підметом. До таких складних присудків належать всі такі словосполучення, як *став робити, почав писати, взяв просити, зібрався піти, надумав учинити* і т. ін. Супроти форм звичайного майбутнього часу недоконаних дієслів як *буду ходити, будеш носити...* всі такі складні присудки з дієйменниками власне нічим не відрізняються, у них тільки помічні дієслова не такі беззмістовні, як *буду*. Проте можна вказати, що при помічних дієсловах *стати, почати, взяти,* як і при *бути* можливі дієйменники лише недоконаних дієслів.

Таким чином із розгляду форм присудків української мови, як граматичних, так і неграматичних, ми бачимо, що способи на те, як зв'язати підмет із присудком, різноманітні. Часто вони й різнозначні, власне з стилістичного погляду вони ніколи не бувають точно однозначні і завсіди різнозначні, але з логічного не завсіди ми можемо вказати, яка саме відмінність поміж тими чи іншими формами. Так, напр., здається, та сама мисль буде незалежно від форми сполучень головної пари в реченнях:

Німеччина *н е п о д о б а є т ь с я* *Англії.*
Німеччина *н е с п о д о б н а* *Англії.*
Німеччина *н е д о в п о д о б и* *Англії.*

А проте кожна з цих форм надає реченню специфічного кольору, своєрідного тембру, і стилістично ці речення далеко не однакові. Іноді ми можемо вжити перше-ліпше з них, але іноді тільки якесь одно з них буде доречне, і його не можна без шкоди мові замінити на інші.

Назовні речення (безприсудкові) § 158.

Здатність дієслова теперішнього часу від *бути* в певних випадках зникати спричинилася до того, що в мові розвинулися речення безприсудкові, себто з самим тільки підметом (другорядні члени можуть бути, можуть і не бути). Такі речення звичайні на початках описів, себто в розповідній мові, до того вони майже завсіди бувають перед дієслівними реченнями теперішнього часу.

Приклади:

Птах – ріка – зелена вика,
Ритми сояшника.
День біжить, дзвенить-сміється,
Перегукується. (П. Тич.)

Стук, грюк, тупіт, шаркіт, галас, регіт. Дрижать шибки, обсипається стеля. (В. Виннич.)

Поле. Гай. Синіють луки.
Манить погляд небосхил. (Г. Чупр.)

Гармидер, галас, гам у гаї,
Срамотні співи; аж лящить
Жіночий регіт. (Т. Шевч.)

Ніч. Весна. Гримить повінь. На дальньому костьолі горить огонь. (М. Хвильов.)

Ці назовні речення поруч із реченням з дієсловами теперішнього часу стоять до цих останніх достоту в такому самому стосунку, як бездієслівні речення типу *Ліс зелений* до дієслівних типу *Ліс зеленіє.* І там і там у бездієслівних реченнях пропущене є у значінні самої тільки дієслівности без жадного іншого значіння, (порівн. *Гроші* є). Не слід тільки думати, що кожен іменник сам по собі вже є назовне речення. Він стається реченням звичайно тільки в умовах сусідства з дієслівним реченням теперішнього часу. Взагалі такі речення з'явилися як наслідок усування дієслова є, здатности інших членів речення переймати на себе функцію дієслова. Назовні речення, принаймні в найхарактернішим вигляді їх, себго коли бувають тільки сами підмети без жадних додаткових слів, характеризують літературну мову.

Стилістичне значіння назовних речень – змалювати нерухому картину, один момент, ніби зфотографувати його, навіть тоді, коли в самих лексичних значіннях іменників багато руху, як ото в другому або четвертому з наведених прикладів. Протилежний стилістичний ефект досягається дієсловами, бо дієслово, як граматична категорія, визначає діяльність, рух, чинність. Шевченко, напр., широко використовує обидва засоби, з одного боку назовні речення, як За *байраком байрак... Садок вишневий коло хати... Кругом неправда і неволя... І в термах оргія... Ні родини, ні хатини: шляхи, піски, горе...*, а *з* другого на означення швидкої зміни явищ часто вживає коротких речень із багатьома дієсловами, напр.:

Погас місяць горить сонце.
Гайдамаки встали,
Помолились, одяглися,
Кругом мене стали.

Рибалонька кучерявий
З усієї сили
Кинувсь в воду; пливе, синю
Хвилю роздирає,
Пливе, пливе – от-от доплив!

Пірнув, виринає.
Підняв її, поцілував,
Хвиля застогнала,
Розкрилася, закрилася,
І сліду не стало.

Реве, лютує Візантія,
Руками берег достає;

Достала, зикнула, встає –
І на ногах в крові німіє.
І знов лечу. Земля чорніє.
Дрімає розум, серце мліє.
...а в очеретах –
Реве, стогне, завиває,
Лози нагинає,
Грім гогоче, а блискавка
Хмару роздирає.
Скрізь порання: печуть, варять,
Вимітають, миють.
Прибралась, ходила,
Поки люди домовину
Надворі робили.
Доробили. Положили,
Понесли, сховали.

Другорядні пари.

Додаток прикметниковий § 159.

Додаток прикметниковий це згоджене слово, себто таке, що його форма залежить від форми керівного (див. § 140), а саме від форм роду, числа й відмінку іменника. Говорилося вже й про звичайне місце додатка прикметникового перед керівним іменником (§ 143), напр.,

Мої співи прості і робочому серцеві рідні. (В. Чумак)

Прикметниковий додаток в’яжеться з іменниками, себто може бути при підметові, іменниковому присудковому додатку і при звичайному іменниковому додатку.

Практично найважніше спинитися на тих випадках уживання прикметникових додатків, коли вони змагаються з іншими конструкціями й плутаються з ними.

1. Значіння прикметникового додатку в синтаксичній парі – визначити ознаку іменника, отже за прикметником у такій парі завсіди буде логічно другорядне, посібне значіння супроти його допарка – іменника, що на ньому й буває звичайно сильніший наголос. Це найкраще видно з таких пар, як *політична економія* і *економічна політика, революційна законність* і *законна революційність* тощо.

Пригадаймо, як свого часу повстало було гасло "замінити законну революційність на революційну законність", себто треба перенести головну увагу з двох зв’язаних тям *революція* і *законність* на друге з першого, і це цілком добре висловлено заміною місць прикметниково-іменникової пари.

Див. іще § 161_1.

2. Досить поширені в мові випадки, коли пари з прикметниковим додатком змагаються з іншими конструкціями, а саме з додатком іменниковим родового відмінку замість прикметника.

Це насамперед пари з присвійними прикметниками на *-ів, -ин: братів, Шевченків, тітчин* тощо. Такі пари, як *братове горе, Шевченкові твори* тощо справді досить звичайні в українській мові, але не слід надуживати їх. Поперше такі словосполучення доречні тільки тоді, коли прикметник походить від назви живої істоти і майже виключно особи, а по-друге коли іменниковий член пари визначає те, що належить особі, передусім річ, далі й властивість її, діяльність, напр.: *братова шапка, Кулішева вдача, Шевченкові переконання.* Але краще сказати *похорон Шевченка, значіння Франка* тощо, бож тут уже належности, присвійности немає, а є лише стосунок, дальший і інший зв’язок певних явищ і речей. Та навіть і в випадках приналежности вона віддається родовим відмінком, а не присвійним прикметником тоді, коли особа названа двома словами: *твори Лесі Українки* тощо.

Проте в таких випадках можлива й мішана конструкція, напр, *у Джека Лондонових оповіданнях* (З перекл.) Колись такі мішані конструкції були дуже поширені в мові, тепер же від них уже відгонить архаїзмами.

І через те, що в випадках двослівного означення особи конструкція з родовим іменників нормальна, і крім того поруч конструкцій з присвійними прикметниками вживаються й конструкції з родовим присвійним. Такі конструкції менше властиві народній мові, більше літературній. У народній мові родовий приналежности звичайно буває перед керівним іменником: *вдови дочка, батька двір* тощо. У літературній же родовий приналежности частіше буває після керівного слова. Ось декілька прикладів різних конструкцій.

Полковницина мати (Б. Грінч.)

В Гаврилковій голові промайнула думка (М. Коцюб.)

Від Августа часів. (Л. Україн.)

Він Байдиною славою хвалився,
За душу Байди день-у-день молився. (П. Куліш)

(Ляхи) *і кості Богдана*
Й Тимошеві в Суботові
Гарненько спалили. (Т. Шевч.)

Собор Мазепин сяє, біліє,
Батька Богдана могила мріє. (Т. Шевч.).

Цікаво відзначити, як усі ці конструкції вжиті в Шевченка. Конструкція типу *Гонти діти* (родовий перед керівним словом) на весь його Кобзар вжита лише 5 разів і то виключно в молодечий період його літературної діяльности, а пізніше вже вона не трапляється, конструкція типу *діти Гонти* (родовий після керівного слова) 34 рази, а конструкція *Гонтині діти* (тільки в Шевченка "Гонтини") аж 65 разів і до того з дуже помітним зростанням її в другій половині його літературної діяльности.

3. Коли прикметниковий додаток, як також і інші слова, що приймають родове, числове й відмінкове закінчення залежно від інших керівних слів, стосується до кількох іменників, то й форма такого прикметника буває непевна, нестала щодо закінчення: він буває у згоді або з ближчим іменником, або просто в множині, таким чином ніби згоджуючись із усіма (порівн. § 153):

Люблю широкий степ і море.

Між молодими парубком і дівкою. (Гр. Кв.-Осн.)

Коли прикметник чи інше слово з залежним закінченням залежить від такого іменника, що його рід непевний або самим закінченням своїм, або тим, що він визначає, то знов же закінчення прикметника буде хистке, переважно ж ніякого роду:

І на стіні бляшане півпівника: куди вітер, туди й він обертався та чергінькав. (А. Свидн.)

Хто його в біса сподівавсь, яка там хліб-сіль буде. (О. Сторож.)

Незабаром зробилась мати
Із доброї тії дівчати. (Т. Шевч.)

Моє полудня тепер. (О. Кобил.)

(Дають) *Хто бублик, хто гроші,*
Хто старому, а дівчата
Шажок міхоноші.
Задивляться чорнобриві:
І босе і голе. (Т. Шевч.)

Оскільки додаток присудковий з прикметника та споріднені інші словосполучення (див. § 154) згоджуються з керівним іменником, то й у таких сполученнях буває згода за значінням, а не за формою слова, напр.:

Ради Бога, сеньор – скрикнув Санчо – я не хочу бачити вашу милість голим. (Перекл.).

Щодо додатку прикметникового при числівниках *два, дві, обидва, обидві, три, чотири,* то він буває в формі хоч назовного, хоч родового множини:

Ой три шляхи широкії докупи зійшлися. (Т. Шевч.)

І стали тихо плакати
Дві хмароньки ясні. (О. Олесь)

У нього було три сини жонатих. (Гр. Кв.-Осн.)

Додаток іменниковий § 160.

Як ми вже знаємо, іменникові додатки це члени другорядних пар у реченні, а саме іменники непрямих відмінків, себто всіх крім назовного та кличного. Залежать форми іменникових додатків не від форм, а від значінь інших керівних слів. Іменникові додатки бувають насамперед безпосередньо залежні (*підручник фізики, їздити кіньми*) і посередньо, себто через прийменники (*одежа про свято, іти попід тином*). Потім того іменникові додатки залежать від різних членів речення – від іменників, прикметників, дієслів, прислівників (*грядка на капусту, голінний на мед, нести воду, удвох із ким*). Взагалі розряди іменникових додатків дуже численні й різноманітні.

Ми розглянемо найважливіші ряди другорядних пар із іменниковими додатками за звичайним порядком відмінків, але прийменникові пари виділимо окремо.

Родовий відмінок при іменах § 161.

Родовий відмінок в українській мові взагалі дуже поширений, і дуже поширена збіжність його з іншими другорядними членами речення, чому в мові натрапляємо на численні синтаксичні паралелізми, тобто більш чи менш оправдані вживання рівнобіжних конструкцій.

То плутається він із присвійним прикметником (*особа Куліша – особа Кулішева*), то з знахідним відмінком, напр., *Не кидай матері,* і *Не розплете густу косу.* (Т. Шевч.), то з давальним, напр., *Вчись усьому тому, чого тебе будуть учити.* (Гр. Кв.-Осн.).

Спинімось на найголовніших парах із родовим відмінком, відмічаючи їх особливість супроти рівнобіжних інших словосполучень із іншими формами, їх взаємини й значіння.

1. Родовий відмінок іменника залежний від другого іменника має надзвичайно широке і часто невиразне значіння стосунку. До цієї групи належать і ті родові приналежности, що за них була мова в § 159, як *душа злодія* (Т. Шевч.), *думки Христини* (П. Мирний), *голос редактора* (С. Васильч.) тощо. Але зовсім звичайні в українській мові, надто ж у літературній, родові відмінки чисто стосункового значіння. Не спиняючися на таких звичайних словосполученнях у народній мові, як *гурт хлопців, четверо овечок, в'язка соломи, хустка (білого) шовку,(доброго) батька дитина,* зауважимо лише, що в ній відомі далеко рідше такі сполучення, як *сонце правди, честь народу,* але вони дуже розвинені в мові літературній, надто ж діловій, прозаїчній, на подобу таких, як *розвиток революції, культ Шевченка, чари таланту, доцільність заходів, учитель історії, підручник географії України, вивчення стилю доби відродження* (три родових залежних) і т. ін.

Як справді характеризує це словосполучення інтеліґентську мову, як чимраз збільшується число таких пар у мові письменників з поширенням їх тематики і взагалі з виходом мови на широкі шляхи вселюдських інтересів, можна бачити з пробних обрахунків таких пар, правда, на невеликих уривках, у народній мові (етнографічні записи), старіших і новіших деяких письменників і сьогочасній діловій мові. Обрахунки ці зроблено на уривках більш-менш однакового розміру і підраховані всі безприйменникові родові відмінки іменників, залежні від інших іменників. І от у стосунку до всіх основних словосполучень (пар) на тих уривках мови словосполучень із родовим іменника виявлено:

У народній мові	0 %
У М. Вовчка	0 ,,
У Т. Шевченка	0,5 ,,
У Б. Грінченка	3,5 ,,
У М. Коцюбинського	6,2 ,,
У О. Олеся	6,5 ,,
У науковій мові	14,7,,
У мові часописів	23,9,,

Звичайно, і в народній мові і в мові М. Вовчка такі словосполучення є, тільки, виходить, їх можна знайти там на більших уривках, ніж їх узято для підрахунку. У кожному разі, коли може й є якась випадковість в обрахунках на невеликому матеріялі (разом понад 1500 словосполучень), то все ж таки числові покажчики явища дуже

промовисті щодо зростання його.

Взагалі додаток іменниковий у родовому відмінку супроти відповідної прикметникової конструкції (*особа Куліша – Кулішева особа, історія України – українська історія, пісня селян – селянська пісня)* це спосіб на більш предметне мислення, бо в таких конструкціях два самостійних члени мислі, оскільки іменник знаменує граматичний предмет. Отже в цих конструкціях виступають два самостійних предмети мислі, поставлені тільки в відносини керівного і залежного. У прикметникових же парах означується тільки прикмета, властивість одного предмета, бо граматичний розряд прикметників дуже несамостійна категорія. Тим то такі пари абстрактніші, загальніші своїм значінням, ніж відповідні пари з родовим відмінком, принаймні коли ті прикметники не присвійні. Ці ж останні близькі своїм значінням до конструкцій з родовим, хоч, як ми бачили, і вони можуть бути більш-менш розмежовані щодо вживання (*Шевченкові твори – значіння Шевченка* і т. ін.).

Словом на своєму місці всі ці конструкції добрі, напр., коли ми кажемо *ведмежа лапа* (або на означення рослини, або загально, абстрактно на означення "ноги взагалі відомого звіра"), кажемо поправно, *ведмедева нора* (на означення "нори певного, нам відомого ведмедя") – теж добре, *навчання ведмедя, навчання ведмедів* – також доречна конструкція. Кінець-кінцем визначити точно обсяг уживання тієї чи іншої конструкції й її значіння не можна вже й через те, що тут важить і лексична сторона слів тощо, напр., існують як рівнобіжні пари *історія України* й *українська історія* (з різним, звичайно, відтінком значіння), але не кажуть "мова України", а тільки *українська мова. Населення України* зовсім не те, що *українське населення,* бо першим сполученням охоплюється все населення на території України, до якої б воно народности не належало, а другим охоплюється тільки те населення, що признається до української народности, хоч би жило воно й поза межами України. Не все одно *катедра медицини* й *медична катедра.* І тільки в мовній практиці й практикою можна набути звички вживати доречно тих чи тих конструкцій, не надуживаючи одних і не занехаюючи других.

Про те, як близькозначні бувають конструкції з родовим іменником і присвійним прикметником, свідчать деякі займенникові конструкції. Є в нашій мові спеціяльні присвійні займенники *мій, твій, свій, наш, ваш, чий: мій брат, твоя книжка...* Алеж відповідно до займенника третьої особи такого займенника-прикметника вже немає, а замість нього вживається конструкція з родовим відмінком займенника *він: його книга, її справа, їх звичаї* (тут і місце такого родового відмінка приналежности зберігається старе – перед керівним словом). А щодо подекуди вживаного ще прикметника *їхній* (*їхні звичаї*), то слід сказати, що це недавній новотвір: його ми не бачимо ні в старіших записах народньої мови, ні в давніших письменників, напр., у Шевченка слова *їхній* зовсім нема, а є тільки конструкції з родовим: *їх слава, їх лютії очі* і т. ін.

2. Іменникові додатки в родовім відмінку при прикметниках взагалі в українській мові мало поширені. Більш-менш сталі конструкції з родовим іменника бувають лише при деяких прикметниках першого ступеня, як от *свідомий чого, вартий того, певний цього* (і *певний у цім*).

Досить поширені в народній мові конструкції з родовим відмінком іменника при прикметниках другого ступеня: *кращі тебе* тощо. Відомі вони й письменникам старшої генерації, як Котляревському, Квітці, Шевченкові. Але сьогочасна літературна мова ці конструкції обминає, вживаючи тут конструкцій із прийменниками (про це далі).

Алеж при прислівниках другого ступеня цей родовий іменника звичайніший, напр.:

Свої *діти гірше ката*
її розпинають. (Т. Шевч.)
Руса коса нижче пояса. (М. Вовч.)
Вода піднялася вище стола. (Б. Грінч.)
А вище всіх стояв Роберт. (Л. У країн.)
Краще смерти. (М. Черняв.).

Родовий при дієсловах § 162.

Дуже поширений родовий відмінок іменника, залежного від дієслів, при тім ця конструкція щонайбільше змагається з конструкцією з знахідним відмінком, отже власне родовий змагається з знахідним: *брати чого* і *брати що...* Тут можна вирізнити кілька груп більш-менш об'єднаних явищ.

1. Родовий частинний дуже поширений при різних і численних дієсловах. Це родовий, що показує або частинність предмета, речі, взагалі об'єкта, тобто показує, що дія переходить на частину тієї уяви, що повстає в нас із тим іменником, або частинність самої дії, тобто що дія відбувається з певним обмеженням часу. Отже це такі синтаксичні пари, де або додаток іменниковий визначає щось збірне, масове, подільне, або дієслово (керівний член пари) допускає певні відтінки щодо тривалости дії.

Дуже часто такі іменникові додатки в родовому відмінку змагаються з знахідним відмінком, але, взагалі кажучи, це конструкції не рівнозначні, бо з родовим відмінком у них в'яжеться частинність, а з знахідним суцільність, напр.: *купити риби, соли, піску, полотна* значить купити частину того, що уявляють українці з словами *риба, сіль, пісок, полотно*, а *купити рибу, сіль, пісок, полотно* можна сказати лише тоді, коли слухачам (читачам) відомі *риба, сіль, пісок, полотно* як певні, обмежені, конкретні речі, напр., "партія риби" (віз, мішок, пуд...), і коли мова йде за купівлю всієї цієї риби.

Але майже те саме значіння в *позичив книжки* і *позичив книжку, погострив сокири* і *погострив сокиру, попаси (моєї) кобили і попаси (мою) кобилу,* бо в самих дієсловах цих є вже частинність (*позичають* на якийсь час, *погострити, попасти* можна природно трохи, або взагалі обмежено щодо часу). Проте в конструкціях таких із родовим відмінком додаткового іменника, здається, частинність сильніш віддається. У кожному разі такі конструкції з родовим архаїчніші, що й можна використовувати з стилістичною метою.

Взагалі знахідний відмінок при дієсловах часто буває пізнішого, новішого походження, і визначає він, як уже зазначено, звичайно увесь предмет, суцільний об'єкт, отже сказати б дужче індивідуалізує річ, ніж родовий. На цім головне стилістичне розрізнення цих двох споріднених конструкцій.

Часто те саме з кореня дієслово залежно від його словотвірних елементів сполучається то з родовим, то з знахідним відмінком додаткового іменника і до того з різним ступенем послідовности. Напр., *несе води́*, а з іншим значінням і *несе воду*, але тільки *носить воду*; *попоносив води́* і *воду* (з різним значінням), але *повиносив воду* і т. ін. Дуже помітну вагу має тут те, який із двох важливих у цих конструкціях відтінків в'яжеться з основним значінням дієслова – "багато" чи "мало" з одного боку, а чи "увесь" з другого. Коли перший відтінок, то це ж указівка на частинність, і тоді іменник буде в родовому відмінку, коли "увесь" (або "цілий", "один"), то в знахідному, напр., *набираю* (багато, трохи) *груш*, але *забираю* (всі) *груші, понапікали* (багато) *пирогів,* але *повипікали* (всі) *пироги, дай* (трохи) *жита, дай* (цілий) *мішок* (жита). І що виразніше, міцніше можуть в'язатися дієслова з тими "багато", "мало", "трохи" з одного боку та "увесь", "цілий", "один" з другого, то сталіша й конструкція або з родовим, або з знахідним додатка іменникового, напр., *наносити землі́*, але *цілувати землю.* Та залежить це не тільки від дієслова, а й від додаткового іменника, напр., *викопав криницю*, але *викопав моркви*, або от як у Шевченка:

Йому медяничок,
А їй немудрую хустину,
Собі ж несе на постоли
Ременю доброго.

Як бачимо, тут залежні від дієслова *несе* додаткові іменники почасти знахідного відмінку (*медяничок, хустину*), почасти родового (*ременю*), що подиктовано значінням останніх.

Важить тут подекуди й те, в однині чи множині додаток іменниковий, бо залежно від того й дієслово в'яжеться то з тямою "один", "увесь", то "багато", напр., тільки *несе хустку,* але *несе хусто́к* (і *хустки́*).

В однакових інших умовах із двох додаткових іменників назва неживої речі більше надається до форми родового відмінку, ніж назва живої істоти, як це видно хоч би з конструкції *ждати чого* (звичайно, тільки так), але *ждати* і *сестри́* і *сестру* (крім, звичайно, інших можливих конструкцій).

Проте при *ждати* трапляються конструкції з знахідним відмінком і від назов неживих речей, напр.: *Чи це та воля, що він дав, чи другу ще ждати* (П. Мирн). *Будем "Хату"* (книжка) *ждати.* (М. Вовчок). Але це незвична конструкція.

Та часто при дієсловах конструкції з родовим і знахідним відмінком додаткового іменника бувають просто рівнобіжні, себто без виразної розмежованости значінь їх. Звичайно, це буває тоді, коли ні дієслова, ні іменники не мають тих характерних елементів значіння, що вимагають як раз тієї чи іншої однієї конструкції. Приклади:

Шукав долі. (Т. Шевч.)
Чого вони там шукають? (Т. Шевч.)
Не своє шукає. (Т. Шевч.)
Благослови шукать долю. (Т. Шевч.)
Пісень співають. (П. Куліш)
Пісню заспівав. (П. Куліш)
Ви бачили, як прав своїх
Боронять наші люди. (Л. Україн.)
Предки наші славні
Боронили волю. (П. Куліш)
Стережіть полів (Ак. сл.)
Стережіть поля́ (Ак. сл.)
Принесла
Води погожої з криниці,
І молоко, і сир козлиці
Їм на вечерю подала. (Т. Шевч.)

В останньому прикладі родовий і знахідні, правда, залежать від різних дієслів, та тільки ж, здається, конструкція не повинна б залежати від того, бо *принести* й *подати* щодо цього однакові.

Більше надається до конструкції з додатком родового відмінку дієйменникова форма проти особової, що звичайно сполучається з знахідним, надто коли той дієйменник залежить від особового дієслова з значінням руху: *пасе* (*свою*) *корову,* але *пішов пасти* (*своєї*) *корови, їдять кашу*, але *ідіть каші їсти* і т. ін. Та й цей родовий не сталий, і часто тут подибуємо вже знахідний, напр., у Шевченка: *Прийшло дівча воду брати. Пішла постіль слати. Добрі люди приходили криницю копати* і т. ін.

Щодо народньої української мови, то вона супроти літературної дещо архаїчніша в уживанні родового відмінку додаткового іменника. Хоч і в ній уже часто плутаються конструкції з родовим і знахідним відмінками при дієсловах, все ж взагалі в ній частіше вживаються конструкції з родовим додатку іменникового. Ось кілька прикладів із записів народньої мови:

Дай нам, бабо, миски й води. (Нар. каз.)
Постарайтесь мені зайчика зловити і гарної птички. (Нар. каз.)
Ой треба добре Марусі просити. (Нар. пісня)
Я повненької випиваю. (Нар. пісня)

Та все ж і в народній мові поруч подібних конструкцій, а також і з цілком доречним розрізнюванням конструкцій із родовими й знахідними відмінками, немало випадків простої рівнобіжности конструкцій, переплутування їх. Так, доцільні різні конструкції, напр., в таких зразках:

Взяли вони горілки, п'ють... Випили вони ту горілку. (Нар. каз.)
Налови ж, пане, раків, купи свічок грошових і шкуру свинячу. (Нар. каз.)

Але простісінька рівнобіжність у таких прикладах:

Йшли до нас проса жати і тут же *Ішли просо жати.* (Нар. каз.)

Дам я їм води і трохи далі *Чоловік, що воду нам дасть.* (Нар. каз.)

Принесли їм дядина доброго борщу з куркою, вареників з сметаною і кашу ріденьку з молоком. (Нар. каз.)

І та випросила у нього шильця і дратву. (Нар. каз.)

2. Особливе значіння в придієслівних конструкціях за запереченням *не.* Як відомо, додатки знахідного відмінку (без прийменників) можуть переходити в родовий відмінок, коли перед керівним дієсловом з'являється *не*: *розуміє думку – не розуміє думки, має надію – не має надії* і т. ін. Та така заміна знахідних відмінків на родові не обов'язкова, і в українській мові досить часто буває знахідний і при *не*, напр.:

Не перекручуй мої слова. (Нар. опов.)

Не захотів узяти другу жінку. (Гр. Кв.-Осн.)

Не покриють Україну червоні жупани. (Т. Шевч.)

Хто й не любив покійну, так і той плакав. (Б. Грінч.)

А пастки ставити і невід затягати не вмів. (Л. Україн.).

А проте іноді навіть тоді, коли й заперечення перед керівним дієсловом немає, а є лише в керівному до того дієслова слові, додаток іменниковий переходить у родовий відмінок, напр.:

Немає сили того забути,
Що давить душу, чим серце скуте. (М. Черняв.)

Не вільно робити свічок. (Ів. Франко)

Про родовий при *немає* тощо див. § 150.

3. Окремо стоїть родовий відмінок часу. Цей родовий іменника буває неодмінно з прикметниковим додатком при собі: *того року, пізнього вечора...* Родовий часу досить слабо зв'язаний з дієсловом, себто він досить самостійний, незалежний і наближається до прийменникових сполучень і прислівникового значіння (див. § 143). Не завсіди навіть і сказати можна, що цей родовий залежить від дієслова, напр.:

А те личко – мов зіроньки темненької ночі. (Л. Глібів)

Значінням цей родовий споріднений із іншими конструкціями, напр., орудним відмінком часу. Тільки ж це не цілком рівнобіжні, однозначні конструкції, бо родовий відмінок звичайний тоді, коли треба означити якийсь один момент дії, напр., *це трапилося* (*одного*) *літнього ранку,* якже́ треба визначити множність моментів дії, то тоді звичайно буває орудний часу (часто в множині): *Це траплялося літніми ранками.* Порівн.:

Доводилось вам їздити пізньої весни чи раннього літа по Україні? (П. Мирний)

Довгими осінніми вечорами велись безконечні розмови та суперечки. (М. Коцюб.)

Порівн. іще §§ 164_2 та 168.

Дуже поширений іще родовий часу в словах чисто прислівникового значініня з приростком *що-*: *щодня, щоразу, щотижня, щоліта, щоп'ятниці, щороку, щомісяця* і т. ін. на означання "кожен день", "кожен раз" тощо.

Рідше такі прислівники повстають із назовних відмінків із приростком *що-*:

Тужу ж я тужу щодень, щогодина. (Нар. пісня)

Дарма щоніч дівчинонька
Його виглядала. (Т. Шевч.)

4. Сполучникового значіння займенники родового відмінку від *що, щось, те*:

Чого я плачу?
Мабуть того, що без пригоди
Минула молодість моя. (Т. Шевч.)

Чогось обойко невеселі... (М. Вовч.)

Давальний відміннок § 163.

Основне значіння давального відмінку визначити особу або річ, що на її користь або їй на шкоду відбувається дія. І найзвичайніші іменникові додатки давального відмінку бувають при дієсловах як перехідних, так і неперехідних, як от *давати, бажати, дякувати,*

наказувати, вибачати, помагати, перешкоджати, готувати, потурати, загрожувати, дивуватися і т. ін.:

*Дай **мені** грошей.* (Нар.)

*Чому **мені** злої долі,*
Чом віку не збавиш? (Т. Шевч.)

Іноді при таких дієсловах бувають крім конструкцій із давальним відмінком ще й інші, напр., *дивуватися* можна не тільки *чому,* а й *на що, з чого*, *давати кому* і *для кого* тощо, напр.:

*Хто великого не бачив, той і **малому** дивується.* (Нар. присл.)

*Довго, довго дивувались на її **уроду**.* (Т. Шевч.)

Коли вона (*правда*) *є, то для **всіх** хай буде рівна, коли нема, то **всім** нема.* (П. Мирний)

Про конструкції при *належати, заздрити* див. § 144.

Зокрема ж слід спинитися на деяких розрядах давальних відмінків додаткового іменника, коли вони змагаються або змішуються з іншими конструкціями.

1. При дієсловах, що визначають чинність супротилежного напряму до таких, як *давати,* отже при дієсловах типу *брати* тощо ("від кого, чого") теж уживається давальний додаткового іменника поряд конструкції з *у кого, чого, від кого, чого,* напр.:

*Ой візьму я **багатому** (*= у багатого), а бідному даю. (Нар. пісня)

***Вовкові** барана з горла не видереш.* (Нар. присл.)

*Украли **йому*** (= у нього) *сокиру.* (Нар. опов.)

Такі конструкції звичайні в західньоукраїнських народніх говорах, і в літературній мові вони вживаються дуже рідко. До цих же провінціялізмів належить і давальний при формах від дієслова *бути* в таких, напр., випадках, як *Ти когуте, білокрилий, **нам*** (= у нас) староста *чорнобривий.* (Нар. пісня). *І брови **йому** чорні, і уста рум'яні.* (М. Вовч.)

Ці словосполучення не можуть в літературній мові мати великого поширення вже через те, що при дієсловах типу *брати* давальний звичайний у своєму основному значінні, коли такі дієслова ввіходять у розвинені словосполучення (складні речення). Тоді може виникати неясність через двозначність давального – "кому" і "від кого", "у кого". Таке двозначне речення, напр., у М Рильського в реченні:

*Як легко щастя **нам людині** одібрать,*
Віддати важко як!

Тут можна розуміти і так, що "ми у людини" відбираємо щастя, і так, що "людина у нас".

2. Але при інших дієсловах, коли значіння їх не таке близьке до *брати* (у кого), як у попередній групі дієслів, конструкція з давальним досить звичайна в українській мові, і йде вона поряд із іншими конструкціями: *кому, чому – у кого, чого – чий* (*кого, чого*).

Ось декілька прикладів:

*Чуб **йому** стирчком виліз з-під картуза.* (В. Виннич.)

*Сльози течуть **йому** по обличчю.* (М. Коцюб.)

*Голова **йому** хилиться.* (Б. Грінч.)

*Закипіло серце **вілі** білій.* (Л. Україн.)

*Дніпро берег риє-риє, **яворові** корінь миє.* (Т. Шевч.)

*Очі **йому** цвітуть, як спілі вишні після дощу.* (М. Хвильов.)

*Чом же ти не підіймеш тої зброї, що **батькові** з старечих рук упала?* (Л. Україн.)

Та хоч і можна в цих і багатьох інших подібних прикладах замінити конструкцію з давальним на конструкцію з прийменником *у*(*в*) перед родовим або конструкцію з родовим присвійним чи присвійним прикметником, все ж не можна сказати, що такі конструкції завсіди цілком рівнозначні, рівновартні. Додатки іменникові давального відмінку супроти інших споріднених тих конструкцій відзначаються більшою **інтимністю** щодо відношення до них дієслова, бо основне значення давального відмінку в сьогочасній українській мові вказувати того (рідше те), кому (рідше чому) **призначається** дія, себто на користь або шкоду кого вона відбувається. Зокрема поширений давальний особового та зворотного займенників *собі, тобі, мені, вам* тощо, коли вони означують не конкретну особу чи особи, а наближаються своїм значінням до чисто формальних слів (порівн. *воно, це...* в § 147): *іду*

собі та й думаю, де там тобі дорослі, де вже вам воно візьметься... На таких виразах яскраво позначається те основне значіння давального відмінку. Отим і вживання якоїсь із конструкцій цих залежить не тільки від значіння керівного дієслова, а ще й від значіння тих додаткових іменників (займенників), і, напр., з займенником *йому* при тому самому дієслові конструкція звичайніша, ніж яка інша (тобто "у кого" або "чий"), далі звичайніша і з додатком іменниковим, коли він визначає живу істоту, ніж неживу. *Йому розум одібрало,* напр., звичайніше буде, ніж *селянам худобу поодбирано* (краще *у селян*), так само *позрізував їм голови,* але *позрізував у сливи* (*з сливи, на сливі*) *сухе гілля.*

Щождо конструкцій з родовим присвійним чи присвійним прикметником, що часто бувають поруч конструкцій із давальним, то знов же й вони добрі на своєму місці. Супроти конструкцій з давальним ці конструкції з родовим присвійним чи прикметником визначають не відтінок призначення (кому?), а логічне відношення приналежности (чий? який?). А взявши під розвагу вказану відмінність таких пар, як *Шевченкова вдача* і *вдача Шевченка* (див. § 161_1), можемо сказати, що конструкція прикметникова ще далі від конструкції з давальним, як конструкція з родовим відмінком. Адже конструкція з давальним відмінком, як уже сказано, вказує на залежність іменника давального відмінку від дієслова, а в конструкціях з родовим відмінком цей останній залежить від іменника, не кажучи вже за прикметникову конструкцію. Це ми бачимо вже з того, напр., що варт у реченні

Сльози течуть йому по обличчю

замінити *йому*, що стоїть на звичайному місці придієслівних додатків (див. § 142), на *його*, як зараз же воно перемандрує на інше місце, бо його притягне до себе тепер уже нове керівне слово *сльози*:

Сльози його течуть по обличчю (або *Його сльози течуть по обличчю*).

Внутрішнє значіння того, як тяжить залежне слово – до дієслова, чи до іменника, і як із цим зміняється тембр усього речення, можна бачити ще й з того, як порівняти речення:

Ти йому честь ганьбиш.

Ти його честь ганьбиш.

Кінець-кінцем усі конструкції хоч частенько й можуть бути вжиті одна замість однієї, та ще частіше вони добрі лише на своєму місці, кожна маючи свій відтінок, а то й окреме значіння. Усі оті "мені", "у мене", "на мені", "мій" у таких словосполученнях, як *він чуб обірвав мені, він у мене чуб обірвав, на мені чуб обірвав, він мій чуб обірвав* не рівнозначні з тієї простої причини, що всі вони різних граматичних рядів, асоціюючись, напр., "мені" з "кому" (*зробив мені, дав мені, подякував мені...*), "у мене" з "у кого" "де" (*у мене взято, у мене трапилось, у мене було...*), "на мені" з "де", "на кому" (*на мені висить, на мені бачить, на мені в'ється...*), "мій" з "чий", де з дієсловом уже немає жадного зв'язку. З тієї ж причини різні відтінки і в *вона йому мати* і *вона його мати, кінець книзі* і *кінець книги, реєстр справам* і *реєстр справ, каталог рукописам* і *каталог рукописів, назва слободі* і *назва слободи, приятель їй* і *приятель її, початої річці* і *початок річки* тощо. Через те саме, що давальний відмінок сильно придієслівний, він і конструкціям типу *кінець книзі* надає певного відтінку призначення, і такі вирази з цим відмінком додаткового іменника дещо живіші, з елементом дієслівности супроти виразів типу *кінець книги.* Отже, сказавши, напр., Оце *тут початок Дніпрові,* ми ніби слухачеві натякаємо на дієслова "береться", "наступає", "є", Там *йому й кінець* ніби викликає "настав", "стався", "прийшов" і т. ін., чого немає, чи принаймні немає в такій мірі, в реченнях *Оце тут початок Дніпра. Там його кінець.* Справжнє знання мови – уміння використовувати всі мовні можливості, а не обмежуватися на улюблених.

3. Від займенників *той*, що форми давального відмінку уживаються як сполучникові слова: *я знаю, чому він так сказав; тому то і сталося...* У такій функції *чому* може скорочуватися в *чом.*

Знахідний відмінок § 164.

Знахідний відмінок додатків іменникових належить до дуже поширених членів другорядних пар. Безприйменниковий знахідний буває лише залежний від дієслів.

Але зважаючи передусім на те, що окреме закінчення знахідних відмінків іменників, відмінне від усіх інших закінчень, майже виключно буває тільки в групі іменників на *-а, -я* (*беру воду, картоплю*), і що в усіх інших знахідних однини й усіх множини форми знахідного відмінку ті самі, що й у назовному або родовому відмінках, у мові спостерігаємо чимало непевних додатків іменникових у знахідному відмінку, себто таких, що легко чергуються з конструкціями з родовим відмінком. А до того знахідний відмінок змагається ще й з іншими відмінками, з іншими конструкціями.

1. Щодо основного значіння додатків іменникових у знахідному відмінку супроти додатків у родовому при дуже багатьох дієсловах, то про це докладно сказано в § 162. Та тут треба тільки додати, що в деякій відповідності до того, як в основі розрізняються при дієсловах значіння родового й знахідного відмінків іменників (частинність і суцільність, цілість), і в іменниках-назвах неживих речей може з'являтися в знахідному відмінку однини чоловічого роду закінчення *-а, -я.* За це докладно сказано в § 38, (дрібн. шрифт), де наведено чимало прикладів на те, коли можливі в знахідному відмінку однини такі форми, як *пальця, воза, плуга, гвіздка, молотка* і навіть *мороза* тощо, і вказано, яке значіння за такими формами супроти форм старих: *палець, віз* тощо. Тепер варт повернутися до того місця, щоб попідставляти, де можна, в прикладах замість знахідних та родових відмінків іменників чоловічого роду підхожі іменники жіночого роду на *-а, -я*, щоб пересвідчитися, що до таких пар, як *дощу немає* і *доща закопано*, можна поставити ряд *води немає* і *воду закопано* тощо. Щоправда, справа з розмежуванням закінчень знахідного відмінку однини іменників чоловічого роду на приголосний ускладняється тим, що закінчення на *-а, -я* супроти закінчень на приголосний не завсіди знаменує вищий ступінь оформлености предмета, бо, напр., *принеси кавуна* супроти *принеси кавун* саме й визначає частинність.

Щождо множини, то тут форми додаткових іменників знахідного відмінку подекуди дуже відступають супроти форм однини. Взагалі в множині велика більшість іменників (усі назви неживих речей) у знахідному відмінку має ту саму форму, що й у назовному і до того послідовно, стало. І тільки в назвах живих істот спостерігається деяка неусталеність, вагання. Власне граматичний припис визначає і тут ніби певну послідовність, а саме назви людей у знахідному множини мають закінчення родових, а назви тварин, як і всі назви неживих речей – закінчення назовних. Але і перший і другий припис далеко не вичерпують питання, надто ж коли ми беремо на увагу лише такі сполучення дієслів з іменниками, де між ними немає прийменника.

Поперше поруч, правда, звичайних у літературній мові форм знахідного відмінку множини від назов людей із закінченням родового множини (*бачу людей, люблю діток, вітаю робітників...*), трапляються і старіші форми з закінченням назовних, напр.:

Витоптала орда кіньми маленькії діти. (Нар. пісня)

Топчи вороги під ноги. (Нар. пісня)

Кожен міг перед судом поставити всі свідки. (Б. Грінч.)

Серце люди полюбило. (Т. Шевч.)

Такі форми знахідного множини вже застарілі для літературної мови, і на них треба дивитися як на архаїзми, що можуть, звичайно, бути зужитковані з певною стилістичною метою (їх, між іншим, часто вживає Шевченко).

Подруге і назви інших живих істот (не людей) через причини змішування форм знахідного з формами родового відмінку не завсіди витримано послідовні щодо закінчень у знахідному відмінку множини, тим паче, що в безприйменникових парах не скрізь можна з певністю й сказати, що́ перед нами – знахідний чи родовий. За норму звичайно визнається, отже, такі сполучення, як:

Вівчар вівці зганяє. (Нар. пісня)

Я пас ягнята за селом. (Т. Шевч.)

Я сарни вислідив у тихій полонині. (М. Рильськ.)
Ти б Андрію, хоч би бики загнав пішов. (А. Теслен.)
Дітей... гнали в панський сад
Хрущі, гусельниці збирать. (Ів. Франко)
Любистком мухи обганяв. (Ів. Котляр.)
Алеж: *Сідлайте коней та махнем до Мамая в гості.* (Нар. опов.)
Кололи свиней. (П. Мирний).

У § 164, уже говорилося за те, що в змішуванні форм родових і знахідних відмінків важить і те, в однині чи множині той додаток іменниковий. То й при назвах тварин частенько спостерігається, що при якомусь дієслові додаток в однині буває тільки знахідного відмінку, а в множині може бути і в формі знахідного і в формі родового як до потреби, напр., *пригнав овечку*, але і *пригнав овечки* (всі) і *пригнав овечо́к* (частину(багато).

Велика поплутаність придієслівних конструкцій з знахідним та родовим відмінком додаткового іменника взагалі і зокрема відмінність конструкцій при тих самих дієсловах залежно від того, в однині чи в множині додатковий іменник, викликані різними причинами, різними процесами, що відбуваються в мові з давен-давна. Поперше вже дуже давно закінчення *-а, -я* родового відмінку в іменниках чоловічого роду були перенесені і в знахідний відмінок у назвах живих істот. Рівнобіжно з цим в іменниках чоловічого роду однини розвинулося два відтінки значінь із колишніх двох різних закінчень родового однини *-а, -я з* одного боку та *-у, -ю* з другого. Первісно це були закінчення різних відмін, різних груп іменників незалежно від їх значінь, а вже пізніше, змішуючись, ці закінчення різних відмін іменників чоловічого роду стали визначати різні відтінки родового відмінку – частинність *-у, -ю* і стосунок усього предмета *а, -я.* Далі, розвинута в українській мові категорія суцільного предмета супроти категорії частинности природно дужче властива однині, ніж множині. У наслідок цього перенесення закінчення *-а, -я* в іменниках чоловічого роду однини з родового відмінку в знахідний бачимо не тільки в назвах живих істот, а почасти й неживих предметів. У множині ж не тільки цього нема, а, навпаки, ширше розвивається родовий частинний, чому часто сприяє саме категорія множинности.

Щодо додатків іменникових у знахідному відмінку при дієсловах з запереченням *не*, то див. § 162_2.

Визначити, які саме дієслова перехідні, себто з знахідним відмінком без прийменника додаткового іменника, звичайно, не можна, тут ми тільки зауважимо, що в окремих випадках бувають і хисткі конструкції, коли при дієсловах, крім знахідного відмінку додаткового іменника, бувають і інші конструкції. Напр., при *зрадити* заівсіди знахідний ("кого?" "що?"), при *порадити* і "кого чим" і "кому що", *мулити, кортіти* "кого" і "кому". Іноді ще різноманітні конструкції бувають, напр., при дієслові *боліти* не тільки *Болить мене голівонька* (Нар. пісня), а й *Заболіла в мене голівонька* (Нар. пісня), *Щоб голова не боліла в Марка молодого.* (Т. Шевч.), *Болить моя голівонька* (Нар. пісня). Щодо значіння таких варіянтів, то порівн. § 163_2.

2. На означення часу зрідка вживається знахідний відмінок іменника побіч цілої низки інших способів, як от родовий, орудний, прийменникові конструкції. Усі ці додаткові іменники часу набирають чисто прислівникового значіння і тим то слабо в'яжуються з дієсловами, зате трапляються при дієсловах різноманітного значіння і з різними формальними ознаками.

У згоді з основним значінням знахідного відмінку вказувати ввесь об'єкт знахідний часу супроти інших способів на означення часу вирізняється тим, що вказує головним чином на цілість часової тями і тому найдоречніший буває тоді, коли треба відповісти на питання "скільки часу", напр.:

Біг, як скажений, до свого хутора, біг і ніч і день. (Гр. Кв.-Осн.)
День і ніч не спала. (Т. Шевч.)
На північнім океані
Ходять ночі, ходять дні
В самоцвітному убранні

Башти-гори крижані. (М. Черняв.).

Отже коли ці знахідні відмінки в'яжуються з "цілий", "увесь", то ці останні прикметникові додатки часто й бувають при таких знахідних: *цілу зиму, цілісіньку ніч, усе літо* і т. ін. Характерні ознаки іменників часу в родовому та орудному відмінку визначені в § 162_3. Про прийменникові конструкції на означення часу буде далі.

Близький до знахідного часу і знахідний міри "скільки?" в таких випадках, як:

Ідуть вони поле, ідуть вони друге. (Нар.)

Випроводжала три поля, три милі. (Т. Шевч.)

Орудний відмінок § 165.

Орудний відмінок взагалі надзвичайно поширений в мові, значіння його досить різноманітне, бо тут виступають і знаряддя, і посередництво (засіб), і причина, час, місце тощо. Як і при інших конструкціях, значіння його часто залежить від основного значіння керівного і залежного слів пари. Щонайбільше залежить орудний від дієслів, хоч буває і при інших членах речення. Конструкції з орудним відмінком часто змагаються з іншими, то більш, то менш виразно відмежовуючись від них своїм значінням. Орудний додаткових іменників не тільки дуже активний, чимраз поширюючи відтінки значінь і випадки застосовування. З другого боку є розряди конструкцій з орудним відмінком, що поступаються перед конструкціями іншими.

Орудний знаряддя § 166.

Уже сама назва показує, що основне значіння орудного відмінку знаряддя (чим?): *рубати сокирою, зарости травою...* З цього значіння розвинулися інші споріднені значіння як орудний засобу, способу (як?), причини (з чого? від чого?) тощо. Не завсіди й можна розмежувати їх, бо такі тями, напр., як знаряддя, засіб, спосіб часто дуже наближаються до себе: *ловити рибу вудками, переслати гроші поштою, телеграфом, переказати щось сестрою, їздити залізницею, кіньми, возом, трамваєм, візником, плавати човном, пароплавом, продавати намисто разками, гнати скот гуртами, підійти до кого хитрощами* іт. ін. Категорія способовости (як? яким чином?) в українській мові взагалі дуже розвинена, а віддається вона, крім орудного відмінку, додатковими іменниками, що часто і сталися вже просто прислівниками (див. § 93_2а), й іншими способами, прибираючи найрізноманітніших відтінків значіння. От декілька прикладів:

Я тепер охотою піду в москалі. (Гр. Кв.-Осн.)

Таке ж значіння в виразах: *волею, неволею зробити, примусом досягти*, тощо. Інші відтінки в раченнях, де будуть з *охотою, охоче, з (своєї) охоти,* а найдалі, коли, перебудувавши ціле речення, сказати *Я тепер охочий піти в москалі.*

У якого москаля, сину? Що живе коло нашого поля хутором? (П. Мирний)

Порівн.: табором стати, куренем стояти, зграєю летіти.

Ніхто на неї не плакавсь, а всі двором її любили. (Гр. Кв.-Осн.)

Порівн : юрбою закричали, родиною зустріли, гуртом заспівали. Тут відтінок "всі".

Пустиня циганом чорніє. (Т. Шевч.)

Це дуже поширений орудний порівняння: стовпом стояти, каменем лежати, стрілою летіти, потоком ринути... (= "як стовп"...).

Ми мусили бідувати, голодом терпіти. (Нар. пісня)

Це архаїчний орудний причини. Звичайніші за цю конструкцію конструкції з *з, від* (*з голоду, від голоду...*).

Дівчина вікном утікає. (Нар. пісня)

Досить звичайний орудний, порівн.: вийти дверима, ворітьми в'їхати, щілиною пролізти.

Конструкція з орудним додаткового іменника можлива й при іменниках, коли вони походять від дієслів із такою конструкцією: *отрута димом* (Б. Грінч.), *нехтування словами* (Л. Україн.).

Орудний при дієприкметниках § 167.

Окремо слід спинитися на орудному відміку живої істоти при переємних дієприкметниках. Насамперед треба сказати, що не можна ставити так питання, нібито треба вибирати щось одно – або орудний при переємних дієприкметниках, або конструкцію з прийменником *від* перед родовим іменника (*зібране нами – зібране від нас...*). Хоч подеколи й справді такі конструкції бувають однаково можливі як рівнобіжні й більш-менш рівнозначні, чи принаймні хоч без виразної одмінности в значінні, все ж у цілому це різні конструкції, і в цілому ряді випадків вони зовсім не можуть заступати одна одну, не змінюючи одночасно й значіння словосполучення. В одних випадках буває можлива тільки одна з цих конструкцій – або з орудним, або з родовим після *від*, в інших обидві разом, але з іншим значінням кожна, і нарешті можуть бути й такі випадки, коли можна вжити без виразної відмінности в значінні тієї чи тієї. Конструкцію орудного живої істоти при переємних дієприкметниках не можна відривати від орудних знаряддя, розглянутих у попередньому §, бо вони й розвинулися з цих останніх і взагалі з ними в спорідненні.

Уже в тих випадках, коли іменниковий додаток визначає предмет, неживу річ, можна вказати на різнозначність конструкцій з орудним та з прийменником *від* перед родовим при дієприкметниках. Напр., не зовсім те саме в *засмалений сонцем* і *засмалений від сонця*. Орудний вказує на ближчу причину дії, *від сонця* визначає причину дальшу, ніби вихідний момент. Інак іще так можна сказати: *засмалений сонцем* стоїть у близькій асоціяції (зв'язку) з *сонце (його) засмалило,* а *засмалений від сонця* з *засмалився від сонця* (порівн. "шлях, від пилу сірий"). Порівн. іще, напр., підкреслені конструкції в таких фразах Л. Українки:

Нехай я отруєна злою журбою.
Святого духа я благала... просвітить пам'ять
розхитану й затемнену від мук.

І хоч би виводити *отруєна журбою* і з *журба* (*мене*) *отруїла* і (я) *отруїлася журбою,* чи так само (*пам'ять*) *розхитали муки* або (*пам'ять*) *розхиталася від мук*: все одно першу конструкцію (*отруєна журбою*) ми інак сприймаємо, як другу (*розхитану від мук* або *затемнену від мук*), бо та перша занадто очевидно в'яжеться з такими чисто засобовими орудними, як *отруєна зіллям* тощо, а друга з такими, як *розхитана з мук, розхитана через муки* абощо. Так само *засмучений чим* і *засмучений від чого, стомлений чим* і *стомлений від чого* і т. ін.

Порівн. іще в Ів. Франка:

Лякає духів стать його (Вісмавітри) *худая,*
Поморщена, порепана від спеки,
Корою вкрита, довгеє волосся
Не чесане, скудовчене вітрами.
Пилом вкритий,
Від сонця обгорілий.

Алеж за знаряддя, засіб може правити й жива істота, як це видно з таких, напр., словосполучень: *передати братом* (себто "за допомогою брата", "через брата"), *надіслати хлопцем, переказати знайомою, одержати кур'єром, сповістити товаришем* і т. ін. Тож цілком звичайні будуть конструкції і *переданий братом, надісланий хлопцем...,* коли ті *брат, хлопець* визначатимуть засіб діяльности. При цім, звичайно, можливі ще й такі додаткові члени, як "від кого", напр., *переданий братом від нас, надісланий хлопцем від матері* і т. ін., і ці словосполучення найперше значать не те, що "ми братом "передали", "мати хлопцем надіслала", а те, що "хтось від нас братом передав", "хтось від матері хлопцем надіслав" і т. ін. Тут *від кого* і *ким*, можна сказати, навіть протилежне значіння мають.

Такі ж звичайні конструкції з орудним і при дієприкметниках від дієслів на *-ся*, надто ж коли той іменник визначає збірні тями як *народ, влада, уряд* тощо:

Такни майдан з наші Савинці і весь укритий народом. (О. Сторож.)

Ухвалене спільним зібранням Академії Наук. (Акад. вид.)

При цім конструкція з такими дієприкметниками з прислівником *від* перед родовим іменника замість подібних конструкцій з орудним почасти дає супротилежне значіння, напр., "укритий від народу" або "заступлений від кріпацької маси" це ж зовсім не те, що "укритий народом", "заступлений кріпацькою масою" тощо.

Далі і при переємних дієприкметниках від явно перехідних дієслів орудний діяча зовсім звичайний, коли це тварина:

Мати, ворон і діти, половлені вороном, і всі ловлять дочку. (Нар. опов.)

Земля суха та ще й скотиною затовчена. (Нар. розм.)

Дійдеш до такого місця, що все покрите гадюками. (Нар. каз.)

Місце, що покрите все звірюками лютими. (Нар. каз.)

А коли ці конструкції з орудним та замінити на конструкції з *від*, то повстануть такі речення, що власне їх українець і не зрозуміє, бо вони в українській мові попросту не знані.

В усіх наведених випадках, як бачимо, орудний додаткового іменника від назви живої істоти звичайнісінький. Усі вони характеризуються тим, що в них є значіння засобовости, хоч подеколи ця засобовість уже зовсім блідне, коли орудний засобу стається орудним діяча. Це насамперед видно на орудних тварин. Та все ж усі наведені випадки вживання орудного при переємних дієприкметниках об'єднані тим саме, що при відповідних дієсловах можливі конструкції з орудним живої істоти, нехай іноді і з дещо іншим відтінком значіння його, ніж при дієприкметниках (алеж не більше як відтінком), напр.: *передає братом, укрили народом, ухвалили (цілим) зібранням, половив вороном, затоптали скотиною* і т. ін. (в останніх двох випадках засобовість виступає найпомітніше супроти зворотів *половлені вороном, скотиною затовчена*, де орудний визначає діячів, а не засіб).

І навіть при дієприкметникових присудках на *-но, -то* можливі конструкції з орудним живої істоти, коли такі дієприкметники походять із дієслів, що при них можливий орудний засобовий від назви живої істоти:

Ой походжено та поброджено
Та вороними кіньми. (Нар. пісня)

З ляхами-панами ми билися, рубалися, вставали, як один чоловік... На віщо? На те хіба, щоб нас нашою ж старшиною побито, у неволю повернено? (П. Мирний)

Незалежно від того, як розуміти такі словосполучення, вони можливі в українській мові вже через те, що в ній можливі сполучення *піти кіньми, побити старшиною.* Отже й такі звороти, як *це ним подано до відома* принаймні коли те *ним* визначає через *нього,* зовсім звичайнісінькі в українській мові.

Таким чином, бачимо, орудний від назов живих істот при переємних дієприкметниках щонайбільше буває зумовлений значінням дієслова, почасти і значінням самого іменника.

Принагідно вже зазначалося, що в основі своїй зовсім іншого значіння конструкція з "від + родовий" теж можлива буває звичайно лише на своєму місці, теж зумовлюється основним значінням дієслова, хоч, певна річ, конструкція ця взагалі і не однозначна. Подеколи при дієприкметниках на *-ний, -тий* можливі разом обидва додаткові іменники від назов живих істот – орудного відмінку і родового з прийменником *від.* Бо коли основне значіння орудного засобове (*ким передати = через кого* передати), то основне значіння родового з *від* вказувати дальшу причину дії, часто вихідний пункт дії (а не самого діяча), а то й напрям дії супротилежний до того, що означується прийменником *до*: *від кого, чого – до кого, чого.*

І знов же можна говорити за певну групу дієслів, коли конструкція з "від + родовий іменника" буває звичайна. Наприклад: *відірвати від Польщі, занести від брата, почути від людей, придбати від знайомого, приховати від дітей, дарувати від (імени) робітництва, привітати від товариша, відрізати від українського народу, зібрати від селян,* і т. ін.). Насамперед таке значіння буде і в природних конструкціях при дієприкметниках: *відірваний від Польщі, занесений від брата, придбаний від знайомого* і т. ін. Інколи тут можливий ще й орудний засобовий, інколи ні, інколи конструкція з "від + родовий"

значінням своїм не дуже далеко стоїть від можливої конструкції з орудним, переважно ж вони майже супротилежний зміст мають. Приклади:

Узята Марійка, узята
Від отця і матері. (Нар. пісня)
Одержані від нього гроші...

Це цілком звичайні конструкції, а зрідка при таких дієсловах трапляються й орудні діяча, напр.:

Там, де слобода Янчарак, через Кінку, був татарський міст, одбитий козаками. (Нар. опов.)

Нарешті ми повинні виділити третю групу дієслів, ніби середніх щодо конструкцій із орудним чи родовим після прийменника *від.* Це такі дієслова, що при них незвичайні іменникові додатки і в орудному відмінку і так само в родовому після *від.* Сюди належать, напр., такі дієслова: *покинути* (незвичайні ж сполучення "покинути ким" чи "покинути від кого"), *ухвалити, порушити, намочити, пояснити, кохати, оплакати, осміяти...*

Це та група дієслів (і, треба додати, досить численна), що, взагалі кажучи, при переємних дієприкметниках від них теж не зовсім звичайний і додаток іменниковий від назов живих істот, передусім людей, ні в формі орудного відмінку, ні в формі родового після *від* на означення дієвої особи. У народній мові при переємних дієприкметниках від таких дієслів лише дуже зрідка можна надибати додаткового іменника і в орудному і в родовому відмінку з прийменником *від,* напр.:

А злодій, прийшовши, розказав зробленеє їми замість байки. (Нар. каз.)
Ви хороші та на чортові гроші, а ми погані, та Богом кохані. (Нар. прик.)
Заклята від рідної матері. (Нар. опов.)
Твоя корова зіпсована від однієї чарівниці. (Нар. опов.)

Щождо мови літературної, то в ній безперечно дуже переважають у цих випадках конструкції з орудним дієвої особи і лише зрідка трапляються конструкції з родовим після *від*:

Енеєм кинута я бідна. (Ів. Котлярев.)
Терешкова жінка... усе жила не покинута мужиком. (Гр. Кв.-Осн.)
І, неоплаканий своїми,
В неволі плачучи умру. (Т. Шевч.)
Живе лице, мальоване умільцем. (П. Куліш)
Хай опльований буде всіма
І побитий камінням. (Ів. Франко)
Але воно вже розв'язане нами. (В. Виннич.)
Покинута й матір'ю. (О. Кобил.)
Хай будем розбиті ми ворогом злим. (О. Олесь)
Не змушений ніким. (Л. Україн.)
Задурена, забита, затуркана самовольцем-чоловіком. (М. Черняв.)
Одно слово про смуток, сказане Антосею, чогось і справді навело на неї несподівано смуток. (Ів. Неч.-Лев.)
Серед цієї темряви долі в хаті, нікому невидна, від усіх покинута, сиділа... дівчинка. (Б. Грінч.)
Я й так засуджений від тебе. (Л. Україн.)

З наведених тут зразків бачимо, що орудний дієвої особи як безпосереднього діяча при переємних дієприкметниках вживається не тільки в випадках походження цих останніх із дієслів третьої групи, а також і другої. З другого боку ми бачимо, що ці конструкції властиві новій українській літературній мові від Котляревського і до наших часів. У деяких письменників ми навіть зовсім і не знаходимо в подібних випадках конструкцій із "від + родовий", а тільки конструкції з орудним, напр., у Ів. Котляревського, у Т. Шевченка. Цікаво відмітити, що такі конструкції з орудним досить звичайні у письменників із найширшим світоглядом і то в творах найповажнішого значення – у Шевченка, Франка, Л.

Українки. Не слід тільки думати, що такі конструкції взагалі дуже поширені в мові. Навпаки, вони належать до тих конструкцій, що трапляються тільки зрідка, в більш розвинутій фразі і взагалі складнішій мові.

Такі ж конструкції з орудним дієвої особи трапляються й при дієсловах переємного значіння на *-ся,* напр.:

Улиця уподовж людьми заступилася. (М. Вовч.)

Караюся я... сердитим Богом. (Т. Шевч.)

Коли звести тепер усе сказане за конструкцію при дієприкметниках переємних, то прийдемо до таких висновків:

1. У жадному разі не можна віддавати повну перевагу якійсь одній із двох конструкцій, тим самим відкидаючи другу, бо в своїй основі вони і рівнозначні і однаково властиві українській мові, отже однаково й потрібні.

2. Не слід усіх дієслів, що від них можуть бути переємні дієприкметники, ставити в один ряд щодо конструкції з орудним дієвої особи чи з родовим після *від*, бо серед них є такі, що самим своїм значінням вимагають насамперед однієї *з* цих конструкцій. Зверхньою ознакою таких дієслів буває наявність однієї з цих конструкцій при особових формах дієслова.

У таких випадках іноді не виключається можливість обох конструкцій разом при тому самому дієприкметникові, бо вони визначають різні стосунки живих істот до дії.

3. Навіть і в тих випадках, коли дієва особа (безпосередній діяч) може бути при переємному дієприкметникові і в формі орудного відмінку і в формі родового з *від*, не слід безоглядно віддавати перевагу одній конструкції, бо взагалі конструкції ці не цілком однакового значіння: орудний віддає безпосередню чинність, родовий із *від* указує на дальшого діяча і найбільше доречна тоді, коли треба віддати відтінок "з боку кого, чого" (*не заперечений від Комісаріяту* і т. ін.).

Як бачимо, з підручника, з "граматики" не можна вивчитися того, як, де й коли саме треба вживати якої конструкції при переємних дієприкметниках в усіх мовних можливостях. Підручник може тільки допомогти усвідомити собі мовне явище, але набути вміння поправно, доречно вживати певної конструкції, надто ж такої складної, як ото при пгреємних дієприкметниках, можна передусім практичним знанням мови, повсякчасною мовною практикою і розвинутим через те мовним чуттям. Найкращий реґулятор до поправного вживання слова чи конструкції, словосполучення – добре знання живої мови, надто мови найкращих письменників. Готові ж синтаксичні рецепти, тенденційні теорії без належного знання справжньої літературної української мови призводять лише до курйозного мовного перекручування. Так, щодо конструкцій при переємних дієприкметниках деякі автори підручників української мови тощо пустили були таке твердження, що нібито справжні українські конструкції це тільки з "від + родовий дієвої особи", а конструкції з орудним помилкові, і їх ніколи на треба вживати. Не кажучи вже за безпідставність і легковажність такої "теорії", що ніби намагається відтрутити читачів від літературного надбання цілих поколінь, від Шевченка, ми мусимо вказати на її неґативну ролю в практиці нашої мови, бо через неї поверхові й недбалі знавці української мови зачали засмічувати її недоречними конструкціями з "від + родовий". По декотрих газетах, напр., так майже зовсім не вживають уже орудного при дієприкметниках та й не тільки при дієприкметниках! "Українізація" української мови щодо цього пішла аж надто далеко. Ось кілька прикладів:

"Завойована від Польщі людність." (З газети).

Неупереджений читач тільки здивується, як це він проморгав таку подію, як те, що від Польщі вже хтось відвоював частину території, бож тільки таке перше і безпосереднє значіння словосполучення й може викликати в українця оте "завойована від Польщі людність". А вже перечитуючи знов попереднє читач тільки побачить, що йдеться про *зчвойовану Польщею людність.*

"Макдоналд відкидає чутки... про конфіскацію від американської влади англійських суден, які транспортують спиртні напої". (З газети).

"Французькі дипломатичні кола вважають за можливе в близькому майбутньому анексію Литви від Польщі". (З газети).

Як бачимо, конструкція з *від* безоглядно запроваджується не тільки при переємних дієприкметниках, а й при іменниках, що синтаксичною конструкцією стоять близько до переємних дієприкметників (*конфіскація – конфіскований, вибір – вибраний*).

На жаль тільки, це зовсім не випадкові огріхи спішливої роботи, бо такими перлами "українізації" української мови рясніють деякі видання. Мову живосилом калічать на догоду вигаданому рецептові: не вживай орудного іменника дієвої особи при переємних дієприкметниках. Як бачите, пильнуючи цього "правила" редактори мови тощо пішли далі, коли заводять уже такі страховинні конструкції з *від*, що ось-ось треба чекати якогось "горо́д скопаний від лопати" абощо, бо мовляв, *горо́д скопаний лопатою* це ж "не по-українському".

Коли наша літературна мова й далі "українізуватиметься", то такі письменники, як Шевченко, незабаром, певно, повинні будуть зовсім вийти з ужитку, як незрозумілі, бо українці навчаться такої премудрости, як написане "від мене" розумій "до мене" і т. ін., чого ті письменники, та й взагалі українська мова не знали й не знають.

Нарешті не слід забувати ще й за присудковий орудний (див. § 155.). Коли при певному дієслові можливий орудний присудкового додатку (*настановити писарем*), то ця конструкція може бути і при переємному дієприкметникові від такого дієслова (*настановлений писарем*). Звичайно, коли є потреба при таких дієприкметниках визначити і присудковий дієвої особи, то тут особливо доречна буде конструкція з *від*, коли цьому не перечить значіння дієслова, напр., *названий від них чуботрясом.*

Орудний місця і часу тощо § 168.

Досить звичайні в українській мові й орудні місця та часу з своєрідним відтінком значіння супроти інших конструкцій на визначення тих самих тям.

Виразна особливість цих орудних це відтінок розподіловости, множности, себто вказівка на різні моменти місця й часу, названого в іменнику. От приклади:

Поставив я стороженьку усіма шляхами. (Нар. дума)

Повертали в Україну степами, тернами. (Т. Шевч.)

Лісом не спокійно. (О. Кобил.)

Над селами, над нивами,
Лугами та долинами
Велика хмара йшла. (Л. Глібів)

Годинки в хаті не посиджу святом. (Л. Украін.)

Довгими осінніми вечорами велись безконечні розмови та суперечки. (М. Коцюб.)

Снився мені ти ночами безсонними. (О. Олесь)

І мало там сонця, там сніги біліють, і гудуть там днями й довгими ночами одвічні бурі... (С. Васильч.)

Орудний місця близький значінням до конструкції з *по*, напр., у Шевченка *Пішла луна гаєм* і *Пішов шелест по діброві. Трахтемирів геть горою нечепурні свої хатки розкидає* і *Ой по горі ромен цвіте.* Проте це не цілком рівнобіжні і рівнозначні конструкції, і є випадки, коли ми не можемо замінити одну конструкцію на другу без шкоди для мови, напр., у того ж Шевченка:

Реве гаєм: "освятили"
Розібрали, заблищали
По всій Україні.

Див. іще § 162_3.

На означення напряму руху, маршруту, при дієсловах нормальна конструкція з орудним: *іти вулицею, лісом, шляхом, колією* і т. ін. і звичайно не чергується *з* конструкцією з *по.*

Не слід попри вираз *цими днями* з тим самим значінням уживати ще й "днями" ("днями він приїде"). Це нічим не виправданий барбаризм.

При окремих дієсловах, особливо на *-ся*, також прикметниках, часто буває додаток іменниковий орудного відмінку. Здебільшого такі конструкції чергуються з іншими – прийменниковими. Іноді такі конструкції з орудним додаткового охоплюють і більші групи дієслів. Напр.: *говорити українською мовою* (також *читати, писати, розмовляти...*), *журитися, клопотатися чим, підходити хитрощами* (і *з хитрощами), радуватися ким* (і *чому, з чого*), *тішитися чим* (і *на що, з чого*), *чванитися чим* і *з чого*) і т. ін.

При прикметниках: *широкий листом, схожий характером, подібний обличчям, щасливий долею. Могутній силою і досвідом багатий* (М. Рильськ.) тощо.

Часто при таких прикметниках бувають і інші конструкції, напр.: *подібний чому, до чого, на що.* При прикметниках 2. ступеня поруч звичайнішої конструкції з *на* буває й орудний: *молодший двома роками, кращий вдачею* тощо.

Від займенника *те* форма орудного відмінку вживається в сполучниковій ролі: *тим* (порівн. *того, тому*).

Навіть і при іменниках можливий орудний: *товариш нещастям.*

Місцевий відмінок і прийменники § 169.

Додатки іменникові місцевого відмінку в'яжуться з керівними словами тепер тільки з допомогою прийменників, і безприйменникових сполучень немає. Але додаткові іменники з прийменниками далеко не обмежуються місцевим відмінком і бувають геть усіх непрямих відмінків. Взагалі сполучення слів через прийменники надзвичайно поширені, самих прийменників досить багато і з різноманітним значінням, властивим іноді тому самому одному прийменникові. Другорядні іменники в'яжуться через прийменника найбільше з дієсловами, хоч також і з усіма іншими членами речення: Іменниками, прикметниками, прислівниками. Прийменники з їх різноманітними значіннями дозволяють уживати дуже складних речень із низкою додаткових іменників, напр.:

На шлях дивився та на поле,
Та на ворону на хресті
На кладовищі. (Т. Шевч.)

Тут ланцюг прийменникових сполучень:

дивився на ворону
на ворону на хресті
на хресті на кладовищі.

А от іще приклади:

Заїздив козак з Січі
До вдови на двір. (Т. Шевч.)
Чи швидко брата в домовині
З гостей на цвинтар повезуть. (Т. Шевч.)
Став у царя до свинаря за підпасича. (Ів. Мандж.)

Взагалі прийменникові сполучення визначають те, що й відмінкові – відносини, стосунки, але додатки іменникові з прийменниками звичайно (але не завсіди) самостійніші, ніби дальші об'єкти, як додатки, сполучені безпосередньо з керівними словами. Ці останні тісніше в'яжуються з безпосередньо підрядними іменниками, ніж із прийменниковими. Порівн.:

згадати кого	і	*згадати про кого*
показати що	і	*показати на що*
належати ком	і	*належати до кого*

За найкращий доказ на те, що сполучення з прийменниками слабо зв'язані, править уже нахил залежних слів з таких пар до подвійної залежности (§ 142). Крім того такі іменникові додатки з прийменниками частенько й зовсім гублять формальні ознаки залежности й переходять у розряд прислівників (див. § 92).

Хоч звичайно прийменники бувають перед іменниками, все ж зрідка вони можуть бути й при інших словах, ужитих у іменниковому значінні: *для годиться, за спасибі* тощо.

Прийменники бувають прості, складні й нарешті вивідні з інших слів. Як формальні слова прийменники вимовляються без наголосу, або принаймні з ослабленим наголосом.

Прості прийменники.

Значіння їх і вживання § 170.

Прості прийменники вимагають після себе таких відмінків:

Родового: *без, біля, від (од), для, до, крім, після, проти (супроти), ради (заради), серед*

Давального: *к (ік)*

Знахідного: *крізь, про, через*

Місцевого: *при*

Знахідного й орудного: *над, перед, під*

Знахідного й місцевого: *на, об (о)*

Родового, знахідного й орудного: *з (із, зі...), за, між*

Родового, знахідного й орудного: *(в, ві)*

Давального, знахідного й місцевого: *по*

Далі подаємо їх за абеткою ради практичних вигід:

1. *без* – буває при різних керівних словах (дієсловах, іменниках, прикметниках): *зостатися без нічого, кінь без хвоста, щасливий без краю* і т. ін.

У мові літературній *без* ширше вживається, як у мові народній, де, напр., замість віддієслівних іменників із значінням діяльности на *-ння, -ття* з *без*, звичайні бувають конструкції з дієприслівниками на *-чи* або *-ши* та *не*: *Не сіявши, не оравши, не буде жито родити,* порівн. *А дехто без вагань узявся й до коси.* (М. Рильськ.)

Порівн. іще приросток *без-* у § 102.

2. *біля* – на означення місця передусім при чомусь, з боку чогось, а не навкруг чогось (порівн. *коло* в § 172), отже в таких виразах, як *біля моря, біля річки, сісти біля кого* тощо.

Проте змішується з *коло*, *напр.,* у В. Винниченка *Біля машини* (а не "коло машини").

3. *від* (*од*) – дуже поширений прийменник надто після дієслів та прикметників, але конструкції з ним часто змагаються з іншими конструкціями, напр., *повстати від якого часу* і *повстати з якого часу, від чого вмерти* і *з чого вмерти, взяти від кожного і взяти з кожного* і т. ін. При дієсловах, що визначають рух від чогось так само можливі подвійні конструкції: *Я не відступлюся від свого слова.* (Л. Україн.). *Зрікатися своїх слів.* (Акад. слов.) і *Відрікатися від чого.* (Ак. слов.). *Від них цурався.* (Гр. Кв.-Осн.) і *Не цурайтесь того слова.* (Т. Шевч.). *Я купив учора від Федона.* (Л. Україн.).

Звичайна конструкція з *від* і при прикметниках 2. ступеня, правда, нарівні з конструкцією з *за: нема кращого від його* і *нема кращого за його, біліший від снігу* і *біліший за сніг* і т. ін. Тут можливі ще інші конструкції, а саме сполучникові, коли предмет порівняння набирає самостійнішого значіння, ніж у конструкціях прийменникових: *нема кращого, як він, біліший, ніж сніг* і т. ін., а також із *над*: *Зірочка красивіша над усіма.* (Гр. Кв.-Осн.).

Про можливі ще інші конструкції при прислівниках 2. ступеня див. § 161_2, а про конструкції при переємних дієприкметниках § 167.

4. *для* – визначає призначення: *Любисточок – для дівочок, василечки – для пахощів, а м'яточка – для любощів.* (Нар. пісня), *зробити для свого спокою, комісія для впорядкування українського правопису* і т. ін.

Як синтаксичний льокалізм (західньоукраїнський) вживається ще в значінні "через", "тому, що". Але взагалі прийменник *для* мало вживаний, бо в мові чимало інших поширеніших способів на визначення тих самих стосунків, див. *на, ради, до.*

5. *до* – як прийменник *від,* дуже поширений в мові, але він з протилежним до *від* основним значінням: *піти від кого до кого, підійти до лісу, доскочити до чого* (ширше, загальніше значіння з "доскочити чого"), *бути до якого часу, ходи до хати, до ніг припасти, пити до кого, до рук дати, говорити до кого, узятися до роботи, до науки, до зброї* і т. ін., також при іменниках, прикметниках: *машина до шиття, лист до брата, любий до розмови, ласий до меду* тощо. Дуже часто конструкції з *до* чергуються з іншими як рівнобіжними: *рівняти до чого і з чим, поздоровкатися до кого* і *з ким, піти до школи* і *в школу* і т. ін. Надзвичайно часто вживається цей прийменник у виразах прислівникового характеру, хоч і далеко не завсіди пишеться разом (див. § 92), напр.: *до біса, до ката, до лиха, до хріна* (= багато),

розказати до крихти (= все), *зробити до діла, до путтся* (= добре), *сказати до речі (*= добре), *бути до вподоби, до пари, до любови* і т. ін. Див. іще § 144.

6. *з* (*із, зі, ізі, зо, ізо*) – цей прийменник походить із двох колись різних прийменників і вживається тепер аж із трьома відмінками: родовим, знахідним і орудним.

а) З родовим відмінком на означення руху зверху чого або з середини чого, але з цього основного значіння повстали інші як матеріялу, причини, походження тощо: *зняти з дерева, з хати вийти, зробити з дерева, чоботи з свині, з неї будуть люди, зробити з намови, нема з того користи, чоловік із Полтавщини, з хвороби посивіти, з щастя не мруть, гарний з лиця* і т. ін., також при дієсловах: *сміятися, глузувати, кепкувати, кпити(ся), знущатися, глумитися* тощо *з кого.*

Часто конструкції з прийменником *з* чергуються з іншими, напр.:

Никла трава жалощами, гнулось древо з туги. (П. Куліш)

Працюємо... не тільки по неволі, а й з охоти. (Л. Україн.)

То з того винен ти. (Л. Україн.)

Я цьому не винна. (Словн. Грінч.)

Він у тому винен. (Словн. Грінч.)

Винний злочину. (Словн. Грінч.)

І що то за хороша з лиця була. (М. Вовч.)

На обличчя був препоганий. (Словн. Грінч.)

Взагалі конструкції з *з* досить поширені коштом інших конструкцій і вживаються іноді досить незвичайно, як от, напр.:

Тішимося з нього. (Л. Україн.)

Я хотіла б його бачити великим, значним. Великим – із характеру, або значним – із праці для народу свого. (О. Кобил.)

Чи згодна ти забуть про те життя вабливе,
Зарить на селі із того буть щаслива. (М. Рильськ.)

Крім того конструкції з *з* звичайні ще в таких словосполученнях, як *стаття з географії, лекції з економіки* і т. ін., в прислівниках *знизу, згорда, зроду-звіку, сп’яна* тощо та прислівникових виразах *з ласки вашої, з щирого серця.*

Слід відмітити ще поширені конструкції в таких випадках, як: з *тебе добрий писар, з неї гарна робітниця, такі з нас їдці, з Олени чудова співачка* і т. ін.

З знахідним відмінком *з* визначає приблизність у спеціяльних словосполученнях: *з хату завбільшки, з палець завдовжки, з тиждень минуло, з сотню дати, з двадцять душ прийшло, років зо два тому* і т. ін.

Здається з знахідного відмінку і такі вирази, як *хитрий з-біса, мудрий з-чорта, не з-так і великий* тощо.

Порівн. ще *близько, коло.*

в) З орудним відмінком *з* або зв’язує два іменники, або буває при дієслівному додатковому іменникові. У першому випадку *з* виступає в ролі сполучника *і* чи *та,* тільки, звичайно, тісніше в’яже іменники, ставлячи їх у стосунок керівного і підрядного. Так зв’язані іменники звичайно й стоять близько одно од одного, напр.:

Ярема з Лейбою прокрались аж у будинок. (Т. Шевч.)

Якже додатковий іменник після прийменника *з* залежить від дієслова, то й стоїть ближче до дієслова:

Товариство
На Січ прямувало,
І мене взяли з собою. (Т. Шевч.)

На подобу складного підмета (див. § 153_3) буває й складний додатковий іменник:

Велів тобі... Барабаш... шкатулу з королівськими листами оддати. (Нар. дума)

На те він і-сотник, що розумніший над нас із тобою і отамана з громадою. (Нар. опов.)

Ой мій братіку, Червоний Носе!
Якби нам з тобою тут погратись? (Б. Грінч.)

От ми й спарували
Вас з Яриною докупи. (Т. Шевч.)
В сьому домі шлюб відбувається Геллади з Римом. (Л. Україн.)

Не завсіди можна визначити додатковий іменник із прийменником *з* щодо його надежности, напр.:

Розпустили орли крила,
З орлами злітались:
То хварцяне військо з панським
Докупи з'їжджались. (П. Куліш)

Зокрема конструкція з додатковим іменником орудного відмінку після прийменника *з* властива дієсловам *(о)женитися, (о)дружитися, побратися* (з ким).

У старіших письменників (Котляревського, Квітки, Шевченка), як також і в народній мові, подивуються й конструкції "женитися на кому" тощо, але цього синтаксичного барбаризму тепер уникають.

7. *за* – теж дуже поширений прийменник і так само, як і *з*, вимагає тих самих трьох відмінків.

а) З родовим відмінком конструкції з *за* визначають час (добу, період): *за старих часів, за панщини, за години сіно звести, не за нас це сталося* тощо (порівн. прислівник *замолоду).*

б) З знахідним відмінком при численних дієсловах тощо на означення різних відтінків обмеження дії чи прикмети, їх льокалізації й взагалі точнішого визначення, напр.: *сховатися за хмару, схопити(ся) за голову, продати за копійку, постраждати за правду, їсти за двох дурнів, відповідати за що, зробити за одну ніч, вернути за тиждень* (*через тиждень*), *зробити за тиждень до терміну, не мати розуму й за дитину, вартий за старого, більший за кого* (порівн. *від*).

Зокрема часто така конструкція можлива й при дієсловах із *про*, як рівнобіжна: *говорити, турбуватися, забути, питати, писати, читати, балакати за кого, що* і т. ін., також у таких виразах, як *за вовка помовка, за все добре* і т. ін.

Щодо додатків присудкових із *за* + знахідний відмінок, то див. § 155.

в) Основне значіння конструкцій із орудним відмінком після *за* – напрям дії ззаду чогось або становище (*іти за чим, бути за чим*). Із цих значінь розвинулось чимало інших, як причини, наступности тощо: *за дурною головою нема й ногам упокою* (= *через дурну голову*), *за ліньками бідує, за тучами, за хмарами сонечко не сходить, за працею ніколи й погуляти, за його словами, за Шевченком, за офіційними даними, за азбукою, за редакцією* (і *під редакцією*), *сидіти за книжкою* і т. ін.

Також і при дієсловах: *жалкувати, плакати, тужити, журитися, сумувати, вбиватися* і подібних щодо значіння звичайний іменниковий додаток орудного відмінку з *за*: *жалкувати за ким, чим (також жаль за ким), плакати за ким, чим* і т. ін. (порівн. *по, об*).

При дієсловах і віддієслівних іменниках руху та таких, як *послати,* на означення мети також уживається *за* з орудним іменника. Щоправда, в сьогочасній літературній мові перевагу віддається конструкції із *по* + знахідний (*послати по що,* а не *за чим*), алеж і в народній мові, і в літературній конструкції з *за* невивідні і досить поширені, напр., у Шевченка, Франка, Л. Українки й інших.

Та чи й бажано й потрібно винищити такі конструкції з *за*? Адже в них є такий відтінок значіння ("іти за чим"), що його не можна віддати конструкцією з *по* + знахідний, і коли, напр., словосполучення *біганина за кавалком хліба* (М. Рильськ.) виправити на "по кавалок", воно втратить на силі й образності.

Нарешті слід сказати, що наче наперекір основному правилу про те, нібито прийменники бувають тільки в парах з додатковими іменниками, себто, як кажуть, вимагають після себе тільки непрямих відмінків, прийменник *за* може бути й перед назовним відмінком іменника. Це буває в особливих окликових реченнях після *що*:

Що у тім домі жила за праведная душа! (Гр. Кв.-Осн.)

Що то за хороші, за молоді парубки. (М. Вовч.)

Метушилися в тумані щось за тіні. (П. Мирний)

Але з огляду на таку саму конструкцію й при прислівниках:

А що в лісі за тихо, тільки листя шелестить. (Нар. пісня).

а то й при іменниках такого відмінку, що *за* з ними не може бути. *Що в за дівчині я закохавсь.* (А. Крим.), можна сказати, що це *що за, щось за* попросту своєрідне словосполучення прислівникового характеру з підсильним значінням на подобу різних часток, а не прийменник.

8. *к (ік)* – трапляється лише в кількох виразах вузького значення як *к лихій годині, к бісу* тощо.

Про архаїчне стилістичне значення прийменника *к* див. § 144.

Як провінціялізм трапляється в західноукраїнських письменників ще з *к, ік – д, ід:*

Ватага панських посіпак...

Бундючно д церкві наближалась. (Ів. Франко)

Грудьми припав він ід землі. (Ів. Франко)

9. *крізь* – з знахідним відмінком на означення граматичної дії через щось: *Крізь сон подивлюся на ту Україну* (Т. Шевч.), *Неначе крізь сито дивлюся.*

Також у виразі *день крізь день,* близькозначному до *день-у-день, по-всяк-день.*

10. *крім (окрім)* – з родовим відмінком перед іменником на означення досить відокремлених членів речення, подеколи виділюваних навіть комою: *іншого, крім тебе любити не буду.* (Нар. пісня).

11. *між, (межи, між до)* – уживається з родовим, знахідним і орудним відмінком. Основне значіння рух або становище в частині простору, незанятого сусідніми предметами. При дієсловах на питання "куди?" доречні конструкції з знахідним, інші дві вживаються у відповідь на питання "де?", здається, без одміни в значіннях між собою. Прикл.:

Іде чернець у келію
Між стіни німії. (Т. Шевч.)

Не знайшов між хлопців побратима,
Не знайшов межи дівчат посестри. (Л. Україн.)

І зразу встала стіна між мною й товаришами,
між мною й життям. (М. Коцюб.)

Звичайно, саме значіння *між* таке, що після нього йдуть іменники в множині, а коли в однині, то хіба в збірних, як от

Нема між чим вибрати. (Нар. опов.)

А ми послухали б от між ділом (Л. Україн.)

Відтінок архаїзму надає прийменник *міждо*:

Отаке як завелось міждо старшими головами, то й козаки пішли один против одного. (П. Куліш)

12. *на* – надзвичайно поширений прийменник із знахідним та місцевим відмінком іменника, напр.:

На шлях дивлюся та на поле,
Та на ворону на хресті,
На кладовищі. (Т. Шевч.)

а) Основне значіння конструкції з знахідним відмінком визначати предмет, об’єкт дії, переважно в напрямі зверху ("на що"): *іти на гору, дивлюся на небо, летіти на море* і т. ін. У багатьох дієсловах така конструкція пізніша і хистка, себто змагається з іншими, напр.: *ждати, чекати, сподіватись на кого, що і кого, чого, вірити на кого* (інший відтінок у *вірити кому*), *дивуватися на що* (і *чому, з чого*), *заслужити на що* (і *чого*), *учити на добре* (і *чого доброго*), *хворіти, недужати, заслабнути на що, роздивлятися на кого, що* (*але* хибна конструкція "роздивлятися кого, що", що виникла підо впливом *розглядати кого, що*), *бачити на власні очі* (і *власними очима*), *кричати на ввесь рот, грати на скрипку* (і *на*

скрипці)*, потрощити на гамуз, учитися на лікаря, поставити що на науку, зробити на знак пошани, виїхати на лови, гукати на все село* і т. ін.

Уже на цих прикладах ми можемо відмітити, що додатковий іменник з прийменником *на* набуває значіння призначення, мети, надто ж це виступає при керівних іменниках: *відро на воду, мішок на просо, зерно на посів, худоба на заріз, шлях на Київ, пастка на лисиці, спеціаліст на внутрішні хвороби* тощо, напр.:

Та в пісні на всяку отруту є лік. (Л. Україн.)

А світ на ці плачі не має, браття, вух. (М. Рильськ.)

З прикметниками (керівними) *на* зв'язує іменники обмеження: *гарний на вроду, кривий на ногу, сліпий на око, вірний на слово, сірий на масть, багатий на лати, ягоди,* а також при таких прикметниках, як *голінний на що* (і *до чого*)*, жадібний, схожий на кого* тощо.

З іменниками часового значіння знахідного відмінку на визначає момент, чи взагалі обмежений протяг часу: *це трапилось на свято, на той час нікого не було* тощо, але часто теж з значінням призначення: *на весну приготувати, поїхати на літо* тощо. Прислівниковий характер і в таких словосполученнях, як *вода спала на аршин* і т. ін.

б) Первісне значіння місцевого відмінку додаткових іменників із *на* показувати місце, де відбувається дія (зверху), але потім розвинулися інші значіння, наприкл., на питання як? коли? тощо. Часто такі конструкції чергуються з іншими (з *в,* орудним відмінком тощо):

А в мене не те на думці. (Г. Барвін.)

Чим вони не люди?... Усі їх на повазі мають. (М. Вовч.)

Йому й муха на заваді. (Нар. присл.)

Далі мовив на відході. (Л. Україн.)

Я не маю в себе в хаті дівки на відданні. (Л. Україн.)

Придавлено його й примучено на тілі, ослаблено й скалічено на дусі. (П. Куліш)

Усе *пішло на порядках, як і було.* (Гр. Кв.-Осн.)

Вона зібралась на силі. (Л. Україн.)

13. *над (наді, надо)* – з знахідним та орудним відмінками на означення вищого становища дії (зверху чого), потім становища збоку: *літати над лісом, жити над Дніпром* тощо, далі й такі, як *працювати над чим* тощо.

Конструкція з знахідним відмінком звичайна в багатьох виразах, де треба віддати тями "поверх чого", далі "більше чого", "краще, ніж що", напр., при другому ступені прикметників: *більший над усіх, над його розумнішого немає...* (див. *від*), а далі такі, як:

Люблю її, як сам себе – над срібло, над злото. (Нар. пісня)

На те він і пан сотник, що розумніший над нас з тобою. (Гр. Кв.-Осн.)

Я принесла грошей додому над сотню. (Г. Барвін.)

Не знайдеш річки над Дніпро. (П. Куліш)

Не буде вже над мою першу милу. (М. Вовч.)

14. об *(о)* – мало тепер вживаний прийменник і здебільшого з досить обмеженим застосуванням.

а) З місцевим відмінком на означення часу (приблизно): *об обідній порі, об весні, об сій порі, о півдні, о п'ятій годині, о дванадцятій годині* і т. ін., при тім із *о* виключно в літературній мові (порівн. приросток *о, об* – § 102). Ще вужче (як західноукраїнський провінціялізм) вживається знахідний відмінок: *о сю пору, о той час, наблизитися о межу.*

б) При дієсловах із таким значінням, як *ударити(сь), бити(сь), стукнути(сь), розбити(сь), обперти(сь)* на означення об'єкта дій:

Ой піду я утоплюся
Чи об камінь розіб'юся. (Нар. пісня)

О мур старою головою ударилась і трупом пала. (Т. Шевч.)

А він задом так і гепнеться об *підлогу.* (О. Сторож.)

Конструкція з *о* в цих випадках теж у народній мові не вживана.

в) При дієсловах типу *говорити, журитися, турбуватися, знати* тощо (див. *за*) зрідка вживається конструкція з *о, об* замість звичайних конструкцій з *про, за.* Такі конструкції з

о, об і в народній мові трапляються здебільшого лише в старіших творах народньої творчости, а не в живій розмові, тим більше значіння яскравих стилістичних архаїзмів вони мають у літературній мові:

Не турбуйся, моя дівчино, о своїй пригоді. (Нар. пісня)

А об моїй ти пригоді нічого не знаєш. (Нар. пісня)

Дід о хлібі, а баба о хвіялках. (Нар. присл.)

І хоч би на сміх де могила
О давнім давні говорила. (Т. Шевч.)

І благав би я о смерті...
Так ти і Украйна,
І Дніпро крутоберегий,
І надія, брате,
Не даєте мені Бога
О смерті благати! (Т. Шевч.)

15. *перед (переді, передо)* – з знахідним та орудним відмінками на означення місця руху чи становища з чолової сторони когось, чи чогось. Щодо відмінности значінь конструкцій із знахідним та орудним відмінками, то вона більш-менш відповідна до таких же конструкцій із *між* (див. 11):

Швиденько зібралась Векла, узяла паляничку, звичайно, як перед голову йти. (Гр. Кв.-Осн.)

Своїх колін ні перед яким князем не гнули ми. (Б. Грінч.)

Проте з знахідним *перед* може визначати ще й час – *до (мене), раніш (ніж я)*:

Будеш ти хміль уживати,
Будеш ти перед мене, старого, по долині Черкені
Козацьку голову покладати. (Нар. пісня)

А також з орудним:

Пару років перед тим. (Ів. Франко)

16. *під (піді, підо)* – так само, як і *перед*, з знахідним та орудним відмінками на означення руху чи становища з нижньої сторони, а далі й близько когось чи чогось і так само щодо відмінності основного значіння (див. *перед*): *під дерево підкопатися, під деревом лежати, під Києвом жити* і т. ін., а потім і в переносному значінні (порівн. *над*):

Буде добре запорожцям і під турком жити. (Нар. пісня)

Було під робочу пору. (Г. Барв.)

Під ногу грати. (Нар. прик.). *Бути під чаркою, під п'яну руч зробити, бути під орудою, під керівництвом, під редакцією* тощо (порівн. *за*).

17. *після* – з родовим відмінком на означення супротилежного стосунку часового значіння *перед* (див. 15): *після праці піти, після того, і після нас будуть люди* і т. ін. – порівн. *по*:

Мабуть чи не підо впливом прислівника *опісля* деякі письменники вживають і *після* в прислівниковому значінні, напр. *Хай розкажу після* (С. Васильч.). *Про це після.* (М. Рильськ.). Та чи не слід би цього уникати?

18. *по* – це один із найширше вживаних прийменників із різноманітним значінням і аж з трьома відмінками: давальним, знахідним і місцевим.

Деякі конструкції з *по* досить сталі як щодо значіння, так і обширу вживання, але чимало є й хистких і непевних. Колишні конструкції з давальним відмінком майже всі попереходили до конструкції з місцевим, і таким чином ці останні особливо обтяжені значіннями.

а) З знахідним відмінком *по* вживається майже тільки на означення двох тям – мети граматичної дії та межі її. При дієсловах із значінням руху до певної мети та таких, як *послати*, іменниковий додаток мети звичайно і в'яжеться прийменником *по*: *іти по хліб, поїхати по сіно, послати по рибу, по сіль, по крам* і т. ін.:

Чи не вийде стара мати по холодну воду? (Нар. пісня)

Вернувсь по той чобіт. (Нар. опов.)

До кого ж мені тут по роботу вдатись? (Г. Барв.)

Див. іще *за* в)

Крім того конструкція з *по* ще визначає тяму на питання поки? наскільки? напр.: стояв *у воді по шию, во лосся по плечі, пшениця по пояс* і т. ін. та в таких, як *по цей бік, по той бік* тощо.

б) Дуже поширені конструкції з місцевим відмінком після *по* досить різнозначні.

Поперше на означення місця в широкому значінні, напр., *ударити по́ голові, ходити по полю, лазити по деревах* і т. ін. Такі конструкції часто набирають відтінків розділовости, на подобу розділовости в дієсловах (див. § 86), отже природно в'яжуться з такими додатковими словами, як "скрізь":

Чувати було по людях, що вони живуть собі, як риба з водою. (Г. Барв.)

По степах та хуторах. (Д. Марк.)

Розбрелись конфедерати
По Польщі, Волині,
По Литві, по Молдаванах
І по Україні. (Т. Шевч.)

Порівн. іще § 168.

Щодо такого значіння *по* в конструкціях із іменниками часового значіння, то вони в народній мові зрідка трапляються, напр.:

Ой *журавко, журавко,*
Чого кричиш по ранках? (Нар пісня)

Але літературна мова в таких випадках звичайно використовує конструкції з орудним без прийменника тощо.

Подруге на означення підстав таких явищ, як *пізнати, побачити, згадати, помітити*:

Видно пана по халявах. (Нар. присл.)

Я по очах бачу, що він соромиться. (Л. Україн.)

Вгадує було пору по прохожих. (А. Свидн.)

По твоїх словах мене в Римі викрито. (Л. Україн.)

Хіба ж ти не помітив по їй, що вона й здавна навіжена? (М. Вовч.)

Далі розвиваються й такі значіння (прислівникові), як напр.:

По Савці й свитка. (Нар. присл.)

По своєму ліжку простягай ніжку. (Акад. слов.)

Як по правді вам сказать. (Т. Шевч.)

Дід Маркіян кохає сад по книжках, і немає ні в кого зате на селі кращих сортів груш. (С. Васильч.)

По верхах з книжок читає. (П. Куліш)

І все то те – по добрій волі,
По волі розуму горить. (Т. Шевч.)

Працюємо... не тільки по неволі, а й з охоти. (Л. Україн.)

Ми всі прийшли сюди тільки своєю волею, по своїй охоті. (Ю. Яновський)

Нам, слов'янкам, вони не по темпераменту. (Л. Україн.)

Аристократ по душі. (О. Кобил.)

Драли тіло по кусочку,
Пускали на воду. (Нар. пісня)

Як уже й з прикладів бачити можна, такі конструкції часто чергуються з іншими, як от напр., з *до* ("не до темпераменту"), *з, за,* орудним відмінком ("аристократ душею") тощо.

Потретє на означення часових значінь, головним чином наслідкового характеру ("після чого"). А з таких значінь знов розвиваються інші ("нема", "не буде"). Приклади:

Мудрий лях по шкоді. (Нар. присл.)

Дзиґар... кида в вічність таємную, хвиля по хвилі, доби, дні. (Л. Україн.)

Аж по році весною... я знов побачився з Лімбахом. (Ів. Франко)

Ого, вже тепер буде по нім. (Нар. опов.)

Пішов дощ, та вже й по жаттю. (Нар. опов.)

Останні значіння (*буде по кім,* себто "його не буде", *вже й по жаттю,* себто "скінчилось жаття", здається, тільки місцевого, західньоукраїнського поширення, інші (*по обіді, по праці, по трьох днях...*) в літературній мові звичайні.

Нарешті з деякими дієсловами та віддієслівними іменниками конструкція з *по* вживається як синтаксичний архаїзм. Поруч звичайніших конструкцій із прийменником *за* при дієсловах *плакати, тужити, сумувати, убиватися* тощо бувають і конструкції з *по*:

Чорнявая коханая
По милому вбивається. (Слов. Грінч.)
Ой чи тужить моя мила по мені? (Нар. пісня)
Хіба хмаронька заплаче
Дощем по мені. (С. Рудан.)
Чи мені по тобі
Сумом сумувати? (П. Куліш)

Але при дієслові *дзвонити, задзвонити* тільки така конструкція й буває:

І задзвонили вранці-рано
По генераловій душі. (Т. Шевч.)

в) Конструкції з давальним відмінком зберігаються в кількох випадках:

Поперше в чисто прислівникових словах типу *по-моєму, по-вашому, по-німецькому, по-дурному, по-людському* тощо, а подруге в іменникових конструкціях на означення розподіловости щодо предметів чинности дієслова. Це такі конструкції, як

В обох їх було по Шевченковому "Кобзарю". (Б. Грінч.)
Кликни й по чабану до нас із стада. (П. Куліш)

Проте останні конструкції хоч нібито й іменникові (*по чабану...*), та насправді вони вже гублять зв'язок із відмінними словами і наближаються до прислівникових. Це видно з того, що коли замість іменників після прийменника *по* вставити числівникові сполучення, то вони вже будуть не в формі давального, а знахідного: *дав по п'ять карбованців, по сім яблук* і т. ін. (але *по тисячі, по десятці...*).

Сполучення з формами давальних відмінків іменників із *по* взагалі в українській мові майже вивелися зовсім, і такі конструкції, як

Се не по їх нутру і розуму царі (П Куліш)

вже застарілі.

Щодо конструкції з родовим відмінком: *по його, по її, по їх* (*не по його́ вийшло* і т. ін.), то вони, мабуть, з'явилися з складніших конструкцій як *по його бажанню,* абощо (через випад іменника). На це вказує і зовсім незвичайний при *по* родовий відмінок, і відсутність *н* в займенниках, і нарешті наголос (*по його́* – див. § 66):

Ровнять по його (Гр. Кв.-Осн.)

19. *при – з* місцевим відмінком на означення становища чи дії поблизу кого, чого, коло кого, чого: *при мені було, при дорозі рости, діти при матері* і т. ін., але з цього основного значіння виникають дещо інші, як от:

Був собі чоловік середніх літ при здоров'ю. (Г. Барвін.)
Держать коня при всьому наряді. (Нар. пісня)
День при дні робимо. (М. Вовч.)
Як живе чоловік при вбозтві, то й хороший зробиться поганий. (Нар. опов.)
При згоді були люди. (Нар. опов.)

Але ця конструкція не поширюється на часові значіння – див. *за* а).

20. *про* – дуже поширений прийменник при дієсловах типу *казати, оповідати, знати, питати, писати, читати, турбуватися, дбати, забувати* і т. ін. та віддієслівних іменниках: *про кого казати, оповідання про чужі краї...* (порівн. *за, об*).

Крім того *про* вживається ще в значінні близькім до *на, для*: *взяти про всяк випадок, хліб про запас, мати про чорний день, одежа про свято, зробити про людське око, арія про баса* тощо. Вираз *про мене* близькозначний до *як на мене*: *Про мене хоч вовк траву їж.* (Нар. присл.)

21. *проти* – на означення дій або становища перед кимсь, чимсь. Отже значіння *проти* ніби те саме, що й *перед.* Але насправді *перед* визначає тільки пасивний стосунок до когось,

чогось, а *проти* дуже активний стосунок, порівн. *перед революцією* і *проти революції, перед кого стати і проти кого стати* тощо.

Значіння конструкцій *проти* + родовий іменника з значіння "назустріч кому, чому" стається значінням "відповідно до кого, чого", "рівняючи до кого, чого":

Проти всіх людей земля не вродить (Нар.)

Проти нас трьох нема в світі дужчого. (Нар.)

Денис... був собою красивий, моторний, проти всякого звичайний. (Гр. Кв.-Осн.)

22. *ради* – з родовим відмінком на означення приблизно того ж, що визначає й *для. Ради* це єдиний прийменник, що може стояти не тільки перед іменником, а й по ньому:

А ну, заспіваєм
Проби ради. (Т. Шевч.)

23. *серед* – з родовим відмінком на означення місця руху чи становища у межах тієї тями, що означується іменником: *серед степу, серед моря, серед усіх...*

24. *у (в, ві, ув, уві)* – дуже часто вживаний прийменник з родовим, знахідним і місцевим відмінками з різноманітним значінням.

а) з родовим відмінком після *у* (*в*) конструкції звичайні на означення приналежности, тим то вони бувають щонайбільше тоді, коли іменниковий додаток визначає живу істоту: *у мене, у дівчини, у зайця, в овечки, у лелек, у птахів...* Але такі конструкції далеко менше властиві тоді, коли іменник визначає річ (напр., *у моря, в осоки...*). Коли ж такі конструкції і бувають при іменниках, що визначають речі, то тільки в тих випадках, як їх форми родового відмінку не показують на частинність, подільність, себто збірність значіння того іменника. Отже звичайно не бувають сполучення "у грому", "у всесвіту", "у пролетаріяту" тощо. А коли й бувають сполучення таких слів із прийменником *у*, то з закінченням *-а, -я* ("у пролетаріята"...), що вже надає їм значіння не збірних назов, а ніби предметних, наче індивідуалізуючи їх, напр.: *А у вітра й досі в грудях і любов і муки.* (О. Олесь)

Порівн. §§ 162, 38.

Щождо місцевого значіння (де?) конструкцій із *у* + родовий відмінок, то вони сьогочасній українській мові не властиві зовсім, і такі речення, як "У ніг його знамена" (Л. Украін.), "Товпляться у порога" (П. Куліш), слід визнати непоправними, власне зовсім уже застарілими.

Про стосунки конструкцій із *у* + родовий приналежности до конструкцій із давальним – див. § 163.

б) Знахідний відмінок після *у* насамперед визначає об’єкт дії, а саме, що вона направлена на осередні частини того предмета: *увійшов у хату, улучив у галку, поїхав у місто...*

При багатьох дієсловах і в інших словосполученнях додатки іменникові після *у* мають різні інші, надто прислівникові (як?) значіння: *удатися в батька, перейти річку в брід, вдаватися в тугу, порубати в пень, вирости колос у колос* і т. ін., також на означення часу (коли?): *у п’ятницю трапитися* тощо.

в) Найширше вживані конструкції з місцевим відмінком після *у* на означення місця дії чи становища в осередній частині того, що названо іменником: *сидіти в хаті, бути в лісі* і т. ін., а як таке відбувається часто не в середині чогось, а на поверхні, то й конструкція з *у* чергується з іншими, надто з *на*: *у полі – на полі, у базарі – на базарі* тощо.

Конструкції з місцевим відмінком після *у* вживаються і з різними іншими, переважно прислівниковими, значіннями, маючи нахил у літературній мові дуже поширюватися. Іноді, звичайно, такі конструкції бувають несталі. Ось кілька прикладів:

Ми з чоловіком у правді жили. (Г. Барвін.)

Зоставсь ув убозтві. (П. Куліш)

У *подарунку відіслати.* (Нар. пісня)

Клянусь тобі у тім. (Л. Украін.)

Ти в потребі можеш те саме виявити про мене. (Л. Украін.)

Пишучи у Києві в такім гарячім тоні, я виявлював себе аж надто виразно. (П. Куліш).

25. *Через* – з знахідним відмінком із різними значіннями:

а) Щодо просторових відносин, то *через* вказує на рух упоперек чогось серединою чи зверху: *іти через ліс, перескочити через тин* тощо.

б) З просторового значіння виникло й часове значіння: *говорити через усю дорогу* (себто "протягом усієї дороги"), *голодувати через усю зиму, тяглося через увесь місяць* і т. ін. Але конструкція *через* визначає ще й іншу часову тяму, а саме "після якого часу":

Через три дні знайшли його. (Сл. Грінч.)

Отже це рівнобіжна конструкція щодо значіння з такими, як *по трьох днях, за три дні* [див. *по* б), за б)].

в) Досить поширені конструкції з *через* на означення причини, засобу, посеррдництва, як *почути через людей* тощо, або от:

Через неї мій вік молодий пропадає. (М. Вовч.)

Та чи мало у людей через що зоветься "любов"? В них любов і через карії очі, через довгу косу, через рум'янії щоки, через гарну плахту, через вишивані рукава, через танці, через проворство. (Гр. Кв.-Осн.)

Порівн. *з, того, тим, тому.*

З основних значінь *через* розвинулися й прислівникові значіння, як от *через лад брехати, через край напитись, через силу прийти* і т. ін.

Складні прийменники.

Значіння їх і вживання § 171.

Як і складні приростки в дієсловах (див. § 86), дуже поширені в українській мові складні прийменники, тільки ці останні далеко різноманітніші проти складних приростків. Та не всі складні прийменники творять зовсім нові прийменники, здебільшого вони заховують основне значіння другої частини прийменника, але, звичайно, і в цих випадках складний прийменник віддає дещо інше, ніж відповідний простий. Взагалі складні прийменники надають стосункам значіння ніби більшої виразности, конкретности. Перша частина складного прийменника ніби підкреслює, оживляє значіння другої. Так, напр., *ішов під гаєм* блідіше супроти *ішов попід гаєм, над морем туман* не так мальовничо, як *понад морем туман.* Другі з цих словосполучень ніби близькі до таких, як *ішов під самим гаєм, над морем скрізь туман* чи що. Отже головне значіння їх підсильне. Проте, як зауважено, декотрі складні прийменники мають самостійне значіння.

Подаємо складні прийменники в альфабетній послідовності, спиняючись докладніше лише на тих, що мають якісь особливості в значінні чи вживанні, і тільки посилаючись на відомі вже при інших.

1. *задля – для*: *Виросте на йому щасливіша доля задля людей.* (О. Сторож.)

2. запро – це за + *про*: *Тоді ще острах був між панами запро тоту мазурську різанину.* (Ів. Франко)

Просив, щоб я її випустив.

– А то запро що?

– Або я знаю? (Ів. Франко)

Це прийменник місцевого, західньоукраїнського походження. Поширення в літературній мові не має.

3. *заради – ради*: *Треба маритися заради дітей.* (Г. Барвін.)

4. *зачерез – через* (рідко): *зачерез мене сталося.*

5. *з-за (із-за)* – з новим супроти складників значінням, бо в ньому ніби злилися значіння *з* і *за*: *виходити з-за лісу* і т. ін.

6. *з-між (з-межи)* – теж ніби нове середнє супроти значіння *з* і *між*: *І викинуть з-між себе його люди.* (П. Куліш)

7. *з-на* – це льокального походження складний прийменник, вживаний у А. Свидницького: *Так з-на гони від них. На глухій стіні килим висить, і на килимі колодка з-на п'ядь довжини.* Порівн. "з гони від них" і "на гони від них". З таких конструкцій і значінь і вийшло *з-на.*

8. *з-над* – такого ж творення, як *з-між* тощо: *з-над Дніпра, з-над Дністра* і т. ін.
9. *з-перед* – див. *з-між*: *з-перед моїх очей утік.*
10. *з-під* – див. попер.: *З-під ринви та на дощ.* (Нар. присл.)
11. *з-по* такого ж походження, як *з-на*: *Разів з-по десять перехристився...* (А. Свидн.)
12. *з-поміж* – див. *з-між.*
13. *з-поперед* – див. *з-перед.*
14. *з-посеред* – див. *з-між*: *один з-посеред усіх.*
15. *з-попід* – див. *з-між*: *з-попід землі виступає.*
16. *з-проміж* – див. *з-між.*
17. *насеред – серед*: *насеред села.*
18. *осередь – серед*: *Та ви такої риби осередь літа не купите.* (Сл. Грінч.). Цей складний прийменник, здається, діялектичного походження.
19. *побіля – біля*: *пробігло побіля воріт.*
20. *повз – проз, побіля, попри* з знахідним відмінком: *пройти повз явір, проскочити повз вікно.*
21. *поміж – між*: *Поміж тими крутими горами сходила зоря* (Нар. пісня).

Також і *поміж що.*

22. *понад – над*: *Пливе понад берегом.* (Нар.)
23. *поперед – перед*: *Поперед себе та вражих ляхів облавою пруть.* (Нар. пісня). *Безлюдная доріженька попередо мною.* (М. Вовч.)
24. *попід – під*: *Попід очі смуги.* (А. Свидн.) *Попід горою, попід зеленою козаки ідуть.* (Нар. пісня)
25. *попри – при, коло, повз*, але з знахідним відмінком: *Йду попри корчму, коли щось співає.* (Нар.). У літературній мові трапляється і з родовим: *Це ж крайня ганьба... жити попри льоканди.* (Л. Україн.)

Та цей складний прийменник місцевого, західноукраїнського походження і великого поширення в літературній мові не має.

26. *попротив – против*: *Ще, каже, попротив себе не вишукав.* (О. Федьк.)
27. *посеред – серед*: *посеред хати.*
28. *почерез – через* з тими самими значіннями, що й цей останній, але місцевого, західноукраїнського походжання: *пішов почерез гору, почерез нього сталося, робить почерез цілий рік.*
29. *проз – повз* і *через: ітимеш проз його, процідила проз сито.* У літературній мові вживається не густо.
30. *проміж – промежи – між, поміж, з-проміж*, але з трьома відмінками – родов., знах. і орудн.: *проміж людей, проміж люди, проміж людьми. Йому пробігла собака проміж ногами.* (Нар.). *Утікала Бондарівна промежи домами.* (Нар. пісня).
31. *супроти – проти*: *супроти його.*

Вивідні прийменники.

Значіння їх і вживання § 172.

Нарешті є ще й такі прийменники, що походять із інших слів, звичайних членів речення. Здебільшого такі прийменники це ті ж таки слова, тільки вжиті в ролі прийменників, себто коли вони вже не ввіходять у речення як самостійні члени його, а лише зв'язують інші члени (звичайно, й згубивши самостійний свій наголос при цім). Щонайбільше такі прийменники бувають із прислівників. У § 141 наведені зразки таких взагалі двозначних слів у реченнях, коли вони бувають то як прислівники, то як прийменники; то як іменники, то як прийменники. Усі такі прийменники вимагають по собі родового відмінку. Наведемо такі прийменники (але не всі):

1. *близько – біля, коло*: *Іван Луговський близько ляхів... живе.* (Нар. дума). *Пройшов близько п'яти верстов.* (Ак. сл.)

2. *верх – над*: *верх дерева.*
3. *довкола* – див. § 141.
4. *довкруги – навкруги, коло*: *довкруги міста.*
5. *замість (замісто, місто) –* тільки як прийменник *(замість, замісто)*: *замість мене, замісто того, місто нас.*
6. *зверх – над, поверх, верх. Один зверх одного.* (Нар. каз.)
7. *кінець, кінці – край, на кінці, з краю: Сидить батько кінець стола* (Т. Шевч.). *Кінці греблі шумлять верби.* (Нар. пісня)
8. *коло – біля, круг*: *коло серця, коло річки, коло броду.* У літературній мові вживається і на означення приблизности:

Коло осіннього Миколи...
Ішли цигани. (Т. Шевч.)
Я від тебе старший...
– Либонь настільки, як старшою була твоя
Хатіджа від тебе?
Так, щось коло того, певне. (Л. Україн.)

9. *край* – див. § 141.
10. *круг (округ) – кругом, навколо*: *На ріках круг Вавилона... сиділи ми. (Т. Шевч.). Обійде округ хати.* (Нар.). У народній мові ще й *круга*: *піти круга світа.* Порівн. іменник: *круг прядива.*
11. *навпак(и) – проти, напроти*: *Покотила паляницю навпаки сонця.* (Гр. Кв.-Осн.)
12. *навпроти (напроти) – проти: навпроти нього, навпроти ночі.* Порівн. прислівник: *їхати навпроти.*
13. *назад – позад, за*: *сидить назад мене.*
14. *наперед – поперед*: *наперед усіх.* Порівн. прислівник: *іди наперед.*
15. *нарізно* – звичайно тільки прислівник, але іноді й прийменник: *Стояв він нарізно всіх.* (П. Мирний)
16. *недалеко – близько: Там недалеко неї... арфа еольська.* (О. Кобил.). *Який то бір недалеко вас?* (М. Вовч.) Звичайно *недалеко* прислівник.
17. *опріч, (опріче, опроче) – крім*: *опріч неї були ще й інші.* Також у значінні *поза,* "окремо від": *Опріч людей собі ходила.* (Є. Греб.)
18. *перше* – звичайно як прислівник і тільки зрідка як прийменник у значінні *раніше, перед, поперед*:

Турбувався тільки про одно: коли б перше Чіпки побачитись з Петром. (П. Мирний)

19. *побіч, поверх, позад, попліч, поруч, поряд – коло, біля*: *побіч мене, поверх води, поверх сотні, позад себе, попліч його, поруч них, поряд вас.* Порівн.: *побіч сидіти. Пливе позад завзятий Гамалія.* (Т. Шевч.)
20. *потім – після, по,* але тільки в сполученні *потім того*: *потім того й ми прийшли.* Звичайно ж як прислівник: *нехай потім прийде* і т. ін., а також у значінні "поготів": *Я горілки не п'ю, а чарівної і потім.* (Ів. Котляр.).
21. *просто – проти, навпроти*: *просто хати.* Порівн. *іду просто, сказати просто.*
22. уздовж, уподовж, упоперек – то як прийменники, то як прислівники: *Походжає вздовж байдака...* (Т. Шевч.), *уподовж полу, упоперек лави.* Порівн.: *іде вздовж вулицею.*
23. *уперед – поперед, наперед*: *Дванадцять пар пушок уперед себе одіслав.* (Нар. дума). Порівн.: *Ні взад, ні вперед.* (Нар.)

Нарешті бувають словосполучення з подвійними прийменниками: *Орудували самохіть усіма землями між чотирма морями в Европі і до кінець Камчатки в Азії.* (П. Куліш).

По край вулиць поспішались заспані дівчата. (Т. Шевч.). Порівн. іще *до схід сонця, поруч із цим, неподалеці в лісу, потай від матері, разом із усіма, суспіль із усіма* тощо.

Додаток прислівниковий.

Значіння його і вживання § 173.

Принагідно вже казано, що саме значіння прислівника в’яже його понад усім із дієсловом. Прислівник це насамперед придієслівний додаток. Коли роля дієслова, як присудка, виявляти активну ознаку підмета, то роля прислівника вказувати на якусь ознаку дієслова. А відповідно до того, що хоч особове дієслово й буває присудком найзвичайніше, та все ж не виключно, бо його можуть заступати й присудкові додатки, як прикметник, прислівник, іменник, так само й прислівниковий додаток може бути не тільки при дієслові, а й при прикметнику та прислівнику (далеко рідше і то тільки щодо деяких прислівників) і навіть при іменниках (винятково, дуже рідко). Не маючи якихось формальних засобів зв’язку з керівним словом і визначаючи його (зв’язок) тільки своїм змістом, прислівниковий додаток більше супроти інших частин речення намагається посідати в реченні стале місце, принаймні щодо близькости до керівного слова, надто ж коли своїм значінням прислівниковий додаток може в’язатися з кількома словами в реченні.

Взагалі прислівникові додатки дуже поширені в мові, і їх може бути по декілька навіть поряд, як от *Я сказала, що справді трохи незграбно пошито.* (Л. Україн.) *Потім зразу немов хто гарячою крицею торкнувся до заснулого серця.* (С. Васильч.)

От декілька прикладів на вживання прислівників не при дієслові:

Висіли на шовковинках голуби, зроблені теж із шпалерів. (Гр. Кв.-Осн.).

Коли поставити підкресленого прислівника перед дієприкметником *зроблені,* ми зараз же зміняємо зміст речення, бо тоді *теж* залежатиме від дієприкметника, а в наведеній фразі воно стосується до *шпалерів.*

Вони вже тепер клопочуться більше для конкуренції перед ротним. (В. Виннич.)
У "більше клопочуться" буде інший зміст.
І чую – одживають десь у грудях свіжі струмочки. (С. Васильч.).

З іменниками прислівники в’яжуться найбільше тоді, коли ті іменники походять із дієслів, отже зберігаючи дієслівні конструкції:

Один із них – трохи жартівник. (З перекл.)

Граф Адольф уже не миє ніжно-хижим рухом руки, ласуючи з от-от-от перемоги. (В. Виннич.)
Незвичайна конструкція *от-от-от перемоги* могла з’явитися з *от-от-от переможе* тощо.

Але прислівники міри якости досить звичайні при прикметниках якісного значіння, як от *дуже, трохи, надзвичайно, страшенно, мало, вельми* тощо в парах *дуже великий, надзвичайно дорогий* тощо. А такі прислівники, як *ще, вже*, в’яжуться з усіма членами речення і звичайно стоять перед керівним словом безпосередньо.

Із попереднього ми знаємо, що і прислівники як розряд слів, і прислівникові конструкції не завсіди гостро відмежовані від інших мовних груп. У § 92 ми бачили, напр., що є чимало випадків у мові, коли ми не можемо сказати, що перед нами – іменник із прийменником чи прислівник. До того ще можна додати, що не завсіди ми можемо й визначити, що́ перед нами – додаток іменниковий без прийменника чи прислівник. Так, *ранком* само по собі може бути і тим і тим як до контексту, іноді явно додаток іменниковий, іноді явно додаток прислівниковий, іноді ж з однаковими підставами його можна віднести і до першого і до другого. Знаючи твердо способи парування слів у реченні, характерні ознаки згоди, підрядности й прилягання, нам, певна річ, легше й виявити, до чого саме належить слово. Коли, напр., з словом *ранком* в’яжеться прикметниковий додаток, не може бути жадного сумніву, що перед нами додаток іменниковий, бож прикметникові додатки можуть бути при іменниках. Знов же не може бути сумніву щодо надежности, напр., *миттю* в реченні *вони миттю прибігли*, оскільки зовсім неможливий прикметниковий додаток до слова *миттю*, хоч уже тільки як додатковий іменник ми повинні розглядати *в ту мить, в одну мить* тощо. Але у нас нема твердих підстав мати за прислівниковий додаток у *я бачив його сьогодні ранком*, бож можна сказати й *раннім ранком.* А вже цілком двозначне речення *я невдоволений ранком*. Адже його можна розуміти і так, що *ранком* додаток іменниковий, себто як "невдоволений братом", "невдоволений нічим", "невдоволений тим ранком" і т. ін.,

і так, що *ранком* прислівниковий додаток (коли?). Місце, як знаємо, хоч і має деяке значіння в структурі речення, але в даному разі справи не може вирішити, бо повної сталости місця за членами речення в українській мові немає.

У § 153, між іншим, були наведені зразки складних підметів, що подекуди схожі вже на прислівники, про що там і зауважувано. Та такі прислівникові словосполучення ще виразніші щодо своєї ролі в реченні (як додатків прислівникових) у деяких інших випадках. Взагалі можна говорити про складні прислівники, як говорилося вже про складні інші члени простого речення.

В такі складні прислівники увіходить слово в формі назовного відмінку. З нижче поданих прикладів видно, що це справді такі словосполучення, які в певних умовах у реченні легко переходять від ролі підмета до ролі додатка прислівникового і навпаки, надто ж коли їх зіставити з прикладами в § 153.

Приклади:

Вони одна одну так люблять... оповідають одна одній. (Б. Грінч.)

Вони подали одне одному руку. (Б. Грінч.)

Дві хаті стояли одна від одної далеченько. (Б. Грінч.)

Нас (дідусь) розсилає... на дванадцять верстов сестра од сестри. (Нар. каз.)

Так поставте кобили одна від другої осібно на дворі. (Нар. каз.)

Можна в гості ходити одне до одного. (В. Виннич.)

В інтересах обох країн – бути в добрих відносинах одна з одною. (З часоп.)

Скільки нісенітниць нанизав ти одна на одну, Санчо – відповів Дон-Кіхот. (З перекл.)

Він забере його з собою і сплатить усе копійка в копійку. (З перекл.)

Дві тополі... одна одну хилить. (Т. Шевч.)

Звелів їх садовити купа коло купи. (Сл. Грінч.)

Коли придивитися до наведених прикладів, то ми побачимо цікаву своєрідність у підкреслених словосполученнях. Що вони не підмети – це очевидно. Роля їх у реченнях прислівникова, принаймні в більшості наведених прикладів підкреслені словосполучення в цілому стосуються до дієслова і відповідають на питання як? Але це зовсім особливі словосполучення, бо в них є, як бачимо, й те, що властиве тільки підметові (назовний відмінок), а крім того є й таке, що ніби споріднює їх із додатками прикметниковими. А саме, звернувши увагу на ті підкреслені словосполучення, що в них є форми згоди, ми побачимо, що в них рід залежить від іменників, як і в усіх прикметникових додатках. Напр., нам зрозуміло, що в третьому прикладі *одна від одної* тільки через те, що в ньому є *дві хаті,* що коли б замість останнього було *два стовпи*, то конче й складний прислівник був би інший, бо можна тільки сказати

Два стовпи стояли один від одного далеченько.

Так само і в сьомому прикладі тому тільки *одна з одною,* що це стосується до *країн* (жіночого роду), а будь не країн, а, напр., народів, як зараз же треба змінити й *одна з одною* на *один з одним.* А в тих прикладах, де підкреслені словосполучення стосуються до займенників без родових закінчень (напр., першому й другому), або до іменників невідомого роду за відсутністю їх у реченні, як у шостому, ми або вже знаємо з самого підкресленого словосполучення, до якого роду стосується воно, абож маємо форми ніякого роду як форми спільні в певних випадках для всіх родів. Справді бо, кожен розуміє, що коли кажуть

Вони одна одну так люблять... оповідають одна одній,

то кажуть про істот жіночої статі, отже *вони* це множина до *вона* (а не *він, воно*). Так само в останньому прикладі вже саме словосполучення *юнак до юнака* (чоловічого роду) визначає рід *нас*, бо так може сказати, очевидно, тільки людина чоловічої статі. Щождо таких випадків, як у другому прикладі, то хоч формально нібито й тут рід визначений (ніякий), та справа в тім, що в українській мові ніякий рід може визначати й спільний рід (порівн. *кожне мусить працювати* і т. ін.), отож і в цьому випадку є згода тільки особливого характеру.

Таким чином, як бачимо, у тих словосполученнях, що ми їх умовно називаємо складними прислівниками, є елемент згоди. Згоджуються вони, коли що в них прикметникове слово (*один*), або з іменником підмета (напр., у першому прикладі), або з іменником додатковим (напр., у п'ятому прикладі). Якраз у перших випадках складні прислівники й обертаються в складні підмети дуже легко: досить усунути в них підмет однослівний, і його місце займе узгоджене з ним словосполучення. Звичайно, і навпаки: досить, напр., у зразках § 153 поставити ті іменники, що до них стосуються підкреслені словосполучення з узгодженим словом, щоб ці останні сталися складними прислівниками. В останньому, напр., там реченні *кожна кожній не хоче й на крихту вступитись* підкреслене словосполучення буде вже прислівниковим словосполученням, коли ми додамо *вони.* Але такі зміни не можливі тоді, як у складний підмет увіходять іменники, себто самостійні слова, як у прикладах, напр., перших двох із того ж таки §.

Варт іще відзначити, що складний прислівниковий додаток тягнеться до кінця речення, складний підмет до початку.

Не раз уже підкреслювано, що прикметники в'яжуться з іменниками, визначаючи їх прикмети, незалежно від того чи то будуть вони прикметниковими додатками, чи додатками присудковими. Прислівник же, не маючи зв'язків з іменниками, тяжить до дієслова, як його найзвичайніший додаток, як передусім придієслівне слово. У світлі цих основних потягів прикметника до іменника й прислівника до дієслова слід розглядати й такі паралельні форми речень, як

Ліпша смерть, як життя (О. Кобил.)

з одного боку, а з другого

Мені голотонька миліш. (Ів. Мандж.)

– див § 156. У реченнях із прикметниками більше іменникової нерухомости, у реченнях із прислівниками більше дієслівности, присудковости, ніби енергії. Справді, у фразі, напр.,

І йде (мати) на вулицю гулять,

Гордіше самої цариці. (Т. Шевч.)

підкреслене слово в'яжеться *з йде* (як іде?), а коли б було *гордіша*, це був би прикметниковий додаток до *мати* (яка?). Ще можна й так сказати: у словосполученні, напр., *прудкіш од усього – думка* супроти словосполучення *прудкіша од усього – думка* присудковий додаток (*прудкіш*) відзначається більшою самостійністю, ніж у другому (*прудкіша*), де цей останній самою формою вже тісніше зв'язаний із підметом, хоч основне значіння обох їх і те самісіньке. Взагалі сказати б, тембр значінь таких двох словосполучень дещо інший, різний, бо різні зв'язки у прикметників і прислівників, і вони по-різному будять думку. Речення, напр.,

Повинність вища над родинні зв'язки. (Л. Україн.)

ми сприймаємо тільки так, що присудок його "є вища", але можливе речення *Повинність вище над родинні зв'язки* викликає в нас дужчі дієслівні можливості як асоціяції, напр., "стоїть вище". Тим то така тільки форма речення з прислівником у присудковому додатку і надається тоді, коли треба виявити багато динаміки, сили, енергії, напр. у закликові: *Вище повинність над родинні зв'язки!* (себто "піднесіть", .піднесім" чи що).

Дальший розвиток простого речення.

Прикметники-іменники § 174.

Додаток прикметниковий у головних і другорядних парах речення іноді бере на себе граматичну функцію свого допарка, себто керівного іменника – підмета чи іменникового додатка. Це буває взагалі в таких випадках, коли синтаксична пара "прикметниковий додаток + іменник" визначає щось одно, тобто не застосовується до різних речей чи явищ, а в'яжеться з поодиноким тільки фактом, отже править ніби за власне йменення, абож визначає щось відоме з попередньої мови чи що. У таких випадках часто самого прикметника вже досить на означення речі. Такі прикметники в ролі іменників (а їх умовно й можна назвати прикметники-іменними) бувають двох головних розрядів: тимчасові й постійні.

Тимчасові прикметники-іменники часто вживаються як наслідок простого опусту іменників в інтересах економії часу. Напр., в статті, де йде мова про *багатих* чи *бідних* людей замість пар *багаті люди, багатим людям, багатими людьми, бідні люди, бідних людей* і т. ін. звичайно вживають *багаті, багатим, багатими, бідні, бідних* тощо, бо самі ці прикметники точно те саме визначають, що й пари. У такому разі ці прикметники правитимуть за підмет і іменниковий додаток з усіма наслідками, себто можуть керувати іншими словами, з ними узгоджуватимуться прикметникові додатки і т. ін. Коли ми говоримо за якусь одну певну річ, надто ж коли при іменникові на її означення є сталий прикметник, ми раз-у-раз обходимося тільки прикметником, що таким чином, заступаючи цілу пару, своєю формою (рід, число) натякає на опущений іменник, а самим собою визначає потрібну прикмету іменника. Так, говорячи, напр., про різні (стиглі, зелені, гнилі...) ягоди, ми далі вживатимемо таких речень, як "стиглі лишають на зиму", "зелені треба відібрати", "гнилими годують свині" і т. ін., де прикметники виступають замість цілих пар і синтаксично правлять за іменники.

Такі прикметники-іменники особливо властиві поезії, де іноді ними називаються навіть і такі предмети, що зовсім іменником і не були названі. Але це можливо, звичайно, лише тоді, коли такий прикметник визначає найхарактернішу ознаку іменника (власне речі), принаймні з погляду поета. Так, у Шевченка часто *вітер* буває названий самим прикметником *буйний, сльози* прикметником *дрібні, дівчина – мила, чорнобрива, ніж – свячений,* (про людей) *вельможний, старий, мертвий, вбитий, завзятий...*

Ось декілька прикладів із його поезій:

Ні, чорнявий не убитий,
Він живий, здоровий.

Дивлюся, сміюся, дрібні утираю.

Отак, сину
Помолимось Богу
Та сивого осідлаєм,
І гайда в дорогу!

Отак вона вишивала,
У віконце виглядала:
Чи не ревуть круторогі?
Чи не йде чумак з дороги?

Тече вода і на гору
Багатому в хату,
А вбогому в яру треба
Криницю копати.
Убийте пса,
А собачат своєю заріжу.

Хоч в останньому прикладі прикметник *своєю* і не єсть епітет руки, але з усього контексту зовсім ясно, до чого це стосується своєю.

Зокрема тимчасові прикметники-іменники вживаються й тоді, як треба узагальнити щось, а до того, як із усього речення ясно, що це стосується людей, напр.: *Не боїться мокрий дощу, а голий розбою. Багатому чорт діти колише. Лінивий двічі ходить, скупий двічі робить. У всякого своя доля.* (Т. Шевч.).

Іноді прикметники-іменники вживаються з метою зм’якшити вираз, себто з небажання назвати іменник як неприємне слово, напр.:

Той його не візьме. (себто "чорт". Нар.)

Недобра їх розносила. (себто "сила". Т. Шевч.)

Щодо постійних прикметників-іменників, то найчастіше вони бувають у власних назвах, хоч в українській мові відомі вони і в інших випадках. У власних назвах прикметники-іменники дуже звичайні саме в географічних назвах та прізвищах: *Загірня* (*Загірньої, Загірній...*), *Головатий* (*Головатого...*), *Вербова* (*Вербової, Вербовій...*), *Попасна* (*Попасної...*), *Старобільське* (*Старобільського...*), *Кабанє* (*Кабанього...*), *Жаб'є* (*Жабйого...*) і т. ін. Такі власні іменники з прикметниковим закінченням постали з таких пар, як "Вербова слобода", "Старобільське місто", "Кабанє село" тощо, але визначаючи одним одну річ, такі пари природно скоротилися, згубивши іменника. Звичайно, потім за такими зразками з'являлися нові власні назви прикметникові вже зовсім без іменника (напр., Шевченкове і т. ін.).

Коли ж у мові бувають такі прикметники-іменники, що відповідних прикметників уже нема, вони вийшли з ужитку, то й прикметник-іменник починає переходити в розряд іменників, а той зовсім перейде. Зразок такого переходу і вагання між прикметниковим і іменниковим відмінюванням бачимо в Т. Шевченка (розмова між Залізняком і Яремою в "Гайдамаках"):

– Відкіля ти? Хто ти такий?
– Я пане, з В і л ь ш а н и.
– З В і л ь ш а н о ї, де титаря
Пси замордували?

Отже, слово *Вільшана*, що походить від *вільха* (від нього пішли два прикметники – *вільшаний* і *вільховий*), Шевченко вже не твердо сприймав як прикметник (і в його мові прикметник *вільшаний* ніколи не трапляється), хоч і не зовсім це слово в нього перейшло до іменників. Він ніби вагався, чи відмінювати його як іменник (*Вільшани, у Вільшані* і т. ін.), чи як прикметник (*Вільшаної, у Вільшаній...*). Так само знаходимо у Шевченка в іменниковій формі слово *оковита*:

Взяла кварту о к о в и т и,
Та й почастувала.

хоч у народній мові буває *оковитої горілки* чи просто *оковитої.* Тут особливо сприятливі умови для переходу прикметника в розряд іменників, бо прикметник *оковитий* ніде й ніколи не вживається, як не в сполученні з *горілка.* Від *Луцьке* так само буває у *Луцькому* і у *Луцьку.* Взагалі ж постійні прикметники-іменники рядові всіх трьох родів українській мові властиві. Напр.: *карбівничий, повожатий, кошовий, лановий, хорунжий, керівничий, лютий* (місяць), *наречена, молода, варена* (варенуха), *подушне, млинове, містове* (мито), *минуле, майбутнє, їстівне...* Деякі з них уживаються і в прикметниковому значінні (здебільшого), інші ж тільки як іменники. Займенник *він, воно, вона* вживається тільки в ролі іменника, хоч зберігає прикметникові закінчення. Див. іще § 57.

Інколи в прикметниках-іменниках буває інший наголос супроти відповідних прикметників: *мирна́ (мирно́ї) і ми́рний, ми́рна, братова́ (братово́ї... – бра́това жінка)* і *бра́тів, бра́това..., синова́ (синово́ї...)* і *си́нова...*

Прикладка § 175.

Прикладкою зветься іменник ніби в функції прикметника, себто іменник безпосередньо (не тільки через дієслово) зв'язаний із іншим керівним іменником як його додаткове слово.

Отже можна ще так сказати: коли два (або й більше) іменники стосуються до тієї самої тями, визнають те саме, то другорядний із них і буде прикладка.

Прикладка звичайно буває в згоді з своїм керівним іменником щодо відмінку, щождо роду й числа, то як вони в іменниках не бувають залежні від інших слів, і в прикладці можуть бути не відповідні до керівного іменника. Приклади:

Зима-л и х о м а н к а морозцем дмухнула,
А пташка-к о х а н к а про мене забула. (Л. Гліб.)
Ось іде селянин Л и т о в к а. (С. Васильч.)
Під сонцем степ, козацьке Д и к е П о л е,

Огнем переливається, жахтить. (П. Куліш)

Між цяцьками – срібний окрайчик – місяць. (С. Васильч.)

Як бачимо вже з зразків, прикладка буває різних ступенів наближення до керівного іменника.

Поперше найближче стоїть до нього така прикладка, що майже зливається з ним в одно слово, хоч все ж супроти одного суцільного складного слова таке сполучення слів із прикладкою характеризується виразною двонаголосовістю (а в складних словах звичайно один наголос – див. § 104). Це той розряд прикладок, що на письмі зв'язуються розділкою. Ось іще приклади:

Довгими руками-вітами силкується він (дуб) удержатись за дерева-товариші. (Б. Грінч.)

І сатаною-чоловіком
Він буде по світу ходить. (Т. Шевч.)

Гей, ти, поле-батьківщино,
Чом ти не вродило? (М. Черняв.)

Перед нашими очимн, мов у повітрі, висів город-красень. (С. Васильч.)

Нікого на світі у мене нема, щоб з ким поділився горем-журбою. (М. Черняв.)

Де Бахмутка-річка під мостом шумить. (В. Сосюра).

У цім розряді найтіснішого поєднання прикладки з своїм керівним іменником, де словосполучення вже наближається до одного складного слова, не завсіди обов'язкова й найхарактерніша умова іменникової згоди – згода відмінків. Подекуди знаходимо таку прикладку в назовному відмінку при керівному іменникові в інших відмінках, напр.:

Нехай п'є – уп'ється
Не моїми кров-сльозами –
Синьою водою. (Т. Шевч.)

Якже прикметники можуть заступати іменники, то й за прикладку вони можуть правити, чи взагалі входити в пару з прикладкою:

Бабусенько, голубонько,
Серце моє, ненько!
Скажи мені щиру правду:
Де милий-серденько? (Т. Шевч.)

Див. іще такі словосполучення, як "на чорнім вороні-коні", "ворон-коня" в § 55.

Але буває й так, що словосполучення тільки схоже на словосполучення з прикладкою приймає однакові відмінкові закінчення через характерність цієї згоди саме в сполученнях із прикладками. Таке своєрідне словосполучення бачимо в Шевченка:

Або не живете в шинку
З пропий-волами-чумаками.

Можливі ще словосполучення цього типу й однини з множиною:

Виливайся ж слово-сльози:
Сонечко не гріє,
Не висушить. (Т. Шевч.).

Подруге більше самостійне значіння має прикладка типу "селянин Литовка". Вимовою, ступенем відрубности супроти інших членів простого речення ця прикладка наближається до звичайних другорядних членів. Це той розряд прикладок, що часто їх буває по кілька разом до одного керівного іменника, як от *учитель Іван Петрович Чуб,* учителька *Ганна Павлівна Гайова* і т. ін.

Як у цій групі прикладок, так і в попередній (з розділкою на письмі) іноді неможливо точно визначити, котре слово керівне, а котрі прикладки. Так, у словосполученні *учитель Іван Петрович Чуб* за керівне слово можна приняти і *учитель* і *Чуб* з однаковою підставою. З чисто граматичного погляду керівний іменник у таких словосполученнях може бути визначений тільки іншим словом речення, а саме коли це слово в згоді з ним. Напр., в реченні *село Вільшана запалало повстанням* ми незалежним вважаємо іменник *село*, бо з

ним у згоді присудок *запалало,* отже *Вільшана* прикладка. У *не моїми кров-сльозами* керівний іменник *сльозами*, бо з ним згоджується додаток прикметниковий. В багатьох же випадках ми визначаємо керівне слово в таких словосполученнях тільки за його головнішим значінням у реченні супроти іншого іменника як ніби супровідного, додаткового, другорядного, і власне через те наше визначення може бути й суб'єктивне. У випадках множинних іменників словосполучення з прикладкою можуть бути й не в згоді між собою: село *Сорочинці, хутір Копані* тощо. Це, між іншим, може спричинятися до того, що така прикладка залишається незмінна, коли керівний іменник відмінюється, бо, напр., можна сказати *під селом Сорочинці, на хуторі Копані* і т. ін. Проте таке відривання прикладки буває і в інших випадках, напр., ми кажемо *у травні місяці, перед місяцем травнем* і т. ін., але *в кімнаті номер три, у містерії "Великий льох"* тощо, де прикладки, як бачимо, все в назовному відмінку. Такі незмінні прикладки, ніби мало залежні від керівних слів, бувають тоді, коли вони й справді значінням своїм не тісно в'яжуться з керівними словами, надто ж коли вони визначають певні назви, означення тощо, отже коли між ними легко можна й вставити такі зв'язкові слова, як "під назвою" тощо (у *кімнаті під номером 3, у містерії під назвою "Великий Льох"* тощо).

Потретє бувають іще приклади, що на письмі виділяються комами. Супроти обох перших це найбільш самостійні прикладки. Коли перші прикладки (з розділкою на письмі) наближаються до складних слів (вимовою і значінням), коли другі такі ж самостійні, як звичайні члени простого речення, то про треті можна сказати, що вони вже дужче відокремлені, ніж звичайні члени речення, бо в вимові такі прикладки з усіма залежними від них словами (а в цім розряді, треба сказати, додатки прикметникові тощо майже завсіди бувають при прикладці) виділяються як щось ніби вже не схоже на звичайні члени простого речення, відокремлюються голосом так, що між ними і звичайними членами речення, а в тім числі і керівним іменником, стається павза, зупинка голосу, чим, до речі сказати, й мотивується обов'язкова кома в такому місці або й друга, коли що така прикладка припадає в середині речення. Ми ж інак і прочитати не можемо, напр., *козацьке Дике Поле* в наведеному в початку § реченні.

Інтонація відокремлености при цих прикладках дуже характерна й виразна, і на неї найкраще спиратися в розділових знаках. Такі прикладки з усіма своїми додатковими словами завсіди виділяються комами. От іще декілька прикладів:

Там жайворонок, лірник одинокий.
Зайняв відрадну серцю вишину. (П. Куліш)
Під дубом у гаю жила гадюка,
Непросипуща злюка. (Л. Глібів)
Сірий чижик, дрібна птиця,
Задумав жениться. (В. Олександр.)
Босфор аж затрясся...
І шкурою, сірий бугай, стрепенув. (Т. Шевч.)
І ніч стрепенулась:
Не бачила, стара мати,
Козацької плати... (Т. Шевч.)
Та на що ж, марні солов'ї,
Твої слова віщують весну? (М. Рильськ.)
Страховисько лісів, селян убогих ворог,
Лежить убитий лев. (М. Рильськ.)
Та й йому, Климові, на старість добре б було. (С. Васильч.)

Іноді така саме інтонація відокремлення прикладки буває обов'язкова, отже обов'язкова й пунктуація (коми). Це насамперед тоді, коли прикладка стосується до займенників особових (я, ти, він). У таких випадках майже завсіди прикладка, навіть і без додаткових слів, як ото в останньому прикладі, вимовляється з відокремленням і на письмі виділяється комою. В інших випадках прикладка з цього розряду може легко переходити до другого

розряду (без коми на письмі), коли, напр., її переставити. Так, прикладка в *Петро, мій старший брат, працює на заводі* обернеться в іншу, коли сказати *Мій старший брат Петро працює на заводі* (власне тут уже *Петро* прикладка). Але як до потреби можна й так написати: *Мій старший брат, Петро, працює на заводі*, коли бажаємо в вимові виділити "Петро" так, як коли кажемо в такому реченні "а саме Петро", бо прикладки, зв'язані з керівними іменниками через "а саме", "тобто", "особливо" тощо завсіди відокремлені і вимовою і на письмі (комами).

Взагалі прикладка з комами на письмі дуже поширена в літературній мові.

Прикладка до іменника кличного відмінку може й не бути в згоді щодо відмінку, залишаючись у казенному, напр.:

Спи, козаче, душа щира! (Т. Шевч.)

Але присудок конче має бути в згоді з підметом, а не з прикладкою, і тому мусимо визнати помилковим таке, напр., речення:

А дівчата,
Землі козацької краса,
У ляха в'яне. (Т. Шевч.)

Присудок тут згоджений (помилково) з прикладкою замість підмета *дівчата.*

Нарешті слід указати й на таку прикладку, що на письмі виділяється рисками чи рискою. Така прикладка супроти всіх попередніх найбільше відокремлюється голосом у вимові, а саме від інших сусідніх членів речення різкою павзою. Різко обірвати мову – це ж взагалі визначає риска на письмі, зокрема і при прикладках, як ото в наведеному прикладі на 288 ст.

Відокремлені члени § 176.

У розвинутій фразі дуже поширені так звані відокремлені члени речення або попросту відокремлені слова. Власне це звичайні другорядні члени речення – додатки прикметникові, іменникові, прислівникові (останні дуже рідко), тільки ніби відірвані від речення як щодо значіння, так (а це головне) і вимови. Вимовою відокремлені слова здебільшого нагадують ту прикладку, що виділяється комою, а вони так само виділяються на письмі комою. Від прикладки цього розряду відокремлені члени речення відмежовуються власне головним чином самою тільки граматичною формою зв'язку: прикладка – це залежний від іменника іменник звичайно того самого відмінку, тобто узгоджений, відокремлені ж слова це другорядні члени речення. От декілька прикладів:

Тільки шлях, від пилу сірий,
Між ланів чорніє. (М. Черняв.)

Ясне сонце, тепле й приязне, ще не вспіло наложити палючих слідів на землю. (П. Мирний)

Що він, старий, тепер діятиме на світі. (Б. Грінч.)

Там, за горами, давно вже день..., а тут, на дні міжгір'я, ще ніч. (М. Коцюб.)

Аж тут рано, до схід сонця, Давид приїжджає. (С. Рудан.)

По стрімких високих горах, праворуч від дороги, ліпляться біленькі хатки рибалок. (М. Коцюб.)

У скелі, внизу, проти місяця чорніла чорна продухвина. (Ів. Неч.-Лев.).

Поправне читання всіх наведених прикладів із відокремленими словами показує, що вимовою останні відступають від звичайних другорядних чи взагалі членів речення і наближаються до самостійних словосполучень на подобу, напр., додаткових речень тощо. Таким читанням (а на письмі і виділенням комами) ми відокремлені слова ніби підкреслюємо, надаємо їм далеко самостійнішого значіння, ніж коли б вони були звичайними членами речення. Це особливо добре видно на тих прикладах, де можна підкреслені слова вжити й без відокремлення, себто як звичайні члени речення, напр., *Там за горами давно вже день. У* синтаксі складного речення ми побачимо, що відокремлені слова це ніби перехід до них, бо відокремлені слова вимовляються з такими змінами в

інтонації і щодо павз, як і додаткові речення і цим різко відмежовуються від вимови звичайних членів простого речення.

Умови відокремлення певних членів речення досить різноманітні, не раз буває так, що ті самі члени речення можуть бути й відокремлені і не відокремлені як до потреби й бажання автора речення. Але чимало й таких випадків, коли відокремлення обов'язкове. До загальних умов відокремлювання певних слів належить поперше бажання виділити, підкреслити певні слова в реченні, а подруге розвинутість, багаточленність речення. За інших однакових умов більше надаються до відокремлювання певні групи слів у реченнях із багатьома другорядними членами, ніж у реченнях із малим числом їх. Одним із важливих способів відокремлювання є винесення певного члена речення з усіма залежними від нього словами за межі його звичайного місця в реченні.

Розберім найважніші розряди відокремлених слів.

1. Дуже часто відокремлюється прикметниковий додаток. Як ми знаємо, звичайне місце прикметникового додатку безпосередньо перед керівним іменником, рідше безпосередньо за ним. Найбільше залежний член речення взагалі, прикметниковий додаток рідко коли сам іще має при собі додаткові, залежні від нього слова, і саме ко́ло таких слів досить обмежене ("дуже великий", "надзвичайно ввічливий" тощо). І от порушення цих звичайних умов для прикметникового додатка сприяє відокремленню його, надто ж коли цих порушень кілька разом, напр.:

І, п'яні долею ясною,
Бенкети правлять багачі. (М. Черняв.)

По дворах, навантажені всяким збіжжям, стоять вози. (С. Васильч.)

І, звичайно, дієприкметники щонайбільше надаються до відокремлення, бо при них дуже часто бувають різні додаткові слова, як от:

Видно було гори, вкриті лісом. (Ів. Неч.-Лев.)

Той молиться, сповідає
Гріхи перед братом,
Уже вбитим. (Т. Шевч.)

Хто ж це такий?
Гонта, горем битий,
Несе дітей поховати. (Т. Шевч.)

Навіть і звичайні прикметники в позиції після керівного слова і з залежними своїми словами досить звичайні в відокремленні:

Ну, хоч глянем на Чигирин,
Колись то козачий. (Т. Шевч.)

Скелі здіймаються, ще не остилі,
Темні, похилі. (М. Черняв.)

Стоять вози, готові в дорогу. (С. Васильч.)

Такі прикметникові відокремлення взагалі набрали в літературній мові виразних вимовних ознак і тому властиві й прикметникам без додаткових слів:

І чорная хмара, страшна та бурхлива,
Над морем широким низенько пливе. (Н. Онацький)

На мішках лиш Давид сидів із Гордієм, з поважним, бородатим. (А. Головко)

Он куля свиснула і вдарила, дзвінка,
У давнє дерево, поросле мохом сивим. (М. Рильськ.)

І коли принцеса рівно, закостеніла, сидить перед ним у фотелю..., він тільки дивиться в підлогу (В. Виннич.)

Такі відокремлені прикметники бувають обов'язкові, коли вони стосуються до займенників *я, ти, він, сам, хто* тощо, тобто при тих словах, що при них не буває прикметникових додатків взагалі (але присудкові додатки можливі):

Хто ж, могутній, заборонить
Встати й нам од сна? (Г. Чупр.)

І лев в дуплі дозволив їй,
Самотній та старій,
Хазяйство завести маленьке. (Л. Гліб.)
А сам, сердешний, слізоньки ковтає. (Л. Гліб.)
То в *тюрму його закину*
Там він, клятий, і загине. (Л. Украін.)
У *льох його, молодого,*
Той пан замикає. (Т. Шевч.)
Я, молода, чуюся між ровесницями самотною *і старшою.* (О. Кобил.)
Непримітний і убогий за людською течією,
Я проходжу над землею край недовгої дороги. (М. Черняв.)

Також і тоді, як займенника в наявності немає, хоч він і очевидний із самого речення, напр.:

Боюся страшної я ночі,
Що в день мене, темна, всього обгорта. (М. Черняв.)
Мабуть душно
На перині спати,
Одинокій, молоденькій. (Т. Шевч.)
(Порівн. § 155).

У залежності від характерної інтонації, як і прикладка, відокремлене слово чи слова можуть бути на письмі виділені й рисками, а не комами, напр.:

Щоб і воно – удовине –
До школи ходило. (Т. Шевч.)

Із § 154 ми знаємо, що слід розрізняти прикметниковий додаток і присудковий. Отже до них треба додати тепер ще й відокремлений прикметник. Коли прикметниковий додаток визначає сталу ознаку речі, додаток присудковий прикмету активну (через дієслово зв'язану з підметом), то про відокремлений прикметник можна сказати, що він до деякої міри визначає щось середнє між тими двома. Що в ньому є і від прикметникового додатку, чи й треба це доводити. А що в відокремленому прикметнику взагалі є дієслівність, про це вже свідчить угорі вказаний нахил відокремлених прикметників сполучатися з додатковими словами. А ці додаткові слова звичайно й бувають придієслівні і вже цим самим надають прикметникам дієслівности, ніби присудковости (порівн. угорі: "п'яні долею своєю", "колись то козачий", "готові в дорогу", див. іще §§ 88, 89). Потім того, відокремлені прикметники часто даються заступитися дієприслівниковими сполученнями, напр.: замість "хто ж, могутній, заборонить..." ми можемо замінити на "хто ж, бувши могутній, заборонить..." Таким чином ми маємо, між іншим, речення з відокремленими прикметниками такого типу:

То вона пливе в блакиті,
Чиста, біла і ясна. (Б. Грінч.)
На припоні пасли коні,
Сідлані, готові. (Т. Шевч.)
(Люди мруть,)
Конають в тюрмах, голі, босі. (Т. Шевч.)
Дві хмароньки плили кудись,
Легенькі і ясні. (О. Олесь)

Хоч в окремих випадках і можливе вагання щодо характеру прикінцевих прикметників, напр.:

Із могили козак
Встає сивий, похилий. (Т. Шевч.)

чи

Із могили козак
Встає, сивий, похилий.

себто чи "сивий, похилий" прийняти за присудковий додаток, чи за відокремлені прикметники, все ж це дуже відмінні конструкції своїм значінням.

Нарешті слід указати, що відокремлені прикметники можуть бути ще й із сполучниками:

Та й було всього то й хліба тільки скиба, і то зачерствіла, цвіла. (М. Черняв.)

2. Не так, як прикметникове, а все ж досить звичайне й відокремлення додатків іменникових. От приклади:

А тут і справді десь далеко між вербами, в зелених кущах, заспівав соловейко. (Ів. Неч.-Лев.)

А я, з палкою головою,
Геть за зцілющою водою
Пішов шукать собі біди. (М. Черняв.)

(У ньому) світилась якась надзвичайна сміливість і духова міць, разом з якоюсь хижою тугою. (П. Мирний)

Два трупи
Невеликих взяв на плечі
І, позад базару,
Через мертвих переступа. (Т. Шевч.)

На самому край села, од вигону, стояла невеличка хатка, вікнами на широкий двір. (П. Мирний)

Далеко десь, аж біля моря. (Л. Гліб.)

Знов таки й на цих прикладах можна бачити, що відокремлюються певні групи слів чи слова тоді, як вони найслабше зв’язані з керівними словами взагалі (див. § 169). Через відокремлення такі іменникові додатки стають іще самостійніші, і власне відокремлення й можливе саме тоді, коли такі слова ніби відриваються своїм значінням від свого керівного слова і вже стосуються до цілого речення. При цім такі відокремлені додаткові іменники з своїми залежними словами також набувають деякої дієслівности, що видно хоч би з того, що вони близько своїм значінням стоять до цілих окремих (дієслівних) речень або принаймні дієприслівникових словосполучень, як от напр., "з палкою головою" – "що був з палкою головою", "бувши з палкою головою" тощо. Звичайно, в окремих випадках так само можливе вагання щодо конструкції: чи перед нами простий іменниковий додаток, чи відокремлений. В останньому прикладі, напр.: "вікнами на широкий двір" дуже легко може бути прочитане і як звичайні додаткові слова простого речення (без коми). Кінець-кінцем вирішає справу бажання автора речення, але він повинен бути свідомий того, що в основі своїй відокремлені додаткові іменники, як і всі інші відокремлені слова, не те, що й не відокремлені, що в окремих випадках вони й не можуть заступати одне одного.

Відокремлені іменникові додатки можуть бути поруч відокремлених прикметників, характеризуючи взагалі розвинену літературну мову, напр.:

Весела і струнка, в вінку живих надій,
Ступила ти на шлях на зловорожий свій. (М. Зеров)

Зокрема можна сказати, що часто відокремленими бувають іменникові додатки з прийменниками *замість, крім, опріч*, як на те вказує й вимова: *Замість доброго, дрантя продає* і т. ін., але в жадному разі не послідовно, бо іменникові додатки з такими прийменниками можуть бути й звичайними другорядними членами простого речення.

3. Зрідка трапляються й прислівникові відокремлення і так само передусім тоді, коли при прислівниках бувають іще додаткові слова, отже такі словосполучення, як "вже вранці", "дуже приязно", "винятково уважно", хоч бувають відокремлені й окремі прислівники:

Прозрів єси
В попелі, глибоко,
Огонь добрий. (Т. Шевч.)

4. Нарешті залишилося ще сказати за таке відокремлення другорядних членів речення, що ніби вже виводить нас за межі простого речення зовсім. Це далеке відокремлення, себто таке відокремлення другорядних членів речення, коли ці останні на письмі

відділяються вже не комами чи рисками, а крапкою. Отже це вже власне наче й не члени речення, а просто окремі неповні речення, за що мова мовитиметься далі, але зважаючи на те, що граматично, своїми способами зв'язку, такі відокремлені члени справді звичайні члени простого речення (додатки іменникові, прислівникові, прикметникові – останні власне в функції присудкових додатків), ми розглянемо їх як відокремлені члени речення.

У кожному разі це окремий розряд – далеке відокремлення. От приклади:

Вертались у присмерках. Гнали череду, й було курно. Як іскри, блискотіли в куряві зорі. З поля поспішали засмажені, закурені, томлені. Мовчки без розмов. З косами, з граблями, з торбами. (С. Васильч.)

Настали понурі дні. Понурі, короткі й дощові. (О. Кобил.)

І от вечір. Хмарний, важко-важкий, задуманий. (В. Виннич.)

А я ходжу. Рівним, розміреним кроком, через усю хату, з кутка в куток. З кутка в куток. (М. Коцюб.)

Хоч і схожий на відокремлені члени взагалі, але все ж окремо стоїть назовний повторний при підметах. Це назовний іменника чи його заступника з додатковими словами перед підметовим займенником. Звичайно такий додатковий назовний виділяється комою:

Ой чужая чужинонька, вона правдоньки не скаже. (Нар. пісня)

А Олексій, той на все дививсь по-своєму. (Гр. Кв.-Осн.)

Навіть безнадійно переконані в неустрашимості Матюшиній, і ті лише здвигали плечима (А. Головко)

Дієприслівники § 177.

З попереднього §, між іншим, ми бачили, що дієприкметники, як слова з виразною дієслівністю, щонайбільше надаються до відокремлення. Не менший, коли не більший ще, нахил до відокремлення виявляють і дієприслівники. Здебільшого дієприслівники мають при собі додаткові слова, надто додаткові іменники, і в таких випадках дієприслівникові сполучення становлять досить самостійне синтаксичне ціле на подобу відокремлених груп слів. Такі дієприслівникові сполучення завсіди й вимовляються виразно відокремлено і на письмі обов'язково виділяються комами:

Не спитавши броду, не лізь у воду. (Нар. присл.)

А сам, вернувшися в будинки,
Своє лахміття позбирав. (Ів. Котляр.)

Коло хутора стояла підстаркувата жінка, наставивши руку над очима від сонця. (П. Мирний)

Море *за пароходом не так шуміло, ніби вже збираючись на нічний спочинок.* (М. Левицьк.)

Тільки коли явно відокремлена дієприслівникова група іде після сполучника, що стосується не її, а інших слів речення, то кома ставиться після сполучника, хоч у вимові сполучник в'яжеться з дієприслівниковою групою:

Прислухались і, не вірячи сами собі, одхиляли двері. (М. Коцюб.)

І, уклонившись праху,
Ми сходили з гори. (П. Тич.)

Прокинувся ранок та, поздоровкавшись з світом ясного сонця, закутався в сивий туман. (П. Мирний)

Але коли навіть і дієприслівникова група голосом не відокремлюється, то й комою на письмі не виділяється. Це буває після сполучників, напр.: *те ж він казав і повернувшись із школи*, а також і тоді, як дієприслівникова група править за присудковий додаток, напр.:

Вона сиділа сперши голову на руку. (Л. Україн.)

Так само не виділяються здебільшого й дієприслівники без додаткових слів, бо тоді вони й вимовляються звичайно як прислівники, напр.:

Співають ідучи дівчата. (Т. Шевч.)

Дієприслівники повстали з колишніх дієприкметників, а ці останні, як звичайно, були зв'язані з іменниками На подобу теперішніх прикметників чи й дієприкметників на *-ний,* -

тий. От чому ще й тепер, коли вже дієприслівники стали придієслівними словами (*сидячи писати, роблячи розмовляти, нісши упав* і т. ін.), вже ж уживання їх далеко більше обмежене, ніж уживання звичайних прислівників. Звичайний прислівник залежить тільки від дієслова як керівного члена пари і може бути вжитий коли тільки в'яжеться з ним своїм змістом, себто коли може бути ознакою дії, що її визначає дієслово, напр.: *швидко ходити, раптом ускочити, сторч полетіти, нагло вмерти* і т. ін. Але дієприслівник може бути вжитий у реченні не тільки тоді, як підходить своїм змістом до присудка (дієслова), а ще й як в'яжеться з іменником у реченні (найчастіше підметом), бо з цим іменником він, бувши ще дієприкметником, колись був зв'язаний як його прикметниковий додаток. Напр., відповідно до нашого *взявши сестра пішла,* де *взявши* ми тепер відносимо насамперед до дієслова, колись була така конструкція, що *взявши,* як дієприкметник жіночого роду однини, в'язалось з *сестра* на подобу сьогочасних *старша сестра пішла* тощо. Згодом, у процесі розвитку мови колишні дієприкметники потроху ставалися дієприслівниками, себто в них занепали прикметникові (родові, числові, відмінкові) закінчення, і вони стали незмінними, одночасно від іменників переходячи до дієслів як його додаткове слово. Але колишній зв'язок із іменником все ж залишився в тому, що дієприслівникова конструкція можлива тепер тільки тоді, як змістом дієприслівник в'яжеться з іменником у реченні. Тим то ми тепер сприймаємо як явно помилково вжиті дієприслівникові конструкції, напр., у таких реченнях:

"Йшов трамвай... Не доїжджаючи Подільського мосту, на дорозі гралися діти". (З часоп.)

"Постукавши досить довго в двері, вони відчинились". (З часоп.)

Помилкові вони через те, що дієприслівники змістом своїм не в'яжуться з іменниками того речення, де вони вжиті, а в'яжуться з тими, що їх у реченні зовсім нема, а є десь у сусідніх (дальших) реченнях: із іменником "трамвай" у першому прикладі, з зовсім відсутнім словом у другому. Хоч у другому прикладі "постукавши" взагалі й можна зв'язати з "вони", тільки ж у жадному разі не з тим "вони", що в реченні, бо тут "вони" це "двері", а "постукавши" може бути зв'язане з "вони" – "люди" абощо. Майже завсіди дієприслівникові конструкції бувають саме тоді, коли дієприслівник змістом в'яжеться з підметом речення, а не з яким іншим (додатковим) іменником. Усе ж, треба сказати, в українській мові можливі дієприслівникові конструкції і в деяких інших випадках. Насамперед сюди належать безпідметові речення:

Аж обридло слухаючи. (Нар.)

Погостювавши там до півдня, треба і додому збиратись. (Гр. Кв.-Осн.)

Аж занудить, на них дивлячись. (О. Сторож.)

Добро, мавши діток у розкоші. (Т. Шевч.)

Дожидаючи пояснення, здавалося мені, що його відповідь... (О. Кобил.)

Як же таки Галочці, будучи хазяйці, та не турбуватись. (Гр. Кв.-Осн.)

Шкода перемішувати тісто, винявши з печі. (П. Куліш)

В усіх цих і подібних інших реченнях або є в наявності іменник непрямого відмінку, або можна додати "мені", "тобі", "нам", "вам", що з ними дієприслівник своїм змістом і в'яжется. Та навіть і в інших реченнях (з підметом) подибуються дієприслівникові конструкції, коли дієприслівник той в'яжеться не з підметом, а з додатковим іменником. Не кажучи вже за такі речення, як

Одначе й зимою не сидня, згорнувши руки. (П. Мирний)

де дієприслівник знов в'яжеться з можливим у реченні "нам", ми натрапляємо їх і в інших, як от напр.:

Не доїжджаючи до города кілька верстов, зострілась йому бабуся. (Нар. каз.)

Захарія та Ваську, дивлячись на се, аж сльози проняли. (Гр. Кв.-Осн.)

І багато там такого було, що й розказуючи душа болить. (Гр. Кв.-Осн.)

І сестру і брата,
Мов скованих, обнявшися,

Застав батько в хаті. (Т. Шевч.)

Він промовляв... про Сенеку..., засудженого на страту й померлого від власної руки, перетявши вену, як і личить мудрецеві. (В. Підмог.)

Проте ці конструкції не справляють враження непоправних через те, що в них дієприслівники своїм змістом, значінням дуже виразно в’яжуться з певними іменниками в непрямих відмінках, а не з підметом. Хоч взагалі такі дієприслівники й можуть в’язатися з підметом, але в даному реченні інші слова стоять на перешкоді цьому, тому й конструкції такі не неможливі. У першому, напр., реченні хоч взагалі бабуся (підмет речення) і цілком природно в’яжеться з *не доїжджаючи*, та на перешкоді цьому стоїть *зострілась йому*, і ми в’яжемо *не доїжджаючи* з *йому*. В інших знов дієприслівники цілком природно в’яжуться з можливими "у нас", "у них", "мені", "у мене" тощо (у 2, й 3. прикладах), або певними додатковими іменниками чи їх заступниками так, що їх аж ніяк не можна зв’язати з підметами, напр., наявність *сестру і брата* в 4. прикладі цілком визначає, до чого стосується *обнявшися* (а до того ще й *мов скованих*), і ніяк не можна хоч на мить зв’язати його з підметом *батько.* Тож і така дієприслівникова конструкція можлива:

Ідучи в місто від Кодими тощо, з полудня, як уже доїжджати до... домів, по праву руч стоїть церква міська. (А. Свидн.)

Дуже зрідка трапляються конструкції, коли дієприслівник залежить від другого дієприслівника:

Кость і проживе, радуючись бачачи, що Мелася живе хороше. (Гр. Кв.-Осн.)

Щодо зв’язку дієприслівника своїм значінням з іменником, то буває й так, що він подвійний: дієприслівник одночасно в’яжеться і з підметом і з додатковим іменником, напр.:

Старець і циган... оповіли собі оба, як їм живеться, що перебули за час не бачившись. (О. Кобил.)

Хоч як виразно виділяється дієприслівник із своїми додатковими словами в відокремлене суцільне словосполучення, проте буває й такий словорозподіл, коли підмет стоїть поміж членами прислівникової групи. Досі на зразках ми бачили, що дієприслівникова група сама може розривати речення, стоячи, напр., поміж підметом і присудком тощо, але не навпаки. І так справді буває майже завсіди. Тільки зрідка, а саме звичайно, коли речення починається з дієприслівника, між цим останнім і його додатковими словами кладеться підмет:

Узявши Захарій діток до себе, каже. (Гр. Кв.-Осн.)

Розбивши вітер чорні хмари,
Ліг біля моря одпочить. (Т. Шевч.)

Затягши один князь на другого орду і побивши свого супротивника, сідав у городі княжити. (П. Куліш)

Сівши закохані біля вікна, дуже добре могли бачити одне одного. (Б. Грінч.)

Оставшись Настя сама в хаті, кинула поратись. (С. Васильч.)

Такі конструкції, без сумніву, відбивають іще той стан, коли сьогочасний дієприслівник був дієприкметником і був ізв’язаний із іменником (підметом). Отже, такі конструкції мають значіння певних синтаксичних архаїзмів.

Що в таких конструкціях супроти інших, звичайніших тепер, справді підмет ніби більше зв’язаний із дієприслівником, свідчить насамперед уже саме зближення місця підмета до дієприслівника. Але за це можуть свідчити й інші факти. Так, напр., у Гр. Квітки-Основ’яненка, що часто вживає цих архаїчних конструкцій, є вказівки й на вимову архаїчнішу дієприслівників та підметів супроти вимови нашої. У його автографах (тобто рукописах, писаних його рукою) звичайна, напр., така пунктуація:

Помовчавши Олексій, так сказав. (З автогр. "Щира любов")

Очевидно цим Квітка відбиває іншу вимову цього речення, ніж наша звичайна вимова. Ми ж тут написали б:

Помовчавши, Олексій так сказав.

і цим тісніше зв’язали б підмет *Олексій* із дієсловом, що ми й віддаємо відповідною вимовою, роблячи павзу після *помовчавши*, а не після *Олексій*, як робив Квітка. А що в Квітки ця пунктуація справді відбиває вимову, за те кажуть численні випадки в його автографах коми на місці вимовної павзи, хоч би це й не збігалося з звичайними

правилами пунктуації, напр.: *"Якийсь то полковий мушкант, та навчив тут одного скрипника"* (з автогр. "Божі діти") і т. ін.

Вставні слова § 178.

І прикладка, і відокремлені слова, і дієприслівник споріднені між собою тим, що вони ніби стоять далі супроти інших членів речення. Це ніби відірвані від речення члени, хоч, правда, подеколи їх важко й відрізнити від звичайних членів простого речення. До таких же елементів речення належать іще й так звані вставні слова. Знов же вставні слова хоч і відзначаються дечим своєрідним, їм тільки властивим, але це лише в випадках виразних, яскравих виявів, частенько ж вони спадаються з іншими звичайними членами речення, передусім із прислівниковими додатками.

Вставні слова, як уже й назва їх свідчить, це такі окремі слова чи певні словосполучення, що стоять ніби поза реченням, не зв'язані з іншими словами одним із трьох способів зв'язку (див. § 140). На письмі вставні слова звичайно виділяються комами. Ось приклади:

Будемо, мабуть, вечеряти та лягатимемо спати. (П. Мирний)
А під лісом край дороги,
Либонь, курінь мріє. (Т. Шевч.)
Злість, кажуть, сатані сестриця. (Ів. Котляр.)
Прийшлось сусідові, мовляв,
Хоч сядь та й плач. (Є. Гребін.)
Така, бач, є у неї сила. (Л. Гліб.)
Поштар, нівроку, був підпилий. (Т. Шевч.)
А з мене, небійсь, сміялися. (П. Мирний)
Звісно, я з тих текстів жаднісінького не схотів вивчити. (А. Крим.)
Ти, певно, не з добра свою (жінку) на продаж вивів. (Ів. Франко)
Трохи сердився покійник, сказати правду. (Ів. Неч.-Лев.)
А Україна, знач, горить. (Т. Шевч.)
    Травень робітничий
Не раз, було, до барикад
Його вразливу душу кличе (М. Рильськ.)
І тут, як на сміх,
Засяяло сонце над трупами їх. (О. Олесь)
І чули нас, здається, скелі (О. Олесь)
В них, видно, жуки в голові. (Л. Гліб.)
Але, по-моєму, важко допомогти їм тепер. (Ів. Франко)
У *нас, я думаю, і цей рік добре вродить.*
Про це, певна річ, усі вже знають.

В усіх цих реченнях виділені комами слова вимовляються не зовсім так, як звичайні члени простого речення. Не важко запримітити, що всі такі слова відокремлюються голосом від інших слів, тільки це зовсім не те відокремлення, що за нього була мова в § 176. Схожість із відокремленими словами, щоправда, є в тім саме, що і ці вставні слова іноді відмежовані павзами, але це не характерна їх прикмета, тим паче, що павзи не завсіди й обов'язкові. Характерна ж вимовна ознака їх це обтяження голосу і прискорення супроти вимови інших слів речення. У цілому це вимова чогось ніби стороннього для речення, вставного.

Коли придивишся до вставних слів у прикладах, то можна побачити, що вони бувають різних розрядів.

Поперше це прислівники. На звичайних прислівниках як раз і добре пізнати характерну вимову вставних слів. Такі слова, як *певно, видно, по-моєму*, можуть бути звичайними членами речення і можуть бути вставними словами:

йому це певно відомо. – Йому це, певно, відомо.
Навкруги видно далеко. – У них, видно, жуки в голові.
По-моєму таки не вийшло. – По-моєму, треба вже йти.

У лівих прикладах наголос на підкреслені слова падає нормальний для другорядних членів речення. Це прислівникові додатки (у середньому прикладі присудковий). У правих прикладах ті слова вимовою ніби відсунуті на другий плям, зменшені, стерті, майже ненаголошені.

Деякі з прислівників вживаються як вставні слова майже виключно. Напр., *нівроку* (також *нівроку йому, їм...*), *либонь, пак, мабуть*, хоч все ж не послідовно, бо *мабуть* іноді вживається й як звичайний прислівниковий додаток. Слово *звичайно* вживається раз-у-раз то як прислівниковий додаток, то як вставне слово з виразно різним значінням, не тільки вимовою.

Подруге це дієслова і дієслівні вирази. Почасти це власне вже цілі окремі речення (*я думаю, сказати правду, немає сумніву, сказати б, як той казав* тощо), почасти різні дієслівні особові форми, що так само можна розглядати їх як присудки або їх заступники: *кажуть, мовляв, знай, сказав би, дивись, здається, може* і т. ін., почасти особливі дієслівні слова (*бач, бачте, бачся,* також і *мабуть* із "має бути", але *мабуть* вже майже цілком сталося прислівником). Усе це об'єднується в розряд вставних слів і своїм значінням в реченні і своїми вимовними особливостями. На письмі ці вставні слова майже завсіди виділяються комами, коли не іншими знаками.

Потретє іменники назовного відмінку. Такі словосполучення і слова, як *певна річ, відома річ, щоправда* і подібні словосполучення в значінні вставних слів теж завсіди виділяються на письмі комами.

Щоб ще дужче підкреслити вставне значіння певних слів у реченні, на письмі ставлять їх у дужки:

Селяни з Костівки (так звалася та слобода, де Гайденки жили) знали Демида. (Б. Грінч.)

На знак різкішого відокремлення вставних слів вони на письмі виділяються рисками, але про це, як також і про значіння дужок див. далі.

Окличні слова § 179.

Так само до слів, що стоять поза реченням, належать і окличні слова, себто передусім іменники в кличному відмінку з усіма залежними від них словами. Слова кличного відмінку звичайно вимовляються з особливою інтонацією, властивою їм (у середині речення вона нагадує інтонацію вставних слів). На письмі вони виділяються комами. Тільки в випадках більшого натиску на кличні слова (надто коли вони в початку речення) по них ставиться знак оклику.

Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата. (Т. Шевч.)
Ізнемігся, товаришу! (Т. Шевч.)
Хлюпни нам, море, свіжі лави!
О земле, велетнів роди! (П. Тич.)
Земле! Як тепло нам із тобою! (М. Рильськ.)

Згоджені з іменниками кличного відмінку прикметники можуть бути одночасно відокремлені (див. § 176), тоді вони й на письмі виділяються комами навіть від керівного свого слова:

Кассандра, рідна, ти не знаєш, люба, яка нещаслива я! (Л. Україн.)

Що іменники кличного відмінку не в'яжуться з іншими членами простого речення, а власне з присудком, що вони, отже, не те, що підмет, про це свідчать такі звичайні в мові конструкції, як *товариство зібралось... з* одного боку (*товариство* підмет) і *поможіть, товариство, мені* (підмет *ви*) тощо. Але в межах групи самих кличних слів вони, звичайно, в'яжуться між собою тими самими способами, що й члени речення – згодою, підрядженням, приляганням.

Щодо вигукових слів, то оскільки вони стоять зовсім поза реченням, і розділовими знаками їх треба виділяти, найчастіше комами. Але коли вигукові слова в'яжуться з членами речення чи іншими окличними словами в суцільну вимовну групу, то їх можна й не виділяти комою:

Хлюпни нам, море, свіжі лави!
О земле, велетнів роди! (П. Тич.)
але
О, думи мої! О, славо злая! (Т. Шевч.)

Та коли вигукові слова (надто звуконаслідні) заступають звичайні члени речення (напр., присудок), виділяти їх не слід комами, та й взагалі тоді вони прирівнюються щодо пунктуації до звичайних членів речення. Приклади див. у § 96.

Дієйменник § 180.

Дієйменник, як ми знаємо, це неособова форма дієслова. Тим то форма ця й властива безпідметовим реченням (див. § 147). Але це далеко не все те, де може бути застосований дієйменник. Увіходить він іще в складні форми дієслів як *буду ходити*, де всі придієслівні додаткові слова залежать тільки від нього, бо *буду* має саму формальну ролю зв'язки. Нарешті дуже поширений дієйменник іще й при інших членах речення, власне привсіх розрядах слів: при дієсловах, іменниках, прикметниках, прислівниках і навіть інших. Супроти попереду названих дієйменників у реченні ці останні становлять досить виразно вирізнену групу тим саме, що вони тут залежні від інших слів. У *буду ходити*, напр., дієйменник *ходити* не залежить від *буду*, він разом із цим помічним дієсловом становить член головної пари з одного боку і з другого незалежно вже від того помічного дієслова може мати свої додаткові слова, напр., *швидко буду ходити, буду ходити вулицею, дуже буду журитися, буду журитися за ким* і т. ін., де підкреслені додаткові слова залежать тільки від дієйменника, а не від *буду*. Та іншого роду конструкції з дієйменниками в таких випадках, як *збираюся вчитися, вчуся читати, бажаю докінчити* і т. ін. Тут і особове дієслово і дієйменник, залежний від нього, можуть мати свої окремі додаткові слова. Напр., можна сказати *давно збираюся вчитися музики, з місяць учуся читати німецькою мовою, дуже бажаю якнайшвидше докінчити справу* тощо, де, крім основних пар (*збираюся вчитися, учуся читати, бажаю докінчити*), є ще такі: *давно збираюся, вчитися музики, з місяць учуся, читати (німецькою) мовою, дуже бажаю, якнайшвидше докінчити, докінчити справу.* Отже тут особове дієслово зберігає ще синтаксичну самостійність, маючи при собі свої додатки прислівникові та іменникові супроти дієйменника, що теж може мати свої додаткові слова. Таким чином у подібних словосполученнях перед нами ніби два присудки – один звичайний у формі особового дієслова, а другий ніби як другорядний при першому в формі дієйменника, Такий дієйменник і можна назвати другорядним присудком.

> Проте і в складних формах типу *буду писати* помічне дієслово зберігає деяку незалежність, коли *не* може відноситись і спеціяльно до нього, напр., *не буду писати* при *буду не писати, а...*

Такий самий другорядний присудок (дієйменниковий) буває, як уже зазначено, й при всіх інших словах, що входять у речення як його члени, напр., *здатність малювати, машина шити, мішок (зерно) носити, охочий купатися, ласий панувати, смачний їсти, треба робити, приємно купатися, найкраще лягти спати* і т. ін. (див. іще § 147). Адже в таких словосполученнях так само можливі додаткові слова і при керівних членах окремо і при залежних дієйменниках. З останнього прикладу бачимо, що дієйменник може залежати і від другого дієйменника.

От декілька прикладів речень із другорядними присудками-дієйменниками (попідкреслювані керівні слова):

Сашкові нашому зарання
Труда зазнати довелось. (М. Рильськ.)
Пограничний мур смерти й життя
Я іду оглядати. (Ів. Франко).
Семен зразу не може зважитись зняти бесіду про це. (М. Коцюб.).
Чому ж вагаюсь я розкрить свої змагання? (О. Олесь)
Заговорили щось погане,

До генерала ідучи
Прощатись люди. (Т. Шевч.)
Ставок під кригою в неволі
І ополонка – воду брать. (Т. Шевч.)
Дай час найти слова молитви. (О. Олесь)
Те бажання – братам помогти
І їх сльози утерти. (Ів. Франко)
Не подоба зіроньці проти місяця виходити. (Нар. пісня)
Ми так слухати раді (Ів. Франко)
Ти ще молодий такеє слухати. (Л. Україн.)
Як соромно в часи свого конання
В знесиллі згадувати їх. (О. Олесь)
Нумо дуба благати. (Ів. Франко)
Замість статися сіллю землі,
Станеш попелом підлим. (Ів. Франко).

Як бачимо з прикладів, деякі дієслова вживаються в мові тільки з другорядним присудком (*могти, вагатися...*). Проте чимало й таких дієслів, що хоч без дієйменників і вживаються, але з дієйменниками набирають дещо іншого значіння: *взявся робити, став казати, маю журитися* тощо:

Старий взявся просити. (Нар.)
Ой вийду я на річеньку та й стану думати. (Нар. пісня)
Як маю я журитися,
Докучати людям,
Піду собі світ-за-очі. (Т. Шевч.)

На питання, як же в'яжеться дієйменник із своїм керівним словом, можна сказати, що він прилягає (див. § 140).

Див. іще § 187 *щоб.*

Однорідні члени речення § 181.

Щодо членів речення, то крім усього досі виявленого (головна пара, другорядні члени речення тощо) в ньому бувають іще так звані однорядні члени. Придивімось до двох таких речень:

В саду похилилася квітка осіння
На ніжнім високім стеблі. (Г. Чупр.)
Довго дививсь я на море і плакав в журбі нерозважній
Над безталанням людини на лоні байдужім природи. (М. Черняв.)

Коли розікласти ці речення на пари, то ми знайдемо одне слово, що не ввійде в жадну пару а ні як член її, а ні як помічне слово. Це словечко *і* в другому реченні. Усі ж інші слова, як звичайно, за вказаним у § 139 правилом увійдуть у синтаксичні пари. Коли ж приглянутися до того словечка *і*, яка його роля в реченні, не важко помітити, що вона де в чому схожа на прийменники. Адже ми без труда бачимо, що *і* зв'язує *дививсь* і *плакав*. Проте ми також легко бачимо й відмінність цього словечка *і* супроти прийменників. Останній зв'язує, сказати б, не рівноправні члени речення, показуючи саме стосунок залежного іменника до керівного (*в саду похилилася, квітка на стеблі, дививсь на море* і т. ін.). Щождо сполучника *і*, то він знаменує якісь нові, досі не розібрані в нас стосунки поміж словами речення. Навіть і пари такої ("дививсь і плакав") при розкладі речень не було, бо в нас були пари з одного боку *я дививсь* і *я плакав,* а з другого боку такі пари, де *дививсь* і *плакав* були керівні члени: *довго дививсь, дививсь на море, плакав в журбі* тощо.

Ясно з усього, що сполучник визначає щось інше супроти стосунків усіх членів речення. Ні згоди, ні підрядности, ні прилягання немає в стосунку – *дививсь і плакав*, бо нема в них взагалі керівного й залежного слова, а є цілком рівноправні члени, сполучник же *і* як єсть указує ніби на їх рівнобіжність, однаковість. З розкладу речення на пари видно, що обидва

ці слова *дививсь* і *плакав* стосуються до того самого третього слова (я), що обидва вони присудки зовсім незалежні один від одного. Взагалі ми вже знаємо, що до того самого одного слова в реченні можуть належати кілька додаткових слів і навіть однієї категорії, напр., при іменникові може бути кілька додатків прикметникових, при дієслові кілька додатків іменникових тощо. Але далеко не всі такі залежні від одного керівного слова слова́ будуть у такому стосунку до себе, як ото *дививсь* і *плакав.* У словосполученні, напр., *мій добрий приятель подарував дітям книгу* з словом *приятель* згоджуються *мій* і *добрий,* слову *подарував* підряджуються *дітям* і *книгу,* тільки ж і прикметникові обидва додатки й іменникові не такої рівнобіжности, як вгорі наведені присудки. Зверхнім покажчиком неоднаковости і буде саме сполучник *і*: він ніяк не можливий у словосполученнях поміж нібито однаковими додатковими словами *мій добрий*, а так само і *дітям книгу.* А в інших реченнях, з іншими подібними рівнобіжними словами і поміж прикметниками тощо можливий сполучник, напр.:

Куди летить
Той поїзд голий і голодний? (М. Рильськ.)
То він на жарт
Осикою та терличем лякає. (Л. Украін.)
А десь гармати б'ють тривожно і невпинно. (В. Сосюра)
Кров і дим їх упоїв. (Т. Шевч.)
Реве та стогне Дніпр широкий. (Т. Шевч.).

От такі саме члени речення, що залежать від того самого третього слова, а між собою зв'язані сполучником і звуться однорядні члени речення.

Однорядні члени речення дуже поширені в мові, і власне ми повинні говорити не тільки про однорядні члени речення, а однорядні слова, бо однорядними бувають не тільки геть усі члени простого речення, а й усі інші слова й словосполучення (прикладки, відокремлені слова, дієприслівники, кличні слова, другорядні присудки). Найпростіша форма однорядности слів це повторення їх: *іде та й іде* і т. ін. Однорядні слова мають велику вагу для письма, бо з однорядністю зв'язане вживання на письмі коми. Справа бо в тім, що однорядні слава пов'язуються не тільки сполучниками, а й певною інтонацією на місці сполучника, де звичайно й ставиться на письмі кома:

Гнуться, гнуться, гнуться верби. (О. Олесь)
Ой сама я, сама. (Нар. пісня)
Тихий, тихий Дунай! (Т. Шевч.)
Ой летіла зозуленька куючи, куючи. (Нар. пісня)
Мені так любо, любо стало. (Т. Шевч.)
Скоро буде земленька
Вся в вінку, вся в вінку. (О. Олесь)

У поправній добрій вимові таких речень із однорядними словами найяскравіше виступає інтонація однорядности: характерна вимова однорядних слів із протягом супроти вимови інших слів та павзи поміж однорядними словами на місці сполучників. Щоправда, саме повторення слова вже є певний стилістичний засіб підкреслити його вагу, отже й спеціяльна вимова таких однорядних слів тут виступає, сказати б, дещо прибільшено, з більшим підкресленням їх однорядности, ніж у звичайних однорядних слів (не однакових). Але основний характер цієї вимови залишається в усіх однорядних словах без сполучників, а на ньому ж часто й ґрунтується пунктуація.

Однорядність далеко не завсіди визначається граматичною одноманітністю та однаковою залежністю слів, хоч подекуди цього й справді досить. Та так чи сяк, а вимовні ознаки однорядних слів це те, що об'єднує всі однорядні слова без сполучників, і наявність чого дає підставу до певної пунктуації. Як і часто в синтаксі, однорядність не завсіди гостро відмежована від інших мовних явищ, самий вимовний тип її може в окремих випадках стиратися (напр., підо впливом віршового ритму), і тут на допомогу повинні прийти інші ознаки однорядности, передусім те, чи може між сумнівними словами стояти сполучник.

Взагалі ж ступінь певности й обов'язковости однорядних членів досить різноманітний як до синтаксичної категорії.

Щодо однорядних підметів і присудків без сполучника, то вони ніколи не можуть викликати сумніву, бо неоднорядні підмети чи присудки не бувають:

Гармидер, галас, гам у гаї. (Т. Шевч.)

Сумує, квилить, плаче рано
В Путивлі граді Ярославна. (Т. Шевч.)

Яка ж ти, о воле, прекрасна, пречиста. (О. Олесь)

Але не те щодо другорядних членів речення. Сама належність їх до однієї синтаксичної категорії та залежність від того самого керівного слова ще не визначає їх однорядности. Не однорядні ж, напр., підкреслені слова в таких зразках:

Твердий безостий колос б'є по руках. (М. Коцюб.)

Труда раптом пильно мовчки дивиться на Макса. (В. Виннич.)

Десь збоку вогко підпадьомкає перепел. (М. Коцюб.)

Я сказала, що справді трохи незграбно пошито. (Л. Україн.)

Потім зразу немов хто гарячою крицею торкнувся до заснулого серця. (С. Васильч.)

а шлях дивлюся та на поле,
Та на ворону на хресті
На кладовищі. (Т. Шевч.)

Розметеним ураганом листям несуться вулицями учасники великого свята. (В. Виннич.)

Не можна поміж такими словами поставити для зв'язку їх сполучника, немає в вимові цих слів зовсім інтонації однорядности, властивої, напр., однорядним словам у таких зразках:

Затремтіло щось людське, м'яке
В старім серці пророка. (Ів. Франко)

І довга тінь химерна
Лягає на її маленький, теплий слід. (М. Рильськ.)

І вперше очима іншими поглянув на небо, на землю, на себе. (П. Тич.)

Зелено, любо усюди! (О. Олесь)

Інтонація однорядности властива не тільки окремим словам у реченні, вона охоплює й цілі словосполучення:

І співав він пісню, пісню лебедину,
Про озера сині, про красу степів.
Про велике сонце, про вітри і хмари. (О. Олесь)

Та в цих випадках усе ж є граматичні ознаки однорядности – однаковість конструкції залежних однорядних членів, але однорядність поширюється й на не однакової конструкції слова й словосполучення, а до того такі однорядні члени можуть іти навіть усуміш із цілими окремими (іноді неповними) реченнями як ніби однакові вимовою елементи:

Ось ви в злиднях, босі й голі. (О. Олесь)

І діти майнули
По горищах, по коморах,
По льохах, усюди. (Т. Шевч.)

Простору, нечепурну, з обідраними стінами "казарму" повно накурено тютюном. (С. Черк.)

Заквітчана, у червонім намисті, сорочка вишивана, в черевичках – ну, дівчина як зірочка! (М. Вовч.)

Приглядається до кожного обличчя: змарніле, засмажене, полуплене, білі плями по їх. (С. Васильч.)

Одна старіша – висока, струнка, в очіпку, енергійне обличчя, сірі очі в чорних віночках. (С. Васильч.)

Говорила моя бесідниця дрібно, швидко, тонким сопрано, перебиваючи себе раз-у-раз. (Л. Україн.).

І знов таки однорядність таку можна підтвердити тим, що на місці ком поміж словами можливі сполучники. Ми їх і знаходимо поміж граматично неоднорядними словами, але однорядними вимовою, напр.:

Блідий і дрібно тремтячи, Давид провів по чолі рукою. (А. Головко)

Хіба тебе не радує хвала
моя і наших друзів скромних? (Л. Україн.).

Тільки не слід думати, що однорядні члени завсіди ідуть побіч себе. Іноді вони досить далеко одне від одного, надто ж присудки, як от напр.,

О, марсельєзо, бий в серця черстві, холодні,
Глухих, сліпих під прапори скликай,
Зови народ на свято всенародне,
Веди народ в обітний край! (О. Олесь)

Минувши перші дві коми, про всі інші можна сказати, що вони бездоганно правильно відбивають аж три розряди другорядних слів.

Казавши про сполучники поміж однорядними словами й словосполученнями, ми завсіди мали на думці єднальні сполучники *і, та, та й.* Ці сполучники частенько ідуть поруч безсполучникових конструкцій, себто в таких словосполученнях, де однорядні члени вирізняються певною інтонацією в вимові і комою на письмі. Легко помітити, що коли в словосполученні з однорядними членами є тільки один сполучник, то в тім місці, де він, вимова буває без характерної павзи, та навіть і інтонація зв'язаних однорядних слів уже наближається до інтонації звичайних членів речення. Тим і коми тут ніколи не буває:

Я спала сном камінним у печері глибокій, чорній, вогкій та холодній. (Л. Україн.)

Туман, туман та пустота. (Т. Шевч.).

Так само й коли два сполучники поміж однорядними членами в реченні, то комами вони не виділяються, хоч це вже не послідовне правило, бо тут іноді перед сполучниками і кому ставлять – як до вимови. Алеж коли той самий сполучник у реченні зв'язує однорядні члени понад два рази, то і в вимові такі члени більш-менш виразно відмежовані один від одного, і на письмі поміж ними бувають коми:

А тим часом місяць пливе оглядать і небо, і зорі, і землю, і море. (Т. Шевч.).

Кінець-кінцем інтонація (надто павза) найбільше важить у пунктуації при однорядних членах, тим то й визначити згори правила її точно і в усіх подробицях ніяк не можна, як не можна й вимагати одноманітної пунктуації в цих випадках. Ось декілька прикладів пунктуації особливо складних словосполучень із однорядними членами речення, кличними формами, відокремленими словами (із Шевченкових творів):

Сумує, квилить, плаче рано
В Путивлі граді Ярославна,
І каже: "Дужий і старий,
Широкий Дніпре, не малий".
І ридала,
І батька й матір проклинала,
І все на світі.
Боюся,
І вимовить боюсь тепер
Твоє грядущеє...
Згадаю те лихо, степи ті безкраї,
І батька, і діда старого згадаю.

Щодо риски замість коми поміж однорядними членами речення, себто в таких випадках, як

Риємо – риємо – риємо
Землю...

Сіємо – сіємо – сіємо
Буйні червоні цвіти... (В. Чумак)
то про це буде далі.

Рівнобіжно до того, як буває і з прикладками, однорядні слова можуть тісніше в вимові в'язатися, і тоді на письмі такі пари віддаються з розділкою, напр.:

Ревуть, лютують вороги,
але
Реве-лютує Візантія. (Т. Шевч.)
День біжить, дзвенить-сміється,
Перегулюється (П. Тич.)

Але внутрішні стосунки однорядних членів речення не вичерпуються тим, що визначають єднальні сполучними *і, та* або їх заступник інтонація однорядности. Є ще ціла низка інших сполучників на однорядні члени з зовсім іншими й різноманітними значіннями, як от протиставлення (*а, але, та...*) розділовости (*або, чи, то*), наслідку (*аж, то*), причини (*бо*) тощо. Уже саме значіння їх таке, що треба передбачати при них більшої вимовної відрубности однорядних членів із цими сполучниками, ніж із сполучниками єднальними. Здебільшого (власне майже завсіди) наступний із однорядних членів, з'єднаних одним із таких сполучників і відокремлюється на письмі від першого комою – як вираз і вимовних стосунків, напр.:

Били, а не вчили. (Т. Шевч.)
Душею він дитя, хоч голову схилив. (Ів. Франко)
Бо в тебе дух не вільний лісовий,
А хатній рабський. (Л. Україн.).

Останній приклад цікавий тим, що там є групи *вільний лісовий* і *хатній рабський* на письмі віддані не як однорядні слова (без коми поміж ними). Власне коли б тут не було протиставного сполучення з *а*, цілком імовірно, що, напр., *вільний* і *лісовий* були б трактовані як однорядні слова, а так само і *хатній* та *рабський,* і тільки через наявність протиставлення, щоб сильніше відтінити єднальний зв'язок першої пари прикметників і другої супроти зв'язку їх однієї проти другої та однорядність їх не відзначена.

Але докладніше про значіння сполучників див. § 187.

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ.

Способи сполучування речень § 182.

Основна мовна одиниця – просте речення – рідко коли виступає цілком відокремлено, незалежне від інших речень.

Звичайно ми говоримо цілими (більшими чи меншими) групами речень. Пов'язані речення між собою бувають далеко не однаково. Одні з них такі самостійні й незалежні до себе, що не випадає й говорити про характер зв'язку їх, бо його ніяк не можна вбачати, але є й такі словосполучення, де ми легко вирізняємо всі елементи речення, в тім числі головну пару, а проте нам ясно, що все це словосполучення-речення самостійного значіння не має, самостійно, незалежно від другого речення, не існує і тільки разом із іншим чи навіть іншими словосполученнями-реченнями набуває значіння закінченого мовного ряду.

Ми знаємо, що й просте речення не може бути точно визначене як певне словосполучення, ми знаємо, що ступінь скорочення основних елементів речення з одного боку і поширення, ускладнення з другого дуже великий, що в багатьох, напр., так званих неграматичних реченнях уже й натяку нема не тільки на підмет, а й на самий корінь граматичного речення – особове дієслово. Тим паче ускладняється справа з розростанням речення. Уже з попереднього розділу синтакси ми бачили, що в мові чимало таких словосполучень, де ніби стирається межа між реченням і реченнями. Так, відокремлені члени речення бувають настільки самостійні, що посідають у мові місце звичайного речення і в вимові і на письмі (див. § 176_4).

Звичайно, в цім розділі ми розглянемо лише деякі найважніші розряди складних речень, себто таких словосполучень, що з одного боку чимось пов'язані між собою в тіснішу групу, а з другого мають у собі ознаки щонайменше двох речень. Коли виходити з визнання за присудком основи речення, то вже речення з однорядними членами дієслівними можна віднести до складних речень. Взагалі поміж простим реченням і складним нема виразної межі. Все ж чимало є таких словосполучень у мові, що їх уже здавна повелося розглядати як складні речення. От на практично важних із них ми й спинимося.

Усі складні речення щодо способу їх взаємозалежности можна поділити на дві групи: рівнорядно-сполучені й підрядно-сполучені. Звичайно, ми не говоритимемо за такі рівнорядно-сполучені речення, що відокремлюються одне від одного великими розділовими знаками – крапкою, знаком оклику, знаком питання. Ми говоритимемо лише за такі рівнорядно-сполучені речення, що хоч і однаково самостійні і незалежні одно від одного, та все ж тільки всі разом викликають цілком закінчений психічний акт, як і окремі закінчені речення. Такі рівнорядно-сполучені речення на письмі віддаються звичайно комами, тобто між ними ставиться кома:

Розпались кайдани, минула зима,

Розвіялись хмари, розтала пітьма. (О. Олесь)

Щодо підрядно-сполучених речень, то це такі складні речення, де більш чи менш явно виступає неоднаковість залежности їх: одно з них виступає як керівне, друге як залежне, підрядне. Підрядно-сполучені речення дуже різноманітні і щодо значіння і щодо способів сполучування. Проте в них є дещо спільне те, що об'єднує їх і відрізняє від рівнорядно-сполучених.

Між окремими реченнями підрядно-сполученого складного речення теж ставиться кома:

Я гадаю, що та сусідка може ще й пождати. (Л. Украïн.).

Як між простим реченням і реченням складним є такі переходові словосполучення, що не дозволяють різко розмежувати їх між собою, так немає безумовної межі й поміж рівнорядно-сполученими й підрядно-сполученими складними реченнями. Та те буває лише в поодиноких випадках, бож типові речення того й того розряду досить виразні мають свої прикмети й особливості.

Найзагальніші й разом найхарактерніші відзнаки тих і тих складних речень ритмо-інтонаційні. У § 138 ми вказали на характерні інтонаційні відзнаки простих речень у їх трьох головних формах – речень-розповідей, речень-окликів і речень-питань. Тепер нам дуже корисно зіставити інтонацію простого речення-розповіді з інтонацією рівнорядно-сполученого речення, власне перших його складників. Для спрощення справи візьмім рівнорядно-сполучене речення з двох речень, тобто, напр., першу половину наведеного зразка з Олеся:

Розпались кайдани, минула зима.

Навряд, чи може бути заперечення проти того, що прикінцева інтонація цього складного речення така сама, як і в звичайного простого речення-розповіді, напр.:

Ліс ще дрімає в передранішній тиші.

Та чи можна ж не помітити, що в середині рівнорядно-сполученого речення є зовсім новий ритмо-інтонаційний вузол супроти простого речення? А коли ми захочемо ближче визначити його, то безперечно знайдемо деяку схожість інтонації наприкінці першої частини складного речення, (тобто перед комою) з інтонацією кінця всього речення, отже взагалі кінця речення-розповіді. Задля визначення ж і відмінности ритмо-інтонаційного вузла в складному рівнорядно-сполученому реченні супроти ритмо-інтонації двох сусідніх речень розповідей (себто з крапкою поміж ними), нам слід зіставити наше складне речення в його натуральній вимові з такими двома сусідніми реченнями. Порівняймо, напр., те складне речення з такими двома цілком самостійними реченнями:

Ясна ніч. Не чути грому. (Ів. Франко)

І в рівнорядно-сполученому реченні є павза при вимові його, а саме на комі, і так само вона є після *ніч* в цих двох реченнях (на крапці).

Але в останньому випадкові павза помітно більша. Разом із цим в обох випадках перед комою й крапкою спадання голосу (зниження тону). Знов же на крапці це буде виступати яскравіше, виразніше. Усе це ще яскравіше виступить перед нами, коли в обох парах поперемінювати пунктуацію: в першому реченні поставити в середині крапку, а в другій парі, навпаки, кому і потім прочитати їх відповідно до нової пунктуації. Після всього не можна не пересвідчитися, що рівнорядно-сполучене речення це в основі те ж, що й самостійні речення-розповіді, тільки з дещо ослабленою відрубністю їх (власне першого), або, інак сказати, з деяким наближенням їх до себе.

Виявляється це в зменшенні павзи між сполученими реченнями в вимові та в зменшенні спадання голосу в кінці першого речення. Проте вже в попередньому § можна знайти натяк на те, що такі рівнорядно-сполучені речення вимовляються з протягом. Справді, ці вимовні елементи однорядних слів властиві й їм.

Середнє ритмо-інтонаційне значіння в сполучуванні речень відбиває на письмі розділовий знак с е р е д н и к (;). Найчастіше знак цей як єсть тоді й уживається, коли нема виразних ознак ні самостійних речень (крапка), ні рівнорядно-сполучених.

Зовсім інший інтонаційний малюнок у реченнях підрядно-сполучених. На першому-ліпшому *з* них легко пересвідчитись, що на місці зустрічі окремих речень, на комах, відбувається характерне піднесення тону в кінці першого речення перед павзою між ними. Це піднесення не буде таке сильне й напружене, як у реченнях-питаннях (див. § 138), алеж воно властиве геть усім підрядно-сполученим реченням і становить їх властивість. Підрядно-сполучене речення з ритмо-інтонаційного погляду це ніби ряд ослаблених речень-питань у тім їх варіянті, коли піднесення припадає на кінець словосполучення. Тільки останнє речення або частина його перед крапкою має звичайну спадну інтонацію. Так, напр., в

Було *так тихо, що Остапові кроки лунали в полі, мов гупання ціпа на току.* (М. Коцюб.)
ми маємо таке піднесення перед обома комами (а на комах павзи), а в фразі

Коли лежиш в полі лицем до неба і вслухаєшся в много-голосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне. (М. Коцюб.)
таких піднесень троє.

М. ін., подібна відрубна ритмо-інтонація властива й відокремленим членам речення, дієприкметниковим сполученням (див. §§ 176, 177).

Рівнорядно-сполучені речення§ 183.

Рівнорядно-сполучені речення взагалі в мові дуже поширені. Це власне первісний спосіб сполучування речень. Адже найпростіше зв'язати два чи більше речення способом зіставлення їх, наближення їх до себе. Найприродніше застосувати рівнорядно-сполучених речень тоді, коли окремі мислі, як відповідники простих речень, в стосунку між собою, сказати б, простого сусідства, а не в стосунку причиновости, наслідку, умовности, взагалі внутрішньої залежности однієї від другої.

Щоб віддати ці останні стосунки, вже не вистачить способу рівнорядного сполучування речень, треба способу підрядного.

Тим то рівнорядно-сполучені речення найбільш доречні в описах. Добре ними віддати момент, змалювати становище з назверхнього боку, сконстатувати факти. До зразка рівнорядно-сполучених речень, наведеного в попередньому §, можна ще додати:

Сонце заходить, гори чорніють,
Пташечка тихне, поле німіє. (Т. Шевч.)
Крикнув перепел в ярочку,
Стрепет приснув над тернами,
По кущах між березою
Ходять дрохви табунами. (Я. Щогол.)
Заспівають на колишній голос кобзарі,
І затужать у розпуці матері,

І напоїться сльозами ще земля,
І похилиться в жалобі все гілля. (В. Поліщ.)

Це звичайне застосування рівнорядно-сполучених речень, бож така рівнобіжність речень цілком відповідає рівнобіжності явищ чи картин, тільки суміжних між собою, та й годі. Але рівнорядно-сполучені речення вживаються ще як певний стилістичний засіб і тоді, коли означувані простими реченнями (складниками того сполученого речення) явища чи факти стоять у стосунку залежности і, здається, вимагали б складнішої синтаксичної форми на виявлення того стосунку. Ось кілька прикладів:

Ой поїхав в Московщину
Козак молоденький –
Оріхове сіделечко
І кінь вороненький. (Нар. пісня)
Ведуть коня вороного –
Розбиті копита. (Т. Шевч.)
Був у неї собака з міді кований і зайчик череп'яний, мережані вушка. (М. Вовч.)
Пливуть козаки, тільки мріють шапки,
Та на сей бік за нами. (Т. Шевч.)
Хлопчик найшовся в них, такий чорнявий, у батька вдався. (М. Вовч.)
Наганяють півпарубка:
Хлопець у свитині
Полатаній, у постолах,
На плечах торбина. (Т. Шевч.)

У звичайній мові замість підкреслених речень були б або підрядні іменники, або підрядні речення чи інші підрядні словосполучення, наприкл.: "що в нього було оріхове сіделечко", або "з розбитими копитами" тощо.

Такі звороти з рівнорядними реченнями носять явні ознаки синтаксичних архаїзмів.

Такі синтаксичні архаїзми найбільше властиві народній поезії і взагалі народній мові. Та їй властиві рівнорядні речення не тільки в тих випадках, коли в розвинутій мові бувають конструкції з підрядними словами або реченнями, а почасти й у тих, коли, здається, поміж самими фактами, означуваними реченнями, немає й стосунку суміжности, рівнобіжности. Надто це властиво народній пісні:

Ой у полі метелиця –
Чого старий не жениться? (Нар. пісня)
Ой у саду черешенька зацвіла –
Мене мати за п'яницю віддала. (Нар. пісня)

Так само до синтаксичних архаїзмів народньої мови належить і спосіб сполучати окремі слова як однорядні тоді, коли внутрішній зв'язок їх (значіння) вимагає ніби підрядности:

Вези мене до матері до двора. (Нар. пісня)
З-під кореня з-під верби джерело било. (А. Свидн.).

Неповні (підрядні) речення § 184.

Серед додаткових підрядних речень виділяється група неповних речень.

Взагалі неповні речення в українській мові поширені не тільки в складних, а й у незалежних. Сюди належать, напр., так звані еліптичні речення, себто такі, що їм бракує або котрогось із головних членів речення, або й обох. Власне сюди належать і безпідметові та безприсудкові речення, що на них ми вже докладно спинялися, але зокрема сюди належать речення на означення загальних думок, сентенцій, закликів, вигуків, висновків тощо, де недостатні члени речення зрозумілі з обставин, коли з'являються такі речення, напр.: *Що громаді, те й бабі. А ні телень! Ні дзень, ні кукуріку!* і т. ін.

Зареготавсь, розігнався –
Та в дуб головою! (Т. Шевч.)
Чи довго сеї муки? (Л. Украін.)

З *долин, з узлісь – бурун пісень.* (В. Блакитний).

Еліптичні речення дуже поширені в інтимній розмові, або й взагалі в мові людей близьких, що розуміють, мовляв, одне одного "з півслова". Така мова раз-у-раз буває пересипана однослівними реченнями-натяками, бо інші члени речення зрозумілі для розмовників і так. Це, сказати б синтакса розмовної мови.

Але ми маємо спинитися не на таких неповних реченнях, а на неповних реченнях підрядних, звичайних у всяких мовних жанрах, надто ж у мові розповідній. Це такі підрядні речення, що, обслуговуючи керівне, зв'язані з цим останнім спільними членами (напр., спільним підметом, присудком, додатковим словом, а то й разом кількома). Ці спільні члени звичайно в підрядному реченні не повторюються, і таким чином у ньому в наявності бувають лише нові супроти керівного речення слова та ще сполучне слово. Та не вважаючи на таку неповність, ці підрядні речення зберігають всі вимовні ознаки додаткових підрядних речень (див. § 182) і тому на письмі завсіди виділяються комами:

Женуть вітри, мов буйні тури. (П. Тич.)
Усе *небо було вкрите густими хмарами,*
Неначе чорною ріллею. (Ів. Неч.-Лев.)
Човен, як тінь, плинув до берега. (С. Васильч.)
В сльозах, як в жемчугах, мій сміх. (О. Олесь)
Мокриною цікавляться, немов би знакомою дівкою з своєї слободи. (Б. Грінч.)
Немов журба на чоло,
Лягне перший сніг. (В. Сосюра)
Босфор клекотить, неначе скажений. (Т. Шевч.)
Ішов він такою ж тихою ходою, як і сюди. (П. Мирний)
Мати шуткуючи одпихала їх, буцім сердита. (А. Крим.)
Засів, буцім в болоті чорт. (Ів. Котляр.)
Поле, що безкрає море, розіслало зелений килим. (П. Мирний)
В цей час у порту завжди, ніби граючись у хрещика, сновиґали матроси. (П. Панч.)
То так губи і складе,
Як ніби свистати. (С. Рудан.).

Навіть після сполучника, коли вже вимовного відокремлення тут немає, таке неповне речення на письмі виділяється комою:

Жінка встала...
І, м о в в о д о ю, залилась
Дрібними, як горох, сльозами. (Т. Шевч.)
Тепер вона стояла й, я к г о л о д н и й в о в к,
Клацала зубами. (П. Мирний)

Тільки ж не слід до таких словосполучень із *немов, наче, мов* тощо ставитися чисто формально.

Не можна сказати, що всі і завсіди слова чи словосполучення з тими сполучниками неодмінно виділяються на письмі комами. Коли, напр., такий сполучник править ніби за додатковий зв'язок поміж підметом і присудком, жадної коми ставити не слід: *Вона була як квіточка* (але *Вона була гарна, як квіточка*), а вже тим паче *Вона як квіточка. Вони ніби помирились.* Так само і в таких випадках, як:

Викинути літеру "щ" як зовсім зайву. (З діл. мови)
Взяла відра та й побігла
Ніби за водою
До криниці. (Т. Шевч.)
На мов стесаній борідці де-не-де поп'ялось тонке, як павутиння, волосся. (П. Мирний).

У подібних сполученнях, звичайно, й вимова така, що жадних ком там не треба.

Цікавий ще такий приклад:

Кардинали,
Як гадюки, в'ються

Круг тіяри та нищечком,
Мов коти, гризуться,
За мишеня. (Т. Шевч.).

Тут слово *гризуться* в комах через те, що воно, як насамперед присудок до *кардинали*, розриває суцільну групу неповного речення *мов коти за мишеня.* Що воно справді передусім присудок до *кардинали*, а не до *коту*, це видно, коли ми захочемо надати нормального ладу словам у реченні, бож скажемо ми тільки... *та нищечком гризуться, мов коти за мишеня.*

У виданнях Шевченкового "Єретика" звичайно після *гризуться* коми немає, а тільки перед ним, але така пунктуація непоправна, бо через неї за *мишеня* безпосередньо в'яжеться з *гризуться*, отже кінець-кінцем виходить, що "кардинали гризуться за мишеня", чого Шевченко, певна річ, не збирався сказати. Уже можливіша була така пунктуація, щоб *гризуться* зовсім не виділяти комами, алеж тоді б постало, здається, неймовірне складне речення з присудком у підрядному реченні, що одночасно стосується й до підмета головного речення.

Але крім цієї більш-менш тісної групи підрядних порівняльних речень, неповні додаткові речення бувають і інші, напр.:

Більше маєш ти заслуги
Між звірами, ніж хто другий. (Ів. Франко)
Так хотів придавити старшину, щоб і не писнула. (П. Куліш)
Чи ти ба, яка моторна. (Нар.).

У таких неповних реченнях недостатні члени теж спільні з керівними реченнями. Ритмо-інтонаційні ознаки таких речень досить виразні, і комою відділяються вони послідовно. Звичайно завсіди виділяються комою й підрядні речення безпідметові:

Не знають, де діти. (Т. Шевч.)
І спішить туди, де дніє. (Ів. Франко).

Підрядні речення без сполучників § 185.

Складні підрядно-сполучені речення, як ми вже не раз могли бачити з прикладів, звичайно в'яжуться через певні сполучники чи сполучникові слова. На сполучниках саме, себто на місці зустрічі керівного й підрядного речення, виявляється й ритмо-інтонаційний розрив, як покажчик нерівнорядности елементів сполучування. Цей розрив настільки характерний для підрядно-сполучуваних речень, що він і сам, без сполучних слів, може творити підрядно-сполучене речення. Такий спосіб, щоправда, можна застосувати далеко не до всіх родів підрядно-сполучених речень, але все ж він досить поширений і то в різних мовних жанрах, надто ж у живій розмові. Замість втраченого сполучника в таких складних реченнях завсіди буває підсилений ритмо-інтонаційний елемент, чому в таких реченнях майже завсіди й риска на письмі ставиться, а не кома.

Подвійні сполучники в цих випадках можуть бути пропущені в обох частинах складного речення:

Дешева рибка – погана юшка. (Нар. присл.)
Є в дурня гроші – він і пан;
Є в його дорогий жупан –
І розум є. (Л. Гліб.)
Вип'єш – біжи, яко мога. (Т. Шевч.)
Обридло тут – туди мандруйте
На втіху павукам. (Л. Гліб.)
Мені б отак – змарніла б я. (Л. Гліб.)

Тут пропущений подвійний сполучник *коли – то.*

Не тільки в Крим ходив – в Туреччині бував. (Л. Гліб.)

Пропущений *а й.*

Жаль про одно – погана доля склалась. (Л. Гліб.)

Пропущений *що.*

Звичайно, такі складні реченя з пропущеними сполучниками і натомість підкресленою ритмо-інтонацією, як певні стилістичні засоби, добрі на своєму місці, і не можна сказати, що вони цілком те саме віддають, як і речення з сполучниками. Іноді такі речення без сполучників навіть набирають якогось середнього значіння поміж складними реченнями з різними сполучниками, напр.:

Почув я раз – старі сміялись люди,
Що квач притикою не буде. (Л. Гліб.)

Тут на місці риски можливий і сполучник *як* і *що*.

Хлопчиків, повиростають, у службу віддасть. (Гр. Кв.-Осн.)

Пропущено *коли вони.*

Там були озера, очеретом поросли. (Гр. Кв.-Основ.)

Пропущено *що*.

Вимовне відокремлення таких речень цілком виразне.

Пряма й непряма мова § 186.

Є ще один розряд сполучуваних речень, що стоїть ніби на межі поміж рівнорядно-сполученими й підрядно-сполученими складними реченнями. Це зв'язок речень, що йдуть перед так званою прямою мовою. Пряма мова це чиясь мова точно передана другою особою.

Перед такою мовою звичайно йде вказівка чи вступне речення *він сказав, вони заявили* тощо. Так от зв'язок цих речень із наступною чужою мовою, точно переданою, і стоїть ніби посередині між зв'язком рівнорядних речень і нерівнорядних:

Колись то коник вороний
Обурився на пугу:
"Я не дурний
Терпіти далі цю наругу". (С. Пилип.)

Сказав раз Кущ Билині:
"Билинонько! Чого така ти стала,
Мов рибонька в'яла?" (Л. Гліб.)

Ритмо-інтонація на двокрапці при сполучуванні таких речень із чужою мовою з одного боку близька до ритмо-інтонації рівнорядних речень (див. § 183), алеж одночасно тут є ще елемент ніби недокінчености, чекання дальшого. Це специфічна двокрапкова ритмо-інтонація. Виразно вона виступає, коли порівняти, напр., такі словосполучення:

Він говорив правду.
Він говорив.
Він говорив, вона мовчала.
Він говорив: "Тобі треба мовчати".
Він говорив, що тобі треба мовчати.

Останній приклад супроти передостаннього це спосіб зв'язку речень, що зветься непряма мова.

У згоді з тим, що сказано в § 183, можна зауважити, що пряма мова є первісніша форма сполучення речень, ніж непряма з підрядним реченням.

Але таке характерне при прямій мові сполучення речень, (з двокрапкою на письмі) відоме й інде:

Гайдамацьких грошей, кажуть, страшно брати: вони нечисті. (Нар. опов.)

На се коротка річ:
Дурний порядок – дурне й діло. (Л. Гліб.)

За *скелями починало ясніти: світало вже.* (С. Васильч.)

Я чую, лящить соловейко,
Я чую: сумний його спів. (А. Крим.)

На цьому останньому прикладі, між іншим, добре видно одміну поміж сполученням підрядного речення з керівним (без сполучника, але з інтонацією підрядно-сполучених речень) та сполученням речень, що на письмі віддаються двокрапкою.

СПОЛУЧНИКИ

Значіння їх і вживання § 187.

І в підрядно-, і в рівнорядно-сполучених реченнях, і в реченнях із однорядними членами, як ми не раз уже зазначали, велику вагу мають сполучники. Через сполучники, власне, насамперед і повстають складніші словосполучення в мові. З-поміж численних сполучників і сполучникових слів деякі виразно тільки підрядні, інші рівнорядні, але є й такі, що бувають то в рівнорядно-сполучених, то підрядно-сполучених реченнях (напр., *та*). Нарешті є й такі сполучники, що в'яжуть речення невиразно сполучені – чи то як рівнорядні, чи як нерівнорядні. Значіння сполучники мають іноді різне в різних реченнях, а взагалі їх значіння дуже різноманітне: єднальне, розділове, протиставне, причинове, допустове, відносне, висновне, часове, порівняльне, умовне, пояснювальне, намірове тощо.

Сполучники бувають прості, поодинокі, і тоді вони, звичайно, ближче стоять до тих слів словосполучень і речень, що їх в'яжуть, ніж до тих, що з ними в'яжуть. Напр., у підрядно-сполучених реченнях такі сполучники належать (щодо вимови й правопису) до залежних речень. Алеж у складних реченнях часто бувають складні, дво-, а то й трислівні сполучники, і тоді здебільшого вони є в обох частинах складного речення. Звичайно сполучники стоять безпосередньо перед тим словом чи словосполученням, що їх вони в'яжуть із іншими, хоч все ж деякі бувають і після них.

Чистих сполучників, себто таких, щоб вони вказували тільки на стосунок слів або словосполучень, розмірно мало, здебільшого сполучники, чи власне сполучникові слова, одночасно вживаються і як члени речення, отже далеко не завсіди можна відмежувати сполучникове значіння слова від іншого. Не завсіди можна розмежувати сполучники й частки, що звичайно мають підсильне значіння в мові. Сполучникові й часткові слова, надто ж іще з деякими абстрактного значіння прислівниками, уживаються по кілька в групі, творячи різноманітні й складні значіння, а іноді навіть і цілком самостійні, відповідні до цілого речення:

І мов аж чи сердишся на мене. (А. Головко)

Льорден ігнорував мене зовсім, і аж щось у годину по його приїзді покликала мене тітка.(О. Кобил.)

Чи я ж би про таке тобі казала? (Л. Україн.)

Радиться, як би то показатися йому. (Нар. опов.)

А чому ж би ні? (Л. Україн.)

Отим бо й ба. (Т. Шевч.)

Та таки а ні же. (Нар.)

Нижче ми подаємо огляд найголовніших сполучникових і часткових слів української літературної мови як окремих, так почасти і груп їх, з указівками їх значінь і вживання. А як за деякі сполучники говорилося й у попередніх розділах синтакси, то доводиться іноді попросту посилатися на ті місця, додаючи лише те, що треба додати. Зате ж на деяких, навпаки, доведеться спинитися довше з огляду на їх велику вагу в синтаксі та на те, що за них уперше говориться. Як і в огляді прийменників тощо, подаємо сполучникові слова за абеткою.

1. а – а) Протиставний сполучник однорядних членів і речень: *Били, а не вчили.* (Т. Шевч.) *Я великий, а ти малий.* (Нар.) *Йшли корови із діброви, а овечки з поля.* (Нар. пісня) *Сила без голови шаліє, а розум без сили мліє.* (Нар. присл.) *Дати волю не Інаракам, не вихвалянню, а волю роз'яснювання, критики.* (В. Виннич.) З цього й такі відтінки несподіваного, як у *дивлюся, а воно світає* тощо.

Часто в складних: *хоч – а, аби – а.*

б) Єднальний сполучник, тільки з особливим відтінком єднання, відмінним від і, *та*, а саме *а* приєднує другорядного з рівнорядних членів, ніби менш самостійного: *Ой літає орел сизий, а за ним орлята.* (Т. Шевч.)

в) Як підсильне слово часто в початку речення: А *чи його звіри з'їли, а чи він втопився?* (Нар. пісня) *Всі гуляють. А де ж Гонта?* (Т. Шевч.) *А мій батько орандар.* (Т. Шевч.) *А киш-киш! А ну геть! А годі про це!*

Іноді з таким підсильним значінням *а* буває й у середині речення при однорядних словах: *Течуть річки, а все кривавії.* (Нар. пісня) *Покликала мене тітка до своєї кімнати, де знаходилися всі, а навіть Лена.* (О. Кобил.) Перед *а* в середині речення завсіди кома. Див. іще *ні, ніж, то, же.*

2. *аби* – головним чином з умовно-допустовим значінням, отже часто *аби – а, аби – то*: *Я гроші дам, аби він зробив.* (Сл. Гр.) Аби *шия, а ярмо знайдеться.* (Нар. присл.) *Аби тільки допекти, то ще й не те скаже.* (С. Рудан.) *Я б оддав половину життя свого, аби ти була щаслива.* (П. Мирний) Звичайний ще в таких значіннях, як у *аби день до вечора, аби тільки щось казати, аби ж мені не спізнитись, аби ваша ласка.*

Подеколи вживаються в додаткових реченнях і значіння мети: *Вчиться, аби з голоду не пропасти.* (З Київщ.). *Потім в'яже поводи докупи, аби коні врозтіч не розбіглись.* (Л. Україн.) У цім останнім значінні частіше *щоб*.

Підсильне для основного значіння *аби* має додаткове *б*: *аби б*.

У середині словосполучень перед *аби* кома.

3. *або, абож, абощо* – а) У словосполученнях поміж однорядними словами й реченнями на означення розділовости, часто з повторенням: *Нехай це зробить він або хто інший.* (С. Гр.) *Або здобути, або дома не бути*. (Нар. прик.)

Кома перед або між однорядними членами речення як до вимови, але коли або має пояснальне значіння, себто стоїть перед прикладкою, кома обов'язкова: *Глитай, або павук* (М. Кропив.).

Так само здебільшого й перед *абощо*: *Ходи вже, абощо!* (Сл. Гр.)

Сполучник *або* повинен стояти перед тим словом чи словосполученням, що до них він стосується, тим то за помилку треба визнати конструкцію в Шевченка, де *або* стоїть перед словом, коли значінням він стосується до цілого словосполучення:

В далекій дорозі
Найду або долю, або за Дніпром
Ляжугоювою (Гайдам.)

(треба *або найду долю*)

б) У початку речення в значінні *хіба: Абож воно не так?* (А. Свидн.) *Або я, каже, знаю?* (З Поділля) *Не йди до корчми! Або що? от і піду!* (Сл. Гр.). Але в цім значінні або відоме не скрізь і в літературній мові менше поширене.

Як провінціалізм буває ще *альбо.*

Порівн. іще *чи*

4. *адже, аджеж* – тільки в початку незалежних речень або навіть замість речень, бо його значіння більше прислівникове, ніж сполучникове, почасти підсильне: *Адже ти бачила?* (Ак. Сл.) *Чи ти підеш туди? Аджеж!* (Сл. Гр.). Як провінціяльний варіянт трапляється й *аже, ажеж.*

5. *аж* – поширений сполучник-прислівник на означення відтінків наслідків межі досягнення тих однорядних слів чи неповних і повних речень, що їх сполучає *аж* із попередніми: *Дурний, аж крутиться.* (Нар.) *Ніч була темна, аж чорна.* (М. Коцюб.) *А дядько летить, аж спотикається.* (С. Васильч.) *Ноги грузнуть, аж в постолах хлющить.* (М. Коцюб.) *Поралося, аж поки наварила обідати.* (Б. Грінч.).

В таких реченнях можливі конструкції з сполучними словами *так – що аж, такий – що аж, як – то аж, як – так аж, доти – аж поки* тощо, коли ритмо-інтонація підрядно-сполучених речень виступає дуже виразно. Тим і при самому аж вона ще сильна, і кома перед *аж* у таких випадках обов'язкова.

Власне *аж* прислівникове слово, звичайне, напр., у таких сполученнях, як *приїде аж через місяць, добіг аж до річки, аж троє їх було* тощо. Але крім наведених конструкцій із *аж* сполучникового значіння з складних сполучників *аж* буває ще в таких складних

реченнях, що стоять на межі поміж підрядно-сполученими й рівнорядно-сполученими: *Дивлюсь, аж наші йдуть.* (Сл. Гр.) *Вернувсь додому, аж у його дома вже син найшовся.* (Нар. опов.) *Я думав так, аж воно інакше* (Сл. Гр.) Порівн. ще *а*.

6. *але, алеж* – протиставний сполучник поміж неповними й повними додатковими реченнями з одного боку та керівними з другого: *Не я, але ти тому винен.* (См.-Ст.) Василь *скочив через вікно, але так незручно, що шибка дзенькнула й посипалась на землю.* (М. Коцюб.) Перед *але* завсіди кома.

Порівн. іще *а, та, хоч.*

7. *аніж* – див. *ніж.*

8. *ба* – здебільшого як прислівникова частка (з *бачиш, бач,* як і *ач*) на початку самостійних речень або в кінці їх (*ба який! чи ти ба*!) але зрідка й як сполучна частка однорядних слів чи й речень, що приєднуються з відтінком "навіть", але й" (ба й буває часто перед *навіть* як підсильна його частка): *Я нічого не знаю, ба навіть і не чую. Таж не самі жінки, ба й чоловіки.* (Л. Украін.) *Він не тільки дурний, ба й злий.* (Ак. Сл.) *Родився на Підгір'ї, ба й ріс в Підгір'ї* (О. Федьк.). Перед *ба* в цих випадках кома.

9. *би, б* – як частка в умовних формах дієслова (див. § 82) та як складник інших сполучників (*аби, ніби, щоб...*) дуже поширене в мові. Сполучення *би то, б то* має значіння *ніби, нібито*, але буває тільки в головному реченні і не на початку: *Кажуть би то, подали... назад.* (А. Свидн.) *Та слід маленької, дівочої б то, ніжки видніється в піску.* (М. Рильськ.) Підсильне значіння має *б* при *би*: *він би б, якби б...* Про чергування *би* і *б* див. § 15.

10. *бо, бож* – а) причиновий сполучник поміж підрядно-сполученими реченнями (де залежне часто буває неповне): *Не люблю його, бо він брехун.* (Акад. Сл.) *Спи ж, мій маленький, пізній бо час.* (Л. Украін.) *Не будь солодким, бо розлижуть, не будь гірким, бо розплюють.* (Нар. прик.)

Через змішування з причиновим же сполучником *тому – що* виникла конструкція *тому – бо* (зрідка і лише як зах.-укр. провінціялізм): *То я тому спитав, бо пам'ятаю...* (Л. Украін.) *Це він, певно, тому так каже, бо Орядин... зрікся.* (О. Кобил.).

Причиновий сполучник *бо* в'яже не тільки додаткове речення, а й ціле підрядно-сполучене складне умовне речення, входячи таким чином в складну сполучникову групу: *бо як – то, бо якщо – то, бо коли – то* і т. ін., напр. *іди собі, бо як скажу, то...*

Перед *бо* кома.

б) Як підсильна частка: *Годі бо вам! Іди ж бо сюди!* і т. ін.

Порівн. же

11. *буцім* – сполучникове слово в порівняльних реченнях:

Засів, буцім у болоті чорт. (Ів. Котляр.)

Порівн. *мов, немов, наче, неначе, ніби, як.*

Часто з частками: *буцім би, буцім би то.*

12. *же, ж* – дуже поширена підсильна частка сполучникового значіння.

Підсильне значіння наближається до "саме", як раз", так само до *а* [див. 1 в)]. З ними *же* часто й чергується, а то вживається й разом із ними на ще більше підсилення. От декілька прикладів:

(Приказали записать) м'ясо розібрать на рівні часті, лисиці ж ратиці віддать (Є. Греб) *Скелі, гори в'яжуть море, море ж звуть ясні простори.* (О. Олесь) *Чи такії ж дівчата виступають перед нас у "Народніх оповіданнях" М. Вовчка?* (П. Куліш.) *І ті ж люди, і ті ж самі... поприходили весною* (Т. Шевч.) *Кому ж не досталося зброї, тому не забракло сокири, коси.* (Л. Украін.) *В ту ж хвилину Ізідора зникла.* (Л. Украін.) *Як же ж заболіло мене, коли кілька день по тім я побачив...* (Ів. Франко). *А де ж Гонта?* (Т. Шевч.).

Але крім такого більш-менш самостійного й однакового значіння *же* (про це свідчить правопис: *же, ж* окремо пишеться), ця частка ввіходить у цілу низку сполучників і сполучникових слів та прислівників, при тім почасти поруч таких слів існують і іншого значіння словосполучення з тих самих елементів. Так, існують тільки *адже, отже, ніж, тож, отож, бож, абож, аніж, щождо,* але *теж* і *те ж, також* і *так же, атож* і *а то ж*,

авжеж і *а вже ж*, напр.: *я теж піду* і *я те ж саме казав, він також добре пише* і *він так же добре пише, як і всі інші* тощо.

Та слід указати ще цікаві два сполучення *якже* і *також* (ненаголошені, або з наголосом на кінці), відмінні значінням від *як же, так же* і *також*: *Вгадує, було, пору по прохожих: як ідуть семінаристи в клясу, то йому пора. Якже йдуть городяни та бурса, то ще рано.* (А. Свидн.) *Якже побачив хлопчик, що увійшли люди, він підняв голову.* (Гр. Кв.-Осн.) *Якже вгнався Потоцький за Богуном аж до Уманя, пристиг Хмельницький, з царським боярином Шереметом Богунові на одсіч.* (П. Куліш.) *Якже Бог мені пошле обранця молодого, щоб я служив йому своїм здобутком..., тоді я вже заплачений.* (Л. Украін. Це слова митця-учителя) *Я б сама тому рада, коли б вони помирилися, поєдналися... Также бач: нічого не вдію.* (П. Мирний) *Хоч не так там просторо гуляти, также втіхи буде там багато.* (Б. Грінч.).

Див. іще *та*.

13. *заки, заким* – в підрядно-сполучених реченнях рівно-біжно з прислівниковим сполучником *поки* (але цей останній далеко частіше): *Велю... возниченькам постояти, заки мати прийде з саду.* (Нар. пісня) *Заки я схаменулася – його вже й немає.* (М. Вовч.) *Заким сонце зійде, роса очі виїсть.* (Нар. присл.).

14. *зате* – для зв’язку однорядних слів у реченні або речень: *Не так співають, зате горілки не вживають.* (Л. Гліб.). Кома перед *зате* обов’язкова.

15. *і, й* – єднальний сполучник однорядних членів речення та рівнорядних речень – див. § 181. Але крім єднального значіння *і* має іноді ще особливе підсильне значіння, стояти і в початку речення і в середині, звичайно перед тим словом, що до нього стосується: *І хто теє знає?* (Т. Шевч.) *Далі вже й під Киів підступає.* (Нар. опов.) *Він їй і каже.* (Нар.).

Див. іще *та*.

16. *коби, коб* – місцевий (зах.-укр.) сполучник у підрядно-сполучених умовних реченнях: *Коби зуби, то хліб буде.* (Нар. присл.) *Ой коби я зозуленька, щоб я крильця мала, я ж би тую Україну кругом облітала.* (Нар. пісня).

17. *коли* – крім чисто прислівникового значіння часто вживається як сполучник з часовим, умовним, допустовим значінням як разом із іншими сполучниками, так і без них, але завсіди в складних реченнях: *Коли не прийду, все його нема.* (Нар.) *Коли згинув чорнобривий, то й я погибаю.* (Т. Шевч.). Іноді замість умовного *коли* буває *наколи*: *Наколи се не поможе, то треба буде іншого способу, вживати.* (См.-Ст.).

Часто з іншими сполучниками: *коли б – то, коли ж – то, коли що – то.*

18. *мов, немов, наче, неначе, ніби, як* тощо – це все більш-менш однозначні сполучникові слова в порівняльних реченнях, часто неповних: *І блідий місяць на ту пору з-за хмари де-де виглядав, неначе човен в синім морг, то виринав, то потопав.* (Т. Шевч.) *В душі йому Галя, що та зірочка сяє.* (А. Свидн.). (Див. іще § 184).

Намість таких сполучників у західньоукраїнських письменників бувають ще місцеві *знай, гейби, коби: Стара верба похилилась над ним, знай та ненька рідна над своїми діточками.* (О. Федьк.).

В усіх таких випадках перед сполучниками, звичайно, буде кома на письмі, бо такі сполучення становлять виразний тип складного підрядно-сполученого речення.

Але коли такі сполучникові слова стоять поміж членами простого речення, визначаючи певний відтінок зв’язку їх, то й на письмі кома поміж ними не ставиться:

Сніг мов з рукава. (Нар.) *Еней тоді як народився.* (Ів. Котляр.) *Ноги були мов би підняті.* (А. Крим.)

А тим часом із діброви
Козак виїжджає,
Під ним коник вороненький...
Іде, спотикнеться –
Коло серця козацького
Як гадина в’ється. (Т. Шевч.)

Він як волосся на собі не рве. (Г. Барвін.).

19. *наколи* – див. *коли.*

20. *не* – крім свого звичайного значіння заперечення, вживається ще в підрядно-сполучених реченнях при інших сполучних словах як підсильна частка (без заперечного змісту): *коли не прийдеш, усе йому ніколи; учи доти, доки не вивчиш* тощо.

У такій ролі *не* стоїть тільки перед дієсловом додаткового речення, і порушення цього правила можливе хібащо в віршах, як от напр.:

Довго таке творилося,
Поки не в Варшаві
Запанував над ляхами
Понятовський жвавий. (Т. Шевч.).

Слід би: "поки в Варшаві не запанував...").

21. *ні* – як сполучне слово вживається щонайчастіше в заперечних реченнях (з *не, нема*) з розділово-підсильним значінням, при тім часто з повторенням (*ні – ні*), хоч це не обов'язково; розділяє хоч однорядні члени речення, хоч рівнорядні речення: *Не спинила весна крови, ні злости людської.* (Т. Шевч.) *Нема Гонти! Нема йому хреста, ні могили.* (Т. Шевч.) *Такі швайцари ще потрібні нам усім, бож ми не вміємо ходити, ні сидіти.* (М. Рильськ.) *Нехай ні жар, ні холод не спинить вас.* (Ів. Франко) *"Синок" той був чоловік ні видалий, ні удалий.* (П. Мирний) *Нема в його ні оселі, ні саду, ні ставу.* (Т. Шевч.) Часто вживається з *а*, що має тут підсильне значіння, при тім можливі в тім самім реченні і *ні,* і *а ні: Я не люблю а ні його, а ні нікого другого.* (О. Кобил.) З *нею ні стати, а ні розмовляти.* (Нар. пісня.) *Не вірить другові, ні брату, бож а ні брат, ні вірний друг не подарує плягіяту.* (М. Рильськ.) Так само з підсильним значінням уживаються й *ніже* (дуже рідко, як архаїзм): *Не минайте а ні титли, ніже тії коми.* (Т. Шевч.)

Кома в усіх таких випадках поміж однорядними членами майже завсіди обов'язкова.

22. *ніж* – на сполучення неповних речень при реченнях із формами другого ступеня прикметників чи прислівників: *Лучче було дівчиною, ніж тепера молодицею.* (Нар.) *Кращий приклад, ніж наука.* (См.-Ст.). Див. іще *як.* Підсилене значіння в *аніж.*

23. *нім* – місцевий західньо-український сполучник у підрядно-сполучених реченнях (значіння "перед тим, як", "поки", "заки"): *Нім сонце зійде, роса очі виїсть.* (Нар. присл.) *Не день, не два теліжився Яким, нім забриніло перед ним Кам'янецьке кладовище.* (А. Свидн.)

24. *себто, цебто, тобто* – поясняльні сполучники найчастіше бувають при прикладках та однорядних словах: *А його жінка, себто Олена, була хорунжівна.* (Гр. Кв.-Осн.)

Див. іще *таки.*

25. *та* – а) Як єднальний сполучник однорядних членів речення й рівнорядних речень (останніх дуже не часто): *Батько та мати.* (Сл. Гр.) *А вже раді та раді.* (Гр. Кв.-Осн.) *За током ішов садок – великий та розкішний.* (А. Свидн.) *Дивлюся: так, буцім сова летить лугами, берегами та нетрями, та глибокими ярами, та широкими степами, та байраками; а я за нею та за нею...* (Т. Шевч.) *Біга та голосить.* (Т. Шевч.) *Тільки кінські підкови кляпали, та калюжа на всі боки розбігалася од прудкої їзди.* (П. Мирний). *Сичі в гаю перекликались, та ясен раз-у-раз скрипів.* (Т. Шевч.)

Щодо стосунку єднального сполучника *та* до такого ж сполучника *і* (*й*), то можна сказати, що вони не зовсім рівнозначні і що через те не завсіди можуть заступати один одного. Сполучник *та* взагалі єднає менші словесні елементи, передусім слова (однорядні), сполучник *і* різні. Та й менші словесні елементи, окремі слова, *та* не завсіди може з'єднувати, далеко менше, ніж сполучник *і.*

Так, напр., ми це зовсім легко помічаємо на однорядних дієсловах: коли вони визначають одночасну дію, зовсім природний між ними сполучник *та,* коли ж неодночасну, а послідовну одну за однією, то між ними можливий тільки сполучник і, а не *та.* Ми кажемо (й пишемо):

іде та кричить,	але *став і кричить*
грає та приспівує,	але *прийшов і каже*

біта та голосить, але *укусить і меду дасть*
розказував та плакав, але *умивсь і втерся*

Тут у лівому стовпці одночасність дії не тільки щодо форм дієслів, бо така одночасність є і в правих прикладах, а в тім, що обидві дії відбуваються разом, напр., можна ж *ідучи кричати* тощо, але не те в дієсловах із правого стовпця, де дії кожної дієслівної пари відбуваються не рівнобіжно, а одна за однією (раніше "став", а потім "кричить" і т. ін.). У лівому стовпці сполучник *і*, звичайно, можливий, тільки не *та* в правому. Що ліві приклади тісніше пов’язані проти правих, видно й з того, що з них легше переходити на зовсім тісну сполуку дієслів (*грає-виграває, дзвенить-сміється* тощо – див. § 121).

Але коли дієслова визначають і неодночасну дію, а поступневу (одна за однією), тільки треба визначити їх швидкість, знов же доречний між ними сполучник тіснішого єднання *та*: *стань та подивись, вечеряй та спати лягай* (швиденько) і т. ін. Навпаки, коли треба в однорядні слова внести більшу відрубність їх, ніби розділовість, то до цього надається тільки сполучник *і*, а не *та*: *А тим часом місяць оглядає і небо, і зорі, і землю, і море.* (Т. Шевч.) *І там, і тут і скрізь погано.* (Т. Шевч,) Зокрема коли й перед першим із однорядних слів буває єднальний (власне єднально-розділовий) сполучник, то цей сполучник буде тільки *і*, а не *та*.

З усього цього ясно виступає значіння *та* як сполучника на тісніше з’єднання супроти *і*, принаймні в дієсловах.

З цього погляду ми визнаємо, напр., цілком доцільним *та* й *і* в такому місці з Шевченкового вірша "У неділеньку": *Військо... з бунчуками з лугу виступало та на трубах вигравало, і на горі разом стало.* Адже перші дві дії відбувалися рівнобіжно, а *на горі разом стало* це відрубна проти тих дія.

Так само доцільно вжиті *і* й *та* в *Прийшли до мене віки недолі і плачуть, плачуть слізьми любови та повідають вселюдські болі.* (N. N.)

Але щодо однорядних іменників, прикметників тощо, то хоч часто між ними можна вжити то *і*, то *та* без ніби помітної відмшности в значінні, все ж і тут, здається, та з’єднує тісніше, ніж *і*. Взагалі між однорядними іменниками частіше буває сполучник *і* (*й*), ніж *та*, напр., у назвах байок Л. Глібова маємо майже втроє більше таких сполучень, як *Вовк і Кіт,* ніж *Вовк та Ягня.* Тільки, щоправда, не часто виразна підстава на *і* чи *та* між іменниками, прикметниками тощо. Коли ж у мові виступає потреба такі члени поставити далі, ніби відокремити, то тоді явно зростає й перевага в таких випадках сполучника *і.* Уже наведений приклад єднально-розділового значіння *і* в *і небо, і зорі...* Коли б ми захотіли підкреслити часову суміжність становищ, означуваних іменниками, певно ми дали б перевагу сполучникові *і* проти *та*, напр., у такому реченні: *Арешт, заслання і нарешті тяжка недуга зовсім знесилили його* (а не "та нарешті тяжка недуга"). А коли між такими однорядними словами взагалі є внутрішній зв’язок, напр., причиновости, то сполучник та між ними недоречний, напр., *бундючно й неприємно говорив він* (а коли ми ще яскравіше виявимо причиновий зв’язок обох тям, то тільки *і* й можливий тоді: *бундючно і тому неприємно*). Навпаки, цілком доречний сполучник та поміж однаковими прикметниками, напр.: *А вже раді та раді.* (Гр. Кв.-Осн.) *Красивий та красивий.* (теж).

Наведений у початку цього розділу приклад із Шевченкового твору (*дивлюся: так, буцім сова...*) нібито суперечить такому твердженню про значіння та супроти *і*, бо там саме й маємо *та* на означення суміжних, а не рівнобіжних явищ (сова летить лугами, берегами та нетрями, та глибокими ярами). Алеж і помилки тут немає, бо жадної недоречности та ми там не відчуваємо. У чім же річ? Здається, тільки в тім, що таким саме способом сполучування й досягається потрібний ефект швидкого лету сови. Адже зовсім звичайна конструкція, напр.: *А він як дремене повз хату та в ворота, та на вулицю...* Кінець-кінцем це стоїть у повній згоді з сказаним на попередній стор. про спосіб сполучування в залежності від значіння дієслова. На це ж указує й прикінцеве: *а я за нею та за нею.*

Але чи не найвиразніше виступає відмінність у значіннях *і* й *та* тоді, коли вони з’єднують цілі речення. Як уже зауважено, тільки зрідка буває тут *та*, а дуже часто

рівнорядні речення й зовсім не можна зв'язувати сполучником *та*, а тільки *і.* Тільки такі власне речення, що визначають одночасні, рівнобіжні й цілком незалежні одна від однієї дії, кожуть бути з'єднані сполучником *та*, як ото в наведених зразках (порівн. вгорі увагу про однорядні дієслова). Якже цього немає, коли, напр., вони визначають не одночасні дії, або якийсь інший складніший стосунок між ними, сполучник *та* їх зв'язувати не може, а тільки *і* (якщо, звичайно, не якимсь іншим сполучником, що вказує на ще складніші стосунки). Не тільки такі рівнорядні речення, як *І день іде, і ніч іде* (Т. Шевч.) в жадному разі не можуть бути зв'язані сполучником *та* (з повторенням його), а й такі, як *Прийшла весна, і ріки зашуміли.* (О. Олесь)

Нарешті є ще складний сполучник із *та* + *і*: *та й.* Він знов же надає нового відтінку зв'язку. Безперечно він ближче своїм значінням до *і*, ніж до *та.* Про це вже свідчить те, що він може бути побіч *і*: *А їй, звичайне діло, і віри своєї жалко, та й родичів.* (М. Левиц.) Проте його значіння відмінне від *і.* Так, коли спробувати застосувати *та й* до правого стовпця прикладів на стор. 334???, то побачимо, що цей складний сполучник цілком підходить до перших двох прикладів, але не надається до останніх. Зовсім природно сказати *став та й кричить, прийшов та й каже,* але не звичайно "укусить та й меду дасть", "умився та й втерся". Взагалі *та й* значінням своїм ніби посередині стоїть поміж *та* й *і*, зокрема при дієсловах буває доречний тоді, як вони визначають суміжні (не рівнобіжні) дії, але близькі до себе, а недоречний тоді, як ті дії відрубні, як треба віддати їх розділовість, отже як вони можуть мати два *і*: *і укусить і меду дасть, і вмився і втерся.*

Про розділові знаки при сполучниках *та й і* див. § 181.

б) Протиставне значіння *та* сильніше за протиставне значіння *а* і наближається до *але*: *Смійся лютий враже, та не дуже.* (Т. Шевч.) З *нетерплячкою вдивлялися вони в темряву, та нічого не бачили.* (М. Коцюб.) *Полетіла б я до тебе, та крилець не маю.* (Ів. Котляр.) Може бути і поміж однорядними словами і поміж цілими реченнями. Часто в зв'язку з іншими сполучниками: *хоч – та, якби – та.* Кома перед таким *та* завсіди, як на це вже вказує й виразна вимова. Звичайне й *та й*: *обіцяв прийти, та й не прийшов* і т. ін.

в) Як підсильне слово *та* вживається перед цілим реченням і перед членами його поруч такого ж значіння *а, же, і* (див. угорі); а часто й разом із цими останніми: *Та була в мене жінка, та була в мене люба.* (Нар. пісня.) *Ой наступала та чорна хмара.* (Нар. пісня.) *Посадила б я її та в садочку у себе пахучою та м'яточкою.* (Нар. пісня) *Ой, повій, повій, вітре, через море та з Великого Лугу.* (Т. Шевч.) *А той дідусь та був собі зовсім каліка.* (См.-Ст.) *Та й дурний же який ти.* (Сл. Гр.) *Замість байдикувати та піди почитай.*

Коли такі підсильні слова (зокрема *та*) бувають поміж членами речення, вони ніби протиставлять ті частини, що розділяють собою. Це видно вже з того, що перед таким підсильним словом (*та*) в вимові буває павза (тільки на такій павзі не слід ставити коми).

У початку речення бувають іще складні підсильні слова *тадже* (з *та адже*)*, таже ж, таж: Таже я тобі казав, що будуть гості.* (Сл. Гр.).

Порівн. же.

26. *таки* – підсильне слово з досить вільним місцем у реченні і з основним значінням зміцнювати слово чи слова, що до них воно стосується: *таки й він прийшов, таки він прийшов, він таки прийшов, він прийшов таки* і т. ін. Зокрема поширене при прикладках як пояснювальне слово (надто в народній синтаксі): *А я й кажу покійній Марині, таки жінці.* (Т. Шевч.).

Порівн. *себто*.

27. *також* – див. *же*.

28. *теж* – див. *же*.

29. *то* – дуже поширене і як указівка частка і як сполучник, надто разом із іншими сполучниковими словами в складних реченнях: *як – то, якщо – то, що – то, коли – то, куди – то, хоч – то, де б не – то* тощо. Основне значіння сполучника *то* – висновне: *Люди не побачать, то й не засміють.* (Т. Шевч.) *Як не їв, то й не облизуйся.* (Нар. присл.) *Він*

мені добро зробив, то й я йому добро буду робити. (См.-Ст.) *Що більше умієш, то так неначе більше світа бачиш.* (Сл. Гр.).

З повторенням *то* має розділове значіння і може бути як поміж однорядними членами речення, так і поміж реченнями: *Вештається він то сюди, то туди.* (См.-Ст.) *Село наморене то бійкою, то дивовижею, втихомирилось.* (П. Мирний) *Біга Катря боса лісом, біга та голосить; то проклина свого Йвана, то плаче, то просить.* (Т. Шевч.).

Перед таким *то* може бути підсильне *а*: *Людей то мирять, а то сварять.* (М. Рильськ.). Широко вживане причиново-поясняльне *а то* в складних реченнях: *Не роби цього, а то буде тобі лихо.*

Порівн. *бо*.

Поміж реченнями й однорядними членами перед *то*, *а то* кома обов'язкова, як указує й ритмо-інтонація.

Буває й з підсильним значінням, напр.: *Що то плачу, що то гомону було та страху по селі.* (М. Вовч.).

30. *тобто* – див. *себто*.

31. *тож* – див. *же.*

32. *тощо* – як прикінцева частка після однорядних членів речення на означення незакінчености однорядних членів звичайно не відділяється комою від попереднього слова за її вимовою (але див. *абощо*).

Не слід плутати з *то що́?* (інший наголос).

33. *хоч, хоча* – крім того, що ввіходить у складні сполучники (див. а, *та*), буває в повторенні на розділовість однорядних членів речення або речень: *Звісна дівчача натура хоч у панстві, хоч у мужицтві.* (Гр. Кв.-Осн.) *Хоч сядь та плач, хоч сидячи плач.* (Нар. присл.) *Завтра буде хоч дощ, хоч сніг, хоч соняшно.* (Нар.). Буває і в підрядних реченнях: *Душею він дитя, хоч голову схилив.* (Ів. Франко). Кома ставиться не тільки в усіх таких випадках, а й тоді, коли *хоч* без повторення сполучає однорядні слова: *він дурний, хоч і вчений* і т. ін.

Порівн. *або, чи.*

Кома як у прикладах завсіди.

34. *чи, чиж* – крім того що ввіходить у складні сполучники (*чи – що, чи – то, чи – а*), в повторенні вживається з розділовим значінням (порівн. або, *хоч*): *Чи гріх, чи два, а вже не видержу.* (Нар.). Може бути й без повторення між однорядними словами та в додаткових реченнях: *Як де зробить чорногуз гніздо на хаті, чи у дворі, то та хата щаслива.* (Нар.) *Подивися, чи коні запряжені.* (См.-Ст.).

Підсильне *а* як при *ні*: *Сама ж я не знаю, де мій милий дівся, а чи його звіри з'їли, а чи він утопився.* (Нар. пісня).

Так само підсильне значіння має й частка *ж*: *Чиж не однаково?* (Ак. Сл.).

А то ще й *то*: *Чи то летять над містом літні хмарини, чи то змагається з нічними сутінками блідий світанок листопаду, а чи сонце спадає в імлу затишної долини.* (М. Зеров).

Прикінцеве часткове сполучення на означення можливої розділовости й далі *чи що,* як і *абощо,* виділяється комою: *Тобто ти паном будеш, чи що?* (Ів. Неч.-Лев.).

Правопис *чи що́* з одного боку і *аби́що, то́що* з другого визначається наголосом (неоднаковим) – порівн. § 92.

Прикладка *з чи* виділяється комами.

35. *чим* – у літературній мові трапляється в складних сполучниках рівнобіжно з іншими складними сполучниками, напр., *чим – то* відповідно до *як – то*: *Чим до пана йти, то спершу до Йосипенка.* (П. Мирний).

Так само буває при прикметниках та прислівниках 2. ступеня: *І чим далі вони йшли, чим важче їм було обминати перешкоди, чим сильніше пекло зверху сонце, а з низу камінь, тим більше завзяття одбивалось на їх червоних і упрілих обличчях.* (М. Коцюб.) *Чим ближче він до нас надходив, тим менше могла я говорити.* (О. Кобил.) *Платили йому менше, чим другим.* (Ів. Франко).

Але в літературній мові при другому ступені вживають переважно конструкцій із *що – то*, або як в останньому реченні, *ніж, як* та прийменникових.

36. *що* – це найпоширеніший в українській мові сполучник із дуже різноманітним значінням і способами вживання.

а) Насамперед спинімось на *що* в відносних реченнях.

В мові дуже поширені такі підрядно-сполучені речення, що в’яжуться з якимось іменником головного речення як його ознака. Це й є відносні речення. Найпоширеніший спосіб зв’язку таких речень це через сполучник *що.*

З давніх давен такі речення в’язалися сполучниковими займенниками, і таким чином ті займенники разом були і членами підрядного речення (підметом або іменниковим додатком) і сполучниками, достоту так, як і тепер у мові часто буває, надто з прислівниковими сполучниками, що одночасно несуть аж дві ролі – і прислівникових додатків і сполучників, иапр.: *Куди кінь з копитом, туди й жаба з хвостом* (Нар. присл.).

Але згодом у таких відносних реченнях із займенниковим сполучником значіння членів речення в тому займенникові підупало, і він стався поволі тільки сполучником. Це позначилося тим, що такий займенник утрачав наголос, ставав ненаголошеним, як усі чисті помічні слова, а з другого боку втрачав здатність відмінюватися, бож сполучники не мають жадних родових, числових, відмінкових форм. Так постали підрядно-сполучені речення з сполучником *що* з колишнього займенника. Адже ми знаємо, що й тепер у мові є займенник *що* з своїми відмінковими формами, а проте ж легко пересвідчитися, що крім нього є ще й сполучник *що*, як невідмінне слово з усіма ознаками помічного слова. Так, явні займенники будуть у таких прикладах, як:

Що́ це лежить? – Полотно.

Чого́ тобі треба? – Хліба.

Я знаю, *що́* вона подарує мені.

В останньому прикладі *що* одночасно і додаток іменниковий і сполучне слово складного речення, бо ним же зв’язані окремі речення.

Алеж тільки сполучник буде *що* в прикладах:

Я знаю, *що* вона подарує мені книгу.

Були й такі, *що* нічого не знали.

Усі робітниці, *що* їм бракувало взуття, одержали його.

У підрядних відносних реченнях колишній займенник *що* став сполучником, позбувшись значіння іменника, чому, коли треба, в таких відносних реченнях із сполучником *що* з’являються окремі займенники на означення тих іменників. Взагалі всі такі відносні речення з *що* можна розбити на дві основні групи: перша це ті, що в них сполучний, себто зв’язаний із іменником керівного речення, іменник править за підмет у відносному, і другі це ті, що той сполучний іменник у них за додатковий іменник.

Ось приклади з першої групи:

Приходить до коня, що з мідною гривою. (Нар. опов.)

Могутні дуби, що густою лавою стояли понад озером, повилися густими тінями. (С. Васильч.)

Той дід, що сидить біля мосту. (М. Коцюб.)

Аллах... цурається мерзенного народу, що оббиває у царів пороги. (П. Куліш)

Він взяв собі за жінку Пандору, що смерть і горе людям дарувала. (Л. Україн.)

Ото його батько, що приходив з учителем. (П. Мирний)

Ми ті, що гнулися. (Ів. Франко)

Були такі, що тікали. (П. Тич.)

Не згадуй ти того, що вже воно не вернеться. (Б. Грінч.)

Важко убогим своє добро збувати, що воно в нас кров’ю обкипіло. (М. Вовч.).

У таких реченнях здебільшого, власне майже завсіди, підрядне речення буває неповне, а саме без підмета, бо він зрозумілий із керівного речення, де завсіди буває іменник чи його заступник, що до них і стосується ж підрядне речення. І коли в останніх двох прикладах, де

ми бачимо підмет *воно*, усунемо їх, речення в ясності й зрозумілості нічою не втрачають. Чи то назовного, чи непрямих відмінків буде той керівний іменник в головному реченні, зв'язок його з підрядним реченням звичайно буває настільки ясний, що підмет в останньому вже зайвий, тим паче, що й форма присудка в ньому часто точно вказує, до якого саме іменника головного речення стосується підрядне речення, напр.: *дуби... –* (*що*) *стояли, Пандору... –* (*що*) *дарувала.* До деякої міри цьому сприяє й те, що й сам сполучник *що* не втратив ще геть чисто зв'язку з займенником *що*, а цей останній, маючи дуже загальне значіння, може ніби заступати підмети дуже різноманітної форми й значіння (порівн. *що воно їде?* тощо).

На те, що справді в таких реченнях *що* не згубило ще цілком свого займенникового значіння вказують і речення з *що б – щоб: нема такої людини, що б не знала горя,* але *нема такої людини, щоб вона не знала горя.* Принаймні здебільшого в перших випадках напишуть *що б*, бо там *що* заступає підмет, але в других випадках, де є наявний підмет *вона,* ніколи не напишуть *що б,* а тільки *щоб.*

Але дещо інак в'яжуться підрядні відносні речення тоді, коли зв'язковий іменник їх править за додаткове слово, а не підмет, себто за іменниковий додаток, як бачимо з прикладів:

Ой чия то хата з краю, що я її не знаю. (Нар. пісня)

Не розповідає горлиця про свою дитину милу, що її шуліка забила. (М. Хвильов.)

Дякуйте тим, що й теперечки ще по паланках на перехрестях кістки їх крутяться на палях. (О. Сторож.)

Згадав свою покійницю мамусю, що я маленьким ще зоставсь без неї. (Л. Украін.)

Се вже тобі не та мала Оксана, що ти, було, їй робиш веретенця. (Л. Украін.)

Той Гриць, що ти йому вразила серце. (Б. Грінч.)

Се колесо, що зверху пада на його вода. (Нар.)

Спиняли ворога засіками, що ними в тісних місцях завалювано дорогу. (Ів. Франко)

Біда тій курці, що на ній сокола заправляють на лови. (Нар. прик.).

Але й такі речення можуть бути неповні:

А піду я за такого, що сіються вуса. (Нар. пісня)

Де *той, що чоботи рипають?* (М. Вовч.)

Я почав його щипать, шпигати... крізь ті чоботи, що пальці видно. (Б. Грінч.)

Ой, заграй, заграй, синесеньке море,
Та під тими байдаками,
Що пливуть козаки. (Т. Шевч.)

Не питайте
Того, що немає. (Т. Шевч.).

Тут у першому й другому реченні в другій частині пропущено "в нього", у третьому "з них", в четвертому "ними", у п'ятому "його". Та неповні речення цього розряду бувають тільки зрідка, здебільшого ж у них є зв'язковий займенник у формі додаткового іменника. Часто його й не можна обминути, бо інак затемнився б зв'язок речень – до якого ж саме іменника керівного речення стосується підрядне речення, та навіть коли він і один у керівному реченні, то іноді без того зв'язкового займенника не ясний зв'язок речень (через багатозначність *що*).

Звичайно, в таких реченнях *що* вже цілком тільки помічне слово – сполучник. Адже тут значіння другорядного іменника вже зовсім не зв'язується з ним, а з тим займенником непрямого відмінку.

І цікаво, що коли до того самого речення і слова належать два таких підрядних відносних речення, то вони будуть рівнорядні, якщо в обох зв'язковий займенник непрямого відмінку (хоч би й різних відмінків між собою):

Де ж ті люди, де ж ті добрі,
Що серце збиралось
З ними жити, їх любити? (Т. Шевч.)

Як бачимо, тут *що* спільне. Алеж коли одно з таких речень із назовним відмінком зв'язкового займенника (хоча б і відсутнього), а друге з непрямим, то вони вже не рівнорядні і не стягаються:

Еге, се він... гой Гриць, що (пропущене "він") *зріс з тобою, що ти йому на світі всім була.* (Б. Грінч.)

Отже на цім, здається, відбивається те, .що в першій групі складних речень *що* не зовсім сталося сполучником, що воно буває чистим сполучником тільки тоді, як у підрядному реченні підмет не зв'язкове слово, а зовсім інше.

У підрядних реченнях другої групи присудок може бути й дієйменниковий (власне це безпідметове речення):

Усе тії, що напитися,
Усе тії, що пити та гуляти,
А нікому поради дати. (Нар. пісня).
(Тут випущене "їм")

Придивившись до складних речень із відносними підрядними реченнями, ми побачимо, що всі ці останні становлять собою щодо значіння ніби відповідь на питання хто? або який? при якомусь іменникові керівного речення. Стосунки керівного і підрядного речення можна схематизувати словами *той – що* і *такий – що.* Перші (*той, такий*) ми часто й знаходимо в керівних реченнях, як це й видно з прикладів, замість самих іменників, тоді ж, коли там іменники, то вони завсіди такого значіння, що ніби при них стоять *той або такий* (а іноді ж вони бувають і в наявності), підрядні ж речення саме й розкривають зміст тих вказівно-беззмістовних *той* і *такий.* Наведені форми сполучення таких от відносних речень з допомогою сполучника що найзвичайніші в українській мові на всім її обширі і в усіх мовних жанрах. Усе ж таки це не одинокий спосіб.

Насамперед у всіх тих реченнях, де в керівній частині керівне слово *той* (*та, того, тому, тих...*) без іменника, в підрядному звичайним буває сполучне слово (одно!) *хто, кого, кому...*:

Тільки той, хто горить, не згорає. (О. Олесь)

Хто ненавидить кайдани, тому війна не страшна. (Ів. Франко)

Хіба ж вони не слуги слуг того, кого ви князем темряви назвали? (Л. Украïн.)

Щаслив той чоловік, з ким ти жив був цілий вік. (А. Крим.)

Теж і тоді, коли в керівній частині заступник слова *той*, напр., *всі* (пропущене *ті*), *хто...*; *кожний* (пропущене *той*), *хто* і т. ін. Навіть іноді, коли *той* зовсім відсутнє (без заступника), але коли воно умотивоване іншими словами керівного речення: *не довелось мені побачити, кого хотілось...*:

Не поет, хто забуває
Про страшні народні рани. (Л. Украïн.).

Замість присвійного *його, її, їх* після сполучника *що* (*що його...*) в підрядному реченні може бути *чий, чия, чиї...*: *ті, чиї діти ходять до школи. На чиєму возі їдеш, того й пісню співай.* (Нар. прик.).

Так само дуже звичайні сполучникові прислівники в підрядних відносних реченнях, коли в керівних реченнях керівні іменник (з указівними займенниками) прислівникового значіння (де? коли? як?..), або з ним таке значіння в'яжеться:

Де хліб обрідкуватий, той на зерно кращий, а де густий, там ні. (Нар.)

З *плачем ждемо тії години,*
Коли спадуть кайдани з нас. (Л. Украïн.).

Крім указаного основного способу сполучати відносні підрядні речення з сполучником *що* тощо, є ще й інший спосіб, а саме через займенник *який* або *котрий*, що править воднораз і за сполучника і за члена додаткового речення:

Намацав насподі шматок сала, якого він не клав туди. (М. Коцюб.)

Я, бачиш, встоюю за працю, з котрої була б якась користь людям. (Ів. Неч.-Лев.)

Це власне вже застарілі способи сполучувати відносні речення. У народній мові вони мало відомі і то майже виключно в зах.-укр. говірках.

Тільки, звичайно, не слід думати що взагалі підрядно-сполучені речення з *який,*

котрий не властиві українській мові: на своєму місці вони звичайнісінькі, напр., *я знаю, який він розумний, я не знаю, котора з них старша* і т. ін., надто ж у тих випадках, коли це останнє (*который* чи *котрий*) зберігає своє основне значіння .який із двох, трьох" тощо: *Котра дівчина чорнобривая, та чарівниченька справедливая.* (Нар. пісня.).

Див. іще *щоб.*

б) Сполучник *що* часто зв’язує повні й неповні підрядні речення різних значінь додатково-пояснялького й висновного характеру, зокрема з його допомогою пряма мова обертається в підрядно-сполучене речення (див. § 186), напр.: *Він каже, що немає часу.* (См.-Ст.) *Хтось жаліється, що нема куди товар вигнати, що немає пасовиська.* (М. Коцюб.) *Увійшли в такий темний ліс, що тільки небо та земля.* (Нар. каз.) *Диво, що добре вбрався.* (Сл. Грінч.) *То не біда, що у просі лобода* (Нар. присл.) *Хіба ж уперше для мандрівного лицарства, що один лицар упорався з цілим військом.* (З перекл.) *Неба тут було так багато, що очі потонули в нім.* (М. Коцюб.).

Не знаю, що і після чого
Старі сумують. (Т. Шевч.).

І в усіх таких реченнях, і в реченнях відносних підрядне речення змістом своїм стосується до якогось слова керівного речення. У відносних, як ми бачили, воно стосується іменника чи його заступника, в останніх дієслова або придієслівного додаткового слова якогось чи заступника дієслова [напр.: *такий* (темний) – *що, диво – що, уперше – що, так* (багато) – що тощо]. Через багатозначність сполучника *що* іноді виникає двозначність речення, напр.:

Чи винен той голуб, що сокіл убив? (Т. Шевч.).

Тут підрядне речення можна віднести і до *голуб* (тоді воно відносне) і до *винен.*

Часто сполучник *що* буває перед іншими сполучниками: *що, як, що ні, що ніби...*

в) Іноді сполучник що вживається як рівнобіжний із іншими, напр.:

Що *пожене бичка пасти, то цілий день проспить.* (Нар. каз.)

Що гойдneться павук, то нитка порветься. (Л. Україн.)

Порівн. *як.*

Ой як мені сії суми
    Пересумувати,
Що я свою кохану
Мушу покидати. (Б. Грінч.)

Як ти підеш, що такий дощ? (Нар.).

Порівн. *коли.*

Простий люд-селюки гули по всьому полю, що тії трутні. (П. Куліш)

Порівн. *мов.*

Але при другому ступені прикметників та прислівників конструкція з *що – то* (іноді з пропуском *то*) звичайніша за *чим – тим. Що далі, все більше людей прибувало.* (Л. Україн.)

Іноді *що* має розділове значіння:

Що вбогий, що багатий, – у нього все рівно. (Сл. Гр.)

Вам однаково, що тут, що там. (Л. Гліб.)

Порівн. *чи, то.* Див. іще § 170 *за.*

37. *щоб* – через наявність у ньому частки *би* з основним умовним значінням завсіди має в собі відтінки зв’язку нереальних фактів, означуваних реченнями, як це можна бачити з таких двох складних речень: *Я сказав, що він прийшов* і *Я сказав, щоб він прийшов.*

Отже і вживається він насамперед на означення бажання, наміру, мети в підрядному реченні: *Старий заховавсь в степу на могилі, щоб ніхто не бачив.* (Т. Шевч.) *Так хотів придавити старшину, щоб і не писнула.* (П. Куліш)

Також і в таких відносних реченнях, як: *Хто такий дурний, щоб сам на себе визнавав таке?* (М. Вовч.) *Рідко траплявся такий рік, щоб не було пожежі в місті.* (Ів. Неч.-Лев.).

Зрідка вживається ще в значінні *коли б, якби*: *Щоб я тебе не любила, то б я тебе не будила...* (Нар. пісня) *Щоб він не кашлянув, обертаючись на другий бік, бо один вже зболів, то Мася ще сиділа б та пишалась.* (А. Свидн.)

При сполучникові *щоб* можливі форми дієслова тільки минулого часу та дієйменника: *щоб казали, щоб казано, щоб казати.* Див. § 82.

Другорядний присудок (див. § 180) іноді стається безпідметовим реченням через сполучник *щоб*:

Ми зійшли вниз і зайшли в хату до рибалки, щоб попрохати човна. (С. Васильч.)

Варт іще відзначити, що наголошене *щоб* уживається як часткове слово на означення докірливого побажання, того, чого не сталося, в таких виразах, як *щóб було прийти, щóб було переказати, щóб же й прийти* тощо.

Про *щось за* див. § 170 *за.*

38. *щодо, щождо* – у складних сполучниках, щодо – *то, щождо – то.*

39. *як* – тільки зрідка визначає такі відтінки сполучення підрядних речень, що не можуть бути замінені іншими сполучниками, здебільшого ж уживається поруч інших сполучників в неповних і повних підрядних реченнях умовного, часового, порівняльного значіння разом із іншими сполучниками (*як – то, як – так*). Умовні й часові речення іноді не можна розрізнити: *Як умру, то поховайте*
Мене на могилі. (Т. Шевч.)

Правду старий співа, як не бреше. (Т. Шевч.)

Як були ми в його, бачили його брата. (Нар.)

П'ять літ минуло, як він в селі не був. (См.-Ст.)

Йому більше, як сто років. (Нар.)

Іноді й розділове значіння при однорядних членах речення:

Як день, як ніч – раз-у-раз тупаю та працюю. (Г. Барв.)

У *тій горниці стіл стоїть, і на йому як пити, як і їсти.* (Нар. опов.)

Див. іще *а, мов, коли.*

40. *якби* – сполучник в умовних реченнях на означення зв'язку нереальних фактів:

Якби знав..., то б... (порівн. *щоб*)

41. *якже* – див. *же*

42. *якщо* – чисто умовний сполучник: *якщо він знав, то...*

Сполучні слова § 188.

Уже при огляді сполучників не раз доводилось говорити за такі слова в реченні, що одночасно виконують дві функції: члена речення і сполучника. І не завсіди навіть можна точно розмежувати чисті сполучники й сполучні слова. А крім принагідно вказаних уже таких сполучних слів багато є ще й інших. Різноманітні і складні стосунки однієї думки до другої чимраз більше породжують і способів сполучування речень. Сполучними словами якнайзручніше й відбивати ті стосунки. Як і сполучники, сполучні слова віддають різні логічні стосунки поміж реченнями й явищами, як причинові, просторові, часові тощо. Здебільшого в сполучних словах бачимо прислівники, хоч бувають і займенникові, а винятково й іменники.

Майже всі сполучні слова бувають складні, себто становлять собою двоє або більше слів, так що частина такого складного сполучника в керівному реченні, а друга в підрядному. Іноді до них увіходять як частина прості сполучники.

Звичайна займенникова, крім указаних під *що* в попередньому §, сполучна пара *такий – який*: *Який їхав, таку здибав.* (Нар. присл.)

З прислівникових тощо можна вказати *як – так, коли – тоді, там – де, відкіля – відтіля, не тільки – але й* (або *а й, а також, а навіть*), *доти – доки (поки), нехай – а все ж, дарма що – а* (або *та), оскільки – остільки* (також *скільки – стільки*)*, оскільки – то.*

Зокрема всі питальні слова й форми в підрядних реченнях стаються сполучними словами: *хто це? – я знаю, хто це* і т. ін. – *кому, чого, де, як* і т. ін. Такі форми, як того,

тому, тим (див. §§ 162_4, 163_3, 168), взагалі набули сполучникового значіння, а від *чому* навіть постало скорочене прислівниково-сполучникове слово *чом* (*я знаю, чом він не прийшов...*).

Також *пощо*: *Воно було б інтересніше довідатися, пощо дала слово?* (О. Кобил.), *скоро*: *Скоро женихи і гості в двора, панночка в плач.* (М. Вовч.) Се *зараз видно, скоро ми критично на неї поглянемо.* (Б. Грінч.), *почасти – почасти*: *Тут ліси почасти вирубані, почасти викорчувані...* (См.-Ст.), *раз – раз*: *Говорить раз сяк, раз так.* (См.-Ст.)

Сполучна група *тому що* може *цілком* належати до підрядного речення, може бути й розірвана (в вимові павзою, на письмі комою).

Прийменникова група *замість того, щоб* + дієйменник стала сполучною *замість щоб* + дієйменник, а далі й попросту *замість* + дієйменник: *Замість статися сіллю землі, станем попелом підлим.* (Ів. Франко) І так тепер найчастіше.

Цікава ще сполучна група *де б*: *де б молиться, верзеш тут погань.* (Т. Шевч.)

Майже всі такі сполучні слова й групи в'яжуть підрядні речення з керівними, зрідка однорядні слова. Ритмо-інтонаційні ознаки вони вносять такі виразні, що на письмі кома стає безсумнівна майже завсіди.

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ.

Вступні уваги § 189.

Розділові знаки це відповідники в письмі ритмо-інтонаційних елементів живої мови. Ці останні, як не раз уже й указувано, мають дуже велику вагу в живій мові, становлять невід'ємну її прикмету, її складовину. Самої основної мовної одиниці – речення не може бути без певних ритмо-інтонаційних ознак у вимові й певних відповідних означень на письмі. Разом із так званими граматичними способами зв'язку слів (згода, підрядність, прилягання, прийменникове й сполучникове єднання) ритмо-інтонація дає можливість надзвичайно різноманітне гуртувати більші й менші комплекси слів, ставити їх у різні стосунки до себе як до потреби й вимоги гнучкої й складної думки, розчіплюючи більше на чистини, об'єднуючи менші одиниці в більші тощо. Хоч ритмування мови й інтонація її часто сплітаються в суцільний вузол, все ж в основі це різні явища й різного значіння.

Ритм це поділ мови на шматки, більш чи менш відрубні. Верховина такого шматка – найсильніший видиховий момент, здебільшого наголос, найслабший видиховий момент, звичайно павза, характеризує місце зустрічі таких шматків. Чистий і правильний ритм буває в тонічних віршах:

Реве́ || та сто́ || гне Дні́пр || широ́ || кий.

Але в прозовій мові ритм інший, і такі ритмові одиниці в ньому вже не припадають на середину слів і взагалі не рівні між собою ні щодо числа слів, ні щодо числа складів. Тут ритмові одиниці взагалі різні, напр., речення, однорядні члени його, відокремлені слова, вставні слова тощо. Здебільшого (власне дуже часто, тільки не завсіди) поміж ритмовими одиницями в прозовій мові на письмі буває якийсь розділовий знак.

Інтона́ція це піднесення або спадання голосу (тону). Не слід плутати піднесення голосу (тону) з силою голосу. Остання належить до ритму, перше до інтонації. Хоч, щоправда, часто вони спадаються в одній точці.

Коли головна роля ритму розчленовувати мову на частки, то інтонації – визначати їх деякі внутрішні прикмети, тобто значіння, або сами по собі, або в стосунку до інших сусідніх часток. Так, ми знаємо, є інтонація речення-розповіді, інша речення-оклику, речення-питання, інтонація вставних слів, інтонація підрядних речень тощо.

Деякі ритмо-інтонаційні фігури в нашій мові набули такої виразности й типовости, що вони можуть брати на себе функції сполучників, сполучаючи, напр., речення як керівне й підрядне. У таких випадках ритмо-інтонація в вимові і відповідна пунктуація на письмі тільки й визначають, у яких саме стосунках певні мовні частини між собою. А не раз у

таких випадках зміна ритмо-інтонації (на письмі розділових знаків) змінює й сами ті стосунки, себто кінець-кінцем значіння.

Розглядаючи різні синтаксичні явища, ми на своєму місці вже знайомилися з різними типами характерних ритмо-інтонацій і відповідною пунктуацією на письмі. І те й те, як ми бачили, не однаково стале й певне. Багато є ритмо-інтонацій цілком певних типів, багато також і відповідних норм щодо розділових знаків цілком визначених і, отже, загальнообов'язкових. Але є й такі в мові елементи, зокрема щодо пунктуації, коли ми не можемо їх визнати загальнообов'язковими і повинні розглядати як суб'єктивні можливості. Звичайно, обмежені не тільки перші, а й другі, бо є такі межі, що за них людині вже не вільно переступати, коли тільки вона почуває себе членом колективу і зважає на нього. Знати насамперед загальнообов'язкове в цій галузі, а також і межі можливого суб'єктивізму, треба кожному, хто любить і поважає слово.

Вага витриманої й послідовної пунктуації, між іншим, в тім, що вона дає можливість читачеві точніше зрозуміти мисль того, хто пише. Не тільки великі розділові знаки, як крапка тощо, дуже впливають на значіння словосполучення, а й малі іноді дуже змінюють його, міняючи місце або міняючись сами. Пунктуація дуже допомагає організації мислі читача, що повстає з читання, це насамперед, а також відповідно до цього й організації поправного читання в голос, себто поправної вимови. Цілком усвідомлена пунктуація, надто в її загальнообов'язковій частині, полегшує процес порозуміння людей (для чого й мова існує). Свідомі, напр., пунктуації і автор, і читач для себе, і декляматор більш-менш однаково зрозуміють неповне речення в

Перед ним вирівнялась висока, як т о п о л я с т р у н к а, дівоча постать. (С. Васильч.)

Але інші будуть і завдання (від автора), і розуміння, і деклямація, коли б написати

Перед ним вирівнялась висока, як т о п о л я, струнка дівоча постать.

Тут неповне речення вже інше (*як тополя*), інше й керівне речення, взагалі інше групування слів, інша ритміка, кінець-кінцем інше значіння.

Та в тім то й річ, що певна система розділових знаків і правил їх уживання склалися не тільки з огляду на декляматора, а й на читача для себе, себто на читання очима. Ставлячи того чи іншого розділового знака, ми неодмінно маємо на увазі не тільки вимовний образ написаного, а й його значіння, себто, напр., зв'язок слова з іншим словом, стосунок певної групи слів до іншої тощо, словом логічний бік справи. Граматичний зв'язок слів, логічні стосунки тям і нарешті ритмо-інтонаційне (вимовне) групування слів – ось те, на що спрямовані розділові знаки і ради чого існують. Якже́ ці мовні елементи не завсіди в гармонії поміж собою, ба навіть іноді і в конфлікті, то й неминуча де в чому пунктуаційна розбіжність і непослідовність, а вже й поготів невідповідність вимовним фігурам.

Отим то пунктуаційні норми не можуть ґрунтуватися тільки на ритмо-інтонації з одного боку, а з другого не можуть бути цілком сталі в усіх подробицях. Взагалі ж щодо пунктуації, то вона природно позпадається на три групи: група безумовно сталої пунктуації (загальнообов'язкова пунктуація), група можливої пунктуації (суб'єктивна пунктуація, в певних межах) і нарешті група неможливої пунктуації. Це значить, що є випадки, коли в писаній мові певний розділовий знак обов'язковий (напр., кома поміж керівним і підрядним реченням певної вимови), є випадки, коли він тільки можливий як до вподоби (напр., в комах чи без них прислівникові вставні слова, хоч би й оце саме *наприклад*) і нарешті є випадки, коли жадні розділові знаки виключені, напр., поміж членами речення типу *Ударом зрушив комунар бетонно-світові підпори.* (В. Блакит.)

Що справді в основі пунктуації лежать різні мовні елементи, видно вже з того, що в одних випадках без вимови ми зовсім не можемо визначити розділового знака, напр., що́ поставити в кінці речення – крапку, знак оклику, знак питання, не чуючи інтонації, але в інших випадках розділовий знак чи відсутність його вже зовсім не залежить від індивідуальної вимови й бажання, і часто ми категорично можемо сказати за ту чи ту пунктуацію.

У різних розділах синтакси принагідно ми чимало вже говорили за різні розділові знаки, отже тут доведеться тільки звести те все докупи, посилаючись у потребі на попередні §§, та пододавати те, що раніше не було зачеплене.

Крапка § 190.

Крапка це насамперед знак основної мовної одиниці – речення-розповіді, а також його ритмо-інтонаційних рівнозначників, про що див. §§ 138, 176_4.

Звичайно крапка ставиться і після написів та різних назов, напр., під малюнками, після заголовків на книгах тощо. Але з декоративною метою на обгортках книг, на афішах тощо часто такі написи бувають і без крапок. Крім того крапка ставиться ще в таких випадках:

1. Після недокінченого на письмі (скороченого) слова, що буває звичайно з часто вживаними й відомими словами, як от: *5 м.* (себто *метрів*), *100 карб.* (*карбованців*), *і т. ін.* (*і таке інше*) тощо. Такі скорочення в середині слів роблять тільки на приголосних, при тім подекуди ще й спрощують тим, що в них залишають лише характерні приголосні: *крб.* (*карбованців*), *нпр.* (*наприклад*), *см.* (*сантиметрів*), *мм.* (*міліметрів*), *дм.* (*дециметрів*).

Не слід (бо не варт) робити скорочень перед останньою літерою, напр, "і т. інш."

В інтересах економії часу й праці подекуди в скороченнях крапки не пишуть, надто в спеціяльних працях, де такі скорочення вживані дуже часто, також у таких скороченнях, як УСРР, РНК тощо.

2. Повелося писати крапку й після рядових числівників, коли вони означені цифрами напр.: *1. раз* (*перший раз*), *у 20. році* (*у двадцятому році*) тощо. Як бачимо, це економніший спосіб, ніж при цифрах писати закінчення (*1-ий раз, у 20-му році...*). Але він доцільний лише тоді, як не плутають з такими числівниками-цифрами звичайних числівників-цифр, себто розрізняють, напр.: *20. рік* і *20 років, на 32. ст.* і *на 32 ст. (на тридцять другій сторінці* і *на тридцять двох сторінках*) тощо.

Знак оклику § 191.

Інтонація речень-окликів описана в § 138. Звичайно, знак оклику вживається не тільки після речень-окликів, а й інших словосполучень чи й слів на знак того, що їх вимовляти треба з тією окликовою інтонацією. Зокрема знаки оклику часто бувають після слів кличного відмінку та вигукових слів:

Земле! Як тепло нам із тобою! (М. Рильськ.)
Кум-кум! кум-кум! кум-кум! кум-кум!
Як гарно скрізь, як любо жити! (П. Карман.)
Оксано! гей! Оксаночко!
Нема її, нема! (О. Олесь)

Бажаючи окликову інтонацію зміцнити, ставлять !! або й !!!

Знак оклику в дужках в середині речення визначає, що попереднє слово (що зараз за ним той знак) в автора викликає здивування чи обурення, отже він тим знаком наче умовно віддає своє *ого!* (звичайно це буває після чужого якогось слова, напр., в цитатах).

Знак питання § 192.

Про інтонацію речень-питань див. § 138. Знов же як і знак оклику, знак питання може бути не тільки після речень, а й після інших словосполучень чи слів, коли що їх треба вимовляти з питальною інтонацією:

Так ти кажеш,
Що бачив криницю
Москалеву? Що ще й досі
Беруть з неї воду? (Т. Шевч.)
Хто? Ти? – лев заревів. (Л. Гліб.)

На зміцнення питальної інтонації вживають ?? або ???, а складну, окликово-питальну інтонацію віддають знаком !? чи ?!

Кома в реченні § 193.

Кома в межах речення ставиться дуже часто, і це такі випадки:

1. Поміж однорядними членами речення – !? чи ?!

Щодо коми перед сполучником *а, або, абощо, аж, але, ба, бо, ні, та, то, тощо, хоч, чи,* то див. § 187.

2. Відокремлені слова виділяються комами – див. § 176.

Тут тільки слід додати, що відокремлені члени речення як пунктуаційну категорію треба засвоїти на ґрунті синтаксичної аналізи, як то й подано в указаному §, бо сама ритмо-інтонаційна характеристика відокремлення не достатня через те, що в розвинутій фразі (з багатьома другорядними членами речення) раз-у-раз бувають непунктуаційні відокремлення (павзи), а надто в віршах. Так, часто підмет з додатковими словами в вимові буває відокремлений від присудка, але ніколи не на письмі.

3. Один ґатунок прикладок виділяється комами – див. § 175 а також § 187 *або, себто, чи* тощо.

4. Вставні слова виділяються комами – див. § 178.

5. Комами, якщо не знаком оклику, виділяються кличні відмінки іменників та їх заступників із усіма залежними від них словами – див. § 179.

6. Так само вигукові слова здебільшого виділяються комами, хоч бувають і з іншими розділовими знаками й без них – див. § 179.

7. Дієприслівникові сполучення майже заводи виділяються комами – див. § 177.

Кома поміж реченнями § 194.

Як основна мовна одиниця, речення від речення на письмі виділяється якимось розділовим знаком. Ми знаємо, що найменша відрубність словосполучень на письмі віддається комою, отже й виходить, що найтісніше сполучені речення на письмі виділяються комами. Це підрядно-сполучені й рівнорядно-сполучені речення – див. §§ 182, 183, 184.

Хоч як справді важить у практиці те, що речення від речення на письмі треба відділяти розділовим знаком, зокрема найтісніше сполучені речення комою, навіть коли б у вимові й не було там павз, все ж таки правило це подекуди порушується, як про це й згадано вже. Так, неповні речення часто не виділяються комами в тих випадках, коли вони заступають присудок головного речення чи присудковий додаток (або взагалі недостатній член другого речення), тобто коли сполучники правлять ніби за зв’язку, і коли власне й інтонаційно перед нами одне речення, а не два, напр.:

Еней тоді як народився. (Ів. Котляр.)

Ноги були мов би підтяті. (А. Крим.)

Правда, тут бувають такі випадки, коли відсутність присудка в головному реченні, розвинутість підрядного речення й павза поміж ними в вимові вступають у такий конфлікт, що важко й спинитися на якійсь пунктуації, напр.:

Крутий байрак,
Неначе циган чорний, голий,
В діброві вбитий, або спить. (Т. Шевч.)

Адже першу кому (звичайну в виданнях Шевченкових поезій) тут хібащо самою вимовою (павзою) й можна виправдати.

Власне в даному уривкові з Шевченка найкраща пунктація була б це риска після *байрак.*

Так само іноді не ставлять коми й поміж супідрядними реченнями, тобто залежними від того самого керівного речення рівнорядними реченнями, надто ще неповними, звичайно, коли вони зв’язані єднальним сполучником.

Середник § 195.

За середник дещо сказано в § 182. Це знак проміжний між комою й крапкою. Ставиться він поміж поширеними реченнями або поширеними частинами його, напр., однорядними членами:

З неба, як розтоплене золото, ллється на землю блискучий світ сонця; на ланах грає соняшна хвиля; під хвилею спіє хліборобська доля... Буяє вона вгору; зеленіє, як рута... Легенький вітрець подихає з теплого краю; перебігає з нивки на нивку, живить, освіжає кожну билинку. (П. Мирний)

Двокрапка § 196.

Як уже говорилося в § 186, двокрапка це спеціяльний знак поміж реченням, зв'язаним із чужою мовою, і цією останньою.

Отже, це знак поміж такими реченнями, що стоять до себе в особливих стосунках, проміжних між рівнорядністю й підрядністю.

Та на цім двокрапка як розділовий знак не кінчається, маючи застосування і поміж іншими реченнями і поміж членами простого речення, коли їх треба поставити в такі стосунки, що віддаються в вимові тією ж ритмо-інтонацією (зупинка й особливе обниження голосу перед наступними словами). Щодо значіння, то двокрапка дуже різноманітна, бо за нею може йти пояснення до попереднього, причина, наслідок, перелік і т. ін. Перед двокрапкою можуть бути ще сполучні слова *як от, а саме*, *наприклад* і деякі інші, але здебільшого поміж реченнями двокрапка буває саме тоді, коли вони не зв'язані сполучниками.

От іще декілька прикладів двокрапки:

Не спочивайте: ще не час. (В. Чумак)

Веселеє сонце устало над морем, всміхнулося все йому любо: і небо, і хмари, і скелі, і море... (Дн. Чайка)

Мені все сниться: сонце, співи
І ви, і день весняний. (П. Тич.)

Коли ще взяти на увагу приклади, наведені в § 186, то побачимо, що двокрапка хоч і відбиває дуже своєрідний зв'язок речень і слів, все ж в окремих випадках вона наближається то до коми, то до крапки, то до відсутности будь-якого розділового знака, не кажучи вже за риску, що з нею двокрапка змагається дуже часто.

Риска § 197.

Найбільше суб'єктивний розділовий знак це риска. Щоправда, подекуди риска визначається на письмі зверхньою ознакою словосполучення – пропуском слова в реченні, або поміж реченнями (сполучника – див. § 185). Але поза тим риска може бути й між іншими членами речення, коли тільки треба віддати на тім місці вимовну фігуру – різку павзу. І прикладки і відокремлені слова можуть бути виділені рисками.

Взагалі цей розділовий знак менше властивий спокійній розповіді описового характеру, а більше живій розмові (зокрема діялогові) та ліриці, де ритмо-інтонація буває гостріша, барвистіша. Через це інколи риску навіть надуживають, надто поети.

Ось іще зразки риски:

Книги – морська глибина. (Ів. Франко)

Замість квіток – шаблі, списи
Виблискують в долині. (П. Тич.)

Дурне ягня
Само забилося до річки –
Напитися водички. (Л. Гліб.)

А там – і слід мій занесе
Холодний вітер. (Т. Шевч.)

Тепер – це хата-читальня. (А. Головко)

А за ґратами та замками стиха шуміло – гула там підборкана молода сила. (С. Васильч.)

Стан правенький, мов тополя,
Щічка – мов калина,
Шийка – наче крейдяная,
Губоньки – малина. (Л. Гліб.)

І вгледіли айстри, що вколо – тюрма. (О. Олесь)

Риємо – риємо – риємо
Землю, неначе кроти. (В. Чумак)

Птах – ріка – зелена вика,
Ритми сояшника. (П. Тич.)

І хоч не раз – признáюся – ставати
Я на котурни моднії любив,
Але тепер... (М. Рильськ.)

А Ярема – страшно глянуть –
По три, по чотири
Так і кладе. (Т. Шевч.)

Часто риска кладеться ще поміж прямою мовою двох чи більше осіб замість лапок.

Вживається ще риска після коми поміж реченнями, чим підкреслюють не тільки ритмо-інтонаційний характер їх сполучення, а й синтаксичну самостійність частин, але завсіди це можна віддати попросту рискою.

Про розділку див. §§ 175 та 104.

Дужки § 198.

У § 178 сказано, що в дужки беруться вставні слова *з* метою підкреслити їх вставне значіння. Отже дужками відтіняється незв'язаність тих слів із реченням як членів його, пояснялье значіння їх, або як уваг "між іншим" тощо. Прискорено-обнижена ритмо-інтонація вставних слів при дужках, отже, виявляється ще виразніше.

Дужки знаходять застосування і в поетичній мові і в діловій, при тім в дужки беруться іноді цілі комплекси речень із складними й різноманітними своїми ритмо-інтонаціями, що можуть бути, таким чином, виявлені на тлі вже вставної ритмо-інтонації. От приклади:

Уже він хотів повернути поза хатою назад до дверей, коли це (уздрілось йому) немов щось мелькнуло. (П. Мирний)

А ввечері мій Ярема
(От хлопець звичайний!),
Щоб не сердить отамана,
Покинув Оксану. (Т. Шевч.)

Хлоп'я в садку собі гуляло
Та й забажало
На іграшки ужа піймать.
(Воно гніздо його назнало –
Так як утерпіть, щоб не взять?) (Л. Гліб.)

В Західній Україні (Галичині) звісні кілька випадків такого похорону, але вже без могильних насипів (такі звісні й далі в Західній Європі). (М. Грушев.)

Крапки § 199.

Крапки (тобто три крапки) ставляться на місці перерваної, недокінченої мови, зокрема тоді, як мова перериваєтся через хвилювання, зворушення, як мова складається з окремих незв'язаних синтаксичних слів і словосполучень, напр., в гніві, при спогадах тощо. Часто ставлять крапки (іноді й зловживаючи) в кінці речень на знак недокінчення думки, прикладів, абощо.

Приклади:

Музика... танці... і Бердичів...
Кайдани брязкають... Москва...
Бори, сніги і Єнісей... (Т. Шевч.)
Заплакав дощ... і вщух. (П. Тич.)
Зашуміла зграя піною на хвилях,
Зашуміла вітром... ще раз! і прощай!... (О. Олесь)

На знак того, що мова розпочата ніби з середини речення, інколи крапки ставлять і перед словами:

...Вечір. О 12. ночі буде новий рік. (М. Хвильов.)

Лапки § 200.

У лапки беруться слова, речення й цілі уривки в таких випадках:

1. Чужа мова, коли вона передається як пряма, при тім усі прикінцеві розділові знаки, крім крапки, ставляться перед лапками, а крапка після них:

Альта плаче: "Тяжко жити.
Я сохну, сохну..." (Т. Шевч.)
    Ми питаєм:
"Що хто тобі зробив?" – "Ніхто нічого". (Л. Україн.)

Див., іще § 197.

2. Власні назви літературних творів, фабрик, пароплавів тощо, а надто тоді, як без лапок такі назви можна б зрозуміти як не власні:

На сімнадцятому році Марко прочитав "Кобзаря". (Б. Грінч.)

З заводу *"Арсенал" вийшли робітники.*

3. Такі слова, що їх той, хто пише, не вважає за свої, напр., точні наведення з книг (цитати), такі назви, що їх наводять з іронією або глузуючи, незвичайні слова чи хоч і звичайні, та тільки незвичайно вжиті, малопоширені новотвори тощо:

А "патріот, убогих брат"...
Дочку й теличку однімає
У *мужика.* (Т. Шевч.)
Ганебне слово "раб" із світа зникне. (Л. Україн.).

Синявський О. Коротка історія "Українського правопису"
// Культура українського слова. – Збірник І. – Харків – Київ, 1931. – С. 93 – 112.

За початковий документальний момент досить довгої й складної історії "Українського правопису" треба визнати постанову Ради Народніх Комісарів УСРР з 23 липня 1925 р.:

"1. Для розробки правил правопису української мови організувати при Наркомосі Державну Комісію під головуванням Наркома Освіти О. Шумського з таких осіб: Бутвина В., Ганцова В., Голоскевича Г., Грунського М., Єфремова С., Йогансена М., Калюжного Н., Касяненка Є., Кириченка С., Коряка В., Кримського А., Курилової (Курило) О., Пилипенка С., Попова О., Річицького А., Секунди Т., Синявського О., Скрипника М., Соколянського І., Солодуба П., Сулими М., Тимченка Є., Хвильового М., Яворського М., Ялового М.

2. У своїй праці Комісія повинна виходити з сучасної літературної мови, що є синтезом основних народніх діялектів, принявши за основу "Найголовніші правила українського правопису Всеукраїнської Академії Наук" затверджені НКО УСРР 1921 року.

3. З метою приваблення широких кіл наукових і літературних сил до участи у виробленні правил правопису української мови доручити Наркомосові скликати спеціяльну конференцію для обміркування виробленого Комісією проєкта правил правопису".

Таким чином, як бачимо, в цій постанові дано директиву як щодо напряму праці (синтеза), так і щодо методи праці (конференція). Цих ґрунтовних засад Державна правописна комісія трималася в усій своїй наступній праці, починаючи від організаційної наради, скликаної Народнім Комісаріятом Освіти вже 1. серпня того ж 1925 року в Харкові. На цій нараді взяло участь понад половину членів Комісії: Бутвин В., Ганцов В., Голоскевич Г., Єфремов С., Йогансен М., Калюжний Н., Касяненко Є., Попів О., Річицький А., Секунда Т., Синявський О., Солодуб П., Шумський А., Яловий М. Заслухавши інформацію О. Шумського про завдання Комісії та доповідь О. Синявського про плян праці й обміркувавши питання всебічно, Комісія на цій нараді одностайно визнала, що перед нею стоїть питання ширше за впорядкування самого правопису в вузькому значінні слова, що їй належить упорядкувати літературну українську мову й щодо морфології тощо, оскільки ця мова в несприятливих умовах дореволюційного існування не могла набути належної одноманіт-ности й сталости, так потрібних для органу державних і громадських установ, школи й науки. Та хоч перед Комісією питання нормалізації літературної української мови стало на весь свій зріст, кінець-кінцем їй довелося відібрати тільки найважніше з обсягу нормалізації мови, обмежившися головним чином на зоровій (писаній) формі окремих слів і їх рядів і відмовившися від систематичної нормалізації таких боків літературної мови, як ортоепія, наголос, не кажучи вже за синтаксу чи словотвір. Щодо наголосу, то вирішено подати його лише на прикладах до різних правописно-морфологічних правил, при чім у випадках непевности, неусталености його на тому чи іншому слові зовсім не подавати, а в випадках рівнобіжности двох наголосів в тому самому слові – подавати обидва[1]. Елементи ж ортоепії довелося зрідка вносити головним чином у зв’язку з правописними питаннями і тільки в найважніших випадках і принагідно, чимало ж ортоепічних питань, як іще дуже непевних у самій мові і не висвітлених теоретично, і зовсім не зачеплено, як напр., про вимову зубних (*н, д, т*) перед *і* в чужих словах тощо.

Зате довелося внести в плян праці Комісії дещо й дальше від нормалізації літературної мови, адже важне саме для тієї нормалізації й взагалі для піднесення й поширення літературної мови. Таким чином Комісія з першої своєї органіїаційної наради обмежила завдання нормалізувати літературну мову найпотрібнішим з утилітарного погляду, а також найменш сумнівним щодо його обов’язковости. Намічено поперше встановити український альфабет, подруге подати правила правопису слів у частині кореня, наростків і приростків (фонетика), потретє визначити закінчення відмінюваних слів (морфологія), почетверте встановити правопис чужих слів, поп’яте – власних імен, пошосте унормувати пунктуацію, посьоме встановити хоча б шкільну (елементарну) граматичну

термінологію і, нарешті, повосьме додати ортографічний словничок. Тоді ж положено на окремих членів Комісії підготувати проєкти на кожний із цих розділів і переглянути їх в спеціяльно складених підкомісіях, куди ухвалено кооптувати нових членів: Вікула С., Волошина Г., Гладкого М., Дем'янчука В., Калиновича М., Ніковського А., Німчинова К. Пізніше по підкомісіях кооптовано ще Булаховського Л., Наконечного М., Ткаченка Б. На цій же організаційній нараді винесено побажання запросити до Комісії репрезентантів Західньої України: акад. В. Гнатюка, д-ра В. Сімовича, акад. Ст. Смаль-Стоцького.

Там же обібрана президія Комісії в складі О. Шумського, П. Солодуба, А. Кримського й О. Синявського мала координувати працю підкомісій і керувати справою взагалі. За секретаря в Комісії й президії був призначений від НКО П. Дятлів.

Ухвалений на тій організаційній нараді плян праці і обсяг її в основному залишилися непорушними до остаточного закінчення. Від одного тільки довелося Комісії далі відступитися, це від первісного наміру подавати до окремих правил правопису "стисле наукове пояснення для свідомого засвоєння їх". У процесі праці показалося, що, здійснюючи цей намір, часто довелося б подавати не "стисле" наукове обґрунтування, а тільки широке, на чому практичний характер книги дуже б стратив. Отже, такі пояснення брано на увагу лише в процесі наступної праці і тільки винятково залишано для тексту книги.

Перший пленум Комісії (після організаційної наради) відбувся в Харкові з 11. до 21. листопада 1925 року. Брало участь у нарадах понад 20 членів Комісії (з кооптованими)[2]. На цих нарадах докладно розглянено проєкти: В. Ганцова *Правопис невідмінюваної частина слова,* О. Синявського *Закінчення відмінюваних слів* та *Пунктуацію,* О. Курилової *Правопис чужих слів,* М. Сулими та М. Наконечного *Власні ймення* та скомпоновану з кількох проєктів *Граматичну термінологію.* Усі ці проєкти зазнавали чималих змін, поправок, додатків, особливо ж останні 3, як найменш усталені в практиці й найбільше дискусійні.

Працею Комісії в її тих чи інших ухвалах керувало ясно усвідомлене завдання – унормувати мову і правопис і спростити останній на базі традиції й природи української мови. Але намагаючися лише точно формулювати правила правопису й мови з метою усунути в літературній мові зайву розбіжність, як наслідок боротьби різних діялектів, впливів, звичок і уподобань, Комісія мусила вважати на весь дотеперішній процес творення нашої літературної мови і не порушувати міжговіркового характеру її на догоду самій бажаній одноцільності й послідовності. Малося розв'язати дуже трудну проблему – поєднати супротилежні змагання в мові: доосередні й відосередні. Доосереднє змагання, прагнення єдиної літературної мови й правопису виявлялося на протязі всієї історії української мови нової доби і стало імперативним в останні часи, коли державно-суспільна функція мови настирливо вимагала від неї певної єдности, одноманітности, сталости. Алеж і відосередні змагання не менше властиві й законні в українській мові, бо хто ж зважиться заперечувати, що хоч і південно-східня (краще новоукраїнська) стихія лежить в основі сьогочасної літературної української мови, та остаточно формувалася й формується вона силами й засобами майже всієї етнографічної України, всмоктуючи поживні соки різних діялектів, і то не тільки з лексики. Тож треба було знайти розумний і доцільний компроміс, тобто уніфікувати мову так, щоб вона не відбігала народньої мови принаймні в її найголовніших діялектах, щоб вона була якнайближча до якнайбільшої маси народньої мови, а до всього того, щоб у її правописі і структурі без крайньої потреби не була порушена усталена традиція. Звичайно, не можна було забувати й за другий бік природи української мови – її історію, і ця остання не раз ставала в великій пригоді при вирішуванні найтяжчих питань мови й правопису. Але все ж треба зауважити, що серед мотивів до того чи іншого вирішення завсіди щонайбільше важили й переважували утилітарні мотиви, зокрема й мотиви педагогічні.

Численний склад Комісії хоч іще й без належної репрезентації Західньої України значною мірою відповідав надзвичайно складному питанню: тут були люди з різних місцевостей України, з різними правописно-мовними поглядами й звичками, отже й

дискусій при першому перегляді досить великого матеріялу було дуже багато. Майже не було такого уступу в рефератах, де б не спинялися й не висвітлювали питання з різних, часто з супротилежних поглядів. Ці дискусії були вельми корисні для справи, бо поперше дали всім можливість усебічно глянути на неї, а подруге показали, кому треба було, що для радикальних якихось змін у дотеперішній літературній мові й правописі немає ґрунту, що треба тільки докінчити й оформити понадстолітній процес творення нової літературної мови й правопису в межах завдання Комісії. Тут варто згадати одну подробицю. На самому початку праці Комісії підкомісії було доручено переглянути й зреферувати справу з альфабетом. Ця підкомісія, визнавши несвоєчасність радикальної реформи в альфабеті, напр., переходу на латинку, зважилася все ж запропонувати невелику зміну в дотеперішній альфабет – викинути літеру *щ* як зовсім зайву. Комісія це й приняла до відома, але потім, через 6 засідань, самі ініціятори скасування літери *щ* відмовилися від своєї пропозиції, побачивши, що нехтувати традицію навіть у такій дрібниці і недоцільно і небезпечно.

Розглянувши весь матеріял, наостанці Комісія вирішила передати його на редакцію обраній трійці з А. Кримського, В. Ганцова й О. Синявського, доручивши останньому попереду звести, упорядкувати той матеріял та уложити в систематичний, суцільний збірник правил і вказівок. Ортографічний словничок доручено скласти Г. Голоскевичеві. Увесь упорядкований матеріял (крім словничка) редакційна колегія з вищеназваних осіб та кооптованого Г. Голоскевича докладно переглянула в Києві (від 7. до 1. лютого 1926 р.), пробивши редакційні поправки та потрібні додатки в напрямі постанов і бажань Комісії.

За постановою першого пленуму Комісії опрацьований так матеріял мав бути надрукований як проєкт на ознайомлення ширших кіл заінтересованого громадянства, але з бажання Народнього Комісаріяту Освіти був скликаний 2-й пленум Комісії для нового перегляду другої редакції проекту. Цей пленум відбувся також у Харкові 5 – 8 квітня 1926 р. з участю ще більшого числа членів, ніж на першому пленумі[3]. Звичайно, дискусійних питань чимраз зменшувалося, як це видно вже з самого часу тривання нарад, що все спадав (порів. 1. пленум, нараду редакційної колеґії в Києві й цей 2. пленум). Найбільш дискусійним тепер був розділ про форму українських жіночих прізвищ. У поданому на розгляд 2. пленуму проєкті пропоновано встановити форму жіночих прізвищ від чоловічих із закінченням на приголосний та *-о* тільки з наростком *-ова* (*-ева, -єва*), отже цим самим не визнано таких невідмінних форм прізвищ, як (*Ганна*) *Чуб і* т. ін. Після довгої дискусії на 2. пленумі значною більшістю голосів ухвалено ці останні форми прізвищ не тільки визнати поруч відмінних *(Чубова...),* а навіть поставити їх на першому місці. В усій дотеперішній праці Комісії це було найгостріше розходження поміж певними групами членів її[4].

В іншому проєкт зазнав змін, поправок, додатків переважно у дрібницях, хоч було й їх чимало.

Третя редакція, зроблена за постановами цього пленуму, і була надрукована як проєкт українського правопису (з доручення Комісії виконав це О. Синявський).

Це – перший етап історії "Українського правопису".

З серпня місяця 1926 р. починається другий етап – широкої публічної критики проєкту. Половина двотисячного тиражу проєкту негайно по виході його була розіслана по різних наукових, педагогічних, громадських і шкільно-адміністративних установах, а також і до різних фахівців особисто і то не тільки в межах УСРР, а й по Західній Україні, СРСР і навіть іще далі[5].

Таким чином ознайомитися з проєктом і поробити свої зауваження могли дуже широкі кола і спвціялістів-філологів і педагогів-практиків і всіляких інших робітників слова. Майже всі писані дискусійні матеріяли з приводу проєкту були зосереджені при редакції "Вістей" і здебільшого надруковані в спеціяльному додаткові до них під назвою "Український правопис (Дискусійний бюлетень)". Цих бюлетенів вийшло 5 №№ – 4. II., 20. IV., 4. V., 13. V., 21. V. 1927 р. Подекуди уваги на проєкт або взагалі з приводу впорядкування українського правопису й завдань Комісії друковано й по інших органах, напр. в журналі "Україна", в "Зап. Іст.-Філол. Відділу УАН". У бюлетенях надруковано 33

кореспонденції – рецензії й уваги на проєкт, крім того з 11-ох кореспонденцій тільки витяги – конкретні побажання. Усього ж на проєкт одержано понад 60 кореспонденцій, як від певних колективів (організацій тощо), так і від окремих осіб. Колективних – 9, в тім числі від Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, Вінницької Окрінспектури, Луганського гуртка українознавців тощо. 24 кореспонденції від учителів, 4 від редакторів та перекладачів, решта від людей інших або невідомих фахів. Окремо слід ізгадати за друковані уваги академіків Ст. Смаль-Стоцького й А. Кримського та проф. Є. Тимченка.

Треба сказати, що значна скількість кореспонденцій (особливо колективних) з'явилася в наслідок дуже уважного ознайомлення з проєктом, докладних дискусій поміж членами колективів на цілій низці спеціяльних засідань (напр., Уваги від Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові).

Щодо території тієї правописної дискусії, то вона дуже широка: кореспонденції надійшли не тільки з найбільших центрів (Київ – Харків – Львів), а й з провінцій (Донбас, Кубань, Поділля, Херсонщина, Слобожанщина, Волинь) і навіть із Канади. 3/5 кореспонденцій з території старої України, 2/5 – з нової (східньої).

Загальний характер дискусії – надзвичайна різноманітність вимог і побажань. Серед побажань ширшого значіння, напр., виступають побажання, щоб унормовано й такі сторони літературної мови, як ортоепію, фразеологію, наголос, правопис власних імен людей. Одні вимагають, щоб усунено паралелізм у деяких формах, інші стоять за ще більше поширення їх, є вимоги зробити правопис більше етимологічним, але (частіше) бувають протилежні – за збільшення фонетичности; знов же інші стоять за "наближення правопису до наукового", або за принцип "пиши, як правильно говориш" і т. ін. Не менше розбіжности і в конкретних увагах до окремих розділів проєкту, і хоч із усього проєкту на 97 §§ тільки на двадцять один параграф немає порад щось там змінити, все ж не знайшлося а ні однієї пропозиції, що на ній би сходилося хоча б третина кореспонденцій, величезна ж більшість із них належить двом-трьом, а то й одній лише кореспонденції. Так, за те, щоб зовсім скасувати апостроф висловилося 10 кореспонденцій та ще 8 за те, щоб не писати його тільки по губних[6]; 9 – проти *є, я, ю, ї;* 8 – за точнішу передачу слов'янських прізвищ; 6 – за послідовне *и* в чужих словах; 8 – за розрізнювання *г* і *ґ* в чужих словах; 6 – за послідовне *ля, льо...* в чужих словах; 8 – за приросток *с* перед усіма глухими приголосними в українських словах; 6 – за *и* у назвуці під наголосом і т. ін. Така велика різноманітність вимог і пропозицій зовсім не характерна для неспеціялістів, вона не меншою мірою властива й найкращим знавцям української мови, як от пропозиції ак. Ст. Смаль-Стоцького зовсім не сходяться з пропозиціями ак. А. Кримського й проф. Є. Тимченка, знов же й пропозиції останнього часто цілком суперечні поглядам ак. А. Кримського. Все ж треба відзначити, що в правописній дискусії більш одностайно виступали з своїми вимогами представники Західньої України, що пояснюється, очевидно, наявністю у них сталіших правописно-мовних традицій і звичок, бо вони ж мали свою школу.

Та можна сказати, що на однім всі учасники широкої дискусії сходилися, це на визнанні доконечної потреби впорядкувати український правопис і мову принаймні в розмірах проєкту. Про це часто так і заявляють, в інших же випадках за це свідчать сами оті поради так, а не ін-як розв'язати ту чи іншу правописну чи морфологічну тему. Самотою тут виступає лише акад. Ст. Смаль-Стоцький, не добачаючи ні можливости, ні потреби унормовувати граматичну сторону мови як морфологія тощо. На його думку потреба правописного усталення повинна обмежитися на точному визначенні графічної системи української мови (тобто на визначенні фонем і графем української мови) та випадків нефонетичности письма, хібащо з додатком іще ортоепічних вказівок.

У цілому за восьмимісячною дискусією над проєктом "Українського правопису" треба визнати велике значіння задля справи впорядкування правопису й мови у всеукраїнському масштабі. Ця дискусія, як голос сучасности, являє собою третю базу для справи і так само, як і ті перші (традиція й природа української мови), не дає жадних підстав до впровадження якихось реформ або взагалі різких змін у графіку, правопис,

морфологію, що складалися довгий час на ґрунті всіх найважніших діялектів народньої мови і почали синтезуватися уже з 1905 р. в єдину міжговіркову й надговіркову літературну українську мову. Дискусія тільки за те й промовляла, що ту синтезу треба остаточно оформити, усталивши альфабет, унормувавши правопис і морфологію без зайвого порушення набутих звичок і одночасно з як-найбільшою увагою на живу мову різних етнографічних груп українського народу.

Тим часом змінився склад президії Правописної комісії, де головою з постанови Р. Н. К. став Народній Комісар Освіти М. Скрипник, а в члени її, замість П. Солодуба, введено А. Приходька та С. Пилипенка.

У початку травня 1927 р. президія Комісії взялася підготовляти правописну конференцію, куди постановлено запросити: по-1. усіх призначених і кооптованих членів Комісії, по-2. як репрезентантів західньоукр. земель акад. Ст. Смаль-Стоцького, д-ра В. Сімовича, письменника В. Стефаника, І. Панькевича та представника Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові і по-3. до 40 душ громадських діячів, професорів, учителів з різних місць Радянської України й СРСР[7]. Таким чином на Конференції малося бути до 80 чоловіка. Як останній момент всеукраїнської дискусії над проєктом Конференція повинна була остаточно виявити голос сучасности і сказати своє авторитетне слово в такій важній і пекучій справі. Відкрилася ця Конференція в Харкові 25 травня 1927р. і тривала 10 день. Брало участь на ній понад 50 чоловіка, в тім числі з закордонних українських земель акад. К. Студинський та д-р І. Свенціцький (від Наукового Т-ва у Львові) та д-р В. Сімович (з Праги). Хоч запрошеного представника Закарпаття І. Панькевича й не було, але натомість під кінець Конференції депутат Чехословацького парляменту від Закарпаття І. Мондок виступив на ній із привітанням від трудящих мас своєї країни і заявою, що "вами тут ухвалений правопис і затверджений Раднаркомом УСРР буде для нас законом, буде для нас величезним культурним придбанням, що всіх нас об'єднуватиме". Так само і Голова Наукового Т-ва ім. ПІсмченка у Львові акад. К. Студинський деклярував свою і Наукового Т-ва повну готовність приняти правопис, ухвалений на Конференції, і всіляко прищіплювати його в Західній Україні як єдиний і всеукраїнський. І взагалі на цій Конференції доосередні правописно-мовні потяги, бажання порозумітися виявлені були представниками різних земель і різних культурних осередків досить яскраво і рясно, хоч, звичайно, не обійшлося й без боротьби за участь у літературній мові й правописі тих чи інших місцевих елементів.

Почалася Конференція з вступної промови Народнього Комісара Освіти М. Скрипника, де була вказана основна мета і завдання з'їзду. Потім акад. А. Кримський прочитав доповідь "Історія українського правопису" та О. Синявський "Підсумки правописної дискусії" (найголовніше з останньої увійшло в оцю статтю).

Уже з дискусії вияснилося, та й у Комісії це позначилося, що в справі впорядкування й усталення українського правопису й мови найбільше заперечень і суперечок може виникнути в питаннях альфабету, правопису чужих слів і власних імен. Ці теми й на Конференції стали центральними, хоч, звичайно, маючи в своєму складі чимало таких членів, що в Комісії не брали участи, Конференція мусила частенько спинятися і на зовсім уже вияснених для Комісії питаннях, тобто до деякої міри повторити операцію 1. пленуму Комісії (див. угорі).

Особливо довго дебатовано питання про те, чи не перейти на латинський альфабет, хоч власне кажучи це питання і не входило в компетенцію Конференції, якщо стояти на ґрунті постанови РНК з 23 липня 1925 р. Та тільки дискусія та про латинку не була марна, бо багатьом прихильникам латинки дала можливість позирнути на справу з тих боків, з яких вони не хотіли або не могли дивитися, отже багатьох із них і витверезила. Кінець-кінцем, після дуже бурхливих і затяжних дебатів, за введення латинки замість дотеперішньої латинізованої кирилівки, голосувало лише 3. Але на тім справа з альфабетом іще не скінчилася, бо далі дебатували й голосували за паралелізм латинки й теперішньої абетки, за заміну *й* на *j*, за усунення *я, є, ю, ї* зовсім або частково (тобто так, щоб їх

залишити після приголосних, але скасувати у початку складу), за скасування літери *ґ,* за скасування *ї,* за введення нових знаків для середнього *л* та білябіяльного *в* і нарешті за нові окремі знаки на означення африкат *дж* і *дз.* Вже сама велика скількість пропозицій змінити альфабет показує на відсутність серйозних підстав переглядати альфабет взагалі, і всі вони кінець-кінцем відпали. Тільки останню з них – про заведення нових знаків для африкат *дж* і *дз* – трактовано з поважнішою аргументацією, але й на цім місці Конференція мусила поступитися перед традицією й залишитися при старім способі означування їх, визнавши, що хоч означити ці африкати окремими знаками й бажано було б, алеж щодо самої форми тих знаків, то суспільна думка ще не спинилася твердо на чомусь одному, що́ б можна вже заводити до альфабету.

Не менше дражливим було питання з апострофом. В одному з перших засідань Конференції дуже значною більшістю голосів апострофа були скасували зовсім, але під кінець знов таки значною більшістю голосів відновили цілком, тобто в редакції надрукованого проєкту. Тільки спеціяльно обрана наприкінці Конференції "Комісія для погодження суперечностей в ухвалах Конференції" висловилася була за те, щоб обмежити вживання апострофа, а саме, щоб не писати зовсім по губних.

З особливою увагою спинилася Конференція на деяких §§ розділу чужих слів. У питанні, як передавати *l* західньо-европейських мов, надрукований проєкт в цілому стояв на ґрунті "Найголовніших правил українського правопису УАН", тобто в основу взяв наддніпрянський спосіб передавати *la, lo, lu* переважно через *ла, ло, лу...,* як також і в питанні про чужомовне *g*, що його проєкт рекомендував у загальних іменнях передавати через *г*. Це саме ті правописні моменти, що чи не найбільше відокремлювали мову Західньої України від мови Радянської України та й взагалі Наддніпрянщини, бо ще й до революції тут здебільшого писали *зоологія* і т. ін. Треба зазначити, що серед членів Конференції було чимало представників закордонних земель українського народу (Галичини, Буковини), і в цих питаннях вони виступали досить одностайно. Настала уперта і затяжна боротьба, і слід сказати, що це було не стільки змагання двох правописно-мовних звичок, як двох культурно-історичних впливів. Щоправда, арґументація обох течій була досить різноманітна й ґрунтовна, але кінець-кінцем найістотніші мотиви відстоювати свої позиції в обох напрямів полягали в визнанні різних культурних впливів. Так, наддніпрянці, між іншим, доводили потребу писати чужі слова з нем'яким *л* тим, що українській мові властиве "середнє *л"* і що таким чином через *ла, ло...* краще віддавати середнє або европейське *l*, ніж через *ля, льо,* але все ж найважнішим їх арґументом був той історичний факт, що найстаріші европейські запозичення в українській мові були візантійські, сприймалися ж вони тільки з *ло, ла, лу...* (порів. старі *прологъ, Платонъ, Лука* і т. ін.). Заперечуючи наявність "середнього *л"* в західньо-українських говорах, наддністрянці знов доводили, що передавати европейські *la, lo, lu...* українськими *ла, ло, лу* – значить дуже згрубляти ті склади, без потреби віддаляючи такі слова від оригінальної їх вимови, а йшли ж і йдуть вони головним чином із Західньої Европи, головне ж, що здавна вже і транскрибувалися з *ля, лю...* (порів. *ляментъ, пляцъ, Люцидарій...* в пам'ятках 16 – 18 ст.), навіть і слова грецького походження. Отже, стояло питання, яку з традицій – старішу (візантійську) чи новішу (західньо-европейську) визнати істотнішою для української літературної мови. Але питання ще ускладнювалося тим, що спинитися на першому для наддністрянців значило визнати надто велику залежність нашої літературної мови від мови російської, що звичайно сприймає західньо-европейські слова з твердим *л.* Виходило, західньо-европейські слова до нас ішли і мають іти тільки через російську мову, а не безпосередньо. Так само й для наддніпрянців видавалося неймовірним попереробляти споконвічні наші *ла, ло...* в грецьких закінченнях на *ля, льо...,* бо в їх очах це значило безоглядно підлягати польщизні. Наслідком довгого ґрунтовного змагання з'явилося дуже непевне і власне значною мірою відповідне до справи голосування: 22 учасники Конференції стояло за *ля, льо...,* 20 за *ла, ло...* і 1утримався. Очевидно, таку важну справу не можна було вважати вирішеною.

Аналогічно стояла справа й з *г – ґ* в чужих словах, хоч, правда, на Конференції голосувало за те, щоб чуже *g* передавати українським *ґ* значна більшість (26 за *ґ* і 10 за *г*), але це може й випадково, бож власне правопис *г – ґ* і *л – ль...* в чужих словах і з історичного боку і з фактичного ідуть як цілком рівнобіжні[8].

Третім досить дискусійним питанням на Конференції, як уже й у Комісії, виступило питання, як передавати групи *-др, -тр,* чи *-дер, -тер* (*театр* тощо). Хоч воно й далеко дрібніше супроти попередніх, але викликало дуже жваві дебати і кілька разів переголосовувалось.

Чимало нападів було й на § 62 (*і – и* в чужих словах), але кінець-кінцем Конференція спинилася на проєкті, унісши тільки ту зміну, що в наростках *-ік, -іка, -ікум, -ічний* писати *і* в тих самих випадках, що у корені тощо.

Згадана вже "Комісія для погодження суперечностей в ухвалах Конференції", зваживши дискусію і наслідки голосування, визнала можливим висловитися й про ті найсуперечніші питання правопису чужих слів, а саме "Щодо передачі чужого *l*, доручити редакційній колеґії деталізувати це правило на основі "Проєкту" в напрямку ухвали Конференції" та "Щодо передачі чужого *h – g*, то визнати за потрібне повернутися до "Проєкту".

Як бачимо, на Конференції проєкт правопису чужих слів у найважніших своїх місцях хоч і не здобув якогось певного вирішення, але зазнав такої критики, що вимагав уже перегляду його в наступній редакції.

Значно змінила Конференція розділ "Правопис власних імен", надто у тих §§, де говориться про форми прізвищ і слов'янських (неукраїнських) географічних назов. Можна навіть сказати, що в цих останніх вирішення справи набуло протилежного характеру супроти проєкту, і коли в останньому щодо цього помітний був нахил до надмірної "українізації" слов'янських прізвищ та географічних назов, то на Конференції стався деякий ухил у другий бік. Але така була воля значної більшости членів Конференції.

Дуже дискусійна справа з формами жіночих українських прізвищ у Комісії, як уже зазначено, на Конференції була розв'язана компромісово.

Звичайно, Конференція внесла чимало ще дрібніших змін і поправок у проєкт, зокрема в граматичну термінологію та § 94, усунувши в останньому чимало технічно обтяжливих розділок.

Коли ми визнали за широкою публічною дискусією велике значіння для справи упорядкування української літературної мови й правопису, то за Конференцією, звичайно, слід визнати те значіння ще більшим, бо перша власне точилася тільки, сказати б, навколо проєкту, а друга досить часто і розв'язувала правописно-мовні питання. Розуміється, велелюдна Конференція не могла точно вирішити й оформити геть усі питання, це вже видно і з тих побажань "Комісії для погодження суперечностей в ухвалах Конференції", що наведені вгорі. Та й формально вона мала більш директивне значіння, являючи собою власне найвищий організований вияв голосу сучасности. На підставі дискусій і ухвал Конференції за постановою тієї ж Конференції остаточно оформити "Правопис" мала вже президія Комісії. З цієї праці президії починається третій і вже останній етап історії "Українського правопису".

Таким чином президії належало розібратися в спадщині Конференції[9], себто застосувати до друкованого проєкту постанови й ухвали її, розв'язавши остаточно ті з них, що не здобули на Конференції повного вирішення. Насамперед слід зауважити, що склад президії (М. Скрипник, А. Приходько, А. Кримський, О. Синявський, С. Пилипенко) щодо найдискусійніших питань на Конференції (правопис чужих слів) майже точно відбивав саму Конференцію, тим то й вирішення цих питань було досить затяжне. Хоч чимало було розходжень і на інших місцях постанов Конференції, та кінець-кінцем на них порозумілися, але довго ніяк не йшлося до порозуміння в отих дискусійних питаннях щодо правопису чужих слів. Ще справа з апострофом у президії не викликала великих розходжень, бо тільки один член твердо стояв на тім, щоб апострофа по губних не писати, решта членів (четверо)

погоджувалися на останній постанові Конференції, тобто вважали доцільним повернутися до друкованого проєкту, отже відновити апостроф цілком. Та далеко тяжче було вирішити справу з передаванням европейських *l* та *g*. Коли після довгих нарад і дискусій перед президією стали дві конкретні пропозиції – або повернутися до друкованого проєкту (тобто передавати чужі *la, lo...* через *ла, ло...* з деякими тільки винятками та чуже *g* в загальних назвах передавати через *г*), або приняти наддністрянський правопис (тобто з *ля, льо* і *ґ*), то голоси членів президії розбилися так, що, здавалося, питання ці і не можуть бути розв'язані: за першу пропозицію подано 2 голоси, проти – теж 2 і один утримався, за другу пропозицію подано 2 голоси і 3 проти[10]. Та розходження ці були такого роду, що навіть коли б одна з пропозицій і була принята перевагою одного голосу, то ледви чи можна б було вважати справу вирішеною. Треба було і тут знайти розумний компроміс, бо не випадало ж зовсім обминути в правописі такі важні на практиці моменти. І президія той компроміс ізнайшла в формулі, правда, зовсім незвичайній для дотеперішньої літературної мови, але як це видно і з дискусії на Конференції і з голосування в президії, неминучій і, мабуть, єдино і можливій за наших реальних обставин. Адже справа стояла в і площі примирення, поєднання двох культурних впливів на український народ і українську мову – старого візантійського і нового західньо-европейського. Знехтувати якийся з них у мові було ще тяжче, ніж відшукати таку правописну-мовну компромісову норму, що на ній погодилися б геть усі. Всім добре відомо, і президія не спускала того з ока, що походження слова – "грецьке" слово і "не грецьке" слово – річ часто важка навіть для спеціялістів-філологів, але все ж не було іншого способу, як визнати, що слова грецького походження, як здавна запозичувані з нем'яким *л* і *г*, так і слід передавати в українській мові через *л* і *г*, слова ж із інших европейських мов із середнім чи м'яким *l* перед *a, o, u* і в кінці складу та *g* передавати *л* м'яким та *ґ*. Хоч як може здатися ця формула штучною й трудною, але принято її в президії одноголосно, бо всі члени останньої пересвідчилися того, що тільки обопільними поступками можна остаточно знищити правописно-мовні розходження і справити нашу літературну мову в одно річище. Звичайно, це вирішення примушує на якийсь час геть усіх без винятку українців дещо переучуватися, бо ніхто ж не звик до такого письма й вимови, як "клясична філологія", "глосологія або лінґвістика", "ґальванографія" і т. ін., і немає сумніву, що деяка неусталеність, вагання у написах і вимові подібних слів буде довгенько, а почасти і завсіди, алеж у правописі чужих слів (та почасти й своїх) деяка неусталеність і вагання властиві усім живим літературним мовам. Життя, певна річ, дещо спростить цей правописний принцип, впроваджуючи, напр., послідовність на початках лише в часто вживаних комплексах грецького походження як *-грам-* (*-граф-*)*, -лог-, -філ-,* (*програма, графіка, епілог, логіка, філософ, філолог* і т. ін.), алеж кінець-кінцем правопис чужих слів повинні встановляти лише освічені люди, обізнані з чужими мовами, народні ж маси сприймають чужі слова, як і свої власні, так, як їх чують і бачать написаними. З погляду ж природи української мови компромісове розв'язання справи видається слушним, бо, напр., нем'якого *л* в українській мові далеко більше, ніж м'якого, отже коли б усі чужі слова передавати з *л* м'яким, то тим ми б порушили природні відносини *л* нем'якого і м'якого в мові. Та чи так, чи ін-як, ця формула правопису чужих слів повинна зламати на цім місці однобоку традицію і наддніпрянців і наддністрянців і згодом утворити нову й всеукраїнську традицію з елементів перших. Збіжить 5 – 10 років і багато *з* того, що тепер нам може здатися чудним, незвичайним, стане звичайним і органічним, подібно до того, як давні запозичення в народній мові з інших мов нікого не вражають тепер тим, що в них буває і нем'яке *л,* і м'яке, і *г* і *ґ.* напр., і *Кирило* (гр.), *Микола* (гр.), *паланка* (лат.), *лантух* (нім.), *планка* (нім.) і *льох* (нім.), *пляшка* (нім.), *вершляг* (нім.); *Григор* (гр. γ), *Гапка* (гр. γ), *недошмиги* (нім. *g)* і *ґрунт* (нім. *g), ґанок* (нім. *g*) і т. ін., хоч іноді знов же й тут буває неусталеність: *лушня* і *люшня* (нім.) тощо.

Між іншим, слід відзначити, що перед остаточним переглядом у президії всіх намічених змін і додатків до друкованого проєкту, їх надіслано до Києва в редакційну

колеґію, поповнену проф. Є. Тимченком та О. Куриловою. Майже чисто всі одностайні побажання цієї колеґії були приняті потім в президії[11].

До 10 засідань треба було відбути президії на те, щоб розв'язати всі правописні питання. Зовсім не порушені постановами Конференції питання звичайно й на президії не були порушувані, і в остаточну редакцію вони ввійшли з проєкту без змін.

З усього сказаного ясно видно, що "Український правопис" є витвір колективний у найширшому розумінні слова. Десятки людей із різних закутків Радянської й позакордонної України брали найближчу участь у вирішенні правописно-мовних проблем, а сотні в дискусії. Серед членів цього колективного автора бачимо 2 Народніх Комісарів Освіти, 2 заступників їх, 5 академіків, 28 професорів і філологів-спеціялістів, 8 учителів (педагогів), 7 робітників преси й друку, 8 письменників. Суспільна контроля, як бачимо, була цілком достатня. Дуже складне завдання – знайти для літературної мови "середнє аритметичне" звичок, бажань, інтересів людей з різних культурно-віддалених і політично-роз'єднаних частин української землі, і знайти, розуміється, без ушкодження природи мови й беа непотрібного ламання традиції, все ж розв'язане. Принаймні про це може свідчити ставлення президії до "Українського правопису": як уже сказано, в її останньому складі були прихильники крайніх протилежних течій, і в цілому вона досить точно відбила Конференцію, а проте текст цього "Українського правопису" у цілому принятий на останньому засіданні її од ноголосно. Це не виключає того, що в подробицях і дрібницях розходження поміж членами президії були до кінця і не раз їх розв'язувано більшістю тільки одного голоса, і напевно не тільки серед членів президії, ба й взагалі серед усіх українців не знайдеться жодного, хто б не був із чогось у "Правописі" невдоволений, але ж це зовсім природна річ.

Наостанці годиться подати загальну характеристику "Українського правопису" й разом відповісти на деякі закиди критики. Чим виправдується те, що від початку й до кінця трирічної праці Державна правописна комісія намагалася дати і нарешті дала те, що не є а ні український правопис, а ні українська граматика? Дивлячись на справу з становища нормального розвитку літературної мови, таке завдання, як усталити морфологію її, справді не можна виправдати. Взагалі літературна мова нормально складається поволеньки, і люди, носії її, власне й не відчувають тієї еволюції, мало відчувають навіть неусталеність її, бож та мова – то невід'ємна частина їх істоти, то вони самі. І нормування літературної мови за такого стану зводиться до академічно-педагогічних спроб визначити найбільше поширене й типове в мові, що і рекомендують, звичайно, як зразкове. Саме розуміння цього типового й зразкового в цих випадках більш-менш однакове, бо доосередні тяжіння при такому розвиткові літературної мови бувають дуже сильні. Неминучі мовні розходження й певні "правописні питання" існують і за такого стану, та вони мають більше академічний характер і спокійно дискутуються собі серед спеціялістів, мало або й зовсім непомітні в літературно-мовній практиці, де minimum єдности й усталености є. Але в історії розвитку української літературної мови є такі моменти, що ніяк не дозволяють назвати її розвиток нормальним. Поперше це й досі не зліквідоване політичне роз'єднання українського народу і подруге надзвичайна зміна значіння літературної мови в житті: з мови жменьки напівлеґальної інтеліґенції до Жовтневої Революції волею цієї останньої вона стає органом державного й громадського життя цілої країни. Не можна ж не зважити на те, що десятки й сотні тисяч дорослих більш чи менш освічених людей, звиклих до досить унормованої російської мови, повинні (і не всі ж "повинні" з примусу!) перейти на українську мову. Це, розуміється, ненормальність для життя української літературної мови, бо до цієї останньої ті люди неминуче мусять ставити такі ж вимоги, як і до звичної для них мови, алеж годі оцю ненормальність намагатися усунути чи бодай би хоч зменшити чимось іншим, як не унормуванням у межах можливого самої мови. Уже академічні "Найголовніші правила українського правопису" зробили великий крок до того унормування, алеж вони охопили лише частину того, що потребувало негайного унормування в наших реальних умовах життя. У величезній своїй більшости доросле населення вже не вчило і не могло вчити

української мови так систематично й органічно, як то буває за нормальних умовин, воно здебільшого вчило й вчить її на практиці, отже й потребує не стільки систематичних курсів, як практичних довідників, та й для систематичного органічного вивчення (в школі) у нас бракувало твердої мовної бази, коли, напр., до виходу "Найголовніших правил українського правопису" важко було знайти дві граматики, де б однаково відмінювано такі слова, як "ніч", "радість", а іноді так і той самий автор відмінював їх різно в різних виданнях своєї граматики. От чому Державна правописна комісія визначила своє завдання так саме, а не ін-як. Сама дійсність, повсякденне життя проказувало їй, що до нормальнішого розвитку української літературної мови треба передусім впорядкувати зорову та значною мірою і слухову форму слів, отже визначити найпотрібніші з практичного погляду правописні, фонетичні, морфологічні норми для літературної мови. Адже це база для літературної мови, а не теоретичні подробиці про фонеми й графеми української мови й їх взаємини, та й пощо заглиблятися тут у те, що іноді не видне або сумнівне навіть із верховин науки?[12] Та жадною мірою "Український правопис" не має заступити систематичні курси української граматики від початкової до наукової, бо він між іншим призначенням має тільки полегшити й уґрунтувати появу й розвиток цих останніх, Не менше безпідставно було б думати, що "Український правопис" виник із специфічних потреб "українізації" і для неї, що цей правопис сам здолає навчити людей української мови. Комісія свідомо з одного боку поминула дещо навіть із того, що безпосередньо в'яжеться з правописом, але не стоїть на перешкоді розвитку української літературної мови, або не так надається до нормалізації (напр., вживання великих літер), а з другого взялася внормовувати таке, що зовсім власне до правопису і не належить, як от морфологію або граматичну термінологію. Не все Комісія розв'язала однаково категорично й однаково повно, не все, певна річ, і якнайкраще, але досить застосувати "Український правопис" до першої-ліпшої сторінки першого-ліпшого тексту української мови, щоб пересвідчитися того, як все ж багато правописно-мовних питань, непорозумінь і вагань усуває й розв'язує цей правопис.

Щодо свого одного з найголовніших завдань – спрощення правопису, то треба сказати, що Комісія далека була від тенденції спрощувати за всяку ціну, бо завсіди виходила з принципу – правопис для мови, а не навпаки, як і мова для людини, а не навпаки. Ніяким чином не мала Комісія за завдання своє дати елементарний правопис, і деякі подробиці з "Українського правопису", а іноді й розділи, призначаються власне для спеціялістів, як авторів граматик, перекладачів із чужих мов тощо. Але ніколи не забувала й завдання дати такий матеріял і так, щоб із нього могла покористати й кожна більш-менш письменна людина.

Як видно з усієї оцієї короткої історії "Українського правопису", завдання, методи й умови опрацьовування книжки були настільки складні й трудні, що годі від неї сподіватися суцільности, простоти й послідовности звичайної книги: вона настільки ж складніша, наскільки колектив складніший супроти окремого члена його. Але тим самим настільки ж більша й вага книги.

[1]Проте у надрукованій книзі на власних українських і неукраїнських назвах наголоси часто не подані навіть і в випадках їх безсумнівности, і зовсім не подані на прикладах у розділі "Пунктуація".

[2]Бутвин В., Вікул С., Ганцов В., Гладкий М., Голоскевич Г., Дем'янчук В., Єфремов С., Йогансен М., Коряк В., Кримський А., Наконечний М., Німчинов К., Пилипенко С., Попів О., Річицький А., Синявський О., Соколянський І., Солодуб П., Сулима М., Ткаченко Б., Яловий М.

[3]Булаховський Л., Бутвин В., Вікул С., Ганцов В., Гладкий М., Голоскевич Г., Дем'янчук В., Єфремов С., Йогансен М., Калинович М., Калюжний Н., Касяненко Є., Кириченко С., Кримський А., Наконечний М., Німчинов К., Пилипенко С., Попів О., Річицький А., Секунда Т., Синявський О., Скрипник М., Соколянський І., Солодуб П., Сулима М., Ткаченко Б., Хвильовий М., Шумський О., Яловий М.

[4]Пізніше, уже на Конференції, справу з формою українських жіночих прізвищ розв'язано компромісово: не знехтувано й традиції села й нових звичок міста – див. § 77 "Українського правопису".

[5]З решти тиражу вислано на замовлення інших установ і приватних осіб.

[6]Отже, за те, щоб по губних не писати апострофа, можна вважати, висловилося 18 кореспонденцій – це те, що найбільше об'єднало кореспонденцій.

[7]А саме:акад. Дм. Багалія (з Харкова), проф. О. Багрія (з Баку), О. Бадана (з Харкова), проф. П. Бузука (з Мєнську), письм. О. Вишню (з Харкова), письм. М. Вороного (з Києва), П. Гладкого (з Козина), акад. М. Грушевського (з Києва), педаг. В. Догу (з Києва), педаг. Г. Іваницю (з Києва), письм. В.Кириленка (з Києва), учит. Л. Ковалева (з Донщини), релакт. Г. Коляду (з Москви), виклад. І. Ліщину-Мартиненка (з Луганського), проф. Я. Мамонтова (з Харкова), О.Мізерницького (з Харкова), учит. М. Мусія (з Гайворону), проф. А. Музичку (з Одеси), учит. Г. Омельченка (з Кубані), редакт. П. Пеця (з Харкова), виклад. В. Рахинського (з Вінниці), лект. В. Мороза (з Харкова), учит. П. Савицького (з Тульчина), З. Висоцького-Степового (з Харкова), аспір. В. Чаплю (з Дніпропетровського), проф. Я. Чепігу (з Харкова), письм. В. Чернявського (з Херсону), проф. В. Щепотьєва (з Полтави), В. Щербаненка (з Харкова), проф. В. Юринця (з Харкова), проф. Д. Яворницького (з Дніпропетровського), критика Б. Якубського (з Києва), В. Ярошенка (з Києва), представника українського педтехнікума на Кубані і представника з Чорномор'я.

Зважаючи на вагу Конференції для нашого правопису, слід подати реєстр усіх наявних учасників її з означенням місця походження їх (за анкетними даними):

1. Бадан О.І., журналіст (Західня Україна), 2. Бойків І.О., педагог (?), 3 Бузук П.О., професор (Бесарабія), 4. Булаховський Л.А., професор (Харків), 5. Висоцький З.Т., журналіст (Дніпропетровщина), 6. Вишня О., письменник (Полтавщина), 7. Волошин Є.К., викладач (Київ), 8. Воронин М. К., письменник (Дніпропетровщина), 9. Ганцов В.М., мовознавець (Чернігів), 10. Гладкий М.Д., природник (Чернігівщина), 11. Гладкий П.Д., учитель (Чернігівщина), 12. Голоскевич Г.К., мовознавець (Поділля), 13. Грунський М.К., професор (Харківщина), 14. Дем'янчук В.К., мовознавець (Західня україна), 15. Дятлів П.Ю., службовець (Чернігівщина), 16. Йогансен М.Г., мовознавець (Харків), 17. Калинович М.Я., професор (Поділля), 18. Касяненко Є.І., журналіст (Полтавщина), 19. Кириленко В.Г., учитель (Чернігівщина), 20. Кондрашенко С.О., педагог (Дніпропетровщина), 21. Кримський А.Е., академік (Волинь), 22. Ліщина-Мартиненко І.І., викладач (Полтавщина), 23. Мазуренко Ю.П., юрист (Донеччина), 24. Мізерницький О.М., педагог (Холмщина), 25. Мороз В.Б., педагог (Буковина), 26. Музичка А.В., професор (Західня Україна), 27. Мусій М.І., учитель (Західня Україна), 28. Наконечний М.Ф., мовознавець (Полтавщина), 29. Німчинов К.Т., мовознавець (Харківщина), 30. Пилипенко С.В., журналіст (Київ), 31. Плевако М.А., професор (Харківщина), 32. Попів О.І., професор (Харківщина), 33. Приходько А.Т., юрист (Кубань), 34. Рахинський В.Т., викладач (Чернігівщина), 35. Річицький А.А., літератор (Дніпропетровщина), 36. Рудницький С.Л., географ (Перемишль), 37. Савицький П.М., педагог (Західня Україна), 38. Свенціцький І., науковий робітник (Західня Україна), 39. Секунда Т.В., інженер (Західня Україна), 40. Синявський О.Н., професор (Таврія), 41. Сімович В.І., професор (Західня Україна), 42. Скрипник М.О., професійний революціонер (Донбас), 43. Соколянський І.П., професор (Кубань), 44. Солодкий Н.Л., учитель (Херсонщина), 45. Студинський К.О., академік (Західня Україна), 46. Сулима М.Ф., професор (Харківщина), 47. Тимченко ,юК., професор (Полтава), 48. Ткаченко Б.Д., аспірант (?), 49. Ткаченко Г.В., учитель (Київщина), 50. Чапля В.К., письменник (Дніпропетровщина), 51. Чепіга Я.Т., професор (Херсонщина), 52. Чернявський М.Ф., письменник (Дніпропетровщина), 53. Шумлянський Ф.М., професор (Поділля), 54. Щепотьєв В.О., професор (Поділля), 55. Ярошенко В.Г., мовознавець (Полтавщина).

[8]Не слід, звичайно, тільки думати, нібито всі "наддніпрянці" на Конференції стояли за *ла, ло*... та *г*, а всі "наддністрянці" за *ля, льо*... та *ґ*: Не раз було й навпаки.

Щойно вживані терміни "наддніпроянці", "наддністрянці", як бачимо, не мали там вузького значіння походження члена Конференції, а значіння належності до тієї чи іншої правописно-мовної течії.

[9]Стенограми Конференції сягають понад 30 друкованих аркушів тексту.

[10]Але слід відзначити, що голосовано ці пропозиції не зовсім так, як оце зформульовані вони, бо в кожну з них увіходив іще один спільний пункт: "при умові, що апостроф залишається в обсязі проєкту".

[11]В цій редакційній колегії взяли участь акад. А. Кримський, проф. Є.Тимченко, Г. Голоскевич і О. Синявський. В. Ганцова не було на цей час в Києві, а О. Курилова не взяла участи через хворобу і потім тільки надіслала до президії свої уваги листовно.

[12]Так акад. Ст. Смаль-Стоцький, критикуючи проєкт правопису, заперечує рацію вживання апострофів після *р* в таких словах, як "пір'я" тощо супроти таких як "рябий" тощо (див. "Україна" 1 – 2 кн., за 1927 р. ст. 233), а проте на величезній частині території українськогго народу розрізняються як різні слова, напр., "звіря", і "звір'я", "повірю" і "повір'ю", як розрізняються "ушка" і "юшка" тощо. Також видається йому самовільним застереження не писати в присвійних прикметниках *-ін*, а самоволі тут жадної нема, коли зважити, що по українських говорах досить поширені форми "нянін", "Галін" тощо, що такі форми трапляються навіть у Грінченковому словнику (донін", "тетін"), у Шевченка "Прісіне письмо" – див. Т. Шевченко, Т. III, Листування, ВУАН, 176 ст.).

Постанова народного комісара освіти УСРР

від 5-го вересня 1933 р.

Про «Український правопис»

«Український правопис», затверджений М.Скрипником 6-го вересня 1928 року, був скерований на штучний відрив української мови від тої мови, що нею говорять багатомільйонні маси українських робітників і селян, на штучний відрив української мови від мови російської. Правописна комісія на чолі з М. Скрипником провела націоналістичну лінію в побудові, в літературному оформленні правопису.

6-го квітня 1933 року наказом нового керівництва Наркомосу України було організовано комісію під головуванням т. А. Хвилі для перевірки роботи на мовному фронті. Комісія, крім питань української наукової термінології, розглянула правопис і кардинально його переробила, відкинувши штучне відмежовування української мови від російської мови, спростивши правопис, ліквідувавши націоналістичні правила цього правопису, що орієнтували українську мову на польську, чеську буржуазну культуру.

Текст «Українського правопису» в редакції правописної комісії тов. Хвилі – затверджую.

Народний комісар освіти УСРР *В. Затонський*

До видання нового українського правопису

На мовній ділянці українські націоналісти провели шкідницьку роботу. Але навіть після процесу СВУ – старе керівництво НКО на чолі з М. Скрипником не зробило належних висновків щодо мовної ділянки, не провело боротьби з націоналізмом і не приділяло тої уваги роботі на мовному фронті, якої вимагає ця важлива галузь будівництва української радянської культури.

В наслідок цього класовий ворог до останнього часу шкодив на всіх ділянках мовознавства: в складанні словників, в граматиці, правописі. НКО боротьби проти цього не вів, а М. Скрипник в питаннях мови розвивав націоналістичні теорії «мішаної говірки», боровся проти ведення в українську наукову термінологію інтернаціональних термінів, відривав літературну українську мову від мови, якою говорять багатомільйонні українські працюючі маси.

Правопис, ухвалений М. Скрипником 6-го вересня 1928 року, скеровував розвиток української мови на польську, чеську буржуазну культуру. Це ставило бар'єр між українською та російською мовою, гальмувало вивчення грамоти широкими трудящими масами.

Граматичні правила, що їх прищеплювали націоналісти, засмічували українську мову націоналістичними елементами. Націоналісти забороняли вживати в літературній мові ті форми, що зайшли в мову за революційної доби.

В галузі словниковій шкідники відкидали революційну термінологію, інтернаціональну лексику, відкидали лексику, властиву широким масам трудящих, зокрема ті терміни, що є спільні мовам народів Союзу Радянських Республік.

Все це було скеровано на відрив української літературної мови від потреб пролетаріату в його класовій боротьбі, на відрив української літературної мови від мови українських трудящих мас. Націоналісти намагалися українську мову протиставляти іншим мовам братніх народів нашого Союзу, особливо мові російській.

Комісія створена при НКО переглянула «Український правопис», очистила його від націоналістичних перекручень, що ставили перешкоди оволодінню грамотністю широкими

масами і спрямовували українську мову на відрив від мови російської. Правопис перероблено і наново відредаговано.

Основні виправлення стосуються ліквідації усіх правил, що орієнтували українську мову на польську та чеську буржуазні культури, перекручували сучасну українську мову, ставили бар'єр між українською та російською мовами. В зв'язку з цим – а) ліквідовано націоналістичні правила щодо правопису іншомовних слів; б) викинуто з правопису форми, що засмічували сучасну українську мову архаїзмами, непотрібними паралелізмами, провінціалізмами; в) змінено правило вживання роду в іншомовних словах; г) ліквідовано націоналістичне правило нормування географічних назв; д) змінено ілюстративний матеріал, що мав націоналістично-куркульський характер; е) внесено зміни в граматичну термінологію.

Викинуто встановлені націоналістами мертві консервативні норми, що перекручують сучасну українську мову, живу мову практики трудящих мас України. Правила в граматиці унормовано відповідно до тих форм, що є в сучасній українській мові.

Голова правописної комісії *А. Хвиля.*

Український правопис (1945 р.)

Передмова

…При укладанні правопису провідними настановами були такі:

4. У тих моментах, які за їх природою є спільні з іншими мовами (розділові знаки, правопис великих і малих літер, написання разом і окремо), забезпечити єдність з правописами братніх народів Радянського Союзу, особливо російського, орієнтуючись на останній проект Державної комісії…

Український правопис

Видання друге, виправлене і доповнене (1960 р.)

У другому виданні «Українського правопису», підготовленому Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, Міністерством освіти УРСР, зберігаються провідні настанови і правила попереднього видання (1946 року), вже перевіреного практикою вживання і позитивно оціненого широкою радянською громадськістю.

Однак від часу попереднього видання «Українського правопису» у ряді правописних моментів, спільних для української і російської мов, виникла певна неугодженість, яку тепер, після опублікування «Правил русской орфографии и пунктуации», можна усунути. Також виявилось, що окремі правила «Українського правопису» потребують уточнення та удосконалення…